

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 67 | 2013 | št. 3-4 (148) | str. 273–567

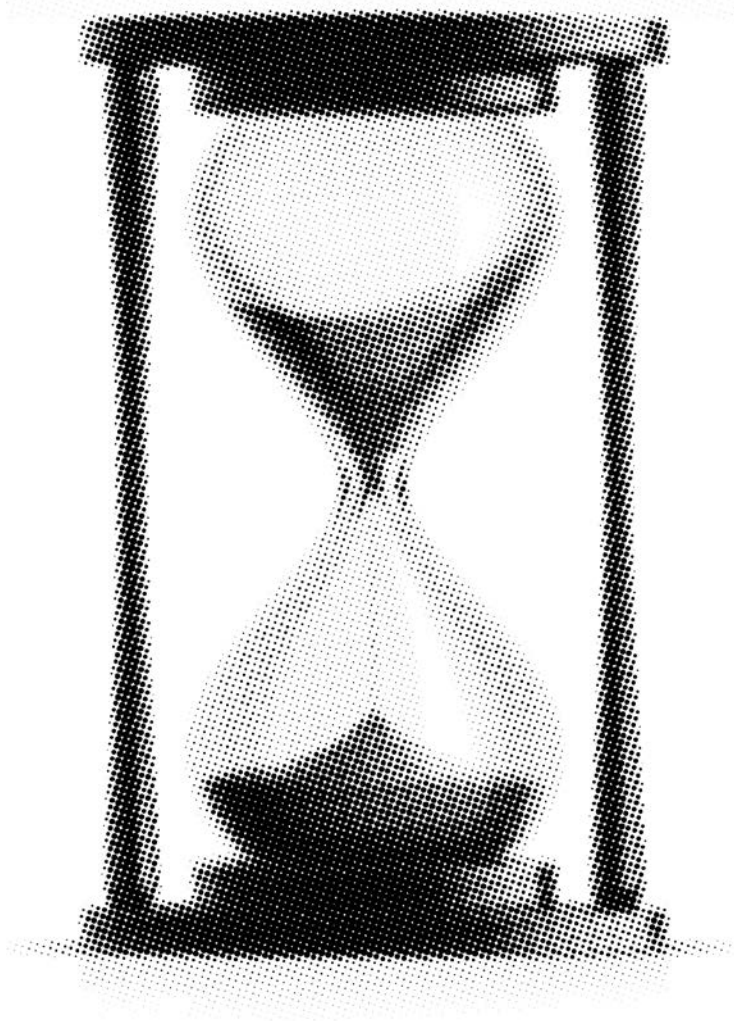

Jernej Velkavrh, »Včasih lahko sulice kmetov poškodujejo viteza«. Dejavnost kmetov v politično-vojaških in družbenih konfliktih visokega srednjega veka • Žiga Zwitter, Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630) • Peter Mikša, Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi dokumentirani pristopi nanje • Mariann Nagy, The regional structure of the Hungarian agriculture in the beginning of the 20th century • Kornelija Ajlec, Jugoslovanski begunci v Egiptu in njihova politična opredeljenost 1943–1946 • Srđan Milošević, Interpretacija istorije u *Rešenju o rehabilitaciji* kneza Pavla Karadorđevića • Mateja Ratej, Začetki politične pluralizacije v pojugoslovanski Sloveniji: vprašanje političnega nasledstva Korošçeve SLS

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 67 | 2013 | št. 3-4 (148) | str. 273–567

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec, dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik),
dr. Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Ivo Goldstein,
dr. Žarko Lazarevič, dr. Dušan Mlacovič (namestnik odgovornega urednika),
dr. Božo Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar, dr. Peter Štih (odgovorni
urednik), dr. Marta Verginella, dr. Peter Vodopivec, dr. Marija Wakounig

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo
vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. oktobra 2013.

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), Saša Mlacovič (angleščina), Srđan Milošević
(angleščina), Mariann Nagy (angleščina), Dóra Czeferner (angleščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2012: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojene 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,
AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA
Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

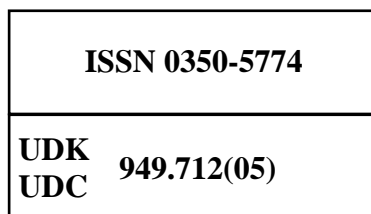
Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Republike Slovenije

Prelom in tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, oktober 2013

Naklada: 1250 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: International Bibliography of the Social Sciences, Historical
Abstracts, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the
History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences
Bibliographies,
European Reference Index for the Humanities (ERIH)

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: dr. Tina Bahovec, dr. Bojan Balkovec (Technical Editor),
dr. Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Ivo Goldstein,
dr. Žarko Lazarevič, dr. Dušan Mlacović (Deputy Editor-in-Charge),
dr. Božo Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar, dr. Peter Štih (Editor-in-Charge),
dr. Marta Verginella, dr. Peter Vodopivec, dr. Marija Wakounig

Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 15th 2013.

Translated by: Nives Sulič Dular (English), Saša Mlacović (English), Srđan Milošević (English),
Mariann Nagy (English), Dóra Czeferner (English)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, phone: +386 1 241-1200,
e-mail: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2011): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €,
retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €

Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,

AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA

Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,

1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: The Republic of Slovenia

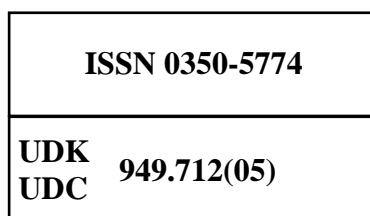
Printed by: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, October 2013

Print Run: 1250 copies

Historical Review is included in the following international databases:
International Bibliography of the Social Sciences, Historical Abstracts,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies,
European Reference Index for the Humanities (ERIH)

<http://www.zgodovinskicasopis.si>

info@zgodovinskicasopis.si

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Jernej **Velkavrh**, »Včasih lahko sulice kmetov poškodujejo viteza«.
Dejavnost kmetov v politično-vojaških in družbenih konfliktih
visokega srednjega veka..... 280–304
“Peasants’ Spears May Sometimes Harm the Knight.” Peasants
in Military and Social Conflicts of the High Middle Ages
- Žiga **Zwitter**, Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih
in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena
(1597–1630)..... 306–389
Weather and Climatic History in Calendars and Manorial
Minutes of Tomaž Hren, Bishop of Ljubljana (1597–1630)
- Peter **Mikša**, Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi dokumentirani
pristopi nanje..... 390–405
The First Researchers of the Slovene Mountains and the First
Documented Climbs on Them
- Mariann **Nagy**, The regional structure of the Hungarian agriculture
in the begin ning of the 20th century..... 406–427
Regionalni ustroj ogrske agrikulture na začetku 20. stoletja
- Kornelija **Ajlec**, Jugoslovanski begunci v Egiptu in njihova politična
opredeljenost 1943–1946 428–448
Yugoslav Refugees in Egypt and Their Political Affiliation
in the 1943–1946 Period
- Srdan **Milošević**, Interpretacija istorije u *Rešenju o rehabilitaciji*
kneza Pavla Karađorđevića 450–470
The interpretation of the past in the Act on rehabilitation
of Prince Paul Karađorđević
- Mateja **Ratej**, Začetki politične pluralizacije v pojugoslovanski
Sloveniji: vprašanje političnega nasledstva Koroščeve SLS 472–492
Beginnings of Political Pluralism in Post-Yugoslav Slovenia:
The Question of Political Succession of the Slovenian People’s
Party Led by Anton Korošec

Zapisi – Notes

Slovensko zgodovinopisje po drugi svetovni vojni v zrcalu Zgodovinskega časopisa. Okrogla miza ob 65. letnici izhajanja Zgodovinskega časopisa (Ljubljana, 6. decembra 2012):.....	494
Peter Štih, 65 let Zgodovinskega časopisa – kratak obračun	494–497
Marta Verginella, Zgodovinski časopis kot odsev slovenskega zgodovinopisja	498–500
Peter Vodopivec, Zgodovinski časopis – ogledalo slovenskega zgodovinopisja?.....	501–503
Egon Pelikan, Slovensko zgodovinopisje v zrcalu Zgodovinskega časopisa.....	503–506
Oto Luthar, Zgodovinski časopis in zgodovinopisje – prvih 45 let	506–509
Mateja Ratej, O možnih dilemah prihodnjega zgodovinopisja.....	509–512

Problemi in diskusija – Problems and Discussion

Aleš Gabrič , Slovenski zgodovinski atlas še vedno buri duhove	514–518
---	---------

Jubileji – Anniversaries

Prof. dr. Walter Lukan – sedemdesetletnik (Franc Rozman)	520–522
--	---------

V spomin – In memoriam

Janez Cvirn (1960–2013) (Rok Stergar).....	524–526
--	---------

Ocene in poročila – Review and Reports

Peter Burke, Kaj je kulturna zgodovina (Natalija Mihelčič)	528–532
Nella Lonza, Kazalište vlasti. Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke republike u 17. i 18. stoljeću (Ignacij Voje).....	533–538
Rudolf Agstner, Elmar Samsinger (Hrsg.), Österreich in Istanbul. K.u.K Präsenz im Osmanischen Reich (Franc Rozman)	539–541
Tristram Hunt, Friedrich Engels: Der Mann der den Marxismus erfand (Jože Maček).....	542–544

Bojan Godeša, Čas odločitev, Katoliški tabor in začetek okupacije (Peter Vodopivec).....	545–551
Anton Suhadolc, Življenje in delo profesorja Riharda Zupančiča (Jože Maček).....	552–554
Joachim Radkau: Die Ära der Ökologie. Eine Weltgeschichte (Jože Maček).....	555–557

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis Instructions for Authors	559–562
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 67, 2013..... Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 67, 2013	563–567

Razprave

Jernej Velkavrh

»Včasih lahko sulice kmetov poškodujejo viteza«

Dejavnost kmetov v politično-vojaških in družbenih
konfliktih visokega srednjega veka

UDK 323.269.6(497.4)»14/15«

UDC 323.269.6(497.4)»14/15«

VELKAVRH Jernej, univerzitetni diplomirani zgodovinar, SI-1357 Notranje Gorice, Podpeška cesta 419, velkavrh.jernej@gmail.com

VELKAVRH Jernej, BA in History, SI-1357 Notranje Gorice, Podpeška cesta 419, velkavrh.jernej@gmail.com

»Včasih lahko sulice kmetov poškodujejo viteza«. Dejavnost kmetov v politično-vojaških in družbenih konfliktih visokega srednjega veka

“Peasants’ Spears May Sometimes Harm the Knight.” Peasants in Military and Social Conflicts of the High Middle Ages

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (148), št. 3-4, str. 280–304, cit. 163

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (148), No. 3-4, pp. 280–304, 163 notes

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek poskuša osvetliti kmečko soustvarjanje dogodkovne zgodovine v času uveljavitve fevdalizma. Pojavi, kot so kmečki upori in kmečki odpor proti fevdalni ureditvi, gibanje za božji mir, udeležba kmetov v srednjeveškem vojskovanju in vsakdanji konflikti med kmeti samimi, namreč opozarjajo na to, da srednjeveško plemstvo ni doseglo enostavne in enkratne zmage, s katero je za dolgo časa utišalo preproste podeželane. Srednjeveški viri, ki so pri družbenih vprašanjih motrili tudi konflikte, ponujajo vpogled v družbeno interakcijo, v kateri so škarje resda v rokah elite, a tudi kmetje niso izpustili iz svojih rok platna.

This paper explores to what extent the peasant population participated in and co-created event history during the introduction and consolidation of the feudalism. Peasant revolts and resistance to the feudal system, the Peace of God movement, peasant participation in medieval warfare, and daily conflicts among peasants themselves, all indicate that the victory of the medieval nobility with which it silenced the common rural people for a long time was neither easily achieved nor final. Medieval sources that explored social issues and also took into account various conflicts, give an insight into the social interaction of that time. While it is true that the shears were indeed in the hands of the ruling elite it is also true that the peasant population firmly held the linen in their hands.

Ključne besede: kmetje, srednji vek, vojaška zgodovina, kmečki upori

Key Words: peasants, Middle Ages, military history, peasants revolts

Avtorski izvleček

Author’s Abstract

Splošni razvoj v obravnavanem obdobju in prostoru

O kmečkem prebivalstvu srednjega veka le redko razmišljamo kot o aktivnem sotvorcu dogodkovne zgodovine. V slovenskem zgodovinopisju so kmetje kot soustvarjalci politične zgodovine obravnavani šele za časa velikih kmečkih uporov poznega srednjega in zgodnjega novega veka, medtem ko zgodovina zgodnejših obdobj v kmetih vidi predvsem pasivno in podrejeno množico proizvajalcev. Seveda je tak pogled v veliki meri upravičen. Vseeno pa ne odstira tudi drugih slojev življenja kmečkega prebivalstva. Naloga prispevka ni prevrednotenje predstav o srednjeveški družbi na splošno, pač pa ugotavljanje, ali so kmetje vendarle tudi v politično-dogodkovni sferi lahko imeli podobno aktivno vlogo kot na primer na področjih gospodarske ali kolonizacijske zgodovine. V raziskovanem obdobju je udejstvovanje srednjeveških kmetov v bolj ali manj nasilnih, vedno pa konfliktnih dejanjih, občasno vzbudilo pozornost tedanjih piscev. Zlasti, če je bilo delovanje kmetov uperjeno proti prevladi vladajočih slojev. V kolikšni meri torej verz iz nemške pesnitve »Eupolemius«, ki je bila napisana v 12. stoletju našega štetja in ki je uporabljen za naslov članka, odraža družbeno realnost?¹

V raziskavo so vključeni podatki iz ozemelj Svetega rimskega cesarstva, francoskih in italijanskih dežel, v času širjenja in konsolidacije fevdalnega reda, torej nekako od vzpostavitve karolinške nadoblasti v osrednji Evropi na prehodu iz 8. v 9. stol. do visokega srednjega veka, ko se je z uveljavitvijo viteštva dokončno reformiral plemiški sloj, s tem pa so se preobrazile ideje o družbeni ureditvi in posledično tudi družbena ureditev sama. Ravno tako pomemben za preobrazbo družbe je bil hkratni proces uveljavljanja mest. Ker zbrani in predstavljeni podatki izvirajo iz med seboj oddaljenih stoletij in regij, jih ne gre brez zadržkov stkati v tapiserijo splošnoveljavnih vzorcev obnašanja kmetov, ki naj bi veljala za vsa območja celinske Evrope v vsem obravnavanem časovnem razponu. Srednjeveški kmet tako ni večni upornik, njegova dejanja odpora niso vedno in povsod enaka, niti ni vedno potencialni vojaški obvezanec. Ponujajo pa ti podatki vpogled v različne posamezne obrambne in rekrutacijske načrte oblasti, ki so predvidevali mobilizacijo kmetov, v prizadevanja kmetov po zagotavljanju lastne varnosti ter v mogoče odporniške oz. uporniške strategije kmečkega življa.

Pojem »kmečko prebivalstvo« je v članku uporabljen v kar najširšem smislu, torej kot oznaka za zelo različne kategorije podeželskega prebivalstva neplemenitega

¹ Freedman, *Images of the medieval peasant*, str. 184.

porekla, katerega glavna dejavnost je bila kmetijstvo. Oznaka se torej nanaša tako na osebno svobodne kmete z lastno alodialno posestjo kot na podložnike in tiste osebno nesvobodne osebe, ki skrbijo za dominikalno posest. Morda lahko raznovrstnost podeželske družbe najbolje ilustrira dejstvo, da so imeli svobodni kmetje lahko svoje služabnike oz. hlapce.² Ob tej poenostavitvi je treba dodati, da je bil družbeni položaj posameznika in skupnosti navadno ključnega pomena pri vprašanjih, ki jih raziskava obravnava. Upor in odpor nikakor nista nujno dejanji obupa, ampak zelo pogosto kažeta na samozavest in poskus zavarovanja lastnih pravic in interesov ali poskus iskanja zadoščenja ob kršenju le-teh.³

Vseeno pa sta nujni vsaj kratki ponazoritvi tako glavnih procesov v obravnavanem obdobju kot osnovne razslojenosti kmetstva, na katero so vplivali različni ekonomski, družbeni in politični dejavniki. V Evropi so se namreč v stoletjih med širjenjem karolinške oblasti, ki je vsrkala različne plemenske države, in nastopom visokega srednjega veka na podeželju odvijale pomembne spremembe. Kmetje so bili sprva tako kot drugi sloji prebivalstva razdeljeni glede na svoj osebni položaj, ki je obsegal kategorije svobodnih, deloma svobodnih in osebno nesvobodnih oseb (*liberi, liti in servi*). V visokem srednjem veku je prišlo do poenotenja. Kmetje so bili poslej kolektivno opredeljevani glede na način bivanja in preživljanja kot *agricolae* (poljedelci) in *rustici* (podeželani), osebnemu položaju posameznega kmeta je bilo pri tem posvečene malo pozornosti.⁴ Družbene razlike med posameznimi kategorijami kmetov so postale manj pomembne kot njihova oddaljenost od drugih družbenih kategorij rojevajoče se tridelne sheme, tj. vitezov in duhovnikov. Kmetje so bili poslej podložni, bili so oskrbovalci, odrezani od vzvišenih opravil, od dolžnosti, ki plemenitijo – vojskovanja in molitve.⁵

V karolinški dobi so za varnost podeželskega prebivalstva, poleg kmetov samih seveda, saj ne smemo pozabiti dejstva, da so bili kmetje tako v karolinški državi kot v sosednjih gentilnih družbah kot vojaški obvezanci⁶ po eni in plenilci ter tarče razbojnikov in sovražno nastrojenih sosednjih skupnosti po drugi strani vajeni orožja (še v poznem srednjem veku so "divjaški" kmetje, bivajoči v težje dostopnih regijah, kakršna je npr. gorata notranjost apeninskega polotoka, predstavljali strah in trepet za mnoga mesta in zemljiške gospode⁷), v določeni meri skrbeli kralj in njegovi uradniki, a se je že z razvojem imunitet oblast nad kmečkim prebivalstvom odmikala od sfere javne oblasti.⁸ Razmere so se še veliko bolj spremenile s propadom karolinškega imperija, katerega je spremljalo usihanje monarhove oz. javne moči. Fragmentacija političnega zemljevida je spodbujala težnje aristokratov in njihovih

² DUBY, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, str. 37.

³ Glej npr. v SAMUEL K. COHN, *Lust for Liberty, The Politics of Social Revolt in Medieval Europe*, in WERNER RÖSENER, *Peasants in the Middle Ages*, str. 237 in naprej.

⁴ RÖSENER, *Peasants in the Middle Ages*, str. 12.

⁵ Več o ideologiji treh redov srednjeveške družbe v DUBY, *Trije redi ali imaginarij fevdalizma*.

⁶ HALSALL, *Warfare and Society in the Barbarian West*, str. 93.

⁷ COHN, *Lust for Liberty*, str. 28 in naprej.

⁸ DOLLINGER, *Der bayerische Bauernstand vom 9. bis zur 13. Jahrhundert*, str. 64 in naprej.

podpornikov po uveljavitvi in razširitvi kroga svojega vpliva. Fevdalni red se je zasnovo predvsem na osebnem bogastvu plemičev, ki jim je omogočilo postavljanje gradov in vzdrževanje vojaških spremljevalcev. Pomenljivo je, da je število gradov hitro naraščalo v času slabenja moči Karolingov in ko notranjosti Evrope niso več ogrožali Saraceni, Madžari in Vikingi.⁹ Poleg tega, da je novozgrajeni plemičev grad poslej zagotavljal neizbežnost oddajanja dajatev in opravljanje tlake, je bila tudi sama gradnja gradu veliko breme za okoliške kmete.¹⁰ Skupnega zaščitnika ljudstva, kralja, so torej nadomestili mnogi lokalni veljaki, ki so izkoriščanju svojih zemljiških posestev posvečali veliko pozornost, s tem pa so navadno vzpostavljali tudi večji nadzor nad podrejenim kmečkim življem.

Nastopili so skratka barviti časi preobrazbe ustroja oblasti in historiografsko izročilo prej namiguje na pogosto nelagodje, ki so ga poslej morali občutiti nezavarovani kmetje, kot na spokojnost podeželja. Pri opisovanju odnosov med elito in podrejenimi skupinami pa moramo biti previdni. Upoštevati moramo, da družbenih razmer ni določal zgolj »razredni boj«, ampak tudi njegov pomirljivejši nasprotni pol – družbeni konsenz, ki je bil nekoč in ostaja danes vezivo vsake družbe. Avtoriteta zemljiškega gospoda ni temeljila izključno na prisili, nasilju. Nastopati je moral predvsem kot ugleden zaščitnik skupnosti. Zlasti časi preizkušenj so razkrili recipročnosti med vladajočimi in vladanimi. Zemljiški gospodje so v primerih velikih stisk svojim podložnikom ublažili dajatve,¹¹ odprli svoja skladišča in razdeljevali zaloge živil tudi med sosednje male posestnike, lokalni skupnosti so zagotavljali vojaško varstvo ipd.¹² Še več. Politični interesi so kmete lahko povezali v na videz paradokсна zaveznitva z njihovimi dozdevnimi izkoriščevalci. Na primer na Saškem so tako v uporabi proti vladarju Henriku IV. svoje vrste strnili plemiči in kmetje, čeprav je to zaveznitvo doživljalo tudi krize.¹³

To pa ne pomeni, da so bili odnosi med vladajočimi in podrejenimi na splošno rožnati. Vodilna družba je zlasti od visokega srednjega veka naprej o kmetih našla malo prijaznih besed in jim je navadno očitala prostaštvo in topoglavost, grdoto, prepirljivost in pretepaštvo,¹⁴ vendar je v šaljivih pesmih obravnavane dobe moč najti tudi stereotip lokavega kmeta, kakršen je na primer Unibos, kmet, ki nastopa v pesnitvi, ki je morda nastala že pred 11. stoletjem. Preprosti in revni naslovni junak je večkrat prelisičil župana, župnika in uradnika.¹⁵ Medtem ko so nižje sloje v karolinški dobi označevali kot *pauperes* ter *inerme vulgus*, torej kot ubožne in predvsem nemočne, so kasneje v okviru tridelne sheme dobili še eno, tokrat bolj pozitivno oznako – poslej so bili predstavljeni tudi kot marljivi prehranjevalci družbe.¹⁶

⁹ Moore, *Prva evropska revolucija, ok. 970–1215*, str. 88. Duby, *Trije redi*, str. 188–192.

¹⁰ Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 426.

¹¹ Dollinger, *Der bayerische Bauernstand*, str. 144.

¹² Duby, *Rural Economy*, str. 57.

¹³ Lampert von Hersfeld, *Annales*, str. 179 in 225.

¹⁴ Freedman, *Images of the medieval peasant*, str. 2.

¹⁵ Pesnitev je objavljena tudi na spletu. *Unibos*, <http://escholarship.org/uc/item/1rw9j11x#page-1>.

¹⁶ Freedman, *Images of the medieval peasant*, str. 2. Duby, *Trije redi*, str. 118–123.

Kljub očitnemu glavnemu procesu obvladovanja podeželja s strani plemstva, se vsi kmetje niso nahajali v enakih razmerah. Kmečko prebivalstvo, ki je bilo podvrženo nebrzdanemu, pogosto nasilnemu podrejanju s strani lokalne aristokracije, je seveda živelo v precej bolj negotovih razmerah kot kmetje, ki so jih lahko ščitili vladarjevi uradniki, povezanost v gibanju za božji mir, širokogrudnejši privilegiji, ki so jih zlasti v visokem srednjem veku kmetom namenili zemljiški gospodje v zameno za kolonizacijo še neizkrčenih področij ali pa preprosto odmaknjenost njihovih bivališč od centrov gosposke moči. Nesvobodne osebe, zaposlene z različnimi nalogami na dominikalni posesti, so imele drugačen položaj kot kmetje, ki so jih zemljiški gospodje posadili na podložne kmetije, zlasti v primerih, ko se je posest teh podložnikov nahajala daleč od sedeža zemljiškega gospoda in je bila zato podvržena manjšemu nadzoru in manjši tlaki.¹⁷ Od obeh skupin so se sprva dokaj ostro ločili osebno svobodni kmetje s svojo alodialno posestjo. Položaj kolonov v romanskem svetu se je razlikoval od položaja kmetov v notranjosti.¹⁸ Prav tako je bilo gotovo drugačno življenje kmeta, ki je živel v notranjosti Svetega rimskega cesarstva, kot življenje kmeta, ki je živel ob pogosto nemirni meji z zahodnimi Slovani ali pa Madžari. Razmere v času širjenja in konsolidacije fevdalne družbene ureditve so bile drugačne od tistih v visokem srednjem veku, ko sta nastanek teritorialnih gospostev in okrepitev centralne monarhične oblasti obrzerala prejšnje plemiško prerivanje za oblast. Nič manjši ni bil za kmečko prebivalstvo pomen premika od avtarkičnega gospodarstva k ponovni razširitvi denarnega poslovanja in k trgovskemu razcvetu, ki ga je spodbujala vnovična rast evropskih mest. Vse te okoliščine so namreč vplivale na potrebo po varnosti, vojaškem potencialu kmetov in pritegnitvi kmetov k obrambi, hkrati pa tudi na zmožnost odpora proti fevdalni ureditvi.

Nasilne oblike odpora proti fevdalnemu redu in proti posameznim fevdalcem

Kljub temu da vzrokov za nezadovoljstvo večinskega prebivalstva ni manjkalo, je do velikih kmečkih uporov, kakršne poznamo iz poznega srednjega veka in zgodnjega novega veka, v obravnavani dobi prihajalo le izjemoma.

Leta 841 je izbruhnil velik upor kmetov na Saškem, v deželi, ki se je izredno silovito upirala že politični podreditvi Karolingom in kjer so se kmetje v boju proti tuji politični prevladi pogosto povezali s svojim plemstvom. Upor leta 841 je imel za razliko od zgodnejših saških uporov poudarjene socialne motive, saj je bil uperjen proti uvajanju organizacije zemljiške posesti in družbene ureditve

¹⁷ O različnih stopnjah obremenjenosti v *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek, Družbena razmerja in gibanja*, str. 256.

¹⁸ Različne pravno-gospodarske kategorije prebivalstva so izčrpno predstavljene v zborniku *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. II. zvezek*, str. 279 in naprej. Ogromno podatkov o tej temi sta predstavila tudi Duby v *Rural Economy* in Dollinger v *Der bayerische Bauernstand*.

frankovskega tipa, ki je prizadel predvsem široka sloja svobodnih in polsvobodnih kmetov. Ti so sedaj želeli obnoviti *stellige*, svoja stara zborovanja, ki so imela tudi vojaški značaj.¹⁹ Cesar in plemiči so deželo »pomirili« šele po več zelo nasilnih vojaških pohodih.²⁰

Precej verjetno je tudi k drugim uporom s strani Karolingov zavojevanih patriarhalnih družb v tem obdobju svoj delež prispevalo nezadovoljstvo širših slojev nad uvajanjem karolinške gospodarsko-družbene ureditve. Tako si lahko razložimo široko podporo Ljudevitu Posavskemu s strani Karantancev in Karniolcev.²¹ Ti so se namreč velikim karolinškim intervencijskim silam postavili po robu v več odprtih bitkah,²² kar pomeni, da so bile tudi vojske domačinov sorazmerno velike. Prevelike, da bi pričakovali, da je vrste upornikov, zbranih na bojnem polju, lahko zapolnilo zgolj domače plemstvo. Za sodelovanje v tako tveganem podvigu so kmetje najbrž imeli svoje razloge. Podobno lahko domnevamo o uporu na Moravskem, ko so tamkajšnji prebivalci ok. l. 900 prenehali plačevati dajatve nemškemu cesarstvu in se začeli odvrčali od krščanstva. Vsekakor so bile obtožbe bavarskih škofov uperjene proti celotnemu moravskemu ljudstvu, ne le proti tamkajšnji aristokraciji.²³ Tudi če je bila za upor odgovorna predvsem slednja, se vsekakor zdi, da je imel odpor široko podporo. Vseeno pa se je na novoosvojenih karolinških ozemljih povežalo več različnih dejavnikov, ki niso izvirali zgolj iz občutenja socialnih in gospodarskih krivic s strani kmečkega prebivalstva, zato jih ne moremo imeti za kmečke upore, ampak za pretežno politično motivirane, verske in socialne upore, pri katerih je sodelovalo tudi kmečko prebivalstvo.

Do odmevnejšega kmečkega upora je po saškem uporu iz leta 841 prišlo šele v dvajsetih in tridesetih letih 13. stoletja v Spodnji Saški, v delti reke Vezere severno od posesti bremenskega nadškofa, kjer so se zaradi kratenja svojih pravic upirali avtonomni kmetje iz Stedingerja. Premagali so več viteških, celo križarskih vojska, v katere so se vključili plemiči iz širše okolice, a so bili kmetje leta 1234 v bitki pri Alteneschu dokončno poraženi.²⁴

Četudi so bili veliki upori redkost, je pogosto prihajalo do lokalnih uporov in oboroženih prask med kmeti in zemljiško gospodo, na italijanskih tleh pa tudi do konfliktov med kmeti in meščanstvom. Zmag preprostih kmetov nad ošabnimi vitezi ne opeva zgolj nemška pesnitev Eupolemius iz 12. stoletja, ki opisuje zmage ponižanih, slabo oboroženih kmetov nad ošabnimi vitezi,²⁵ pač pa so se v tem obdobju tudi v kronistiko »prebila« poročila o oboroženih spopadih med vodilnimi in podrejenimi družbenimi skupinami.²⁶ Trubadurji, kakršna sta bila šampanjski grof Thibaut IV. in Jocelin, so se večkrat pošalili na svoj račun, ko so pripovedovali, kako so njihova dvorjenja mladim pastircam nasilno prekinili oboroženi kmetje,

¹⁹ Brown, *Vzpon zahodnega krščanstva*, str. 657.

²⁰ Rösener, *Peasants in the Middle Ages*, str. 242.

²¹ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* 2, str. 491.

²² Bogo Grafenauer et al., *Zgodovina Slovencev*, str. 130–131.

²³ Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 2, str. 244–245.

²⁴ Rösener, *Peasants*, str. 247.

²⁵ Freedman, *Images of the medieval peasant*, str. 184.

²⁶ Arnold, *Medieval Germany 500–1300*, str. 155.

ki so plemiče pregnali od deklet.²⁷ V 13. stoletju so se na primer zaradi davkov večkrat uprli kmetje v okolici Pariza.²⁸ V letih 1233 in 1234 je prišlo do uporov okoliških kmetov proti Genovi.²⁹

Posebno nepriljubljenih plemičev so se kmetje znebili v spontanih izbruhih nasilja in umorih. Neredko se je zgodilo, da je takšno maščevanje podložnikov nad zatiralskim plemičem ostalo nekaznovano.³⁰ Čeprav bi bila legenda o umoru sinov koroške grofice Heme Krške v 11. stoletju s strani upornih rudarjev³¹ izmišljena, je vseeno zgovorna v tem, da možnost nasilnega odpora proti ljudem, ki so bili višje na družbeni lestvici, nikoli ni bila povsem izključena.

Odpor proti uveljavljajočemu se zemljiškosposkemu redu je lahko kmečko prebivalstvo vodil v razbojništvo. Ker so duhovniki kot razbojništvo označevali tudi nasilno dejavnost ambicioznih vitezov v dobi fevdalne razdrobljenosti,³² je socialno poreklo roparjev v naslednjih primerih vprašljivo, vendar njihov preprosti izvor nikakor ni izključen. T. i. *piratas de Carsis et robatores* ter *raptores* omenjata dve sicer ponarejeni listini iz visokega srednjega veka, ki navajata njihove »zasluge« za škodo, povzročeno tržaškim cerkvenim posestim.³³ Ob koncu 12. stoletja so cerkvenim posestim na tleh oglejskega patriarhata precej škode povzročili neposlušni podložniki.³⁴

Nenasilne oblike odpora

Pogostejše kot oborožene vstaje in umori plemičev, dejanja, ki so vedno pomenila precejšnje tveganje za upornike, so bile nenasilne oblike odpora. V Friziji na primer so zatirani prebivalci zapustili svoje vasi in se umaknili v gozdove, kjer so si postavili nove naselbine. Frizijski primer sicer precej običajnega pojava bežanja kmetov zaradi nevzdržnosti razmer na posameznih zemljiških gospodstvih je nenavaden zato, ker se je stopnjeval v razbojništvo. Tu so se namreč ubežni nezadovoljniji povezali z roparji in skupaj z njimi prizadejali veliko škode lokalni trgovini. Vendar se ti ljudje na koncu le niso izognili širitvi in utrditvi nove družbene ureditve, saj se je tudi tu sčasoma izoblikovalo plemstvo, ki si je podredilo druge prebivalce in prevzelo skrb za razdeljevanje zemlje, obrambo skupnosti, sodne zadeve in pobiranje dajatev.³⁵ Čeprav so ubegli podložniki lahko postali izobčenci, potepuhi in razbojniki,³⁶ so navadno vendarle rajši izbrali služenje pri kakšnem drugem zemljiškem gospodu, saj je vsak zemljiški gospod hvaležno sprejel dodaten

²⁷ Freedman, *Images*, str. 167–168.

²⁸ DUBY, *Rural Economy*, str. 333.

²⁹ COHN, *Lust for Liberty*, str. 42–43.

³⁰ Freedman, *Images*, str. 183–184.

³¹ ŠTIH, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina – družba, politika, kultura*, str. 56.

³² DUBY, *Trije redi*, str. 55.

³³ Franc Kos, *Gradivo 2*, str. 305–306 in Franc Kos, *Gradivo 3*, str. 208.

³⁴ Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, str. 81.

³⁵ Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 430.

³⁶ Prav tam, str. 126.

par delovnih rok, ki je poskrbel za večji donos njegovega gospostva,³⁷ kmet pa je bil v zameno deležen ekonomske in pravne varnosti.

Redko med viri najdemo kakšnega, ki priča o pravih med kmeti in pripadniki višjih slojev.³⁸ Oslar Konstantin verjetno ni bil podložnik istrskega samostana sv. Marije, katerega opat je l. 983 po sodni poti uspešno izterjal vrnitev treh kmetij, ki naj bi se jih Konstantin po krivem polastil.³⁹ Kot ena od strank v neki drugi pravdi je označeno vaško prebivalstvo iz okolice Verone.⁴⁰ Leta 828 so menihi iz samostana Cormery, nahajajočega se v bližini mesta Tours, z zmago v tožbi ponovno prisilili zakupnike na svojih posestvih v vasi Antoinne k plačevanju dajatev, nasprotno pa je leta 905 milanska cerkev izgubila tožbo proti kmetom, od katerih je terjala opravljanje tlake.⁴¹

Kmetje so se najpogosteje poskušali pritiskom in omejitvam upreti z izogibanjem opravljanja dolžnosti oz. površnim izpolnjevanjem le-teh.⁴² Iz karolinške dobe se je ohranilo več poročil o zavračanju plačevanja zahtevanih dajatev in opravljanja tlake.⁴³ Na našem prostoru, podrejenem salzburški nadškofiji, so na primer precej odpora spodbudile obvezne dajatve katoliški cerkvi. Šele salzburški nadškof Gebhard je v drugi polovici 11. stol. s prisilo dosegel, da mu je ljudstvo začelo izplačevati običajno desetino, ne več omiljene, ki so jo imenovali »slovanska desetina«. ⁴⁴ Leta 1117 je opat samostana Maursmünster v Alzaciji podložnikom prevedel tlako v denarno dajatev in kot razlog za ta ukrep navedel podložniško nejevoljo, površnost in počasnost pri izpolnjevanju svojih delovnih obveznosti. Podobno pritožbo je shranil register samostana sv. Ludgerja ob saškem mestu Helmstedt.⁴⁵

Skupnost se je lahko izvila prevelikim pritiskom, tudi če je v razmere posegla višja oblast. Tako je nemški kralj Henrik II. (cesar je postal kasneje) med javnim deljenjem pravice na območju Mozele na prelomu 1002/1003 zaradi prošenj zatiranega prebivalstva razsodil, da mora tamkajšnji vojvoda razrušiti svoj grad Morsberg.⁴⁶ Na Saškem so v podobnem primeru zadeve v svoje roke vzeli kar preprosti okoliški prebivalci sami. Tokrat je bila posadka kralja Henrika IV. tista, ki je z gradu Harzburg pritiskala na okoliško prebivalstvo. Saški kmetje so zato na lastno pest povsem razrušili grad, ko je bil ta zaradi sklepa mirovnih pogajanj sicer že deloma porušen.⁴⁷

V visokem srednjem veku so proteste spodbujale spremenjene razmere. Razvoj mestne kulture in mestnega gospodarstva ter krepitev denarne ekonomije so namreč podeželskemu prebivalstvu omogočili alternativne načine preživljanja. Povečala

³⁷ Prav tam, str. 342.

³⁸ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, II. zvezek*, str. 485.

³⁹ Kos, *Gradivo* 2, str. 375.

⁴⁰ Prav tam, str. 402.

⁴¹ Duby, *Rural Economy*, str. 50.

⁴² Rösener, *Peasants*, str. 238–239. Freedman, *Images*, str. 296.

⁴³ Prav tam, str. 243.

⁴⁴ Kos, *Gradivo* 3, str. 128.

⁴⁵ Rösener, *Peasants*, str. 243–244.

⁴⁶ *Ottoman Germany, The Chronicon of Thietmar of Merseburg*, str. 223–224.

⁴⁷ Lampert von Hersfeld, *Annales*, str. 233.

sta se obseg in pomen trgovine in obrti. Pomembna sta bila tudi nasprotna procesa, ki ju je sprožila kolonizacija v tem obdobju: zemljiški gospodje so si po eni strani prizadevali omejiti gibanje podložnikov in jih s tem vezati na obdelovanje njihove posesti, po drugi strani pa so ponujali razne olajšave in ugodnosti tako kolonistom kot tistim, ki so ostajali na starih posestvih, saj so se bali uhajanja slednjih.⁴⁸ Poleg tega je bil to čas dokončne uveljavitve vasi. Če je bilo v zgodnjem srednjem veku kmečko prebivalstvo večinoma razporejeno po majhnih zaselkih, samotnih kmetijah ali v bivališčih, ki so sestavljala kompleks gosposkega dvora, je opustitev pridvornega gospodarstva v visokem srednjem veku omogočila oblikovanje vaških naselbin, ki so bile manj podvržene nadzoru zemljiškega gospoda.⁴⁹ Zlasti lastniki majhnih posestev, ki jih je skupno bivanje v vasi tesno povežalo, so lahko poselej lažje branili lastne interese, ob tem pa so tudi vzpostavili nekakšen dualizem vasi in zemljiškega gospostva oz. določen umik vasi od gosposkega nadzora.⁵⁰

Gibanje za božji mir in deželni mir

Od različnih zgoraj omenjenih oblik odpora proti plemiškemu izkoriščanju se razlikuje oblikovanje družbenega pojava, imenovanega gibanje za božji mir, v katerem so se v iskanju varnosti povezali duhovščina in meništvo ter kmetje. Za razliko od priložnostnih uporov in odporov je namreč gibanje za božji mir predstavljalo program, zahtevo po preoblikovanju družbe, za uveljavitev pacifizma znotraj mej zahodnega krščanstva.

Slabitev monarhične oblasti v Franciji je omogočila posvetnim plemičem, da so lažje uveljavljali svoje interese in vodili lastno dinastično politiko. Seveda so bili kraljevih opominov glede nedopustnosti zatiranja nižjih slojev v preteklosti poleg posvetnih deležni tudi cerkveni gospodje,⁵¹ vendar objestni vojščaki po zatonu močne centralne oblasti niso ogrožali samostanskih in cerkvenih posesti nič manj kot kmečkih. V odsotnosti močnega zaščitnika so francoski škofje na prehodu iz 10. v 11. stoletje sklicali več koncilov, na katerih so obsodili nasilje plemičev in nasilnežem zagrozili z izobčenjem, ob tem pa so se naslonili na podporo množic. Soudeleženci zborovanj v okviru gibanja za božji mir so se v navzočnosti relikvij zaprisegli k vzajemnosti in k zaščiti nižjih slojev ter duhovščine in meništva.⁵² Da bi dosegli spoštovanje miru, so voditelji lahko pozvali k oblikovanju oboroženih kmečkih milic.⁵³ Sčasoma je gibanje do določene mere res umirilo poprejšnje nebrzdano nasilje, čeprav so podeželje tudi v naslednjih stoletjih pogosto pretresale

⁴⁸ Rösener, *Peasants*, str. 243–245.

⁴⁹ Prav tam, str. 49 in naprej.

⁵⁰ Duby, *Rural Economy*, str. 170.

⁵¹ Npr. Kos, *Gradivo 2*, str. 57–58.

⁵² Moore, *Prva evropska revolucija*; str. 25 in naprej. *New Cambridge Medieval History*, Vol. III, 900–c.1024, str. 28 in 454.

⁵³ France, *Western Warfare in the Age of the Crusades*, str. 72. Freedman, *Images*, str. 182–183.

fajde in vojne, v katerih so trpeli predvsem nižji sloji.⁵⁴ Vzpostavil se je red, čeprav pogosto nemiren in za večino nepravičen. Še več, plemstvo je v idealu viteštva, ki se je začel rojevati, deklarativno prevzelo težnje skupnosti preprostih in duhovščine, torej načela gibanja za božji mir, in poslej imelo obrambo šibkih za eno od svojih dolžnosti in vrlin.⁵⁵

Podobno vlogo kot v Franciji gibanje za božji mir so na tleh Svetega rimskega cesarstva igrali *Landfrieden*, vendar je bila tu osrednja oblast močnejša, zato so za razglašanje deželnega miru skrbeli poleg visoke duhovščine tudi cesarji sami. Ne glede na to pa je bil posamezen deželni mir navadno časovno in prostorsko omejen (prvi je bil izdan l. 1012 in je veljal za Saško). V času trajanja miru je bil kršiteljem le-tega zagrožen izgon in razdelitev njegove posesti med njegove dediče, ki so navadno težko pričakovali, da bodo sami prevzeli oblast na gospodstvih. Nalogo spoštovanja ter izvajanja miru je prevzela vsa skupnost, od katere se je pričakovalo, da bo z orožjem preganjala morebitne kršilce.⁵⁶

K varovanju miru so bili tako v Franciji kot v cesarstvu torej poklicani kmetje, čeprav so sicer z izgubo svoje osebne svobode povečini izgubili tudi pravico do nošnje orožja.⁵⁷ Srednjeveška družba je namreč poskušala odtegniti kmete od nasilja, predvsem tistega, ki bi ga spodbujali konflikti med samimi kmeti, in si s tem zagotoviti osnovno gospodarsko stabilnost. Ta izvzetost iz bojevanja je v družbi, ki je slavila vojaški pogum, neizogibno privedla do znižanja socialnega položaja kmetov.⁵⁸ Pravilo je poznalo izjeme in na določenih območjih in pod določenimi pogoji so kmetje še naprej lahko zaradi varnostnih razlogov nosili orožje.⁵⁹ Večinoma pa so od 11. stoletja kmetje obvezani samo še k hrambi, ne več k svobodni nošnji lastnega orožja, katerega so bili sicer obvezani uporabiti v pregonih zoper kršilce miru,⁶⁰ uporabili pa so ga lahko tudi v sodnih dvobojih.⁶¹

Vpoklic kmetov v vojsko

V srednjem veku je bila, kot je bilo omenjeno že zgoraj, zmožnost vojskovanja tista, ki je predstavljala osnovno ločnico med plemiškim in podrejenim kmečkim položajem. Že v karolinški državi se je tako za kmečko prebivalstvo pogosto uporabljalo pojem *inerme vulgus*,⁶² ki poudarja nevojaško naravo podrejenih družbenih skupin. Ta vojaška razmejitev med svobodnimi in nesvobodnimi pa se ob natančnejšem prebiranju vendarle lahko izkaže za precej porozno, kar ne velja

⁵⁴ *New Cambridge Medieval History, Vol. III*, str. 28.

⁵⁵ Lopez, *Rojstvo Evrope*, str. 189.

⁵⁶ Arnold, *Medieval Germany*, str. 151 in naprej. Nekaj primerov o neučakanosti in upornosti plemiških sinov v Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 112.

⁵⁷ Fehr, *Das Waffnenrecht der Bauern im Mittelalter*, str. 112–114.

⁵⁸ Fehr, *Das Waffnenrecht*, str. 133–138 in 159–160.

⁵⁹ Prav tam, str. 138–139.

⁶⁰ Prav tam, str. 152–154.

⁶¹ Prav tam, str. 177–178.

⁶² Freedman, *Images*, str. 177.

zgolj za zgodnji srednji vek in karolinško državo, ko so bila prehajanja iz nižjega v višji družbeni sloj pogostejša,⁶³ pač pa tudi za visoki srednji vek.

Za vojaške potrebe so bili v karolinški dobi mobilizirani tako svobodni kot osebno nesvobodni ljudje. V tej dobi so se k prvim, torej k svobodnim, še vedno prištevali številni mali kmetje. Vseeno pa so zahodnofrankovska zemljiška gospodstva že od merovinške dobe naprej po zgledu galo-rimskih posestev zaokroževala podeželska posestva na račun podeželskega prebivalstva. Mnogi mali posestniki so zapadli v osebno podrejenost. Ne le iz vrst svobodnih oseb, temveč tudi izmed osebno nesvobodnih služabnikov na gosposkih dvorih, imenovanih *mancipia*,⁶⁴ *servi non casati*, *famuli* ipd., so karolinški plemiči izbrali upravitelje svojega premoženja,⁶⁵ pa tudi svoje oboroženo spremstvo.⁶⁶ Poročilo za leto 832 kot soudeležence pohoda zoper Alemanijo, ki ga je sprožil vzhodnofrankovski kralj Ludvik, kasneje znan kot Nemški, navaja svobodne in nesvobodne Bavarce in Slovane.⁶⁷ Vrste teh »nesvobodnih« so gotovo zapolnili služabniki plemstva, ki so bili sposobni za opravljanje vojaške službe. V rižanskem placitu, istrskem viru iz leta 804, so kot nasilneži, ki so škofovski oblasti podrejali Istrane, opisani z gorjačami in meči oboroženi škofovi *famuli*, služabniki.⁶⁸

Znan primer osebno nesvobodnih vojakov, ki so se sčasoma prebili v vrste plemstva, so *ministeriali* in *militi*⁶⁹ – slednji so se pogosto deloma preživljali s poljedelstvom⁷⁰ – in tema kategorijama sorodni *servientes*, *armigeri*, *stratores* ter *armiferi*, *scutiferi*, *militares personae*, *Knechte* ipd., čeprav gre pri slednjih skupinah predvsem za hlapce, ki so se sicer profesionalno ukvarjali tudi z vojaštvom, a se jim navadno ni uspelo prebiti v privilegirane sloje.⁷¹

Karel Veliki je v večjem številu razglasov terjal sodelovanje svobodnih kmetov, ki so imeli premalo sredstev, da bi se sami lahko opremili za vojaško službo. V dekretu iz l. 806–807 je določil, naj vsake tri hube prispevajo po enega vojaka. Če je imel posamezen kmet npr. le pol hube, je bil skupaj z drugimi malimi posestniki obvezan k oskrbi enega kmeta-vojaka. L. 808 je Karel Veliki prebivalstvo nekoliko razbremenil, saj je določil, naj posameznega vojaka preskrbijo z dohodki štirih hub.⁷²

⁶³ Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 373–377.

⁶⁴ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, II. zvezek*, str. 303. Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 84 in 111.

⁶⁵ Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 98, 127. Dollinger, *Der bayerische Bauernstand*, str. 226. Rösener, *Peasants*, str. 17.

⁶⁶ Halsall, *Warfare and Society in the Barbarian West*, str. 73, 76 in 96. Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 353, 373 in naprej.

⁶⁷ Kos, *Gradivo 2*, str. 93.

⁶⁸ Kos, *Gradivo 2*, str. 22.

⁶⁹ Štih, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, str. 267 in naprej.

⁷⁰ Dollinger, *Der bayerische Bauernstand*, str. 281.

⁷¹ Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds of Frederick Barbarossa*, str. 18 (opomba spodaj). Dollinger, *Der bayerische Bauernstand*, str. 282.

⁷² Halsall, *Warfare and Society in the Barbarian West*, str. 93.

Mobilizacija svobodnjakov iz nižjih družbenih slojev oz. svobodnih kmetov pa je pomembno vlogo igrala tudi v kontekstu odnosov med centralo oblastjo in aristokracijo. Karel Plešasti si je leta 864 z ediktom v Pitresu morda poskušal zahtevo po vojaškem sodelovanju vseh svobodnih oseb, ki so posedovale konja, tudi tistih iz nižjih družbenih slojev, pridobiti vojaško moč, ki bi obšla za ta čas običajno mobilizacijo, v kateri so aristokrati nudili svojo pomoč in svoje spremstvo. To bi prispevalo h krepitvi vojaške in s tem politične moči kralja.⁷³ Tudi če se ozremo na langobardsko kraljestvo, lahko opazimo, da je osrednja oblast poskusila ravno z angažiranjem širših slojev svobodnega prebivalstva omejiti politično moč aristokracije.⁷⁴ Langobardski kralji so se oprli na t.i. arimane (*arimanni*). Ti v osmem stoletju niso bili več zgolj samo vojaki, ampak dozdevno notranje razslojen sloj zemljiških posestnikov, ki je imel pravico do udeležbe v vojskovanju in s tem povezane politične pravice, čeprav ni spadal v vrste langobardske aristokracije. Kralji so spodbujali arimane k udeleževanju zborovanj in so od njih pričakovali prisego zvestobe.⁷⁵

Vladarji so bili k takšnim ukrepom morda prisiljeni zaradi oklevanja aristokratov glede sodelovanja v obrambni vojni, ki bi se odvijala daleč od njihovih lastnih posesti. Takšno vojskovanje namreč ni prinašalo tolikšnih nagrad kot plenjenje na tujem.⁷⁶

Widukund iz Corveya je v drugi polovici 10. stoletja v svojem delu opisal odlok cesarja Henrika I., v katerem je ta terjal, naj v posadkah gradov ob madžarski meji služijo tudi kmetje. Vsak deveti kmet naj bi sodeloval pri vzdrževanju in varovanju gradu (t. i. *agrarii milites*), preostali pa bi grad oskrbovali z zalogami in se v primeru nevarnosti tudi zatekli vanj.⁷⁷ Vključevanje okoliških kmetov v stražarske dolžnosti je bilo splošno razširjeno. Takšni člani grajskih posadk (*agrarii milites, milites castrenses*) so sčasoma lahko postali profesionalni vojaki, nekateri med njimi pa so se povzpeli tudi v plemiške vrste.⁷⁸

V visokem srednjem veku kmetje tudi sicer niso izgubili vloge v vojskovanju, čeprav je bil sklic vseh svobodnih ljudi k orožju bolj redek kot v karolinškem času. Pravzaprav se je v cesarstvu zadnja dokumentirana splošna mobilizacija kmetov zgodila leta 946,⁷⁹ in čeprav so v pogostih bojih v cesarstvu kmetje še predstavljali pomemben rekrutacijski bazen,⁸⁰ so jih poslej nanovačili posamezni fevdalci, ne več javna oblast.⁸¹ Po navedbah Otona iz Freisinga je bil vseeno v madžarskem kraljestvu sredi 12. stoletja še v uporabi sistem vpoklica vsakega desetega, osmega itn. kmeta, katerega so preskrbeli in opremili preostali kmetje, ki so ostali doma.⁸²

⁷³ Prav tam, str. 99.

⁷⁴ Prav tam, str. 82.

⁷⁵ Prav tam, str. 81–82.

⁷⁶ Prav tam, str. 89–90.

⁷⁷ Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 356–357.

⁷⁸ Prav tam, str. 353, 356 in 357.

⁷⁹ Nicolle, *Medieval Warfare Source Book; Vol. I.*, str. 59.

⁸⁰ Arnold, *Medieval Germany*, str. 66–68.

⁸¹ Fehr, *Das Waffnenrecht*, str. 149.

⁸² Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds of Frederick Barbarossa*, str. 67.

Pogosti so bili primeri sklicev na ravni teritorialnih gospodstev, na tleh cesarstva pa tudi v okvirih starih vojvodin in grofij.⁸³ V oglejskem patriarhatu je v visokem srednjem veku izpričana *impositio peditum*, h kateri so bili obvezani vsi za boj sposobni prebivalci, tudi tisti, ki niso imeli lastnih jezdnih konj. Ti prebivalci so imeli omejene politične pravice in za razliko od pripadnikov višjih slojev niso mogli vstopiti v furlanski parlament.⁸⁴ Enaka obveznost je kasneje veljala na Goriškem pod Goriškimi grofi.⁸⁵ Vprašanje je seveda, kako pogosto je bila teoretična obvezanost k vojaški službi tudi udejanjena v praksi.

Okoliške kmete so v vojaško službo pozivala tudi romanska primorska mesta. Trst je v sicer ponarejenem dokumentu, ki je sicer gotovo mlajši od leta 949, v katerem naj bi bil spisan (po mnenju Franca Kosa je mlajši celo za nekaj stoletij),⁸⁶ pričakoval od okoliških kmetov, da naj bi za mestno občino poleg opravljanja tlake in drugih del ter plačevanja davkov v primeru vojne ali siceršnjega ukaza s strani občine prijeli za orožje.⁸⁷

Ni dovolj dokazov, da bi lahko samozavestno sklepali o kontinuiteti sklicevanja kmečkih vojsk v časih izrednih razmer, ki bi trajala od zgodnjega srednjega veka do črnih vojsk v zgodnjem novem veku, ko je bil k obrambi notranjeavstrijskih dežel, Benečije itn. prav vpoklican določen delež kmetov.⁸⁸ Predvsem so, kot že omenjeno, tovrstni sklici na državni ravni zamrli v visokem srednjem veku. Vseeno se zdi, da se je ta koncept ohranjal v obrambni strateški misli skozi ves srednji vek.

Ljudje preprostega porekla so v času visokega srednjega veka med vojaškimi pohodi predvsem skrbeli za potrebe viteštva in njegovih jezdnih živali, med bitkami pa služili kot pehota in varuhi prateža. Seveda je vprašanje, če so se ti služabniki sploh novačili med kmečkim prebivalstvom.⁸⁹ Deloma so vitezom na bojiščih seveda služili plemiški oprode in paži. Vendar lahko pričakujemo, da je velik del pehotnih vojakov izhajal iz nastajajočega urbanega in tradicionalnega ruralnega okolja. Uporaba lokov in kasneje zlasti samostrelav na primer, ki je bila v visokem srednjem veku razširjena zlasti pri oblegovalnih operacijah, končno ni poosebljala bistva aristokratskega načina vojskovanja. Poleg tega je treba upoštevati, da je latinska oznaka za vojake, ki se vojskujejo peš, tj. *pedites*, pogosto rabljena pejorativno.⁹⁰ Plemiči, četudi še neopasani z viteškim pasom, so vendarle skrbeli za svoj družbeni ugled in se v normalnih okoliščinah najpogosteje niso bojevali brez svojih konj.

Udeležbi v vojski, ki je prinašala politične pravice, višji socialni položaj in plačilo oz. plen, pa so se številni hoteli izogniti. Vojskovanje je namreč za daljše obdobje človeka, ki se je sicer preživeljal s kmetijstvom, odtrgalo od opravil, ki so mu zagotavljala vsaj osnove za preživetje. Vojni plen je bil razdeljen glede na osebni

⁸³ Arnold, *Medieval Germany*, str. 67.

⁸⁴ Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, str. 116.

⁸⁵ Štih, *Goriški grofje*, str. 214.

⁸⁶ Kos, *Gradivo* 2, str. 305 (opomba št. 1).

⁸⁷ Kos, *Gradivo* 2, str. 307–308.

⁸⁸ Simoniti, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*, str. 91 in naprej.

⁸⁹ France, *Western Warfare*, str. 68–69.

⁹⁰ Glej npr. DUBY, *Trije redi*, str. 226–227. France, *Western Warfare*, str. 64 in naprej.

status, zato so večino pridobili velikaši.⁹¹ Poglavitni razlog za izogibanje je bilo torej finančno breme, ki ga je redno udeleževanje v vojaških spopadih prinašalo malim posestnikom, čemur je pogosto sledilo znižanje družbenega položaja. Iz karolinške dobe so se ohranile pritožbe svobodnih kmetov, ki so jih plemiči načrtno silili v vojaško službo, da bi jih s tem prisilili v podreitev oz. da bi svoje alode podelili plemstvu, to pa bi jih nato na njihovo nekdanjo posest posadilo kot podložnike.⁹² Od vojaške službe so se včasih odkupili celo militi.⁹³ Od karolinške dobe pa do 13. stoletja so se svobodnjaki na Bavarskem lahko izognili vojaški službi s plačevanjem t. i. kraljevega davka (*steura regis*).⁹⁴

V tej luči moramo gledati tudi na imunitetne predpise, ki javnim pooblaščencom prepovedujejo tudi pozivanje kmetov na javna zborovanja oz. *placita*. Seveda gre tu v prvi vrsti za krepitev oblasti gospostva, ki je bilo prejemnik imunitet in s tem izvzeto iz oblasti javnih uradnikov, čeprav v karolinški dobi izvzetost še ni popolna in je kraljeva oblast posegla v razmere znotraj imunitetnega gospostva v primerih krvnega sodstva, poleg tega pa je imunitetno gospostvo vseeno dolžno kralju določene dajatve in storitve.⁹⁵ V podelitvah imunitet je navadno poudarjeno, naj kraljevi uradniki podložnikov ali svobodnih na določenem gospostvu ne silijo k udeležbi na javnih zborih. Takšne so na primer formulacije pri podelitvi imunitet koprskemu samostanu l. 908,⁹⁶ tržaški škofiji leta 929,⁹⁷ gradeškemu patriarhatu l. 974.⁹⁸ Zakaj bi prebivalstvo občutilo svojo udeležbo na javnih zborih, kjer so navadno razpravljali o političnih in cerkvenih zadevah, pa tudi o sodnih vprašanjih, kot breme in prisilo? Prisotnost na teh zborovanjih, ki so bila skozi ves zgodnji srednji vek dokaj pogost in razširjen pojav, je namreč potrjevala politične pravice udeležencev,⁹⁹ zato se zdi, da so se nižji sloji nepremišljeno odrekli svojim pravicam. Odgovor na ta problem verjetno tiči v tem, da so se *placita* navadno odvijala pred odhodom vojske na pohod.¹⁰⁰ Torej je najverjetneje obremenjujoča ravno možnost vojaškega vpoklica, ki bi lahko doletela udeležence *placita*. Ne nazadnje so se že na rižanskem *placitu* predstavniki istrskih mest pritožili zaradi ravnanja vojvode Ivana, ki je svobodne meščane prisilil k vojaški službi. Slednje so torej vsekakor občutili kot znatno breme.¹⁰¹ S preklicem obvezne udeležbe je bila lahko preprečena nadaljnja erozija političnega, socialnega in gospodarskega položaja svobodnih malih posestnikov. Seveda pa je za fevdalno dobo znanih veliko primerov, ko so se svojim vojaškim obveznostim izogibali tudi vazali, zlasti ko so se njihovi interesi križali z interesi njihovih gospodov.

⁹¹ Halsall, *Warfare and Society*, str. 89.

⁹² Prav tam, str. 94 in 131.

⁹³ Dollinger, *Der bayerische Bauernstand*, str. 281.

⁹⁴ Dollinger, *Der bayerische Bauernstand*, str. 185.

⁹⁵ Prav tam, str. 64. Tudi Kos, *Gradivo 2*, str. 94–95.

⁹⁶ Kos, *Gradivo 2*, str. 268–269.

⁹⁷ Prav tam, str. 285–287.

⁹⁸ Prav tam, str. 344–346.

⁹⁹ Halsall, *Warfare and Society*, str. 31, 82–83, 95, 99. Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 85.

¹⁰⁰ McKitterick, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians*, str. 97.

¹⁰¹ Kos, *Gradivo 2*, str. 24–25.

Udeležba kmečkega prebivalstva v vojnah in fajdah

Čeprav kronisti v pripovedovanju o bitkah le izjemoma povedo kaj več od tega, kdo so bili vodilni velikaši in kateri strani je pripadla zmaga, je tu pa tam le mogoče prebrati kakšno omembo o sestavi tedanjih vojska. Vojaški obveznosti svobodnih kmetov v karolinški dobi je v zgornjih vrsticah članka že posvečenih nekaj vrstic. V večini primerov je tudi v kasnejših stoletjih viteško konjenico spremljala pehota. Sestava te je bila heterogena in kot pešaki so navadno služili neplemeniti ljudje urbanega ali ruralnega izvora. Pehotni vojaki se, če omenim zgolj nekaj primerov, v otonsko-salijski dobi (10.–11. stol.) omenjajo v bojih zahodnoslovanskih ljudstev z otonskimi cesarji,¹⁰² v boju Henrika IV. s protikraljem Rudolfom Švabskim, pri uporih Sasov in Turingijcev zoper Henrika IV,¹⁰³ kmečki vojaki so se bojevali v saškem uporu zoper Henrika IV.¹⁰⁴ in v drugih spopadih, povezanih z investiturnim sporom, ljudje preprostega porekla so omenjeni pri obleganju Mainza l. 1117¹⁰⁵ (oznaka *plebis* v izvirniku¹⁰⁶ namiguje na lokalno prebivalstvo preprostega porekla),¹⁰⁷ omenjena je množica padlih preprostih ljudi (*vulgus*)¹⁰⁸ v bitki med Madžari in Bavarci l. 1146.¹⁰⁹

Številna so poročila o obleganjih. V tem načinu vojskovanja je konjenica pogosto igrala sekundarno vlogo, v ospredje je stopilo delovanje oblegovalnih naprav, samostrelcev, lokostrelcev, pračarjev (*ballistarii, sagitarii, fundibularii*).¹¹⁰ Čeprav moramo biti previdni in z gotovostjo upoštevati, da je plemstvo sodelovalo pri večini oblegovalnih operacij, zlasti seveda pri blokadi in zavračanju izpadov obleganih posadk, v nič manjši meri pa tudi pri naskokih na obzidje, je npr. Thietmar iz Merseburga pri opisovanju obleganja močne poljske utrdbe Glogau omenil lokostrelce in napade z oblegovalnimi napravami, kar namiguje na raznovrstno sestavo vojska.¹¹¹ Tovrstne neviteške enote so stalnica opisov Barbarossovih obleganj italijanskih mest v drugi polovici 12. stoletja.¹¹²

Za visoki srednji vek je predvsem značilna uveljavitev najemniškega vojaštva. Kot najemniki (v virih se za najemnike uporabljajo izrazi *solidarius, stipenditarius, mercenarius*)¹¹³ so poleg vitezov služili pehotni vojaki, ki so povečini izvirali iz nižjih družbenih slojev (cesar Henrik III. je sredi 11. stoletja npr. v svojem pohodu zoper južnoitalijanske Normane sprejemal v službo tudi zločince).¹¹⁴ Zaradi

¹⁰² *Ottonian Germany*, str. 142 in 320.

¹⁰³ *Eleventh-Century Germany, The Swabian Chronicles*, str. 185, 285.

¹⁰⁴ Lampert von Hersfeld, *Annales*, str. 305.

¹⁰⁵ Otto of Freising, *The Deeds*, str. 45.

¹⁰⁶ *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris*, str. 28.

¹⁰⁷ Za profesionalno pehoto se navadno v tej dobi pojavljajo drugi termini: *armigeri, stratores, pedites*. Glej v *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris*, str. 119, 128, 275.

¹⁰⁸ *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris*, str. 53.

¹⁰⁹ Otto of Freising, *The Deeds*, str. 69.

¹¹⁰ *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris*, str. 123.

¹¹¹ *Ottonian Germany*, str. 350 in 352.

¹¹² Otto of Freising, *The Deeds*, str. 65, 134, 153, 214, 217, 303 ...

¹¹³ France, *Western Warfare*, str. 73.

¹¹⁴ *Eleventh-Century Germany: The Swabian Chronicles*, str. 94 in 96.

pomanjkanja virov je težko ugotoviti družbeno sestavo teh vojska. Pogosto so najemnike naslavljali glede na regije porekla. Najpogosteje so bili omenjani Brabantinci, pa tudi Aragonci in Gaskonjci oz. Baski, torej prebivalci dežel z večjo ali manjšo stopnjo urbanizacije. Gotovo so med najemnike prehajali tudi kmetje, ki so tvorili najemniške skupine in nastopali kot nekakšne pomožne enote (na primer t.i. *Cotereaux* oz. *Routiers*, ki so že v 12. stoletju delovali v francoskih deželah).¹¹⁵ Verjetno najbolj zloglasna od najemniških vojska te dobe so bili t.i. »Brabantinci«, izhajajoči sicer iz pretežno urbaniziranega Brabanta, ki so v drugi polovici 12. stoletja služili različnim monarhom, npr. Frideriku Barbarossi v Italiji¹¹⁶ in angleškemu kralju Henriku II. v Franciji,¹¹⁷ deloma pa so sledili lastnim koristim pod svojimi voditelji. Najemniki so opravljali različne naloge. Zlasti so bili osovraženi med preprostim prebivalstvom, iz katerega so deloma izhajali tudi sami,¹¹⁸ zaradi požiganja, zajemanja ljudi in plenjenja.¹¹⁹

Poleg vključevanja v skupine najemnikov so bili kmetje v vojskovanje pritegnjeni še na drugačne načine. Predpisi Friderika Barbarosse iz l. 1158 resda omenjajo zgolj viteze in njihove oborožene služabnike (*servientes, servi*), vendar Rahewin navaja, da je vojska Friderika Barbarosse v Italiji hitro narasla tudi zaradi priključitve prostitutk in pratežnikov ter služabnikov, ki so si jih poiskali cesarjevi vojaki. Friderik Barbarossa je že v začetku pohoda med predpisi navedel tudi strogo kaznovanje vseh, ki bi med trajanjem vojskovanja vzdrževali priležnice.¹²⁰ Ker tega očitno niso dosledno upoštevali, je splošno prepoved ponovil.¹²¹ To priča o tedanji praksi vzdrževanja prostitutk in vključevanja okoliškega prebivalstva med pratežnike.

Še pomembnejši so podatki, ki nam dajejo informacije o tem, da večja profesionalizacija vojskovanja ni izključevala priložnostne mobilizacije sicer boja manj vajenih kmetov. Stvari so šle ponekod še veliko dlje. Kmetje so še vedno lahko sami poskrbeli za lastno varnost. Nevarnost ni prežala le s strani manjših skupin roparjev, ki bi jim na primer poskušali oteti živino. Kot že rečeno, poljedelci niso imeli preveč razlogov, da bi z naklonjenostjo gledali na najemniške tolpe, ki so lahko štejele znatno število boljše ali slabše organiziranih in povezanih pripadnikov. Izpričanih je nekaj primerov, v katerih so se kmetje tovrstnim plenilcem in izsiljevalcem uspešno postavili po robu. Oborožene skupine kmetov, ki so odigrale vidnejšo vlogo v lokalni obrambi, zasledimo zlasti v Franciji. Tu so kmetje večkrat porazili plenilske čete plačancev, ki so bile v službi angleškega kralja Henrika II. (to se je zgodilo v letih 1173, 1176, 1177¹²² in 1183, ko so t. i. *capuciatos* menda pobili okrog 3000 Brabantincev in dokončno odpravili strahovlado plačancev).¹²³

¹¹⁵ France, *Western Warfare*, str. 70 in 74.

¹¹⁶ Bauman, *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg*, str. 14.

¹¹⁷ France, *Western Warfare*, str. 74.

¹¹⁸ Prav tam, str. 74.

¹¹⁹ Prav tam, str. 71.

¹²⁰ Otto of Freising, *The Deeds*, str. 203 in 227.

¹²¹ *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I.*, str. 199 in naprej.

¹²² France, *Western Warfare*, str. 74.

¹²³ *Journal of Medieval Military History, Vol. VIII.*, str. 17.

Prihajalo je do primerov, v katerih je vojaška moč kmetov ušla nadzoru družbene elite. V Nevstriji in Avstraziji se je v letu 859 z zaprisego povezal ogroženo preprosto prebivalstvo, ki se je hotelo braniti pred vikinškimi napadi in plenjenjem. To je sprožilo ostro reakcijo karolinških aristokratov, ki so kmečko gibanje nasilno zatrli.¹²⁴ Podobno je uporu zoper cesarja Henrika IV. v letu 1075 začelo nasprotovati sicer bojevito saško in turingijsko kmečko prebivalstvo, ko je menilo, da je utrpelo dovolj nesreč. Kmetje so na zborovanju očitali plemstvu, da jih je prepustilo pokolu, ko je bila bitka izgubljena in so plemiči pred cesarsko vojsko zbežali na svojih konjih (plemiči so nasprotno grajali kmete, da jih med bojem niso dovolj odločno podprli in je bila bitka izgubljena zaradi kmečke lenobe).¹²⁵ Plemstvo je kmete le s težavami spodbujalo k nadaljevanju upora, a se je kmetov še večkrat polastilo malodušje in so protestirali proti nadaljevanju vojne, v kateri so tako dolgo vztrajali predvsem zaradi cesarjeve nepopustljivosti.¹²⁶ Če se z izrazom *Mirmidonibus*, ki v srednjeveški leksiki pomeni nezvesto ljudstvo, mišljeni tudi nižji sloji prebivalstva, in ne le »politično« ljudstvo oz. družbena elita, potem je uporni, leta 1035 odstavljeni koroški vojvoda in veronski mejni grof Adalberon Eppensteinski v deželah, ki jim je prej vladal, užival zares široko podporo, saj naj bi se bili tamkajšnji prebivalci pripravljene upreti cesarjevi odločitvi o Adalberonovi razrešitvi. Grožnja vojaškega spopada, do katerega sicer nato ni prišlo, je v tem sporu povzročila, da je sosednja Bavarska v kriznem času obdržala svoje vojaške sile doma – previdnost, ki morda prej asociira na razmere ob saških in turinških uporih kot na aristokratsko prerivanje.¹²⁷

Vtis, da je bila vloga pehote na bojiščih visokega srednjega veka postranskega pomena, ni utemeljen. Res je, da je viteštvo predstavljalo vojaško elito, vendar je treba ohranjati v mislih dejstvo, da je pehota sodelovala v večini tedanjih bitk in je, če je le bila dovolj disciplinirana in samozavestna, lahko odločila bitko. Iz poročil o poteku najodmevnejših bitk visokega srednjega veka – npr. bitk pri Arsufu, Legnanu in Bouvinesu – so zasluge pehote na bojišču dobro razvidne.¹²⁸ Na velik pomen pehote namigujejo tudi s strani srednjeveških piscev podana številčna razmerja med konjeniškim in pehotnim vojščaki v posameznih vojskah, saj se ta navadno krepko prevešajo v prid slednjih.

Pomembno je, da pri tem upoštevamo tudi naravo tedanjega gospodarstva. To v karolinški dobi, pa tudi še kasneje, vse do vsesplošne razširitve zemljiškogospodarskega sistema, še ni bilo izrazito poljedelsko, temveč mešano. Evropski kmetje so si sredstva za preživetje ob pretežno še požigalniškem poljedelstvu zagotavljali tudi z živinorejo, nabiralništvom in lovom. Slednji je zanje postal prepovedan šele v začetku 12. stoletja, čeprav so se določene omejitve uvajale že pred tem.¹²⁹ Lov

¹²⁴ Halsall, *Warfare and Society*, str. 32.

¹²⁵ Lampert von Hersfeld, *Annales*, str. 305.

¹²⁶ Lampert von Hersfeld, *Annales*, str. 313–321.

¹²⁷ Kos, *Gradivo* 3, str. 65.

¹²⁸ Asbridge, *The First Crusade*, str. 52–53. Bennett et al., *Fighting Techniques of the Medieval World*, str. 26 in naprej, 101 in naprej ter 111 in naprej. France, *Western Warfare*, str. 158 in naprej.

¹²⁹ Moore, *Prva evropska revolucija*, str. 75 in naprej. Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 143. Rösener, *Peasants in the Middle Ages*, str. 99.

je terjal večje rokovanje z lokom in sulico,¹³⁰ preprostima, toda učinkovitima orožjema, ki sta, kar je prav tako pomembno, za svojo izdelavo terjala sorazmerno malo železa. Ta dragocena kovina je bila, vsaj če sodimo na podlagi karolinških inventarjev, v katerih je železno orodje izredna redkost, kmetom do razširitve metalurške dejavnosti v 11. stoletju težko dostopna.¹³¹

Kljub naštetemu pa moramo upoštevati, da je v srednjem veku bojevanje vseeno ostalo v prvi vrsti domena aristokracije. Številni spopadi za oblast so se odvijali zgolj med plemstvom in kmetje so bili večinoma žrtve plenjenja. V večini dinastičnih spopadov in fajd so sprte strani sestavljali aristokrati in njihovi klienti oz. vazali ter služabniki.¹³²

Srednjeveško gospodarstvo bi namreč velike vojske preobremenile oz. izpodkopale, tako zaradi skromnih poljedelskih donosov, ki so bili večkrat premajhni celo za potrebe lokalnega prebivalstva, o čemer nenazadnje pričajo številne lakote (reichenavska kronista Herman in Berthold sta na primer v deželah cesarstva za obdobje 1043–1063 zabeležila kar sedem oz. osem izbruhov množičnega pogina živine in slabih letin),¹³³ kot zaradi odsotnosti mož, ki bi sicer skrbeli za pridelavo hrane.¹³⁴ Z izjemo podeželanov, ki so z razvojem denarne ekonomije vstopili v vrste plačanega vojaštva, je velika večina kmetov v visokem srednjem veku le še priložnostno poskrbela za obrambo skupnosti ali za okrepitev grajske oz. mestne posadke.¹³⁵

Disciplina militaris je bila dosegljiva z izkušnjami, hladnokrvnostjo in samozavestjo v boju, vse to pa so omogočili samo stalno urjenje in spopadi na bojiščih.¹³⁶ Kmeta so zaposlovali opravki na polju in kmetiji. Po mnenju družbene elite so lahko podložniki v spopadu prevladali le z golo silo in nepremišljeno napadalnostjo, zlasti primerno za prostaške pretepe, ki naj bi bili tako pogosti med njimi,¹³⁷ sicer pa naj bi bili kmetje večinoma strahopetni in povsem nesposobni vojaki. Kronisti, ki so seveda izhajali iz višjih slojev, so obsodili vsako oboroženo kmečko gibanje. Poraz teh so vedno imeli za zaslužen kaznen za prevzetnost podložnikov. Takšne obravnave so bili deležni frankovski kmetje, ki so se povezali proti Vikingom,¹³⁸ kmečka vojska, ki je v Limogesu poskušala uveljaviti božji mir,¹³⁹ in oboroženi francoski kmetje, ki so l. 1184 dokončno razbili roparske Brabantince.¹⁴⁰ Zaradi primerov, ki so bili podani v okviru tega članka, se vendarle zdi, da v ozadju teh predstav o prostaskem in za boj nesposobnem kmetu tiči prej poskus vlijanja samozavesti pripadnikom vodilne družbe kot slikanje realnosti.

¹³⁰ France, *Western Warfare*, str. 69. Duby, *Rural Economy*, str. 8.

¹³¹ Duby, *Rural Economy*, str. 20 in 107. Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 337.

¹³² Halsall, *Warfare and Society*, str. 96.

¹³³ *Eleventh-Century Germany*, str. 74, 75, 96, 102–105 oz. 114–118.

¹³⁴ Halsall, *Warfare and Society*, str. 125–133.

¹³⁵ Nicolle, *Medieval Warfare Source Book*, str. 59.

¹³⁶ Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 139.

¹³⁷ Freedman, *Images*, str. 158.

¹³⁸ France, *Western Warfare*, str. 68. Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 139.

¹³⁹ Freedman, *Images*, str. 178.

¹⁴⁰ France, *Western Warfare*, str. 72.

Konflikti med kmečkimi skupnostmi, krvno maščevanje ter razbojništvo

Do nasilja in plenjenja je prihajalo med sosednjimi kmečkimi skupnostmi ali znotraj le-teh. Zlasti to velja za čas pred konsolidacijo sistema zemljiških go-spodstev, ko je bila oblast vladarjev in aristokracije nad kmeti, ki so živeli daleč od plemiških dvorov, pogosto pretežno nominalna in ko se je kmečko prebivalstvo preživljalo na raznovrstne načine, ne zgolj s poljedelstvom.¹⁴¹ Pogosto je šlo pri tem za konflikte med različnimi plemeni oz. ljudstvi. Obmejno življenje z občasnimi formalnimi izbruhi sovražnosti in spontanimi nasilnimi izgredi ene ali druge skupine je dajalo mnoge priložnosti za gojenje zamer do tujcev. Življenje kmetov ob meji so pogosto spremljali gverila, ropi živine, plenjenje in uničevanje pridelkov ter ugrabitve ljudi.

V Panoniji na primer je morala l. 811 v sporu med osvojenimi Avari in sosednjimi Slovani intervenirati karolinška vojska. V Aachen so se sicer napatili avarski kagan in knezi obdonavskih Slovanov,¹⁴² kar lahko pomeni, da je šlo za napetosti povsem politične narave, a je verjetno, da je neravnovesje in spore povzročala predvsem kolonizacija Spodnje Panonije s strani slovanskih, verjetno vzhodnoalpskih oz. karantanskih kolonistov, kar je spodbujalo etnična nasprotja.¹⁴³ Kolonizacija je tudi v visokem srednjem veku lahko privedla do konfliktov. Ker je na nekaterih področjih že dosegla svoje meje, je tu pogosteje prihajalo do posestnih sporov. Zlasti pomemben je kasneje postal proces krčenja srenjske zemlje, ki je porajal konflikte tako znotraj same vaške skupnosti kot tudi med plemiči in podložniki.¹⁴⁴

Medetnične konflikte, ki so se lahko izrodili v oborožene spopade, omenjajo v rižanskem placitu z začetka 9. stoletja pritožbe zastopnikov istrskih mest in kaštelov, tokrat med slovanskimi kolonisti in Istrani.¹⁴⁵

Tudi pogodbe, ki so jih sklepali cesarji z beneškimi oblastmi, nekoliko osvetlijo življenjske razmere prebivalstva. V pogodbi iz l. 840, katere določila so potrjevali tudi v prihodnje, se obe strani npr. obvezeta k vračanju ubeglih podložnikov. Benečanom je bilo prepovedano trgovati s krščanskimi sužnji, ki so izvirali iz dežel cesarstva. Obe strani sta se obvezali k vračanju ukradene ali zablodele živine, k varovanju trgovcev in omogočanju svobodnega gibanja, k prepovedi rubeža žena in deklet, konj in svinj, k mirnemu reševanju sporov, izročanju morebitnih morilcev ali sokrivcev pri umorih – pri tem sta bili navedeni različni višini glob za umor svobodnega in nesvobodnega človeka –, posebej tudi o kaznovanjih ljudi, ki bi koga skopili.¹⁴⁶ Naštete določbe pričajo o poskusu obeh strani, da bi preprečili

¹⁴¹ DUBY, *Rural Economy*, str. 5.

¹⁴² KOS, *Gradivo* 2, str. 39.

¹⁴³ KOS, *Gradivo* 2, str. 18. Tudi v Blaznik et al., *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I. zvezek, str. 72–73.

¹⁴⁴ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, str. 153.

¹⁴⁵ KOS, *Gradivo* 2, str. 24.

¹⁴⁶ KOS, *Gradivo* 2, str. 102–104. Ta oblika pohabljanja se v srednjeveških virih omenja dokaj pogosto. Npr. nad nekaterimi kmeti, ki so se bili prisiljeni udeležiti državljanske vojne na Švabskem, v Alzaciji in vzhodni Frankoniji, so se njihovi nasprotniki maščevali na ta način. Glej v *Eleventh Century Germany*, str. 211.

različna nasilna dejanja, v katera je bilo lahko tako ali drugače vključeno tudi preprosto prebivalstvo.

Nasilni spori so se najpogosteje odvijali na lokalni ravni in znotraj posameznih vasi, kjer so žalitve, povzročanje škode in nasilna dejanja lahko privedli do spopadov med rodbinami in do krvnega maščevanja. Takšno razraščanje nasilja so poskušala preprečiti mirovna gibanja in kolektivno kaznovanje zločincev, ki jih je kot izobčence in kršilce miru lahko nekaznovano ubil vsak član skupnosti,¹⁴⁷ ter prepovedi nošnje orožja, a ta prizadevanja niso bila povsod in v vseh časih uspešna.¹⁴⁸ Kot neformalna oblika iskanja pravice je bilo, povsem drugače kot fajda, krvno maščevanje dostopno vsem, ni poznalo pravil in je presegalo vsakršne družbene delitve. Sorodstvo prizadetega iz vrst podložnikov se je tako v primeru prelite krvi lahko maščevalo celo plemiču in njegovi družini.¹⁴⁹ To pa nikakor ne pomeni, da je bilo takšno samovoljno iskanje pravice zaželeno. Saško zrcalo (*Sachsenspiegel*), pravni vir z začetka 13. stoletja, je na primer določal hude telesne kazni ali terjal sodni dvoboj že v primeru, da si je nekdo pravico samovoljno poiskal z ropom ali krajo.¹⁵⁰

Da bi preprečila krvno maščevanje in ohranila mir na deželi, je srednjeveška družba ohranjala stare sisteme denarnih glob, ki bi pomirile oškodovano stran, ter si prizadevala za soočenja sprtih strani pred pristojnimi sodišči. Še več. Pripadnikom vaške skupnosti je bila zagotovljena varnost na njihovih domovih. Nasilneža, ki je vdrl v dom vaščana, so doletele hude kazni.¹⁵¹ V pravnih virih visokega srednjega veka, kakršno je Saško zrcalo, so s kopico pravil regulirali vaško življenje tako, da bi onemogočili vsaj najbolj vsakdanja trenja. Predvidene niso bile zgolj globe za različno škodo, povzročeno posamezniku ali njegovi posesti. Vsak kmet je moral poskrbeti tudi za malenkosti, ki same po sebi niti niso ogrožale zdravja in premoženja sosedu. Tako npr. napušč strehe ni smel viseti nad sosedovo posestjo,¹⁵² kmetova peč je morala imeti pokrit dimnik, da ni raznašalo dima in saj po sosedovi posesti, peč in latrina sta morali biti ustrezno oddaljeni od sosedove posesti ipd.¹⁵³ Takšne malenkosti so seveda ogromno prispevale k omejevanju sporov med sosedi.

Kmečka pribežališča

Pred nasiljem so se kmetje poskušali zaščititi na različne načine. Najpogosteje so se pred nasilniki poskrili v gozdove ali pa so utekli v utrjene kraje, kot so bili večji trgi, mesta, dvori, cerkve in samostani, kasneje, v visokem srednjem veku pa tudi gradovi,¹⁵⁴ čeprav je treba vzeti v obzir, da so v primeru resnejših

¹⁴⁷ Npr. *Sachsenspiegel oder Sächsisches Landrecht*, str. 200.

¹⁴⁸ Rösener, *Peasants*, str. 174–175. Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 87.

¹⁴⁹ Fehr, *Das Wafferecht*, str. 142–145.

¹⁵⁰ *Sachsenspiegel*, str. 76–77.

¹⁵¹ DUBY, *Rural Economy*, str. 6–7.

¹⁵² *Sachsenspiegel*, str. 178.

¹⁵³ *Sachsenspiegel*, str. 179.

¹⁵⁴ Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, str. 20.

napadov večjih sil, ki so bile pripravljene na obleganje, utrjeni kraji lahko zavrnilo begunce, saj bi njihova nastanitev pomenila velik pritisk na omejene zaloge živil, predvidenih za vzdrževanje branilcev, in s tem dodatno izpodkopala obrambne zmogljivosti utrd. Zlasti vladarski dvori v karolinški ter otosko-salijski dobi so bili običajno zgrajeni tako, da se je vanje v času kratkotrajnejše nevarnosti lahko zateklo okoliško prebivalstvo.¹⁵⁵

Pri obrambi utrjenih krajev so kmetje pogosto aktivno sodelovali. Zgoraj sta bila omenjena primera soudeležbe kmetov pri postavljanju in varovanju gradov na vzhodni meji cesarstva v času Henrika I. in pri obrambi Trsta.

Ponekod so kmetje sami poskrbeli za izgradnjo obzidij oz. lastnih utrjenih krajev. Takšni primeri so razširjeni predvsem v sosednji Italiji. V osrednjem delu dežele, zlasti Laciju, so v 10. stoletju na vrhovih vzpetin zrastle utrjene, navadno kamnite vasi. Čeprav so v njih kasneje imeli sedeže zemljiški gospodje oz. njihovi uradniki, vloženi trud kaže na iniciativo kmetov pri njihovi izgradnji.¹⁵⁶ Enak proces najdemo tudi v severni Italiji. Tudi tu so kmetje v lastni režiji utrjevali vasi in celo gradili gradove, ki so potem bili v njihovi solastnini.¹⁵⁷ Kmetje so za svojo varnost s postavljanjem svojih bežigradov, utrjenih pribežališč, namenjenih vsaj začasni zaščiti okoličanov, in z utrjevanjem vasi poskrbeli tudi na drugih evropskih območjih.

Kot posebno zatočišče so veljala posvečena tla cerkve, samostana, pokopališča in ograjenega vaškega jedra, kamor so se lahko zatekli tudi podložniki, ki so zakrivali kakšen zločin, pobegnili svojemu gospodu ali pa so tja pribežali pred nasiljem. Na posvečena tla je bilo prepovedano stopiti vsem oboroženim osebam. Ker tu sodna oblast posvetnega gospoda ni imela veljave, so se zločinci in ubežniki tu lahko podredili sodbi cerkvenega sodišča.¹⁵⁸

Plemstvo je v visokem srednjem veku v težnji po obvladovanju podeželja zagotovo odklonilno gledalo na preostale kmečke utrdb, ki bi lahko postale jedro odpora in bi hkrati ogrožale zaščitniško vlogo plemiča in njegovih gradov – slednji so deloma prevzeli tudi vlogo pribežališč za kmečko prebivalstvo –, če nam pogosto negativen odnos plemstva do kasnejših taborov na notranjeavstrijskih tleh poznega 15. in 16. stoletja lahko ponudi uporabno paralelo.¹⁵⁹ Vsekakor se zdi, da so v tem obdobju bežigradi postajali manj razširjeni, saj so jih zasenčili trdnjši gradovi in mestna obzidja. S tem pa trenda postavljanja kmečkih utrd ni bilo nepreklicno konec. Na francoskem podeželju na primer so kasneje, med stoletno vojno, omejene kmečke utrdb, kakršni sta bili utrjena kmetija v vasi Longueil-Sainte-Marie (l. 1359) ali pa utrjena cerkev v vasi Chatres. Branilci prve so se uspešno ubranili pred angleškimi oblegovalci, medtem ko je bila usoda branilcev utrjene cerkve, po opisu

¹⁵⁵ Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 357. Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 102.

¹⁵⁶ Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 83–84 in 350–353.

¹⁵⁷ Prav tam, str. 353.

¹⁵⁸ Dollinger, *Der bayerische Bauernstand*, str. 77. Moore, *Prva evropska revolucija*, str. 106–107. Fehr, *Das Waffnenrecht*, str. 169.

¹⁵⁹ Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 201.

kronista zlasti zaradi njihove nesloge, manj srečna.¹⁶⁰ Nov zenit so kmečke utrdbe na naših tleh doživele v poznjesrednjeveških in zgodnjenovoveških taborih.

Kmetje pa niso utrjevali svojih vasi le v nevarnih časih. Njihove utrdbe niso bile zgolj izraz želje po varnosti, ampak tudi izraz samozavesti in bogastva vasi. Razmah mestne kulture v visokem srednjem veku in spremenjene razmere na podeželju, kjer se je s spreminjanjem velikih dominikalnih posesti v podložne hube formirala vaška skupnost, so ponekod ponovno preobrazile podobo vasi. Marsikatera vas v premožnejših in urbaniziranih regijah Evrope se je po zgledu mest samozavestno obdala s palisado ali obzidjem, ki je prvenstveno zaznamovalo poseben socialni in pravni položaj vaščanov, a je gotovo prispevalo tudi k varnosti – vsaj pred lokalnimi razbojniki.¹⁶¹ V visokem srednjem veku so bile zlasti na novih koloniziranih območjih in ob romarskih poteh¹⁶² novonastale vasi lahko zasnovane tako, da so njihovim prebivalcem dajale kar največ zaščite pred morebitnimi napadalci. Vaške hiše so bile lahko zgrajene v obliki kroga ali pravokotnika in so lahko morebitnim napadalcem z zunanjimi stenami preprečile vdor v vaško središče.¹⁶³

Viri in literatura

Viri

- Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds of Frederick Barbarossa*, prevedel Charles Christopher Mierow, Columbia University Press, New York, 2004.
- Sachsenspiegel oder Sächsisches Landrecht, prevedel Dr. Carl Robert Sachße, Holzminden: Reprint-Verlag–Leipzig, 1848.
- Ottonian Germany, *The Chronicon of Thietmar of Merseburg*. Prevedel David A. Warner; Manchester University Press, Manchester, New York, 2001.
- Eleventh-Century Germany, *The Swabian Chronicles*. Prevedel I. S. Robinson. Manchester University Press, Manchester, New York, 2008.

Elektronski viri

- Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatores
<http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display.html?sortIndex=010:070>
- Unibos, *The Earliest Full-Length Fabliau (Text and Translation)*, Marc Wolterbeek; <http://escholarship.org/uc/item/1rw9j11x#page-1>

Literatura

- Arnold, Benjamin, *Medieval Germany 500–1300. A Political Interpretation*. Macmillan, Basingstoke, London, 1997.
- Asbridge, Thomas, *The First Crusade. A New History*; The Free Press, London, 2004.
- Bauman, Reinhard, *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg*; Beck, München, 1994.

¹⁶⁰ Cohn, *Lust for Liberty*, str. 37–38.

¹⁶¹ Rösener, *Peasants*, str. 56–57.

¹⁶² Duby, *Rural Economy*, str. 76–77.

¹⁶³ Rösener, *Peasants*, str. 37, 58–59.

- Bennett, Matthew et al., *Fighting Techniques of the Medieval World, AD 500–AD 1500, Equipment, Combat Skills, and Tactics*, Staplehurst, Spellmount, 2005.
- Blaznik, Pavle et al., *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, I. zvezek, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1970.
- Blaznik, Pavle et al., *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, II. zvezek, Družbena razmerja in gibanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1980.
- Brown, Peter, *Vzpon zahodnega krščanstva*, Drugi del, Založba cf, Ljubljana, 2006.
- Cohn, Samuel K., *Lust for Liberty, The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200–1425 – Italy, France and Flanders*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2006.
- Duby, Georges, *Trije redi ali imaginarij fevdalizma*, Studia Humanitatis, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1985.
- Duby, Georges, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, University of South Carolina Press, Columbia, 1990.
- Dollinger, Philippe, *Der bayerische Bauernstand vom 9. bis zur 13. Jahrhundert*, C. H. Beck, München, 1982.
- Fehr, Hans, *Das Waffenrecht der Bauern im Mittelalter*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte / Germanistische Abteilung. Bd 35=48, 1914.
- Fichtenau, Heinrich, *Living in the Tenth Century – Mentalities and Social Orders*, University of Chicago, Chicago, 1991.
- France, John, *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000–1300*, UCL Press, London, 1999.
- Freedman, Paul, *Images of the Medieval Peasant*, Stanford University Press, Stanford, 1999.
- Grafenauer, Bogo et al., *Zgodovina Slovencev. Cankarjeva založba*, Ljubljana, 1979.
- Halsall, Guy, *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900*, Routledge, London, New York, 2005.
- Kos, Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Druga knjiga (l. 801–1000)*, Leonova družba, Ljubljana, 1906.
- Kos, Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Tretja knjiga (l. 1001–1100)*, Leonova družba, Ljubljana, 1911.
- Kosi, Miha, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem: primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2009.
- Lopez, Robert S., *Rojstvo Evrope. Državna založba Slovenije*, Ljubljana, 1969.
- McKitterick, Rosamond, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751–987*, Longman, London, New York, 1996.
- Moore, R.I., *Prva evropska revolucija, ok. 970–1215; Založba *cf., Ljubljana 2008.*
- Nicolle, David, *Medieval Warfare Source Book; Vol. I., Warfare in Western Christendom. Založba Arms and Armor*, London, 1995–1996.
- Rösener, Werner, *Peasants in the Middle Ages*, Polity Press, Cambridge, 2004.
- Schmidinger, Heinrich, *Patriarch und Landesherr*, Verlag Hermann Böhlau Nachf., Graz–Köln, 1954.
- Simoniti, Vasko, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*, Slovenska matica, Ljubljana, 1991.
- Štih, Peter, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 1997.
- New Cambridge Medieval History, Vol. III, 900–c.1024.* Cambridge University Press, 2008.

Journal of Medieval Military History, Vol. VIII. Ur. Kelly DeVries et al. The Boydell Press, Woodbridge, 2010.

Elektronska literatura

Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec, Slovenska zgodovina – družba, politika, kultura, E-Razpoznavanja, 2008 <http://www.sistory.si/publikacije/pdf/zgodovina/Slovenska-zgodovina-SLO.pdf>

SUMMARY

“Peasants’ Spears May Sometimes Harm the Knight.” Peasants in Military and Social Conflicts of the High Middle Ages

Jernej Velkavrh

A closer examination of data on the peasant population in works of medieval writers reveals a new perspective on the role of peasantry in event history. Due to the general lack of interest in the peasant population in these texts it might be inferred that the subjugated peasantry of the Middle Ages was largely passive and generally obediently deferred to their landlords. It is rather difficult to discern in the reports on Medieval economic and social history any opportunism or enterprising spirit of the peasants, even though it can be concluded that they had, at least from time to time, their own reasons for conformity.

However, it is possible to detect some active efforts on the part of the rural population. A good example is their participation in medieval colonization, which is best evidenced by the concessions and benefits received in exchange for their participation in such ventures. An even more palpable indication of a more active role of the peasantry may be detected in recorded cases of violence and violations of the established order that figure largely in the reports of that time. In these cases the interests of the peasants can be very obvious. This indicates that the common provincial population also presented itself as a social group that was not entirely subjected to the rulers of that time but constantly tried to improve its position or protect its rights. Although these instances of self-help, rebellion, evasion of obligation, and so forth, were not sufficient for a full-blown sociopolitical upheaval they nevertheless demonstrate a certain degree of flexibility, tireless activity, and endeavor to improve the situation of the common peasant population.

Forms of violence and resistance through which some peasants tried to achieve their goals differed greatly. In some cases, they had been mobilized and their participation in the defense and offensive operations was not a result of their own decision. Although often involuntary, participation in such operations could denote for individuals of common birth an improvement of their personal situation and progress up the social ladder into the ranks of professional soldiers, castle garrisons, military escorts, and sometimes even the nobility.

A manifest expression of self-interest are rebellions against feudal lords, or even their murder. Medieval society was still imbued with the idea of blood revenge that could transcend social positions and allowed socially subordinate individuals to seek redress even from those of a higher social rank. This is the reason why every rebellion of small-scale communities against their feudal lords did not as a rule bloom into a full-fledged regional revolt resulting in repression and revenge of the ruling social elite. Yet while attacks on unpopular noblemen could remain without serious, or at least excessive, sanctions the consequences of an attack on the nobility as a whole were completely different. Violently responding with bloodshed, the ruling elite stamped out every major insurgency. What is more, the nobility could preserve their social

position precisely because it violently crushed any movement that could threaten its existence. Punished was also the growing self-confidence of certain peasant groups united in the Peace of God movement, which received moral support of at least part of the prelates.

In order to escape the authority of an annoying lord, peasants could seek help from the monarch or the neighboring nobleman, initiate court proceedings in which they tried to assert their rights, escape, or comply with their imposed duties in a perfunctory manner.

All conflicts did not involve only socially unequal population categories but were also taking place among the peasants themselves, whether they were members of the same or of a different community. Sources list reports of occasional robberies, attempts to protect rural settlements from robbers by reinforcement, and attempts to prevent blood revenge among members of the same community by setting standards in medieval codes.

Revealing another side of the common people, these reports of medieval violations and conflicts offer a range of information on the lifestyle of social classes that otherwise did not much interest those representatives of the ruling classes who recorded medieval events on paper. They indicate that the common people who featured in such conflicts were much more engaged than is generally believed

Zgodovina otroštva
History of Childhood

Žiga Zwitter

Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljskega škofa Tomaža Hrena* (1597¹–1630)

UDK 551.583:930.25(497.4)

UDC 551.583:930.25(497.4)

ZWITTER, Žiga, dipl. zgodovinar in prof. geografije, mladi raziskovalec, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, ziga.zwitter@ff.uni-lj.si

ZWITTER, Žiga, BA in History and Teacher of Geography, Young Researcher, University in Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, ziga.zwitter@ff.uni-lj.si

Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630)

History of Weather and Climate in Calendars and Manorial Minutes of Tomaž Hren, Bishop of Ljubljana (1597–1630)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (148), št. 3-4, str. 306–389 cit. 518

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (148), No. 3-4, pp. 306–389, 518 notes

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Koledarji z rokopisnimi noticami Tomaža Hrena vsebujejo številne opise vremena na dnevni ravni, zlasti za 15 novoletnih dvanajst-dnevij. Analiza temperaturnih in padavinskih razmer temelji na njihovi pretvorbi v simbole. V koledarje in gornjegrajska gosposčinska protokola je škof Hren predvsem v drugem in tretjem desetletju 17. stoletja zapisal tudi številne podatke o vremenu daljših časovnih enot. Ujemanje anomalij s srednjeevropskimi je veliko, a ne popolno. Hrenovi vremenski podatki so omogočili razbrati nekatere podnebne značilnosti delov slovenskega ozemlja v zgodnjem 17. stoletju.

Calendars with handwritten notices written by Bishop Tomaž Hren contain a number of descriptions on daily weather conditions, especially for fifteen periods of the twelve days between Christmas and Epiphany. Analysis of temperature and precipitation conditions is based on their conversion into symbols. Particularly in the second and the third decade of the 17th century, Bishop Hren entered in the calendars and in his two manorial minutes from Gornji Grad extensive data on weather conditions during lengthier periods of time. According to the analysis, the resulting weather anomalies generally, although not entirely, match the weather data recorded in other parts of Central Europe. Hren's entries made it possible to discern certain climatic characteristics of some parts of the Slovene territory in the early 17th century.

Ključne besede: koledarji, gosposčinski protokoli, vremenska zgodovina, klimatska zgodovina, zgodnji novi vek

Key Words: calendars, manorial minutes, weather history, climate history, Early Modern Era

I. Razprava

1. Predmet preučevanja v srednjeevropskem kontekstu

Pisanje vremenskih dnevniških notic je v Evropi postajalo pogostejše od poznega 15. stoletja dalje, iz zgodnjega 16. stoletja jih je za nekatera območja ohranjenih dovolj ustrezne kakovosti, da omogočajo navzkrižne primerjave. Do leta 1999 je bilo znanih dvaintrideset srednjeevropskih vremenskih opazovalcev, od katerih se je za čas med letoma 1481 in 1613 ohranilo po vsaj sto opisov vremena na dnevni ravni. Vzhodno od Švice ni bilo med njimi nikogar z ozemlja južneje od Münchna in Dunaja, torej iz alpskega prostora.² Iz obdobja tridesetletne vojne se je v Srednji Evropi ohranilo le malo opisov vremena,³ del analiziranih Hrenovih koledarjev in eden od dveh podložniških dnevnikov segajo v ta čas. Dnevni opisovalci vremena se razlikujejo po natančnosti izrazja, po številu različnih besed in besednih zvez za opisovanje vremenskih stanj in sprememb, po številu opazovanj tekom dneva, po deležu dni v letu, katerih vreme beležijo, po stalnosti ali spremenljivosti kraja opazovanj, po uravnoteženosti ali neuravnoteženosti poročil o različnih meteoroloških spremenljivkah – za nekatere je bilo denimo značilno, da so opisovali predvsem temperaturne, drugi predvsem padavinske razmere ipd. Vreme posameznega dneva so večinoma označevali z eno do dvema besedama.⁴ Uporaba tiskanih koledarjev s prostorom za notice uporabnika je bila med izobraženci 16. in 17. stoletja močno razširjena. Vsebine koledarskih notic posegajo na pester spekter področij.⁵

Z vremensko- in klimatskozgodovinskega vidika do sedaj še neobdelani koledarji in podložniška žurnala škofa Tomaža Hrena so v srednjeevropskem kontekstu pomembni viri, ki vsebujejo veliko nad sto vremenskih opisov, med katerimi prevladujejo rezultati dnevniških opazovanj vremena. Časovno težišče je, skladno s trajanjem Hrenovega škofovanja, v zgodnjem 17. stoletju. Pomanjkljivost

* Za nasvete in opozorila se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Borisu Golcu in red. prof. dr. Petru Štihu.

¹ Navajamo le letnico imenovanja, ne tudi posvetitve v škofa (gl. Benedik, *Protireformacija*, str. 134). Koledarji, ki jih obravnavamo, so namreč ohranjeni od tega leta dalje.

² Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 112, 115–117, 144.

³ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 140.

⁴ Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 121, 124–125, 129–130, 135, 144.

⁵ Strömmer, *Studien zur Klimageschichte*, str. 65. Primerek koledarja smo tako skozi raztrganino opazili celo kot oporo v platnici repertorija notranjeavstrijske dvorne komore – med notranjostjo prve platnice in njeno zunanostjo iz galunskega usnja (StLA, IÖ. HK, 1579).

obravnanih Hrenovih dnevnih zapisov kot vira vremenskozgodovinskih informacij je delež dni v letu, katerih vreme je škof beležil, saj se podatki dnevnih opazovanj večinoma nanašajo na vreme manj kot polovice meseca na prehodu iz starega v novo leto. Pri tem pa je pomembno, da je Hren zabeležil številne spremembe vremena med dnevom. Objava virov v prilogi dokazuje, da so njegovi dnevni opisi v primerjavi z opisi njegovih srednjeevropskih sodobnikov izčrpni. Kraj opazovanja sicer ni ves čas isti, a smo iz uporabljenih virov razbrali del lokacij, na katere se Hrenovi vremenski podatki nanašajo. Polegotic na dnevni ravni vsebujejo uporabljeni viri tudi dragocene podatke o vremenu daljših časovnih enot. Gre zlasti za opise vremenskih anomalij drugega in tretjega desetletja 17. stoletja.

2. Klimatskozgodovinska umestitev obdobja Hrenovega škofovanja

V skladu s klimatskozgodovinsko periodizacijo spada Hrenovo škofovanje v malo ledeno dobo, ki pa ni bila sklenjeno hladno obdobje. Na območju Srednje Evrope so njene splošne značilnosti od današnjega povprečja bolj mrzlo in sušnejše obdobje od novembra do marca, večji obseg alpskih ledenikov ter občasen nastop zaporednih ali posamičnih zelo hladnih poletij.⁶ Zgodnjenovoveške podnebne spremembe so v vzhodnoalpskem prostoru potekale drugače kot v bližnjem Sredozemlju, območje današnje Slovenije pa leži na stiku obeh. Povprečne zime so bile v času Hrenovih koledarjev in podložniških dnevnikov na obeh območjih hladnejše kot v obdobju 1961–1990,⁷ po podatkih iz severne srednje Italije je bilo to eno od obdobj najhladnejših zim zgodnjega novega veka, kar se ne ujema z razmerami v Srednji Evropi. Temperature povprečnih pomladi so bile v Srednji Evropi blizu tistim v omenjenem tridesetletju 20. stoletja, na severu srednje Italije pa nižje, zopet gre v nasprotju s Srednjo Evropo za enega od zgodnjenovoveških nizkov povprečnih temperatur letnega časa. Povprečna poletja so bila v Srednji Evropi sprva hladnejša od tistih v obdobju 1961–1990, nato pa blizu primerjalnemu obdobju v 20. stoletju, v severni srednji Italiji pa so bila toplejša od današnjih, v nasprotju s Srednjo Evropo so dosegla enega od zgodnjenovoveških temperaturnih viškov. Temperature povprečnih jeseni so bile v Srednji Evropi nižje od tistih iz primerjalnega tridesetletja v 20. stoletju, v severni srednji Italiji pa sprva najnižje v zgodnjem novem veku, nato blizu obdobja 1961–1990.⁸ Predstavili smo povprečne temperaturne razmere, nihanja so bila iz leta v leto, iz meseca v mesec ipd. velika. Tako je prehod iz 16. v 17. stoletje, ki ga obravnavamo v tem članku, v Srednji Evropi minil v znamenju menjavanja ostrih in milih zim na letni ravni.⁹

⁶ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 52.

⁷ V skladu s priporočili Svetovne meteorološke organizacije OZN so osnova podnebnih analiz zaporedni tridesetletni nizi podatkov. Zaradi mednarodne primerljivosti je bilo kot prvo tridesetletje določeno obdobje 1931–1960, zadnje je 1961–1990 (*Klimatografija*, 1995, str. V; *Met Office*).

⁸ Zwitter, *Podnebne spremembe*, str. 63–65; s soočenjem nadaljnje tuje literature.

⁹ Pfister et al., *Winter severity*, str. 101–102.

3. Uporabljeni arhivski viri in Dimitzeva objava Hrenovih koledarjev

Koledarji škofa Tomaža Hrena so vir, iz katerega raziskovalci že dolgo črpajo raznovrstne podatke.¹⁰ Josip Turk se je v precej izčrpnem orisu Tomaža Hrena pri predstavitvi vsebin njegovih koledarjev omejil na trditev, da so »nepogrešljiv vir za zgodovino protireformacije, njegovo biografijo, zgodovino umetnosti in celo gospodarstva,« pri čemer jih je v nadaljevanju predstavil le kot vir za prva tri področja,¹¹ vreme je morda štel k četrtemu. Kot izhodišče se je med obstoječimi delnimi objavami glede na obseg in splošnost objavljenih notic, nakazano v naslovu, zdela najprimernejša tista, ki jo je leta 1862 v treh številkah *Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain* priobčil Avgust Dimitz kot *Historische Notizen aus den im Museal-Archiv aufbewahrten Kalendern des Bischofes Th. Chrön*.¹² Avtorju gre vsekakor zasluga za to, da je širši strokovni in znanstveni javnosti v objavah prikazal in ponudil v uporabo del raznovrstnosti vsebin, ki jih vsebujejo Hrenovi dnevnik. Žal pa je njegova edicija v več ozirih močno problematična. To je nedvomno opazila vsaj že Ana Lavrič, ki je zato umetnostnozgodovinsko relevantne vsebine objavila sama, Dimitzevo objavo pa označila kot »delno«. ¹³ Žigi Kranjskega stanovskega muzeja v arhivalijah, danes shranjenih v Arhivu Republike Slovenije, dokazujejo, da Dimitz ni priobčil notic iz vseh Hrenovih koledarjev, ki jih je hranila ta institucija.¹⁴ Že delna primerjava z originali je pokazala, da Dimitz ni

¹⁰ Hrenovi koledarji so za zgodovino in sorodne znanosti vsekakor vir podatkov raznolikih vsebin, trditev, da so »[n]jegovi [Hrenovi] koledarski zapiski /.../ kratki in markantni, brez dolgega opisovanja, pisani kot na hitrem pohodu in zraven medseboj vendarle zvezani kot mozaični kamenčki v veliko sintezo – v sliko njegovega značaja in dela« (Turk, *Tomaž Hren*, str. 25) pa je bistveno preveč romantična. Lavričeva je Hrenove umetnostnozgodovinske notice ustrezno označila za »lapidarne« (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 33). Sinteze razdrobljenih podatkov v koledarjih, razumljivo, ni.

¹¹ Turk, *Tomaž Hren*, passim, citat na str. 20. Skrajšana različica tega članka predstavlja geslo o Tomažu Hrenu v Slovenskem biografskem leksikonu (ibid., str. 1, odstavek v latinščini). Tudi Radics se je v razpravi o Hrenovem delovanju na spodnjem Štajerskem, ki delno temelji na objavljenih virih, delno na arhivalijah, omejil na druge vsebinske vidike, tako da ni omenil nobene Hrenove vremenske informacije (Radics, *Ljubljanski knezoškof*, str. 103–119).

¹² Dimitz, *Historische Notizen*, str. 17–30, 87–90, 99–109. O objavah Hrenovih koledarjev npr. Turk, *Tomaž Hren*, str. 20; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 306.

¹³ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, citat s str. 306; objava virov str. 253–301; avtorica na napake v Dimitzevi transkripciji opozarja vsaj v opombah 782, 784 in 819, na napačno branje letnice v Dimitzevi objavi pa v op. 1430 (ibid., str. 358, 360, 408). Zadržanost do Radicseve in Dimitzeve edicije Hrenovih dnevnikov je očitna tudi v že citiranem Turkovem članku: »Priobčevati sta jih [Hrenove koledarje] začela [poudaril Ž. Z.] Radics v MHK 1861, 74–75 in Dimitz v MHK 1862, 17–30, 87–90, 99–109« (Turk, *Tomaž Hren*, str. 20).

¹⁴ Vendar pa tudi vsi koledarji, s katerih je Dimitz objavil notice, v današnjem stanju ohranjenosti ne vsebujejo žiga Kranjskega stanovskega muzeja – vsaj koledar za leto 1625 (ARS, AS 1073, 124 r) je brez njega. V času Dimitzeve edicije je ustanova sicer že desetletja nosila drugačno ime – Kranjski deželni muzej (*Narodni muzej*). Metodo sledenja po žigih je pravkar uporabil denimo Golec, *Dve Valvasorjevi hiši*, str. 36. Navedbo, da ni objavil celote, bi od Dimitza pričakovali vsaj v zadnjem delu, katerega podnaslov »Fortsetzung und Schluß« kaže, da avtor ni imel namena nadaljevati z objavami. Pregled o tem, notice katerih Hrenovih koledarjev, ki jih danes hrani Arhiv Republike Slovenije, je Dimitz objavil in katerih ne, je podal Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 165–166.

imel jasnih vsebinskih kriterijev izbora, kaj bo v objavo vključil in česa ne. Zapise, ki se nanašajo na vreme, je skoraj dosledno izpustil – a ne povsem. Ko bi iz objave popolnoma izostali, bi bil to lahko odraz tedanjega pojmovanja raziskovalnega polja zgodovine, objava fragmenta tovrstnih zapisov¹⁵ pa zavaja k sklepu, da je objavil vse tovrstne vpise. Resna pomanjkljivost so tudi številne napake v črkovnem prepisu,¹⁶ zaradi katerih so besede deloma postale nerazumljive, deloma pa so dobile celo drugačen pomen – Hren, denimo, omenja komisijski ogled v okviru gradnje novega mostu čez Savinjo leta 1627,¹⁷ ki se je v Dimitzevi objavi spremenila v Savo.¹⁸ Sem in tja v objavi zasledimo manjkajoče besede in podobne napake pri prepisovanju. Primerjavo objave z originali nadalje otežuje dejstvo, da je Dimitz Hrenove koledarje med seboj delno pomešal, tako da bi nekatere škofove notice zgolj z upoštevanjem Dimitzeve objave napačno datirali. Tako je opis potresa 31. maja 1612 okoli osmih zvečer Hren vpisal na liste, namenjene maju v koledarju za leto 1611.¹⁹ Dimitz pa tega ni objavil skupaj z drugimi noticami iz istega koledarja za leto 1611, ampak je opis pomešal med notice iz koledarja za leto 1613.²⁰ Pri tem ni nekorektno le to, da iz objave ni jasno razvidno, iz katerega vira je notica prepisana,²¹ ampak je avtor zagrešil napako v časovni umestitvi dogodkov, saj je Hrenovo notico, ki je v originalu datirana z 31. majem 1612,²² vpisal med navedbi z 12. maja 1613 in 26. junija 1613, datiral pa jo je le z 31. majem, ne da bi prepisal letnico.²³ Kaže, da tudi pri pisanju zadnjega članka z navedbami, na kateri strani Dimitzeve objave najdemo objave notic iz katerih Hrenovih koledarjev, tovrstnim nedoslednostim ni bilo posvečene dovolj pozornosti.²⁴

¹⁵ Med redkimi objavljenimi vremenskimi podatki sta denimo navedba o suši aprila in maja 1610 ter o mili zimi 1612/13 (Dimitz, *Historische Notizen*, str. 25, 88).

¹⁶ Zgolj eden od primerov, kjer se besede z napačnimi prepisi črk kar kopičijo: »/.../ fimbrias utrimque Pluviales ferentes« (Dimitz, *Historische Notizen*, str. 99; podčrtal Ž. Z.) – pravilno bi bilo »/.../fimbrias utrimque Pluvialis tenentes« (ARS, AS 1073, 119 r, junij – 18. 6. 1615; podčrtal Ž. Z.).

¹⁷ »/.../ pro Ponte Super Saunum fluvium construendo« (ARS, AS 1073, 126 r, september; podčrtal Ž. Z.).

¹⁸ »/.../ pro Ponte Super Sauum fluvium construendo« (Dimitz, *Historische Notizen*, str. 109; Ž. Z.). Med oblikami zapisov imen Save in Savinje v zgodovinskih virih sta za oceno napake v Dimitzevi objavi pomembna denimo citata srednjeveških virov »inter fluente Souue et Soune«, »inter fluenta Souuae et Sounae /.../« (Blaznik, *Historična topografija, N–Ž*, str. 256; podčrtal Ž. Z.). Enako napako najdemo v Štajerskem deželnem arhivu, kjer na arhivskem ovitku piše »Brückenbau über Save betr[effend] 1624«, vir pa omenja Savinjo – »Sään« (StLA, Das alte Landrecht, Sch. 800, Stift Oberburg).

¹⁹ ARS, AS 1073, 116 r, maj.

²⁰ Dimitz, *Historische Notizen*, str. 89.

²¹ Podatek torej zaman iščemo pri izpiskih iz koledarja, v katerem se nahaja. Gre za rokopis ARS, AS 1073, 116 r – koledar za leto 1611. Iz tega leta sta ohranjena dva Hrenova koledarja, ki se nahajata pod signaturama ARS, AS 1073, 115 r in 116 r. Dimitz je na to bralca opozoril, s tem da je notice iz drugega koledarja za leto 1611 pospremil z uvodom »In einem zweiten Kalender vom J. 1611:« (Dimitz, *Historische Notizen*, str. 88), s čimer vzbuja neustrezen videz, da sledijo nanizane vse notice iz tega koledarja, ki jih je objavil.

²² ARS, AS 1073, 116 r, maj.

²³ Dimitz, *Historische Notizen*, str. 89; ARS, AS 1073, 117r, maj, junij.

²⁴ Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 165–166; kjer na strani 165 preberemo, da so notice

V prispevku se omejujemo na obravnavo rokopisnih vremenskih notic²⁵ v vseh originalnih Hrenovih koledarjih in dveh Hrenovih podložniških dnevnikih, ki so avtorju znani in jih danes hranita Arhiv Republike Slovenije v Zbirki rokopisov²⁶ ter Nadškofijski arhiv Ljubljana v Kapiteljskem arhivu Ljubljana²⁷ in v fondu Gornji Grad Avstrija.²⁸ Kot nahajališče mlajšega prepisa dela notic dveh Hrenovih koledarjev iz leta 1597²⁹ v literaturi, ki jo uporabljamo, ni bil evidentiran arhiv gospostva Krumperk;³⁰ vremenskozgodovinsko zanimive informacije Hrenovega originala, ki se nanaša na urad Luče v gornjegrajskem gospostvu³¹ ta prepis ne vsebuje, tudi sicer pa se avtor, ki je iz originalov prepisal le del notic, ni ravnal po enotnih kriterijih, kaj bo upošteval in česa ne.³² Prepisovalec je namesto besed, za

na strani 89 Dimitzeve objave v celoti iz koledarja za leto 1613, notice iz rokopisa 116 r pa v celoti na Dimitzevi strani 88. Avtor bralce že sam opozarja na dejstvo, da so v članku nekatere napake (Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 9), omenjeni članek je raziskovalcem Hrenove dobe in Hrena kljub temu v bistveno pomoč.

²⁵ Hrenovi koledarji vsebujejo še vnaprej natisnjene vsebine, ki sicer niso izven zanimanja vremenske zgodovine, a niso vir realnih vremenskih podatkov.

²⁶ ARS, AS 1073, 106 r, 107 r, 108 r, 109 r, 110 r, 111 r, 112 r, 113 r, 114 r, 115 r, 116 r, 117 r, 118 r, 119 r, 120 r, 121 r, 122 r, 123 r, 124 r, 125 r, 126 r. V Zbirki rokopisov Arhiva Republike Slovenije je še mlajši prepis notic iz Hrenovih koledarjev (ARS, AS 1073, I-88r), ki pa ga nismo uporabili, saj je po Lavričevi in Baragi »kompletan prepis koledarjev (razen 1600, 1607)« (Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 166 – od tod citat; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 306). Pregled nahajališč originalov in prepisov Hrenovih koledarjev iz Arhiva Republike Slovenije nudi Baraga (*Arhivska zapuščina*, str. 165–166), med viri, ki smo jih uporabili, na seznam ni uvrstil le enega fonda, ki je vsaj za našo objavo povsem marginalnega pomena (gl. v nadaljevanju).

²⁷ NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1600, Hrenov koledar 1607 (nahajališče navaja Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 149).

²⁸ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, žurnal 1613 (nahajališče: Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 16).

²⁹ Gre za koledar s signaturo ARS, AS 1073, 107 r, ki mu sledi zgolj začetni del notic iz koledarja s signaturo ARS, AS, 1073, 106 r; izpis iz slednjega se neha sredi povedi notice o 18. februarju 1597 (ARS, AS 748, f. 124, ovoj 35). Prepis ni podpisan in ne datiran, glede na obliko gotice je nastal v 19. stoletju.

³⁰ ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, 124 – Miscellanea, 35 – Historica: važnejše beležke iz Hrenovih koledarjev 1597, s. d. Podatek vsebuje arhivski popis (Verbič, *Krumperški arhiv*, str. 115). Vir nosi naslov »Bemerkenswerthe Notaten von der Hand des berühmten Bischofs von Laibach Thomas Chrön in einige Kalender eingetragen« (ARS, AS 748, f. 124, ovoj 35). Ne moremo z gotovostjo zapisati, da se nikjer več ne skriva noben v popisih evidentiran ali neevidentiran Hrenov koledar ali njegov mlajši prepis. Ostali so vsekakor zanimivi, škof Buchheim jim je napisal nekaj kazal in vanje vpisal pripombe (o Buchheimu Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 306–307, 316). Razsežnosti ozemlja, kjer hrambe tovrstnih arhivalij ne moremo povsem izključiti, je poudarila najdba dela zapuščine ljubljanskega škofa Žiga Krištofa Herbersteina v benediktinskem samostanu sv. Petra v Peruggi, saj je Herberstein tam preživel svoja zadnja leta. Tamkajšnje za slovensko zgodovino relevantne arhivalije so še v veliki meri nepregledane (Sitar, *Zapuščina ljubljanskega škofa*, str. 102–104, 107). Beležka, da so vanj zapisane notice prebrali leta 1689, v Herbersteinovem času, se nahaja vsaj v enem od dveh Hrenovih koledarjev za leto 1597 (ARS, AS 1073, 107 r, julij). Ne da bi pregledovali poznejše inventarje iz uporabljene literature, lahko povzamemo, da inventar Herbersteinovega predhodnika škofa Rabatte iz leta 1683 še beleži petintrideset Hrenovih koledarjev (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 306).

³¹ Previde imen uradov gornjegrajskega gospostva prevzemamo iz klasične Gestrinove študije (Gestrin, *Gospodarska in socialna struktura*, str. 476).

³² Tako je denimo prepisal notico o nakupu kuhanega masla ali masti (Schmalz) 22. novembra 1597, izpustil pa nakup istovrstnega blaga 25. novembra 1597 (ARS, AS 1073, 107 r, november; prim. ARS, AS 748, f. 124, ovoj 35).

katere se je zavedal, da jih ne zna prebrati, izpuščal prazna mesta,³³ v prepisu pa niso redke napake kot posledica napačnega branja. Pomanjkljivo so iz originalov prepisane tudi časovne opredelitve izbranih podatkov.³⁴

Hrenove notice so zapisane na razna mesta koledarjev, vključno z notranjostma platnic in robovi listov; zlasti pogosto je uporabil prvo platnico. Tiskane koledarske predloge so predvidevale, da se vsak mesec začne z natisnjeno preglednico dni,³⁵ ki ji sledi prostor za mesečne beležke. Hren tega kronološko urejenega razporeda ni dosledno upošteval, neredko se datacije pri vpisih ne ujemajo z mesecem, v katerega so vpisane, sem in tja v obravnavanih koledarjih najdemo celo podatke, ki se nanašajo na druga leta.³⁶ Vsaj del virov, ki jih uporabljamo, je v prvotnem stanju vseboval še več vremenskih beležk.³⁷ Del koledarjev namreč ni ohranjen v celoti, ponekod manjkajo posamezni listi, v nekaterih še bistveno več; eden od dveh koledarjev za leto 1598 tako od tabelaričnih seznamov dni mesecev vsebuje le tiste od aprila do decembra, pred tem sicer je ohranjenih nekaj listov, nekaj listov pa je iztrganih tudi pri mesecih, katerih sezname dni so ohranjeni.³⁸ Prav tako se niso ohranili vsi Hrenovi koledarji.³⁹ V skoraj nepopisanem koledarju za leto 1599 najdemo več naknadnih oznak, da v tem koledarju sicer ni zapisov, da pa so podatki o istem mesecu v drugem od dveh koledarjev za isto leto,⁴⁰ v koledarju za leto 1607 se Hren sklicuje na koledarja iz let 1606 in 1608,⁴¹ v koledarju za leto 1610 pa na koledar za leto 1609,⁴² ki jih danes ne poznamo. Takšne navedbe ne presenečajo, saj je bilo leta 1664, ko so sestavili inventar po Hrenovem drugem nasledniku,⁴³ škofu Buchheimu, v ljubljanski škofijski palači shranjenih dvainštirideset koledarjev

³³ Zdi se, da je prav ta prepisovalec v originalih besede, ki jih ni znal prebrati, podčrtal z rdečo barvico.

³⁴ Nezanesljivost prepisa ponazarjamo z nekaj primeri transkripcije besede »omnes«, ki jo je Hren krajšal na ustaljen način – s črkami oes, nad katerimi je vodoravna črta (prim. Cappelli, *Dizionario di abbreviature*, str. 248). Prepisovalec je besedo večinoma izpustil, zaradi napačnega branja pa jo je razvezal celo v »verum« (notica s 15. 2. 1597 – »oes« je očitno prebral »ver«) in »archiduces« (notica s 17. 2. 1597 – »oes« je moral prebrati »acs«). Med številnimi drugimi napakami je npr. okrajšani »eius ore« prepisal v »vigore«, krajcarje pri omenjenem nakupu masla ali masti (gl. op. 32) spremenil v denariče ipd. Pri časovnih opredelitvah ne gre le za izpustitve v originalu navedenega datuma, ampak tudi za njegov napačni zapis – vsaj pri noticah z dne 21. in 22. novembra 1597, ki ju prepis postavlja v 21. in 22. december (prim. ARS, AS 1073, 106 r, 107 r; ARS, AS 748, f. 124, ovoj 35).

³⁵ V nadaljevanju večkrat omenjamo, da se podatek nahaja na »seznamu dni« nekega meseca. S »seznamom dni« v tem članku označujemo ravno to tabelo s seznamom dni, ki uvaja vsakega od mesecev, ne pa seznama dni na koncu istemu mesecu namenjenih strani.

³⁶ Tako je škof mdr. na liste, namenjene avgustu 1611, zapisal različne notice, ki se nanašajo na čas od januarja do avgusta 1612 (ARS, AS 1073, 115 r, avgust).

³⁷ Gl. objavo dvanajstdnevnega vremenskega opazovanja v koledarju za leto 1614 v prilogi, kjer se list s podatki o zadnjih štirih dneh ni ohranil (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica).

³⁸ ARS, AS 1073, 109 r.

³⁹ Sklic na koledar iz leta 1595 v enem od dveh najstarejših danes znanih Hrenovih koledarjev, ki sta iz leta 1597 (ARS, AS 1073, 106 r, februar), morda pomeni, da se niso ohranili najstarejši Hrenovi koledarji.

⁴⁰ ARS, AS 1073, 110 r – npr. pri marcu: »Nil sed bene in altero calendario.«

⁴¹ NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1607, april.

⁴² ARS, AS 1073, 114 r. Sklicev na danes neobstoječe koledarje nismo zbrali sistematično.

⁴³ Benedik, *Seznam škofov*, str. 424.

nekaterih ljubljanskih škofov, dve desetletji mlajši inventar pa beleži petintrideset Hrenovih koledarjev.⁴⁴ Po današnjem vedenju se jih je ohranilo triindvajset⁴⁵ in te smo v celoti pritegnili v obravnavo.

Hrenova podložniška dnevnik, vodena v gornjegrajskem gospostvu med letoma 1598 in 1612 ter med 1613 in 1630, bomo uvrstili med gosposčinske protokole. Vsebine tega tipa virov se v različnih gospostvih in v različnih časovnih obdobjih razlikujejo, zlasti gre za mešanico zapisov, nastalih v okviru uprave gospostva ter civilno- in kazenskosodnih vsebin patrimonialnega sodstva.⁴⁶ Že Baraga je v pregledu arhivskega gradiva škofa Hrena, shranjenega v izbranih arhivih, pri drugem od obravnavanih Hrenovih podložniških dnevnikov zapisal, da beleži nekatere vremenske podatke in da za nekatere dni podložniška dnevnik nudi podatek o tem, kje se je škof tedaj mudil.⁴⁷ Podatkov o vremenu ne najdemo le v drugem, ampak tudi v prvem Hrenovem podložniškem dnevniku. Vremenske notice, ki jih je škof zapisal med spomina vredne vsebine na uvodnih in zaključnih straneh prvega podložniškega dnevnika, posegajo še v zgodovino. Poleg tega vremenski podatki uvajajo nekatere mesece ali letne čase, redko pa znotraj civilno in kazenskosodnih vsebin najdemo posredne in neposredne vremenske podatke.⁴⁸

4. Vrste Hrenovih vremenskih notic

Vpisi, ki temeljijo na vsakodnevnih vremenskih opazovanjih in večinoma beležijo tudi spreminjanje vremena med dnevom, se nanašajo na čas od noči s 24. na 25. december do 5. januarja prihodnje leto, torej od svete noči do dneva pred praznikom svetih treh kraljev⁴⁹ (gl. sliko 1). Glede opisov nočnega vremena je ravno v dnevnikih klerikov ugodna okoliščina nočna molitev, zato je bolj verjetno, da so zanesljivi,⁵⁰ morda se ji pri Hrenu res v ne neznatnem deležu dni pridružuje nočno delo.⁵¹ Izjemoma je zapisal natančno uro nočne spremembe vremena,⁵² kar

⁴⁴ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 306.

⁴⁵ Prim. v novejšem času Lavrič (ibid., str. 306) in Baraga (*Arhivska zapuščina*, str. 149, 165).

⁴⁶ Just, *Grundherrschaftsprotokolle*, str. 443–446.

⁴⁷ Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 11, 16. Podatek, da drugi dnevnik »[š]ele leta 1630 /.../ piše druga roka« (ibid., str. 16) ni povsem točen. Ocena, da bi lahko na osnovi teh dveh žurnalov »ob upoštevanju že do sedaj znanih dnevnikov sestavili povsem natančen popis Hrenove življenjske poti« (ibid., str. 11) je pretirana, res pa je, da vsebujeta številne podatke o krajih, kjer se je Hren nahajal.

⁴⁸ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, žurnal 1613.

⁴⁹ Hren je v uvodu v dvanajstdnevno vremensko opazovanje na prehodu iz leta 1612 v 1613 takole opredelil njegov časovni obseg: »a die sancto natalis domini nostri Jesu Christi inclusive: ad diem usque epiphaniae exclusive /.../« (ARS, AS 1073, 117 r, prva platnica).

⁵⁰ Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 135 opozarjajo na to dejstvo pri obravnavi meteoroloških zapisov opatov.

⁵¹ Turk, *Tomaž Hren*, str. 8, 24.

⁵² Zabeležil je vsaj spremembo vremena okoli devete ure noči med 26. in 27. decembrom 1616 (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica), tj. okoli enih ali dveh zjutraj. O Hrenovem šteju ur gl. poglavje 7.1.

dokazuje, da podatki o vremenu ponoči niso nastajali le na podlagi vtisa zjutraj in zvečer. Hren o tem dvanajstdnevju med božičem 1600 in svetimi tremi kralji leta 1601, denimo, pravi: »Witterung der observierlichen 12. tag. vom heyligen Crisst tag. biß heyligen dreÿkhonig tag. so die 12. monat des jahrs witterung deütten«⁵³ ali o enakem dvanajstdnevju na prehodu iz leta 1609 v 1610: »Observatio XII. dierum, incipiendo a die sancto natalis Domini, usque ad festum epiphaniae: 12. mensium totius anni äeris temperiem designans.«⁵⁴ Spadal je torej med tiste opazovalce vremena, ki so priznavali tako imenovano božično napoved⁵⁵ in trdili, da vreme dvanajstih dni od božiča do svetih treh kraljev lahko uporabimo kot napoved za vreme v dvanajstih mesecih prihajajočega leta. Med različnimi dnevi, katerih vreme je po mnenju srednjeevropskih vremenskih opazovalcev 16. stoletja napovedovalo vreme v prihodnosti, je bila ravno ta dvanajstdnevna božična napoved najpogostejša,⁵⁶ Hren jo je označil kot nadvse upoštevanja vredno pravilo starih.⁵⁷ Dvanajstdnevna vremenska opazovanja so iz Dimitzevih objav v celoti izostala. Glede na njihov pomen za bodoče leto je logično, da so skoraj brez izjem⁵⁸ zapisana povsem na začetku koledarja in sporočajo podatke o vremenu na prehodu iz prejšnjega leta v tisto, na katerega se koledar nanaša. V uporabljenih virih so opisi vremena omenjenih dvanajstdnevij ohranjeni za leta 1599–1600, 1600–1601, 1601–1602, 1602–1603, 1609–1610, 1610–1611, 1612–1613, 1613–1614, 1616–1617, 1620–1621, 1621–1622, 1624–1625, 1625–1626, 1626–1627 in 1627–1628.⁵⁹ Koledar za leto 1598 je na notranji strani prve platnice vseboval sumaren zapis o vremenu omenjenih dvanajstih dni, a se je ohranil le fragment.⁶⁰ Če je to vse, kar si je Hren zabeležil o vremenu dvanajstdnevja na prehodu iz leta 1597 v leto 1598, se je natančnost njegovih dvanajstdnevniških vremenskih beležk v prihodnjih letih močno izpopolnila.

Poleg teh dvanajstdnevniških vremenskih opazovanj je Hren v nekatere koledarje zabeležil še nadaljnje vremenske informacije, ki ne temeljijo na natančnih opazovanjih več zaporednih dni. Hren je zabeležil npr. nekatere nevihte, splošne vremenske značilnosti nekaterih letnih časov, vremenske nevšečnosti, ki so mu

⁵³ ARS, AS 1073, 111 r, prva platnica.

⁵⁴ ARS, AS 1073, 114 r, prva platnica. Podobno o napovednem pomenu vremena teh dvanajstih dni v uvodu v opazovanja na prehodu iz leta 1613 v 1614: »/.../ qui XII. mensium anni futuram praesagiunt äeris consituationem« (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica).

⁵⁵ Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 129; tudi Hren govori o dvanajstih božičnih dneh (die *zwelff weÿhnächt tåg* [podčrtal Ž. Z.] ARS, AS 1073, 112 r, prva platnica).

⁵⁶ Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 129.

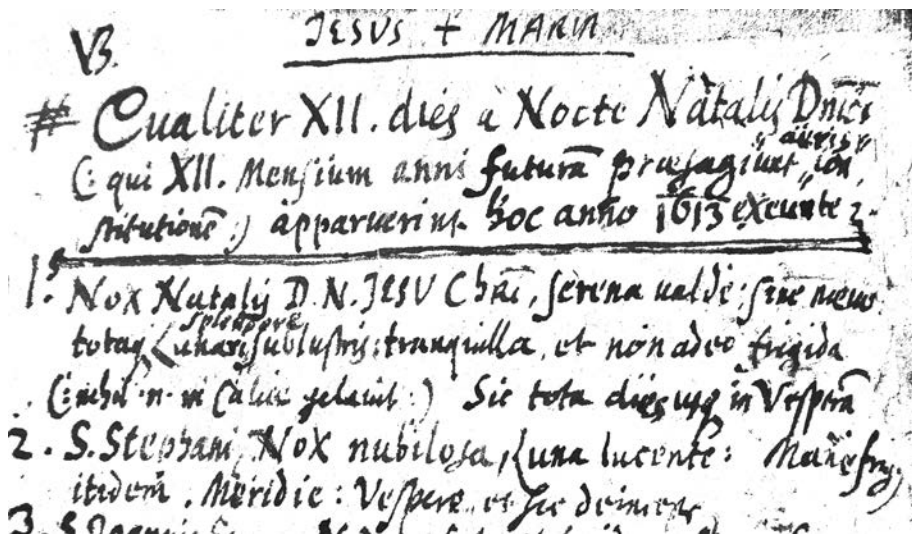
⁵⁷ »[I]uxta observatissimam veterum regulam /.../« (ARS, AS 1073, 115 r, prva platnica).

⁵⁸ Izjemi predstavljata rokopisa ARS, AS 122 r in 126 r. Prvi od njiju beleži vreme za konec leta, na katerega se koledar nanaša (1620), in začetek prihodnjega leta, zato tudi opis dvanajstdnevnega vremena ni vpisan na začetek koledarja, ampak pri decembru; rokopis 126 r pa vsebuje dva opisa dvanajstdnevnega vremena, od katerih se prvi kot običajno nanaša na konec predhodnega in začetek leta koledarja (1627), drugi pa na konec koledarskega in začetek prihodnjega leta ter se zopet nahaja pri decembru.

⁵⁹ O tem, v katerem viru najdemo katero od dvanajstdnevij, gl. objavo virov. Podatki na začetku leta 1622 se nanašajo še na 6. januar, na začetku leta 1610 in 1611 pa na noč na 6. januar.

⁶⁰ V objavo virov smo prepisali, kar je še mogoče razbrati. Manjkajoči deli so tako uničeni, da jih tudi s konservatorskim posegom ne bi več mogli razbrati. Hvala Vanji Pfajfar, ki je v konservatorski delavnici arhiva preverila, ali rekonstrukcija besedila res ne bi bila mogoča.

ovirale nekatera potovanja, denimo vizitacije in druge poti, zlasti med rezidencama v Gornjem Gradu in Ljubljani ter Gradcem ipd. Nadaljnje vremenske informacije dajejo posredni podatki, mdr. pogin selilnih kobilic.⁶¹

Slika 1: Začetek dnevnih vremenskih beležk Tomaža Hrena s konca leta 1613 (foto: Ž. Zwitter). ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica.

V Hrenovih dnevnikih najdemo tudi redke beležke o vremenu iz preteklosti. Hrena je zgodovina zanimala, po ugotovitvah Otorepca je pregledal vse arhivalije, ki so jih tedaj hranili na škofiji, poskrbel je za hranjenje arhivalij v Gornjem Gradu.⁶² Vir zgodovinskih podatkov je navedel le izjemoma. Težnja po korektnosti navedenega se kaže v Hrenovem zapisu o nenavadnem poletnem vremenu 29. julija 1575, ki bi mu torej v skladu z gregorijanskim koledarjem danes ustrežal 11. avgust, pri čemer se sklicuje na dnevnik škofa Glušiča.⁶³ Časovne in krajevne umestitve sodobnega dogajanja so v Hrenovih zapiskih brez dvoma v največji meri pravilne, kljub temu da se je v njegovo delo prikradel tudi kak lapsus.⁶⁴

⁶¹ Polje, ki bo ostalo neizrabljeno, so morebiti možne primerjave redkih podatkov s kvantitativno informacijo o letini, katerih navzkrižna primerjava bi, če se nanašajo na ista območja, omogočila sodbo o tem, ali je bila letina dobra, povprečna ali slaba. Pri tem velja poudariti, da na letino ni vplivalo le vreme (Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 45), podatki o desetinah tudi ne omogočajo nujno sodbe o letini (Landsteiner, *Zehentdaten*, str. 543–551, 557–558). Med posredne vremenske podatke smo tako v analizo vključili le tiste navedbe, kjer je Hren letino kvalitativno ovrednotil ali opisal vpliv vremena na letino.

⁶² Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 29, 38, 316, 321. O Hrenovih beležkah, s katerimi je škof opozoril na nujnost hranjenja pisnih virov, tudi Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 143.

⁶³ NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1600, fol. 2 r, 1 v; datumska pretvorba po Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 25.

⁶⁴ Tako je kot datum posvečevanja v gornjegrajski kolegiatni cerkvi leta 1627 v koledar vpisal 28. julij, v pontifikalnem protokolu pa je isti dogodek datiral z 18. julijem (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 221–222, 408).

Hrenovo dojemanje narave je značilno za izobraženega zgodnjenovoveškega klerika. Gre za preplet religiozno-magičnih in razumskih razlag, v katerem je velik poudarek na božjem obvladovanju vremena.⁶⁵ Na seznamih vremenskih opazovanj v okviru božične prognoze pogosto najdemo invokacijo. Obilno sneženje sredi novembra 1607, po katerem se je sicer debela snežna odeja kmalu stalila, je pospremil s komentarjem »omnipotenti Dei magna potentia«,⁶⁶ ob dežju po suši, ki je trajala aprila in več kot polovico maja 1610, se zahvaljuje Bogu, Mariji in vsem nebeškim,⁶⁷ ob debeli snežni odeji ob koncu leta 1613 je zapisal, naj Bog vse obrne na dobro.⁶⁸ Verjel je v zmožnost dolgoročnega napovedovanja vremena, kar smo delno spoznali že na primeru uvodov v vremenska opazovanja v okviru božične prognoze. Poleg tega je ob mili zimi 1612/13 zapisal, da se napoveduje dobro leto z obilno letino na poljih in v vinogradih.⁶⁹ V tem se zrcali gospodarski interes zanimanja za vremenske razmere, ki je bil pri Tomažu Hrenu kot zemljiškem gospodu, notranjeavstrijskem namestniku in škofu pač pomemben. Njegovo navajanje simbolne vrednosti ne- navadne zmanjšane vidnosti v velikonočnem času 1599 na Kranjskem, za katero je celo poiskal vzporednico v dnevniku škofa Glušiča,⁷⁰ dopušča možnost, da so ta vremenski pojav razumeli kot znanilca nastopa epidemije, da je torej ta pojav že s svojo simbolno vrednostjo povzročal strah;⁷¹ bolj verjetno pa je, da je Hren povezavo ustvaril naknadno, saj je zapisana šele v koledar za leto 1600, leta 1599 pa je v slovenskih deželah res morila kužna epidemija.⁷²

5. Hrenovo vremensko in današnje meteorološko besedišče

Pisci vremenskih dnevniških zapiskov pri opisovanju vremena niso uporabljali enotnega besedišča. Razlikujejo se po natančnosti, širini nabora izrazja, po enoznačnosti ali dvoumnosti besed, ki so jih uporabili.⁷³ Hren je vremenska opazanja v obravnavane vire zapisal deloma v latinščini, deloma v nemščini. Za opis vremena je uporabljal širok izbor izrazov, ki ga ne bi mogli označiti kot natančen meteorološki žargon; ni se izogibal besed v prenesenem pomenu.⁷⁴ Zveze, kot so »dan jasen, sončen, nebo potreseno z oblaki,« kakor je označil 26. december 1624,⁷⁵

⁶⁵ Prim. Rohr, *Extreme Naturereignisse*, str. 62–65. Beležke, ki dokazujejo religiozno dojemanje, smo v objavo virov le delno vključili.

⁶⁶ NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1607, november.

⁶⁷ ARS, AS 1073, 114 r, maj.

⁶⁸ ARS, AS 1073, 118 r, januar.

⁶⁹ ARS, AS 1073, 117 r, februar.

⁷⁰ NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1600, fol. 2 r, 1 v – gl. objavo vira.

⁷¹ Prim. Rohr, *Extreme Naturereignisse*, str. 60–61.

⁷² O kugi na prehodu iz 16. v 17. stoletje mdr. Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 23, 309 in NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, spredaj, s. p.

⁷³ Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 121, 125, 130, 144.

⁷⁴ Kot denimo »solis fulgore clarum« 5. 1. 1628 (ARS, AS 1073, 126 r, december). »Fulgore« pomeni blisk, v prenesenem pomenu pa sijaj ipd. (Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 1999, str. 140).

⁷⁵ »[D]ies serena: sole illustrata, nubibus inspersa« (ARS, AS 1073, 124 r, fol. 1 r).

ne bi našle mesta v današnjih meteoroloških besedilih, ki bi vreme tega dne verjetno označila kot pretežno jasno ali delno jasno. Izrazitost vremenskih pojavov je škof ponekod izrazil s pokrajinskimi učinki. Da bi poudaril izjemnost opisanih razmer, se je skliceval tudi na pomnjenje podobnih razmer, pri čemer je bil bolj kritičen od velikega dela svojih sodobnikov. Marsikdo med njimi je nenavadne razmere kmalu označil kot pojav, kakršnega nihče ne pomni.⁷⁶ Hren pa o dolgotrajnem toplen vremenu v znatnem delu zime 1624/25 pravi, da so stari ljudje to označili kot redek pojav, zimo, milo kot leta 1612/13, so komaj pomnili.⁷⁷ Povsem realistični pa vsi njegovi opisi le niso.⁷⁸

Temperaturne razmere je Hren pogosto označeval z izrazi »mrzlo«, »toplo« in z vmesnimi stopnjami. Med njimi je pri temperaturah nad lediščem pogosto beležil taljenje snežne odeje ali ledu in posledično kapljanje s streh.⁷⁹ Redko je v neposrednih in posrednih vremenskih opisih zabeležil zmrznjene⁸⁰ ali zamrzujoče vode,⁸¹ pri čemer zraven ni jasno zapisal, ali gre za tekoče ali stoječe vode, kar bi bilo za sklepanje o temperaturah pomembno. Izjemoma je zabeležil zmrznjena tla.⁸² Zdi se, da je škof temperature vsaj občasno »meril« z agregatnim stanjem vode v kozarcu, ki je očitno stal nekje zunaj. Hren je preverjal, ali je voda v čaši v celoti zmrznjena, je zmrznjen del vode ali je voda v celoti tekoča. Najdemo namreč opis noči, ki je bila »ne tako mrzla (v čaši namreč ni nič zmrznilo)«,⁸³ in dneva, ko je bil »mraz silen, voda v čaši je v celoti zmrznila.«⁸⁴ Žal ne vemo, kje je kozarec stal, nikakor ne moremo izključiti, da na okenski polici ali kakem drugem neprimernem mestu za merjenje temperature; dejstvo, da je kot mero izrednega mraza navedel v celoti zmrznjeno vodo, bi celo kazalo v to smer.⁸⁵ Podatek je torej zmerno dobro umerjen navzgor, ne pa tudi navzdol. Odsotnost beleženja drevja, ki poka od mraza,

⁷⁶ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 36.

⁷⁷ ARS, AS 1073, 117 r, februar; NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, str. 226. Gl. objavo virov.

⁷⁸ Pretiravanje opazimo pri predstavitvi debele snežne odeje ob koncu leta 1613. Tedaj se je podal iz Gornjega Grada v Ljubljano, a se je moral vrniti, ker poti čez Črničev v tolikšnem snegu ni bilo mogoče urediti. Dogodek je opisal dvakrat, navedel je tudi število ljudi, govedi in konj, ki so jih proti Črničev poslali vnaprej, da bi uredili pot – poučno je odstopanje pri navedbi števila konj. Na seznamu dnevnih vremenskih opazovanj pravi, da je bilo vnaprej poslanih 30 goved, 120 ljudi in 4 osedlani konji. Pri drugem opisu istega dogodka pa prav tako beleži 30 goved, a številne konje in kmete (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica in januar).

⁷⁹ Spremembe v snežni odeji, vključno s taljenjem, so posledica vetrov, pršenja in dežja, sončnega sevanja in temperatur (Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 183, 186–187).

⁸⁰ V posrednem vremenskem opisu NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 109. Gl. pogl. 7.3.

⁸¹ V neposrednem opisu vremena ARS, AS 1073, 126 r, prva platnica, o 26. decembru 1626.

⁸² Vsaj 31. decembra 1625 (ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica). Prisotnost in globina zmrznjenosti tal ni odvisna le od trajanja obdobja z nizkimi temperaturami. Nanjo pomembno vpliva zlasti snežna odeja; najugodnejše so nizke temperature brez snežne odeje (Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 182).

⁸³ Noč s 24. na 25. december 1613 (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica). Poudarek, da v kozarcu ni »nič« ledu, vodi k sklepu, da je bil pozoren tudi na prisotnost plavajočega ledu.

⁸⁴ 3. januar 1622 (ARS, AS 1073, 123 r).

⁸⁵ O merjenju temperature danes Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 48.

morda pomeni, da se temperatura zlasti v času dnevnih vremenskih opazovanj ni nikoli spustila do $-30\text{ }^{\circ}\text{C}$.⁸⁶ Tople zimske temperature je škof izjemoma izrazil s primerjavo s pomladjo.⁸⁷ Izraz »aura« lahko pomeni ali veter ali zrak,⁸⁸ Hren je besedo uporabljal zlasti v drugem pomenu – za označevanje temperaturnih razmer.⁸⁹ Opisi vremenskih razmer, zlasti temperatur, so odvisni od Hrenovega dožemanja. Tako beležka »zelo mrzla zima« v času, ko so bile mrzle zime pogoste, ne označuje nujno enakih temperaturnih razmer kot v obdobju, ko so bile mrzle zime redke.⁹⁰ Verjetno se Hrenova oznaka vremena kot »mrzlo« nanaša na temperature nekaj pod lediščem.⁹¹ Na Hrenovo morda spreminjajoče se občutenje temperaturnih razmer bi utegnilo vplivati zlasti njegovo zdravstveno stanje. Škofove zdravstvene težave so se kopičile v dvajsetih letih 17. stoletja.⁹² Tiste dni, ko je bilo njegovo počutje preslabo, bi utegnil vremenska opazovanja opravljati kdo drug.⁹³

Oblačnost meteorologi danes izražajo v osminah ali desetinah neba, ki bi jih oblaki prekrili; glede na deleže neba, pokrite z oblaki določenih višin, ločujejo: jasno, pretežno jasno, delno jasno, delno oblačno, zmerno oblačno, zmerno do pretežno oblačno, pretežno oblačno in oblačno vreme.⁹⁴ Ker tako natančnih informacij iz Hrenovih zapisov ne moremo razbrati, smo škofove opise po zgledu Pfistra in

⁸⁶ Prim. Pfister, *Wetternachhersage*, str. 38. Pri tako nizkih temperaturah rastoče drevje poka od mraza, pri tem nastaja podoben hrup kot pri streljanju. Navedbe pokanja drevja od mraza v predinstrumentalni dobi nastopajo kot indikator hudega mraza.

⁸⁷ Po treh dneh taljenja snega je bila 4. januarja 1627 topla tudi bližnja gorata okolica Gornjega Grada, sonce je bilo po Hrenovih besedah »kakor spomladansko« (ARS, AS 1073, 126 r, prva platnica). Tovrstne primerjave, ki vključujejo izraz za drug letni čas, v virih v splošnem niso redke (Alexandre, *Le climat en Europe*, 653–654).

⁸⁸ Wiethaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 1993, str. 398.

⁸⁹ Tako se je 31. decembra 1610 ves dan talil sneg, vetra opis ne omenja. 1. januarja 1611 je bilo vreme prejšnjemu dnevu popolnoma podobno, »aura tamen mitiori«, torej z izjemo nekoliko višjih temperatur (ARS, AS 1073, 115 r, prva platnica). Vreme 29. decembra 1616 pa je sploh opisal kot oblačno, »aura leni«, brez ledu in vetra (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica; podčrtal Ž. Z.).

⁹⁰ Dobrovolný et al., *Monthly, seasonal and annual temperature reconstructions*, str. 95.

⁹¹ Že pri opredelitvi temperatur s čašo vode smo spoznali, da je situacijo, ko je voda v celoti ostala tekoča, označil z »ne tako mrzlo« (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica). Noč pred 25. decembrom 1616 je bila mrzla (»frigida«), na božični dan, ko je mraz nekoliko popustil »mitigato nonnihil frigore«, je kapljala snežnica s streh (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica); v mrzli noči je bila torej temperatura pod lediščem.

⁹² Prim. Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 36. O Hrenovem zdravju npr. Turk, *Tomaž Hren*, str. 13; Petrič, *Življenjska pot*, str. 79–80 – glede vzpona na Uršljo goro leta 1623 in posvetitvi štirih oltarjev, kar omenja v istem odstavku, ne pozna zapisa Lavričeve iz leta 1988, str. 408. Bolezni nismo sistematično spremljali, saj bi bilo za resno ugotavljanje vpliva zdravstvenega stanja na dožemanje vremena potrebnih več podatkov, kot jih viri beležijo. Niti v zadnjih letih življenja se škofovo zdravje ni konstantno slabšalo. Po nižku maja 1626, ko je bilo, tako trdi Hren, ogroženo njegovo življenje, se je škofovo zdravstveno stanje izboljšalo. Premalo pa vemo o dnevnih nihanjih (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, leto 1626 in uvod v 1627).

⁹³ Ohranil se je denimo opis vremena 1. januarja 1625. Iz januarjskih notic tega leta vemo, da je bilo škofovo zdravstveno stanje na ta dan izredno slabo: »Infirmabamur graviter ita ut nec sacrum hoc die sancto audire potuissemus« (ARS, AS 1073, 124 r, januar); morda pa je opis vremena prav zato zelo kratek. Morebitne podobne primere bi bilo treba še sistematično preučiti.

⁹⁴ Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 63–64.

sodelavcev razdelili v tri skupine: jasno, deloma oblačno in oblačno.⁹⁵ Vreme, ki ga je Hren še opisal kot jasno, se nanaša tudi na pretežno in morda delno jasno vreme, kar dokazuje opis 3. in 4. januarja 1628.⁹⁶ Škofova oznaka »oblačno« pa se verjetno nanaša tudi na pretežno in morda zmerno do pretežno oblačno vreme. Hrenovo vremensko izrazje v splošnem ne omogoča povsem prepoznati jakosti sprememb vremena. O 27. decembru 1624 je zapisal, da je bila vsa noč jasna, popoldne pa oblačno;⁹⁷ glede na to, kar smo ravnokar predstavili, ne moremo biti prepričani, da je dopoldne res prišlo do močne pooblačitve; morda je bilo že ob koncu noči delno jasno, na začetku popoldneva pa zmerno do pretežno oblačno.

Škofovi opisi poleg oblačnosti vsebujejo tudi podatke o sončnosti, ki ponekod podatek o oblačnosti spremljajo, drugod pa ga nadomeščajo. Podatek o sončnosti ne omogoča pretvorbe v oblačnost, saj je, kot ugotavljajo meteorologi, »[n]ebo /.../ lahko precej prekrito z visokimi oblaki (npr. 5/8, zmerno oblačno), vendar skozi visoke oblake sonce še dokaj neovirano sije. Če je z oblaki prekrita južna polovica neba, severna pa jasna, ob deloma jasnem vremenu sonca sploh ne vidimo, če pa je razporeditev oblačnosti obrnjena, /.../ lahko ob enaki oblačnosti sonce ves dan prijetno sije. Izjemni primeri so lahko celo taki, da ob pretežno oblačnem vremenu sonce več ali manj ves čas sije skozi redke jasnine ali pa da ob pretežno jasnem vremenu posamezen oblak potuje prek neba ravno tako, da zakriva sonce.«⁹⁸ Oblaki in megla sicer sončno svetlobo oslabijo, a jo tudi razpršujejo in odbijajo. Sami so glede na debelino, gostoto in kót opazovanja med oblakom, opazovalcem in Soncem ali Luno različno svetli, oblaki iz ledenih kristalov so bolj prosojni od tistih iz vodnih kapljic; obstajajo t. i. nočni svetleči oblaki. Megla trajanje Sončevega obsevanja lahko omejuje ali pa ga ne omejuje, »megla z vidnim nebom« je v meteorologiji posebna oblika megle, posebej pogosto se vidi sonce skozi meglo ob hudem mrazu, ko je megla iz ledenih kristalov.⁹⁹ Ponoči škof zelo pogosto navaja podatke o obsijanosti z luno, v katerih se poleg pravkar predstavljenih pridržkov izrazito kaže vpliv snežne odeje, ki stopnjuje učinek svetle noči. Tako srečamo opise kot »noč oblačna, obsijana z luno,«¹⁰⁰ »noč oblačna in svetla,«¹⁰¹ a tudi »noč /.../ vsa polmračna/precej svetla in jasna, vse do jutra obsijana z luno.«¹⁰² Hren pa podatka ni korigiral niti z Luninimi menami. Vpliv Luninih men izpričuje npr. opis noči s 24. na 25. december 1625, ki je bila »jasna, brez /.../ mesečine, na nebu pa

⁹⁵ Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132.

⁹⁶ Vreme 3. januarja 1628 je pri opisu noči označil kot jasno (jutro je bilo jasno, dan je bil sončen, tudi noč je bila jasna (ARS, AS 1073, 126 r, december; podčrtal Ž. Z.)), 4. januarja pa »mnogo bolj jasno kot včeraj« (ibid.). Če je bilo lahko mnogo bolj jasno od jasnega, izraz »jasno« očitno označuje še vsaj pretežno jasno vreme.

⁹⁷ ARS, AS 1073, 124 r, fol. 1 r.

⁹⁸ Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 64.

⁹⁹ Ibid., str. 64, 163, 166–167, 169, 235, 262.

¹⁰⁰ Noč s 25. na 26. december 1613 (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica).

¹⁰¹ Noč s 26. na 27. december 1613 (ibid.).

¹⁰² »Nox /.../ luna usque in mane resplendente sublustris ac serena tota« – s 24. na 25. december 1616 (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica).

so svetile zvezde,«¹⁰³ noč s 26. na 27. december, ko pri Luninih menah seveda še ni prišlo do znatne spremembe, je bila »temačna, a zvezdna in jasna.«¹⁰⁴ Na osnovi podatka o sončnosti ali obsijanosti z mesečino prav tako ne moremo sklepati na vreme brez padavin. Situacije, ko sije sonce in hkrati dežuje, niso pogoste, drugače je, denimo, z megleno močo, tj. vodo, ki se izloči iz megle in prav tako spada med padavine.¹⁰⁵

Uporaba izrazov »lep« in »slabo« vreme je subjektivna,¹⁰⁶ lep dan torej ni nujno jasen.¹⁰⁷ Tako je bilo 27. decembra 1602 po Hrenovih besedah mraz in meglica ali megla, a je bilo lepo in rahlo je snežilo.¹⁰⁸ Šele izjemno kopičenje takšnih dvoumnih izrazov izjemoma omogoča prepoznati jasno vreme.¹⁰⁹

Navedbo, datirano s 30. oktobrom 1598, da morajo protestantski pridigarji zapustiti Ljubljano, vključno z njenim pomirjem, »beÿ scheinender sonn,«¹¹⁰ je treba razumeti kot podnevi,¹¹¹ ljudem na očeh, in ne šteje k vremenskim novicam. Podobno velja za trditev, da morajo protestantski pridigarji zapustiti pomirje Gradca 28. septembra 1598 »vor vnd beÿ sonnen schein.«¹¹²

Hren je neredko zabeležil **zmanjšano vidnost**. Ta je lahko posledica meglice, megle, megle v pasovih, megle z vidnim nebom ipd., delno je šlo lahko tudi za povečane koncentracije drugih, zlasti trdnih delcev v zraku, predvsem snega, ki ga je dvigoval in nosil veter, dima ali prahu. Za ločevanje megle od oblakov je v današnji meteorologiji ključno vprašanje nastanka. Vendar pa se megla lahko dvigne in ima spodnji rob šele nekaj deset metrov nad tlemi, iz megle lahko nastane oblak. Kdor opazuje vreme in ga obdaja »megla«, ne more vedeti, ali je

¹⁰³ ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica. Mlaj je bil leta 1625 res ravno v zadnjih dneh leta. Do enakega rezultata pridemo na dva načina. Iz Grotefendove tabele mlajev po julijanskem koledarju, ki je umerjena na tretje stoletje, bi s pomočjo zlatega števila 11, ki ustreza letnici 1625, razbrali, da je bil mlaj 23. decembra 1625, kar bi po gregorijanskem koledarju pred letom 1700 ustrezalo 2. januarju. Ker pa je na vsaka tri stoletja po julijanskem koledarju prišlo do ok. enega dneva zamika, je bil, upoštevaje čas od 3. stoletja do uvedbe gregorijanskega koledarja, omenjeni mlaj štiri do pet dni prej (prim. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 3, 24–25, 136–137). Enak rezultat dobimo, če upoštevamo, da Lunini mrki nastopajo le ob polni luni, da je čas med dvema polnima lunama ok. 29,5 dneva (ibid., str. 1, 3) in z referenčnega seznama luninih mrkov (*USNO Eclipse Portal*; hvala dr. Tomažu Zwitteru za posredovano referenco) odčitamo, da je bil zadnji lunin mrk leta 1625 16. septembra, ki mu prištejemo 3 x 29,5 dneva, da dobimo decembrsko polno luno, njej pa še 0,5 x 29,5 dneva, da dobimo mlaj.

¹⁰⁴ ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica.

¹⁰⁵ *Meteorološki terminološki slovar*, str. 48; Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 169–170, 176.

¹⁰⁶ Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 63.

¹⁰⁷ Tako se je 3. januarja 1611 talil sneg, bilo je toplo, dan je Hren označil kot »dies splendida«, šele o večeru pravi eksplicitno, da je bilo jasno (ARS, AS 1073, 115 r, prva platnica). Oznaka »krasen dan« se torej v tem primeru morda nanaša zlasti na temperaturne razmere.

¹⁰⁸ ARS, AS 1073, 113 r, prva platnica.

¹⁰⁹ Ker je bil ves 5. januar 1626 obsijan s soncem in zares lep (ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica), je bil očitno tudi jasen.

¹¹⁰ ARS, AS 1073, 109 r, oktober.

¹¹¹ Gl. pomen 1 d gesla »Sonnenschein« v Grimmovem slovarju (*Deutsches Wörterbuch*).

¹¹² ARS, AS 1073, 108 r, september; prim. Benedik, *Protireformacija*, str. 131.

v megli ali v oblaku.¹¹³ Pri Hrenovem ločevanju megle in oblaka je najverjetneje v ospredju vprašanje, ali je zmanjšana vidnost segla do tal, pri gorah pa, ali so jih obdajali sklenjeni oblaki ali redkejša in morda manj sklenjena »meglica« oz. »megla«. Pretvorba Hrenove »meGLE« v meglo in oblake, kot ju danes pojmuje meteorologija, torej ni mogoča. Ločnica med meglico in meglo je danes kriterij, ali še lahko ločimo od ozadja predmete, v vodoravni smeri oddaljene en kilometer.¹¹⁴ V nadaljevanju bomo uporabili ta meteorološka izraza, a zgolj za označevanje bolj in manj zmanjšane vidnosti brez objektivno opredeljenega kriterija. Pogosto iz zapisa ni jasno, ali gre za oznako bolj ali manj zmanjšane vidnosti; ponekod pa je razlikovanje vendarle mogoče. K meglici v širšem smislu štejemo denimo Hrenove oznake »niti megleno niti jasno,«¹¹⁵ »zelo malo megle,«¹¹⁶ »malce prekrito z meglami,«¹¹⁷ »jasno, posuto z meglo, skozi katero pa se kaže nebo.«¹¹⁸ Meglo pa enoznačno opredelujeta vsaj oznaki »goste megle« in »obilna zelo gosta megla.«¹¹⁹ Izraz »caligo« v splošnem lahko pomeni temo, meglo, mrak ipd.¹²⁰ Naslednji dokazi izkazujejo, da ga je Hren uporabljal za meglo oziroma meglico. V gorah je vso noč s 30. na 31. december 1626 ležala »megla.«¹²¹ 28. decembra 1627 se je dvignila oziroma razkrojila »megla«¹²² in ne tema ali mrak. 30. decembra 1624 pa je bilo »meglono, enako dežju.«¹²³

Med **padavinami** iz oblakov ločimo pršenje, dež, zmrznjeni dež, dež s snegom, sneg, babje pšeno, sodro in točo.¹²⁴ Obravnavani viri omogočajo prepoznati pršenje, dež, dež s snegom, sneg in točo. Slednjo Hren označuje z večpomenskim izrazom »schauer«,¹²⁵ ker pa izraz uporablja v povezavi z glagoloma »tolči«, »pobiti« in s škodo v kmetijstvu,¹²⁶ je pomen toče dovolj jasno izražen. Velikost snežink je Hren enkrat poskušal natančneje predstaviti s primerjavo, ki pa je le

¹¹³ Megla nastane z izmenjavo toplote – z ohlajanjem zraka ob hladnih tleh, raste navzgor, oblak pa nastane s kondenzacijo ob dvigavanju in ohlajanju zraka brez izmenjave toplote z okolico (Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 35–36, 64–65, 162, 167–168, 171).

¹¹⁴ Ibid., str. 64, 167.

¹¹⁵ 26. decembra 1601 (ARS, AS 1073, 112 r, prva platnica).

¹¹⁶ 1. januarja 1628 (ARS, AS 1073, 126 r, december).

¹¹⁷ 29. decembra 1613 (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica).

¹¹⁸ 27. decembra 1616 (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica).

¹¹⁹ 27. in 26. decembra 1627 (ARS, AS 1073, 126 r, december).

¹²⁰ Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 1993, str. 493.

¹²¹ ARS, AS 1073, 126 r, prva platnica. Pomen mraka ali temačnosti tu ne bi bil smiseln. Ugotovitev je pomembna tudi za nemški izraz »trübe«, ki ga Hren najverjetneje uporablja kot prevod latinske besede »caliginosus«.

¹²² Poleg glagola »tollere« meglo ali meglico jasno dokazuje dejstvo, da je bilo pred tem meglono, pri 26. in 27. decembru je pojav označen z izrazom »nebula,« »nebulae«. Preden pa je nastala gosta megla 26. decembra, je bila za 25. decembra že značilna »caligo«. In po tem, ko so se »nebulae« 27. decembra delno razkrojile, je zopet nastala »caligo« (ARS, AS 1073, 126 r, december).

¹²³ ARS, AS 1073, 124 r, fol. 1 r.

¹²⁴ Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 175–176.

¹²⁵ Ta pri opisu vremena lahko označuje zlasti ploho, točo, neurje, nevihto, dež ali nenadno in kratkotrajno močno pooblačitev (*Deutsches Wörterbuch*).

¹²⁶ ARS, AS 1073, 107 r, december – o Podveži; NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, str. 248 – o Solčavskem.

delno izpovedna. Zapisal je, da so bile težke oz. velike kot proso¹²⁷ – razlika med težo in velikostjo je tu bistvena, vsekakor pa ni šlo za velike snežinke. Ni jasno, ali izrazi »lutosus«¹²⁸ in »khottig«,¹²⁹ blaten, »humidus«, vlažen,¹³⁰ ter »jauchig«,¹³¹ gnojničast, pozimi označujejo dež ali jih je Hren uporabil le za opis učinka odjuge.¹³² Škof jih je uporabil le izjemoma, nikakor ne vedno, ko je bilo blatno. Možnost, da navedeni izrazi ne izkazujejo dežja, ampak res le mokrotnost tal, potrjuje navedba obratnega pojava – da je bilo za vetroven in topel dan, ko se je snežna odeja ravno stalila, značilno sušenje prsti.¹³³

Nekatere navedbe o **vetru** je Hren opremil s podatkom o smeri, iz katere je veter pihal – omenja južni ali jugozahodni veter,¹³⁴ »burjo«, s katero v notranjosti Slovenije očitno označuje severovzhodni ali severni veter,¹³⁵ topli zahodnik, ki je talil snežno odejo.¹³⁶ Pokrajinski učinki ponekod natančneje opredeljujejo tudi jakost vetra – razpihaval je sneg, izjemoma je izrecno navedeno, da je ustvaril snežne zamete.¹³⁷ Za oceno jakosti vetra, ki raznaša sneg, je ključnega pomena, ali veter dviguje sneg s tal¹³⁸ ali le piha med sneženjem.¹³⁹ Tovrstne navedbe sicer niso

¹²⁷ 3. januarja 1621: »niviculae instar milii« (ARS, AS 1073, 122 r, december); »instar« prvotno pomeni »enako težak«, a lahko tudi »enako velik« (Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 1999, str. 468).

¹²⁸ Tako je bil 28. december 1616 »lutosus«. Res je bila noč po škofovih besedah prese- netljivo topla, a že prejšnji dan ni bilo mraza, še en dan prej pa je močno deževalo (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica). Zgolj mokrotno, blatno je bilo torej verjetno že prej.

¹²⁹ Božič leta 1600 je bil topel, sledila sta dva dneva z dežjem, nato pa o 28. decembru beremo, da je bil »khottig« (ARS, AS 1073, 111 r, prva platnica).

¹³⁰ Tako je bilo v noči z 2. na 3. januar 1611 – po več dni trajajočem taljenju snega in vremenu, ki ni bilo brez padavin (ARS, AS 1073, 115 r, prva platnica).

¹³¹ 30. decembra 1601 ta pojem v viru nastopi hkrati z odjugo. Hren je ta izraz naslednjič uporabil 4. januarja 1602, ko ni bilo mrzlo in se od omenjene odjuge še ni močno ohladilo, a v vmesnem času tega izraza ni uporabil (ARS, AS 1073, 112 r, prva platnica).

¹³² Podobno velja za izraz »paluster«, močviren, a je iz sobesedila 4. januarja 1610 očitno, da se je talil sneg in tudi deževalo je (ARS, AS 1073, 114 r, prva platnica).

¹³³ 5. januar 1627 (ARS, AS 1073, 126 r, prva platnica).

¹³⁴ Na božič 1621: »austro flante« (ARS, AS 1073, 123 r); prim. Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 1993, str. 405.

¹³⁵ V noči s 24. na 25. december in na božični dan 1610 »burja« (ARS, AS 1073, 115 r, prva platnica), »boreas« za božič 1626 (ARS, AS 1073, 126 r, prva platnica; prim. Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 1993, str. 458).

¹³⁶ 2. januarja 1627: »favonio nives. repellente ad amussim« (ARS, AS 1073, 126 r, prva platnica; prim. Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 1999, str. 47). Morda je veter enake smeri pihal že prejšnji dan, ko brez navedbe smeri, iz katere je pihal, omenja veter, ki je talil sneg (ibid.). Veter, ki je februarja 1613 talil snežno odejo in je bil verjetno prav tako zahodnik, imenuje tudi »zephyrus« (ARS, AS 1073, 117 r, februar; prim. Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 2007, str. 702).

¹³⁷ Npr. 30. december 1613 – obsežni zameti so omenjeni, ker so Hrenu preprečili pot iz Gornjega Grada čez Črničevce proti Ljubljani (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica in januar). Snežne zamete omenja tudi 4. januarja 1622 (ARS, AS 1073, 123 r, prva platnica).

¹³⁸ 30. in 31. decembra 1613 je veter nedvomno dvigal sneg s tal, saj je bilo 30. decembra na pol oblačno, 31. decembra pa jasno (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica); prim. *Meteorološki terminološki slovar*, str. 117.

¹³⁹ Tako je bilo najverjetneje v noči z 31. decembra 1621 na 1. januar 1622 (ARS, AS 1073, 123 r, fol. 1 r), razen če se izraz »nivibus« nanaša na snežno odejo; prim. *Meteorološki terminološki slovar*, str. 117.

brez pomena za ugotavljanje jakosti vetra, viharja pa v nobeni od njih ne moremo z gotovostjo prepoznati.¹⁴⁰ Tudi »silovit veter« še ni nujno vihar.¹⁴¹ Navedba »vrtinčastega vetra«¹⁴² ne omogoča sklepanja o njegovi jakosti.

Izraz »turbidus« se verjetno nanaša na nestanovitno, spremenljivo vreme, nekateri Hrenovi sodobniki bi ga morda označili kot »veränderlich«.¹⁴³

6. Lokacije vremenskih opazovanj

Vremensko dogajanje je lahko že na kratke razdalje zelo različno, zato smo v virih, ki so predmet obravnave, analizirali tudi, kje se je Tomaž Hren v času opazovanja vremena nahajal.¹⁴⁴ Hren je po uveljavljenem mnenju večino obdobja svojega škofovanja preživel v Gornjem Gradu,¹⁴⁵ a so spremembe lokacij pogoste, povezane npr. s cerkvenimi in gosposčinskimi opravki, ki jih je opravljal kot tedanji ljubljanski škof,¹⁴⁶ v letih od 1614 do 1621 kot notranjeavstrijski namestnik v Gradcu,¹⁴⁷ s škofovimi zdravstvenimi težavami¹⁴⁸ ipd. Pot iz Ljubljane v Gornji Grad, kot je Hren zapisal v relacijo, ki jo je poslal papežu,¹⁴⁹ običajno ni trajala več kot šest do sedem ur.¹⁵⁰ Iz naključne notice izvemo, da je škof koledarje nosil s seboj vsaj na del poti.¹⁵¹ Kot vir lokacij zopet lahko služijo le originali, Dimitzeve objave

¹⁴⁰ »Turbo nives involvens giransque« vrtinčast veter, valeč in vrteč sneg 28. decembra 1609 (ARS AS 1073, 114 r, prva platnica), je tako zadoščal le za prepoznanje močnega vetra (prim. *Meteorološki terminološki slovar*, str. 107, 117).

¹⁴¹ »Ventus vehemens« – npr. v noči s 25. na 26. december 1620 (ARS, AS 1073, 122 r, december); prim. *Meteorološki terminološki slovar*, str. 117.

¹⁴² »Ventus turbinis« – npr. 26. decembra 1609 (ARS, AS 1073, 114 r, prva platnica).

¹⁴³ Prim. Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 125.

¹⁴⁴ Tako ugotovljene lokacije bo treba dopolniti z navedbami iz drugih virov, zlasti pontifikalnih protokolov, in literature. Pri ugotavljanju lokacij smo zaenkrat upoštevali koledarje in gosposčinska protokola, ki so predmet obravnave tega članka, od literature pa obsežnejšo od Hrenovih biografij (Turk, *Tomaž Hren*), članek o Hrenovih pridigah (Turk, *Hrenove pridige*), sestavek o Hrenovih sinodah (Kolar, *Sinode škofa Hrena*) in pregled protireformacije na Slovenskem (Benedik, *Protireformacija*), iz dela Lavričeve (*Vloga ljubljanskega škofa*) pa smo k ugotavljanju lokacij zaenkrat pritegnili le izvlečke iz umetnostnozgodovinsko relevantnih delov Hrenovih pontifikalnih protokolov (str. 185–222 in pripadajoče opombe na str. 399–409).

¹⁴⁵ Turk, *Tomaž Hren*, str. 4.

¹⁴⁶ Del Hrenovih tovrstnih nalog predstavlja Brunner, *Bischof Thomas Chrön*, npr. str. 26–40; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, mdr. str. 25, 331, 185–222, 399–409; Turk, *Tomaž Hren*, npr. str. 6–14.

¹⁴⁷ O Hrenovem opravljanju funkcije namestnika Brunner, *Bischof Thomas Chrön*, str. 23–25; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 366–367; Turk, *Tomaž Hren*, str. 4, 25.

¹⁴⁸ O njih mdr. Petrič, *Življenjska pot*, str. 80; Turk, *Tomaž Hren*, str. 13.

¹⁴⁹ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 162.

¹⁵⁰ »In ecclesia /.../ oberburgensi ... in Styria, sed Labaco non amplius sex uel 7 horarum itineris spatium sita /.../« (objava vira ibid., str. 393). Nedvomno je mišljena pot čez Črnivec; prim. pogl. 7.2.2.

¹⁵¹ Hren si je namreč zapisal domnevo, ki jo je pozneje potrdilo več ljudi, da mu je oskrbnica izročila 100 goldinarjev, ko je pred 1. aprilom 1601 odhajal v Ljubljano. Prejemka si ni več mogel zabeležiti, saj je bil koledar že na konju, nared za potovanje, »vnser calender schon zu roß in der tarbizen aufgebunden ware« (ARS, AS 1073, 111 r, april). Odhod v Ljubljano je datiran

vsebujejo le del sprememb lokacij, ki jih je Hren zabeležil. Krajevna opredelitev je bila deloma možna s pomočjo koledarjev. V njih lokacije razbiramo iz različno zgoščenih neposrednih in posrednih navedb,¹⁵² v nekatere koledarje pa je škof tudi na sezname dni nekaterih mesecev vsaj delno zapisal, kje je na katere dni bil.

Nekatera vremenska opazovanja v okviru božične prognoze vsebujejo posamične krajevne opredelitve, a sprememb lokacij ne beležijo dosledno. Tako med dvanajst-dnevnimi vremenskimi beležkami 31. decembra 1609 omenja veter na Ljubljanskem polju.¹⁵³ Pri prvem januarju 1617 beremo »et hoc Oberburgi,« poznejše spremembe lokacij do konca dvanajstdnevnih vremenskih beležk niso zapisane.¹⁵⁴ Izotic pri mesecu januarju pa izvemo, da je škof tretjega januarja, še vedno v času dvanajst-dnevnega opazovanja, iz Gornjega Grada odšel v Vrbovec, tam prenočil, naslednji dan prišel v Škale, petega januarja se je mudil v šaleški cerkvi sv. Martina, nato pa prispel v Slovenj Gradec, od koder je 6. januarja odpotoval v Radlje ob Dravi.¹⁵⁵

Oznake lokacij ob nekaterih od seznamov dni po enega meseca so običajno okrajšane; v primerih najkrajših krajevnih označb Gornji Grad označuje le črka O – prva črka nemškega poimenovanja Ober(n)burg, ki je številu dni ustrezno popačena v navpični smeri (gl. Sliko 2), Ljubljano črka L, katere višino spet določa število dni, širino pa omejuje rob papirja ipd. Isti kraji so lahko okrajšani na različne načine z različnim številom črk, vse do celotnega izpisa poimenovanja,

»ante dominicam laetare«, ta nedelja pa je bila leta 1601 1. aprila (prim. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 74, 206–207, 220).

¹⁵² Primer besedila iz koledarja, ki omogoča ugotavljanje, kje je škof bil med božičem in sv. tremi kralji, ter je o tem nenavadno izrčpno, je tisto iz leta 1611: »Labacum in vigilia nativitatis Domini venimus. Missam: vespas: matutinum in cantu. missam in gallicantu: concionem: missam in aurora: cum solenni maiori missa: ac vespas pontificaliter: cum concione in die sancti Stephani peregrimus. Sicut in die sancti Joannis evangelistae apud patres capuccinos omnia pontificaliter[?]. Pridie noui anni campanam maiorem ad sanctum Jacobum, sub titulo Jesu, Mariae, et beati Ignatii propediem canonizandi, solenni ritu consecravimus. In festo noui anni, sive sacrosancti nominis Jesu, utrosque vespas, cum missa solenni. ad sanctum Jacobum pontificaliter celebravimus: ac plurimos sacra refecimus communionem. In festo trium regum omnia rursus in cathedrali peracta pontificaliter. Postridie celebrato capitulo: susceptoque ad sanctum Nicolaum ludimoderatore, reversi Oberburgum (ARS, AS 1073, 115 r, januar).« Navedbe oseb, pri katerih kraj ni jasno sporočen, bi zlasti ob pritegnitvi drugih virov verjetno omogočile nadaljnje možnosti lokalizacije. Vendar pa se je pri tem treba zavedati, da, denimo, plačilo uslužbencu, obrtniku ipd. za delo, ki ga je opravil v navedenem kraju, še ne pomeni, da je bil Hren tedaj tam. Tako denimo beremo »22. martii [1613] Joanni Baptistae Janzil, abermal auf die laÿbacherische thumbkirchen arbeÿt geben zu Oberburg /.../« (ARS, AS 1073, 117 r, april; podčrtal Ž. Z.).

¹⁵³ ARS, AS 1073, 114 r, prva platnica.

¹⁵⁴ ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica.

¹⁵⁵ »3. januarii 1617 Oberburgo Alttenburgam profecti sumus, ibique pernoctavimus. 4. [januarii] inde digressi venimus ad sanctum Georgium in Schallach. 5. [januarii] ad sanctum Martinum in Schalleghk pontificaliter celebravimus /.../. 6. [januarii] inde Slavingraetium venimus: et in vigilia epiphaniae aquam sanctam mirabilem epiphaniae benediximus. Eodem in Marnberg venimus« (ARS, AS 1073, 120 r, januar). Lokalizacija omenjenih krajev v Šaleški dolini po Blaznik, *Historična topografija, N-Ž*, str. 383–384, 401. Vigilija je dan pred praznikom (Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 18), tudi na dvanajstdnevnih vremenskih beležkah Hren uporabljaja enako zvezo, kot jo srečamo tu, za 5. januar, dan pred praznikom sv. treh kraljev. Kljub temu da je datum 6. januar zapisan še pred prihodom v Slovenj Gradec, se torej še ne nanaša na prihod v to mesto.

ki se lahko začenja ob seznamu dni enega meseca in nadaljuje čez več folijev na seznamu dni naslednjega meseca.¹⁵⁶ Vendar pa lokacije pogosto niso navedene za vse dni v mesecu. Predpostavka, da je bil Hren tiste dni, ob katerih lokacija ni zapisana, še vedno v tistem kraju, ki ga je ob seznam dni nazadnje zabeležil, bi bila napačna – škof je, denimo leta 1610 na seznamu dni označil, da je bil sredi maja v Gornjem Gradu, kdaj ga je zapustil, na koledar ni zabeležil, je pa izven seznama dni zapisal, da je 30. maja prispel v Ljubljano.¹⁵⁷ Ob preverjanju s siceršnjimi vpisi v koledarje se izkaže, da so vpisi lokacij ob robu seznama dni mesecev v nekaterih primerih točni.¹⁵⁸ A tolikšna natančnost ni vedno prisotna; februarja 1614 je, na primer označeno, da je Hren ob koncu prvega tedna pripotoval prek Kamnika (»St«) v Gornji Grad (»Ober«). Ta je zapisan desno od seznama dni, in sicer vse do 12. ali 13. februarja. Iz zapisov na levem robu istega seznama dni pa je očitno, da je že nekaj dni pred 13. februarjem prek Kamnika (»St.«) odpotoval v Kranj (bil je »Crainburgi«), ki ga je 13. februarja že zapuščal in se nato 14. in 15. februarja mudil v Goričanah;¹⁵⁹ zapisa na desnem in levem robu istega seznama dni torej ne sovpadata.¹⁶⁰

Sporadične siceršnje notice, ki omogočajo lokalizacijo, so vsaj večinoma natančnejše od vpisov kraja na rob seznama dni meseca. Del neujemanj lokacij, vpisanih na sezname dni mesecev ter tistih iz siceršnjih zapisov, utegne biti posledica zapisa kraja, kjer je škof prenočeval, ne pa kraja, kjer je preživel dan.¹⁶¹ Zlasti če zapis lokacije ob seznamu dni ni okrajšan, ni nujno, da je Hren vse dni, ob katerih se na seznamu dni razprostira zapis kraja, res bil tam.¹⁶²

¹⁵⁶ Zgolj eden od takšnih primerov: »OBERBU« ob robu seznama dni novembra in »RGI« na seznamu decembrskih dni leta 1620; vmes je več listov, namenjenih novembrskim noticam (ARS, AS, 1073, 122 r).

¹⁵⁷ ARS, AS 1073, 114 r, maj.

¹⁵⁸ Npr. ob rob seznama januarjskih dni leta 1625 je Hren označil, da je bil od 1. 1. do 12. 1. v Gornjem Gradu, od 13. 1. do 31. 1. pa v Ljubljani. Med januarjskimi noticami najdemo tudi tole: »12. [januarja] Oberburgo /.../ discessimus in Stajn et sequenti mane Labacum pervenimus« (ARS, AS 1073, 124 r, januar).

¹⁵⁹ ARS, AS 1073, 118 r, februar.

¹⁶⁰ V tem koledarju sicer mesece uvajajo dvodelni sezname dni, ki imajo na desnem robu seznam dni, sestavljen iz zaključka predhodnega in dela tekočega meseca, na levem delu strani pa le seznam dni tekočega meseca (gl. Sliko 2). Vendar je Hren lokacije na te dvodelne sezname dni pisal tako, da je večino lokacij označil na desnem robu, čeprav se v resnici ne nanašajo na desni, ampak na levi seznam dni. Dokaz za to je že dvodelni seznam dni pri januarju. Ko bi se namreč oznake ob zgornjem delu desnega seznama dni, ki vsebuje zaključek decembra, resnično nanašale na ta desni seznam, bi to pomenilo, da je bil škof 30. decembra 1613 v Ljubljani. S seznama januarjskih dni in dodatne notice pa vemo, da se je škof skupaj z bratom, ki ga je gostil v Gornjem Gradu, ta dan neuspešno podal na pot iz Gornjega Grada proti Ljubljani čez močno zasneženi Črnivec. Ker poti niso mogli urediti, se je vrnil v Gornji Grad. Krajevne oznake, ki jih je škof vpisal na desni rob strani, se torej nanašajo na seznam dni na levem, in ne na desnem delu strani. To potrjuje tudi ujemanje izrecne januarjske navedbe, da je 5. januarja 1614 prispel v Ljubljano, kar je enako označeno na desnem robu strani.

¹⁶¹ To morda velja za zapis, da je bil 14. maja 1626 na Igu (»14. huius fuimus in Ygg. auram mutantes propter morbum nostrum: quo iterum die una praestrici fuimus«), s seznama majskih dni pa razberemo, da je bil tedaj v Ljubljani (ARS, AS 1073, 125 r, maj).

¹⁶² Npr. ARS, AS 1073, 115 r, seznam januarjskih dni; zapis je stisnjen k vezavi. Ni pa jasno, ali gre pri evidentnem neujemanju med zapisom na rob seznama koledarskih dni julija

Tako pridobljene informacije smo dopolnili s pomočjo obeh gornjegrajskih gosposčinskih protokolov, ki ju je kot zemljiški gospod pisal škof Hren.¹⁶³ Kot pokazatelj, kdaj je bil škof v Gornjem Gradu, so zanesljivi natančno navedeni datumi, manj pa splošne navedbe, kje se je daljše obdobje zadrževal.¹⁶⁴ Kljub temu da vremenskih opazovanj ne moremo lokalizirati v vseh primerih, je možnost lokalizacije vsaj v delu navedb pomembna kvaliteta Hrenovih dnevnikov, ki v srednjeevropskih vremenskih dnevnikih niti v tej meri ni splošno prisotna.¹⁶⁵

Januar 1614.	Erwehlung, Gerwitter vnd Aspecten auff beyde Calendar.	December/Alle Christmß/1613.
1 a New Jar	☉ Wind/istige Practicken.	22 f Beata
2 b Stefan 8.	☉ Wind/istige Gute Zeitung.	23 gloth
3 c Johan. 8.	☉ su Montag. Trauenschädlich.	24 a Adam Eva
4 d Kinder 8.	☉ gelinde schnelufft in 7	25 f Christtag
Von der flucht 3	☉ se ph/Matt. 2. Siehe ich sende zu euch	rophe. Mat. 22.
5 E. Sünd bis.	☉ * ☉ A. Ch. feucht	26 E. Stefan
6 f 2. König	☉ Trauen sehr unglücklich.	27 d Joh. Evag.
7 g Adorus	☉ ☉ A. Ph. ☉ cum Fomab.	28 e Kindertag
8 a Erhardus	☉ ☉ Pulluc. ~ in II	29 f Thö. bischof
9 b Julianus	☉ ☉ in A. schne/gelinde ☉ c. caud. Cygni.	30 g David
10 c Paul Einfi.	☉ ☉ 5. 2. 2. v. N. Jenner. kalt/trucken	31 a Sylvester
	Alter	Jenner 1614.
11 d Joh. Dapf	☉ A. cul. c. lucid. Lyra, ☉ p. cau. Delph. wind/schne	1 a New Jahr
12 e Joh. 12. Jar	☉ Luce 2. Sein Vatter vnd Mutter ver	2 b. Steff 8.
13 f Reinhold	☉ * ☉ ☉ 4. c. sin. hum. aquila, ☉ p. sin. hu.	3 c Johan. 8.
14 g Hilarius	☉ ☉ ☉ ☉ p. cau. Cygn. wind/schne	4 d Kind. acht
15 a Felix	☉ ☉ ☉ ☉ re. cusp. Sagitta cul. c. ☉ schne/kalt	5 e Simon bis.
16 a Maurus	☉ ☉ ☉ ☉ ☉ p. cau. Ceti, ☉ ☉ wind/kalt/	
	schne Zanck gr. Leute.	

Slika 2: Del seznama januarskih dni Hrenovega koledarja za leto 1614, na katerega je škof pripisal, kje je bil na posamezne dni. »O« na desnem zgornjem robu označuje Gornji Grad, od koder je prek Kamnika, ki ga označuje okrajšava »St.«, potoval v Ljubljano, katere ime ni okrajšano, a izsek na fotografiji prikazuje le del dolgega L-jevega debela in črke »aba« lokativa »Labaci« (ARS, AS 1073, 118 r, januar; foto: Ž. Zwitter). S tem se ujema izrecna navedba, da je škof 5. januarja 1614 prispel v Ljubljano.¹⁶⁶

1625 in nadaljnjo notico za netočnost pri vpisu na seznam koledarskih dni ali se je Hren tudi v tem primeru v resnici dnevno vračal v Gornji Grad. Notica je namreč nedokončana in sporoča, da je 8. julija odšel v Vrbovec, kjer je ostal nezapisano število dni. S seznama julijskih dni 1625 pa razberemo, da je bil 8. julija pa tudi nekaj dni prej in pozneje v Gornjem Gradu (ARS, AS 1073, 124 r, julij). Če ne gre za napačen vpis, obstaja druga možnost interpretacije – da notica ni dokončana prav zato, ker škof tedaj na območju Vrbovca ni preživel več kot enega dne.

¹⁶³ Prim. Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 11, 16. V analizo smo za zdaj vključili datume, ki uvajajo vpise gosposčinskih opravkov.

¹⁶⁴ O januarju in februarju 1625 je Hren zapisal, da vpisov v gornjegrajski gosposčinski protokol ni, ker je bil v Ljubljani ter zaradi pogostih zdravstvenih težav (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, uvod in leto 1625). Analiza koledarja za leto 1625 pokaže, da je tiste januarske dni 1625, za katere je zapisoval natančna vremenska opazanja, v celoti preživel v Gornjem Gradu in šele po poti iz Gornjega Grada v Kamnik, ki jo omenja 12. januarja, je najbrž prispel v Ljubljano (ARS, AS 1073, 124 r, januar).

¹⁶⁵ Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 144.

¹⁶⁶ »5. Januarii veni Labacum circa vespas« (ARS, AS 1073, 118 r, januar). Gl. tudi op. 160.

Tabela 1: Kraji, kjer uporabljeni viri izpričujejo, da se je Hren nahajal v času dvanajstidnevnih vremenskih opazovanj (po letih in datumih).¹⁶⁷

	1599– 1600	1600– 1601	1601– 1602	1602– 1603	1609– 1610	1610– 1611	1612– 1613	1613– 1614	1616– 1617	1620– 1621	1621– 1622	1624– 1625	1625– 1626	1626– 1627	1627– 1628
25. 12.															
26. 12.															
27. 12.															
28. 12.										SG					
29. 12.										SG					
30. 12.															
31. 12.															
1. 1.															
2. 1.								X							
3. 1.								X	V						
4. 1.								X	Škale						
5. 1.								X	Šalek, SG						
6. 1.	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X

Legenda:

Ljubljana		verjetno Ljubljana	neznano
Gornji Grad		verjetno Gornji Grad	ni vremenskih podatkov
Slovenj Gradec	SG	Vrbovec	V

¹⁶⁷ Viri podatkov o lokacijah posameznih dni so zapisani pri objavi virov pod transkripcijami notic opazovanj. Tam je navedenih še nekaj morebitnih lokacij, sklepanje o katerih je s podatki preslabo podprto, da bi jih mogli označiti kot verjetne.

Za razliko od koledarjev z vremenskimi vpisi, ki predstavljajo tako običajne vremenske razmere kot anomalije, v gornjegrajskih gosposčinskih protokolih najdemo le anomalije ali pa vremenske razmere, povzročujoče škodo v kmetijstvu. Pri analizi bomo spoznali veliko – a ne izključno – ujemanje teh podatkov z glavnimi srednjeevropskimi vremenskimi anomalijami iz časa Hrenovega škofovanja. Protokola sta, za razliko od koledarjev, najverjetneje ostajala v Gornjem Gradu. Tako ne vemo, ali je škof, kadar je bil iz Gornjega Grada dlje časa odsoten, te anomalije opisal na podlagi lastnih opažanj od drugod ali se je o vremenu poučil pri gornjegrajskih gosposčinskih uradnikih. Ravno zaradi dejstva, da gre za opise večjih anomalij, pa to na kakovost podatkov komaj vpliva, saj gre za pojave širših razsežnosti. Ker sta bila gosposčinska protokola namenjena poslovanju gornjegrajskega gospostva, predvidevamo večji poudarek na pojavih, ki so zadevali ozemlje tega gospostva s središčem v Zgornji Savinjski dolini.¹⁶⁸ To gotovo velja za beležko o toči na Solčavskem sredi dvajsetih let 17. stoletja, s katero je škof navedel pomemben vzrok za obubožanje svojega podložnika in za privolitev gospostva v prodajo dela samotne kmetije.¹⁶⁹ Primer kobilic, poginulih novembra 1611 pri Kranju in Goričanah, za katere ne omenja škode v Posavinju,¹⁷⁰ pa pove, da gre vsaj pri zapisih, ki niso napisani v jedru vira, ampak med spomina vrednimi beležkami na uvodnih in zaključnih straneh, lahko tudi za podatke, ki ne veljajo neposredno za gornjegrajsko zemljiško gospostvo, ampak morda za druge škofijske dohodke ali pa pojave, ki bi lahko oškodovali škofijsko gospodarstvo ali so bili zaradi izjemnosti vredni spomina.

7. Analiza vremenskih podatkov

7.1. Opazovanja v okviru božične prognoze

Klimatsko zgodovinopisje svetuje pretvorbo dnevniških vremenskih podatkov v meteorološke simbole.¹⁷¹ Informacije o vremenu vsakega od dvanajstih dni je Hren večinoma zapisal v sistematičnem vrstnem redu, le izjemoma podatke o vremenu posameznega dne izvemo pri opisu kakega drugega dne.¹⁷² Prepis v znakovna znamenja zahteva poenostavitve. Dan smo pri prikazu razdelili na dve polovici:¹⁷³ 1. noč, jutro in dopoldne ter 2. opoldne,¹⁷⁴ popoldne in večer.

¹⁶⁸ Zgornjo Savinjsko dolino v celotnem članku pojmuje v širšem smislu, tako da med območji, kjer se je Hren zelo pogosto zadrževal, štejeemo zraven Zadrečko dolino (prim. npr. *Slovenija*, 1998, npr. str. 112, 116).

¹⁶⁹ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, str. 248.

¹⁷⁰ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, zadaj.

¹⁷¹ Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 131.

¹⁷² Npr. temperaturne razmere 25. decembra 1624 razberemo pri opisu vremena 26. decembra tega leta, ko je Hren zabeležil, da je bilo toplo – tako kot prejšnji dan (ARS, AS 1073, 124 r, fol. 1 r).

¹⁷³ Prim. Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132–133.

¹⁷⁴ Opoldanski čas prikazujemo pri drugi polovici dneva, razen če se je pojav začel že prej in opoldne ponehal, kjer bi ponovno označevanje v drugi polovici dneva ustvarjalo napačen vtis

Razmejitev med večerom in naslednjo nočjo torej ključno vpliva na uvrstitev v polja tabele.

Škof Hren je uporabljal dva načina štetja ur. Nekatere od navedenih ur se ravna po t. i. mali uri, tj. običajni delitvi dneva na dva enako dolga dela z dvema izhodiščema štetja – opoldne in ob polnoči.¹⁷⁵ Poleg tega je uporabljal še en način štetja. Ena možnost je, da gre za t. i. veliko uro, za katero je značilna delitev dneva na dva dela, ki sta enako dolga le v času enakonočij; ob zimskem solsticiju, torej v času Hrenovih dnevnih vremenskih opazovanj, so šteli osem ur dneva, ki se je v tem delu leta začel ob osmih zjutraj, in šestnajst ur noči. Druga možnost je upoštevanje t. i. cele ure, ki načeloma šteje štiriindvajset ur dneva z le enim izhodiščem – pol ure po sončnem zahodu; ker pa so ure večinoma bile dvakrat po dvanajst ur, so v praksi tudi pri celi uri štiriindvajset ur delili na dvanajst ur noči in dvanajst ur dneva; nov dan se je v času zimskega solsticija začel ob petih popoldne.¹⁷⁶ Iz sobesedila ne moremo v vseh primerih ugotoviti, po katerem od dveh načinov štetja se ravna navedena ura.¹⁷⁷

Ker so ure navedene le izjemoma, smo sledili Hrenovemu pojmovanju začetka noči, ki pa verjetno ni bilo povsem enotno. Nastop noči je po škofovem pojmovanju vsaj nekatere dni sovpadal z večerjo.¹⁷⁸ Hrenovi podatki pogosto ne omogočajo

o daljšem trajanju pojava. Iz enakega vzroka pri noči nismo ponavljali oznak pojavov, ki so se začeli že prej, kadar je izrecno rečeno, da se je pojav nehal na začetku noči; tako je 4. januarja 1611 dež, ki je padal ves dan, ponehal na začetku noči s 4. na 5. januar, ki je bila jasna (ARS, AS 1073, 115 r, prva platnica).

¹⁷⁵ V to skupino spadajo časovne navedbe: »zjutraj ob peti uri« (26. december 1609, prva platnica in 8. marec 1610 – ARS, AS 1073, 114 r, marec), »zjutraj ob sedmi uri« (2. januar 1627 – ARS, AS 1073, 126 r, prva platnica; 8. marec 1610 – ARS, AS 1073, 114 r, marec), »zjutraj /.../, okoli osme ure«, in sicer pred poldnevom (2. januar 1621 – ARS, AS 1073, 122 r, december), »od prve popoldanske ure« (31. december 1616 – ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica), »do druge popoldanske ure« (29. december 1613 – ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica) »do osme popoldanske ure« (29. december 1612 – ARS, AS 1073, 117 r, prva platnica). O načinih štetja ur Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 24.

¹⁷⁶ V to skupino spadata vsaj navedbi: dež, ki se je nadaljeval od dne v noč, je ponehal »okoli devete ure noči«, zjutraj pa je bilo jasno z meglico (26.–27. december 1616 – ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica), »od druge ure noči« (25. december 1627 – ARS, AS 1073, 126 r, december). O načinih štetja ur Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 24. Upoštevali smo le navedbe ur pri vremenskih vsebinah obravnavanih virov; morda bi tozadevna analiza vseh koledarskihotic omogočila ugotoviti, ali gre za veliko ali za celo uro. Iz navedb, ki smo jih pravkar predstavili v jedru besedila, je jasno, da je med njima v nočnih urah ena ura razlike. Tako bi dež 27. decembra 1616 ponehal okoli enih zjutraj po veliki uri in okoli dveh zjutraj po celi uri. Izključimo pa lahko možnost, da bi se ure noči ravnale po mali uri in označevale ure z izhodiščem ob polnoči. Ni namreč mogoče, da bi dež 27. 12. 1616 ponehal šele ob devetih zjutraj, če je bilo zjutraj jasno z meglico, poleg tega ni razloga, da bi škof deveto uro zjutraj označil kot deveto uro noči, če so bile peta, sedma in osma ura zanj jutranje, kar smo spoznali v prejšnji opombi.

¹⁷⁷ 2. januarja 1613 je bilo do noči jasno, okoli osme ure pa je deževalo (ARS, AS 1073, 117 r, prva platnica) – možna je tako interpretacija okoli osme popoldanske ure kot okoli osme ure noči.

¹⁷⁸ 26. decembra 1621 je snežilo »do noči in ure večerje« (ARS, AS 1073, 123 r).

natančne delitve dneva na dve polovici.¹⁷⁹ Kadar je bilo vreme obeh polovic po Hrenovem opisu enako ali pa škof ni zabeležil sprememb vremena tekom dneva, polja dneva nismo razdelili. Vrstni red znakovnega prepisa sledi tistemu v virih, razen kjer informacije niso zapisane v časovno logičnem redu. Znotraj dveh delov razdeljenega dneva ali znotraj celote nerazdeljenega dneva smo znake ponovili le, če je vmes neposredno izpričana sprememba vremena. V primerih opisov sprememb vremena tekom dneva brez natančnejše časovne opredelitve simbole za vreme pred spremembo pišemo v prvi del dneva, simbole za vreme po spremembi pa v drugi del dneva.¹⁸⁰ Kjer se informacije znotraj polovice dneva podvajajo, kar je pogosto zlasti, kadar je škof navedel različno nazorne podatke, smo z znakom označili le najbolj meteorološko izčrpn opis pojava.¹⁸¹ Znakov pojavov, ki so izpričani v prvem delu dneva, ne ponavljamo v drugem delu, če njihovega daljšega trajanja ne moremo dokazati.¹⁸² Na ravni polovice dneva podatkov v znakovnem prepisu nismo natančneje časovno opredeljevali, saj bi bilo to mogoče le ponekod. Prepis v simbole služi predvsem večji nazornosti, natančnejšemu vpogledu v izčrpnost podatkov pa služi objava transkribiranih virov. Ta omogoča zlasti natančnejše ugotavljanje trajanja in točnejše časovne opredelitve nastopa ali prenehanja številnih med opisanimi pojavi, v ediciji najdemo tudi natančnejšo opredelitev jakosti nekaterih pojavov.¹⁸³ Hrenove izraze smo razumeli v dobesednem meteorološkem pomenu, razen kadar je sobesedilo dokazovalo, da gre za drugačen pomen.¹⁸⁴ V redkih

¹⁷⁹ Tudi znotraj njiju razmejivte niso enotne. Hren je denimo zabeležil vreme noči na 26. december 1620 »v kateri je okoli svita rosilo« (ARS, AS 1073, 122 r, december); glede na zgoraj navedene ure bi svit spadal v jutro.

¹⁸⁰ Npr. 31. decembra 1612, ko vemo, da je bila noč jasna, dan je označen kot jasen, ne brez oblakov, sprememba vremena ni natančneje časovno opredeljena (ARS, AS 1073, 117 r, prva platnica).

¹⁸¹ Tako smo npr. »æer temperatur: ad stillicidia usque tectorum« 25. 12. 1609 (ARS, AS 1073, 114 r, prva platnica) označili le z oznako za taljenje snega, izrecno oznako temperaturnih razmer smo izpustili. 2. januar 1625, ki je bil »lucidus,« »serenus«, »sole illustris« (ARS, AS 1073, 124 r, fol. 1 r) pa le z znakom za jasno vreme.

¹⁸² Slovnični dokaz je npr. v opisu vremena 3. januarja 1621. Gl. objavo vira ARS, AS 1073, 122 r, kjer množinska oblika »cessarunt« dokazuje, da se je sneženje, sicer omenjeno za podatkom o jutru in noči, nadaljevalo do večera.

¹⁸³ Med dogovorjenimi simboli npr. ni posebnega znaka za pršenje in dež, za šibak veter in veter ipd. Kriterij Hrenovega ločevanja pršenja od dežja je bil verjetno podoben današnjemu – velikost kapljic in intenzivnost, seveda meja ni natanko opredeljena (o objektivno določeni meji danes *Meteorološki terminološki slovar*, str. 23, 72; Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 175–177).

¹⁸⁴ V skladu s tem načelom denimo izraz »nives« razumemo kot snežne padavine, kar je iz Hrenovih koledarjev ponekod neposredno dokazljivo. Tako je 28. decembru 1621, ko je veter raznašal sneg, sledilo sneženje in mraz, prihodnje popoldne pa je bilo »sine nivibus« (ARS, AS 1073, 123 r, fol. 1 r), očitno le brez sneženja, ne tudi brez snežne odeje. Prav tako je povsem jasno, da so 28. decembra 1626 zjutraj »nives copiosae«, popoldne »cessantes« (ARS, AS 1073, 126 r, prva platnica), močno sneženje, ki je popoldne ponehavalo. Le kjer kontekst nudi neposredno oporo, izraz označujemo kot snežno odejo, nikjer pa v prenesenem pomenu – kot sneženi mraz, torej za označevanje temperaturnih razmer (prim. Alexandre, *Le climat en Europe*, str. 643; Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 2002, str. 444–445).

primerih, kjer so izrecno omenjeni tako jasno vreme kot oblaki, smo navedbo označili kot deloma oblačno.¹⁸⁵ Ker Hren izraza »jasno« ni uporabljal le za povsem jasno nebo (pogl. 5), smo v primerih, ko je jasnost izrecno poudarjena,¹⁸⁶ simbolu dodali znak velike intenzivnosti. Enako velja za oblačnost. Izraz »caligo« in pridevniški obliki »caliginosus« ustrezajoč nemški pridevnik »trübe« pa tudi »nebula« smo prikazali z znakom, ki združuje meglico in meglo (glej pogl. 5). Zaradi nedosledne rabe ločil smo – razen v primeru ostalih dokazov – privzeli, da se vsebina vedno nanaša na neposredno predhodno. Da bi se izognili napačnemu ustvarjanju vtisa, da so bile vremenske razmere bolj ekstremne od dejanskih, smo znake, ki označujejo veliko izrazitost pojavov, uporabili le tam, kjer je ta iz virov jasno razvidna.¹⁸⁷ Številne izraze, s katerimi je Hren označeval temperaturne razmere, smo razdelili v štiri razrede, zelo mrzlo, mrzlo, blizu ledišča¹⁸⁸ in toplo; uvrstitev v razred ni v povsem vseh primerih objektivno določljiva. To velja zlasti za tiste opise, katerih temperaturne razmere so izražene zgolj relativno glede na pred tem opisane.¹⁸⁹ Kjer

¹⁸⁵ Npr. 26. december 1624 je bil »jasen /.../, potresen z oblaki (ARS, AS 1073, 124 r, fol. 1 r).« Ne moremo izključiti časovnega zamika omenjenih pojavov znotraj istega dne.

¹⁸⁶ Npr. »ganz haytter« (ARS, AS 1073, 111 r, prva platnica, 29. december 1600), »serenissima«, »absque naevo«, »sine naevo serenum« (ARS, AS 1073, 117 r, prva platnica, 25., 30. december 1612, 4. januar 1613), »serena valde: sine naevo« (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica, 25. december 1613), »serenitas toto coelo« (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica, 2. januar 1617).

¹⁸⁷ Vrtinčast veter, valeč in vrteč sneg 28. decembra 1609 (ARS AS 1073, 114 r, prva platnica), je tako zadoščal le za oznako izrazitega pojava vetra, ne pa za oznako sicer verjetnega viharja (prim. *Meteorološki terminološki slovar*, str. 117; za vihar bi uporabili poseben simbol – Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132). Po drugi strani pa smo vreme 1. januarja 1611 na podlagi konteksta lahko označili s simbolom za toplo; izrazom, ki sporočajo, da je bila temperatura vsaj malo nad lediščem, je namreč dodana oznaka, da je bil dan toplejši od prejšnjega, ko se je že tudi talila snežna odeja (ARS, AS 1073, 115 r, prva platnica). Nedosledna raba ločil ponekod onemogoča objektivno razbrati intenzivnost pojava. »Schonn halt« 29. decembra 1600 zjutraj (ARS, AS 1073, 111 r, prva platnica) je zaradi nedosledne rabe ločil lahko lepo in mrzlo ali pa lepo mrzlo, nekakšen elativ. Jutro 2. januarja 1622 je bilo po Hrenovih besedah »frigidum valde serenum« (ARS, AS 1073, 123 r, fol. 1 r) – je bil zanj značilen hud mraz ali zelo jasno nebo? – Oznaki velike intenzivnosti smo se zaradi nejasnosti in izogibanja fiktivnemu stopnjevanju pojavov pri obeh vremenskih spremenljivkah izognili.

¹⁸⁸ Po že omenjenem načelu izogibanju fiktivnemu prikazovanju pojavov bolj ekstremno, kot vir z gotovostjo sporoča, smo v razred blizu ledišča šteli tudi izraze, kot je »aura lenis« – in ne k toplemu vremenu. Hren je namreč 29. decembra 1616 zapisal: »aura leni, singe glacie,« temperature nad lediščem je bilo torej kljub »milemu vremenu« vredno posebej poudariti (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica). Izjemo predstavljajo tisti tovrstni izrazi, pri katerih iz konteksta lahko razberemo, da označujejo toplo vreme – presenetljivo milo (noč na 28. december 1616; ibid., prva platnica) ter milo in toplo vreme (26. december 1624; ARS, AS 1073, 124 r, fol. 1 r).

¹⁸⁹ Kot primer pogledjmo pretvorbo temperaturnih razmer od 1. do 4. januarja 1621 (ARS, AS 1073, 122 r, december) v simbole. 1. januarja je bila »aura mitis« in talil se je sneg. Označili smo torej le konkretnije opredeljeno značilnost – taljenje snega, ki se je nadaljevalo še ponoči. O jutru 2. januarja je škof zapisal, da se je ohladilo. Temperature smo uvrstili k mrazu. 3. januarja je bilo »malce hladneje«, temperature smo v skladu z načelom, da prikazujemo pojave raje manj kot bolj intenzivne od dejanskih, še vedno šteli k mrazu. 4. januarja je bil »mraz še malce hujši«, kar je glede na kontekst od prvega januarja dalje zadoščalo za uvrstitev k močnemu mrazu. In

podrobnejši opis vremena dneva kot celote ali njegovega dela nadomešča zapis, da je bilo vreme podobno ali tako kot pred tem opisano, je verjetnost odstopanj od dejanskih vremenskih razmer večja kot pri podrobnejših opisih. Kadar je škof vreme določenega dne označil le kot podobno pred tem opisanemu, dneva nismo delili na dve polovici, razen če je izrecno zapisal, da je bilo vreme podobno »ves dan«. Nedosledna raba ločil stopnjuje nejasnost, ali se podobnost nanaša le na zadnjo opisano vremensko značilnost ali na sklop pred tem opisanih vremenskih značilnosti. V izogib prikazovanja napačnih razmer smo zato v takšnih primerih znakovno prikazali le zadnjo pred tem omenjeno značilnost vremena,¹⁹⁰ razen kadar je Hren izrecno poudaril zelo veliko ujemanje vremenskih značilnosti.¹⁹¹ Odsotnost oznake v tabeli lahko pomeni, ali da tega pojava v resnici ni bilo ali da tega vremenskega podatka škof ni zabeležil; za nekatere dni lahko z gotovostjo razberemo le en klimatski element, denimo samo temperaturne razmere, zgolj oblačnost ali le padavine. Simbole, ki smo jih uporabili za znakovno prepisovanje Hrenovih dnevnih podatkov o vremenu, nastalih na podlagi opazovanj v povezavi z božično prognozo, prikazuje Tabela 2.

še nekaj izbranih drugačnih primerov. Oznako »precej mrzel« (»khaltt doch zimlicher massen« (ARS, AS 1073, 112 r, prva platnica, 27. december 1601)) smo še šteli k mrazu, iz istega razloga tudi »precej toplo« k toplemu (»zimlich warmb« (ARS, AS 1073, 113 r, prva platnica, 25. december 1602)). Prav tako smo k mrzlemu šteli še »na pol mrzlo« vreme 1. januarja 1617 (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica). Vreme z nekoliko mrzlim vetrom (»nonnihil frigidus«; ARS, AS 1073, 117 r, prva platnica – 26. december 1612) pa smo že uvrstili v razred s temperaturami blizu ledišča. Enako velja za lahen mraz (»frigus mite«) v noči na 31. december 1625 (ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica).

¹⁹⁰ Predpostavka, da izrazi kot sta »similiter« in »sic«, nakazujejo ujemanje sklopa pred tem navedenih značilnosti, bi nas neredko vodila pred nepremostljive težave. Tako je bilo denimo 27. decembra 1625 zjutraj jasno, okrog devetih je pihal veter, ki se je nato okreplil, nebo je bilo oblačno in talil se je sneg. Vreme večera in noči pa je Hren označil kot »sic«, »tako« (ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica). Če ne bi privzeli le ujemanja zadnje značilnosti, taljenja snega, ne moremo biti prepričani, ali naj prevzamemo le še oblačnost ali tudi veter. Izjemo smo naredili na začetku dvanajstdnjeva 1610–1611. 25. decembra je bilo vreme lepo, jasno, z luno obsijano, mrzlo, nekoliko je pihal severovzhodni/severni veter, 26. decembra pa »podobno, a brez vetra in sonce je sijalo« (ARS, AS 1073, 115 r, prva platnica); ker zadnja značilnost ne sovpa, smo kot podobno prevzeli predzadnjo.

¹⁹¹ Npr. s »per totum« (npr. ARS, AS 1073, 117 r, prva platnica, 25. december 1612), »consimiliter« (npr. ARS, AS 1073, 115 r, prva platnica, 1. januar 1611), »omnimode« (npr. ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica, 25. december 1625), »per omnia« (ibid., 26. december). Kadar je vreme opisano zgolj kot podobno prej opisanemu, smo tudi pri zadnji pred tem opisani značilnosti, ki smo jo prevzeli, izpustili morebitno dopolnilo znaka za veliko intenzivnost pojava. Tako je Hren vreme 2. januarja 1617 zjutraj označil kot povsem jasno, vreme 3. januarja kot »pariformiter« (zapisali smo le simbol za jasno vreme, brez podčrtave), nato je bilo nebo 4. januarja »še mnogo jasnejše« (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica).

Tabela 2: Meteorološki znaki, ki ustrezajo pojavom iz Hrenovih dnevnikov.¹⁹²

ponoči, zjutraj, dopoldne	/x	opoldne, popoldne, zvečer	x/	izraziti pojav	—	neohranjen papir	?	ni zanesljivih podatkov	X
jasno	o	deloma oblačno	o	oblačno	•	meglica	=	meglica/megla	
megla	≡	brez padavin	D	dež	·	dež s snegom	Δ	sneženje	
nevihta	⚡	vetrovno	⚡	južni/ jugozahodni veter	⚡ _{sw}	zahodni veter	⚡ _w	severni/ severovzhodni veter	
brezvetrje	cm	spremenljivo	V	mrzlo	C	blizu ledišča	CW	toplo	W
taljenje snega/ledu		snežna odeja		zmrznjena tla	F	halo/venec okoli Lune			

¹⁹² Prirejeno po Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132. Prevodi usklajeni z *Meteorološkim terminološkim slovarjem*, str. 23, 37, 56, 66–67, 85, 97; Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 64, 179. Izrazi, ki označujejo temperature, so prilagojeni dejstvu, da gre za zimska opazovanja, zato izpuščamo izraza hladen in vroč. Z oznako za dež označujemo tudi pršenje (prim. Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132 brez ločenega simbola). Izraz »dry« se glede na znake v tabeli, ki jo o vremenu na začetku oktobra 1529 po podatkih opazovalca iz bližine bavarskega Eichstätta objavljajo Pfister in sodelavci, očitno nanaša na vreme brez padavin, in ne na sušo (prim. Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132; Pfister, *Wettermachtersage*, str. 160; *Meteorološki terminološki slovar*, str. 84).

Glede oblike simbolov smo se zgledovali po legendi, uveljavljeni v klimatski zgodovini.¹⁹³ Del znakov smo morali prilagoditi ali jih dodati. To je delno posledica večje preciznosti Hrenovih opisov od tistih, ki jih je zapisala večina srednjeevropskih opazovalcev vremena v 16. stoletju, ki je vreme celotnega dne opisala le z eno do dvema oznakama, tem pa so v nekaterih primerih dodali natančnejšo časovno opredelitev ali oznako intenzivnosti.¹⁹⁴ Zato smo dodali simbol za temperature blizu

¹⁹³ Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132. Nekateri simboli se ujemajo s tistimi, ki jih uporabljajo slovenski meteorologi, drugi se od njih razlikujejo (prim. *Meteorološki terminološki slovar*, str. 114–116).

¹⁹⁴ Prim. Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 129.

ledišča in to stanje med toplim in mrzlim označili z zapisom obeh črk (CW¹⁹⁵). Poleg tega je škof opisal tudi redek optični pojav,¹⁹⁶ za katerega omenjena legenda ne vsebuje ustreznega znaka.¹⁹⁷ Deloma smo z dopolnitvijo legende rešili problem Hrenovih dvoumnih izrazov. Zato smo dodali znak za pojav zmanjšane vidnosti, pri katerem ni jasno, ali gre za meglico ali meglo; oblikovali smo ga tako, da smo v okvirčku drugega ob drugega zapisali simbola za meglico in meglo. Hrenov izraz »turbidus« precej verjetno označuje spremenljivo vreme, po zgledu sestave preostalih znakov smo ga označili s črko V.¹⁹⁸ Z dopolnilom legende smo natančneje opredelili tudi vzrok odsotnosti informacij: ali gre za neohranjen list oziroma del lista ali pa Hren podatka ni jasno zapisal.¹⁹⁹ Nismo uporabili vseh znakov, ki jih v legendi navaja omenjeno delo iz tujine;²⁰⁰ nekateri vremenski pojavi se namreč v predstavljenih zimskih dneh ne pojavljajo, denimo toča, nekaterih pa s pomočjo Hrenovih zapisov ne bi mogli dovolj zanesljivo prepoznati.²⁰¹ Legenda Pfistra in sodelavcev, denimo, med padavinskimi pojavi posebej označuje plohe;²⁰² ploha označuje kratkotrajne padavine iz oblaka, nastalega ob dviganju pregretega zraka; pred ploho in po njej padavin običajno ni.²⁰³ Vendar pa zapisi v zgodovinskih virih redko omogočajo dovolj natančno prepoznavanje opisanega pojava.²⁰⁴ Hrenovih

¹⁹⁵ Kljub temu da smo v tabeli simbole objavili brez presledkov, takšen simbol ni problematičen, saj v nobenem od opisanih primerov zapisu o mrazu (C) ne sledi neposredno zapis o toplem vremenu (W).

¹⁹⁶ Kljub zapisu zveze, da je luna sijala »inter halonem« (v noči z 28. na 29. december 1620 – ARS, AS 1073, 122 r, december), ne moremo biti prepričani, da je res šlo za halo, in ne le za venec. Vidna razlika je v velikosti, obliki, lahko tudi v barvah (Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 238). Simbola za oba pojava – halo in venec okoli Lune – smo prevzeli s seznama v Sloveniji veljavnih meteoroloških simbolov (*Meteorološki terminološki slovar*, str. 115), po zgledu megle in meglice (gl. spodaj v tem odstavku), smo ju obdali z okvirčkom. Pojav halo pa iz pisnih virov prepoznamo 10. februarja 1515, ko so se po Grafenauerjevi navedbi na nebu prikazala »tri sonca v mavričnih krogih« (Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 95); ne sklicuje se na zapis sočasnega opazovalca, ampak na Valvasorja.

¹⁹⁷ Vsebuje pa znak za mavrico (Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132), zato je bilo opisani optični pojav treba označiti.

¹⁹⁸ Kot začetnico variable, veränderlich (prim. ibid., str. 125; a oznaka pri Hrenu ne pomeni nujno menjavanja sončnega vremena in padavin).

¹⁹⁹ Tako smo pri drugem delu dneva 3. januarja 1603 zapisali oznako »ni zanesljivih podatkov«, saj ni jasno, ali beseda »durchauß« v besedilu, ki je sicer v celoti ohranjeno, označuje, da se opis vremena nanaša na ves dan ali le poudarja opisane značilnosti jutra (ARS, AS 1073, 113 r, prva platnica).

²⁰⁰ Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132.

²⁰¹ Zato smo se na primer izognili znaku za visoki koprenasti oblak cirostratus, delno zanesljivo bi ga sicer lahko prepoznali ob morebitnem atmosferskem optičnem pojavu halo, ki nastaja na tem rodu oblakov, a halo ne nastaja zgolj na cirostratusu (o tem optičnem pojavu Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 164, 169, 237–238, 243–244).

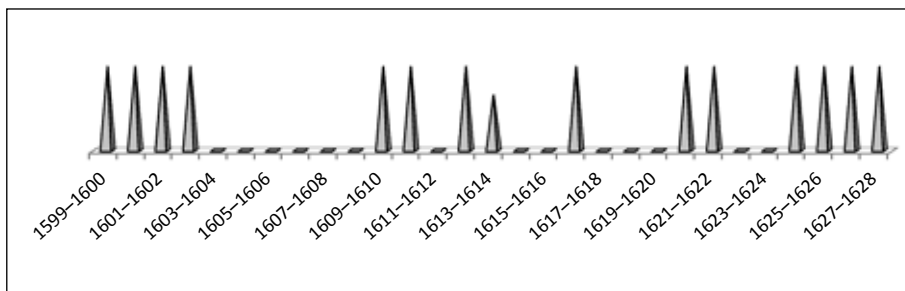
²⁰² Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132.

²⁰³ Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 66, 159–161, 179.

²⁰⁴ Omenjena legenda dogovorjenih znakov (Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132) sicer prikazuje poseben simbol za ploho. Vendar pa v tabelah, ki so ju priložili in prikazujeta vremenske podatke za vsak dan leta 1529 po podatkih opazovalca pri Eichstättu in opazovalca iz Krakova (ibid., str. 132–133), ni ta simbol niti enkrat uporabljen. Ni verjetno, da v omenjenih krajih tega leta res ni bilo ploh, tako da gre očitno za isti problem kot pri Hrenu – podatki ustreznega deleža padavin ne omogočajo dovolj gotovo prepoznati kot ploho. Pri prepisu Hrenovih koledarjev smo posebno oznako za ploho izpustili.

podatkov o sončnosti in obsijanosti z luno iz že znanih razlogov (poglavje 5) nismo pretvarjali v simbole, pri označevanju megle ali oblakov pa smo iz znanih razlogov ohranili Hrenovo pojmovanje opredeljevanja obeh. V skladu z utemeljitvijo iz petega poglavja smo se izognili tudi znakovni oznaki blatnega vremena (Tabela 3).²⁰⁵

Analizirani podatki zaradi omejenega števila dni ne odslikavajo povprečnih zimskih razmer na prehodu iz 16. v 17. stoletje in v prvih treh desetletjih 17. stoletja. Pred nadaljnjimi analizami poudarimo, da niso ohranjeni za sklenjeno serijo let (Graf 1).

Graf 1: Zime, za katere so ohranjeni dnevni podatki vremenskih opazovanj Tomaža Hrena v okviru božične prognoze.²⁰⁶

Nadaljnjo omejitev predstavlja dejstvo, da zanesljivi podatki o nekaterih od bistvenih klimatskih elementov obstajajo le za nekatere dni. Približen izračun števila ledenih dni, ko temperatura ves dan ni presegla ledišča, tako po dvanajstdnevjih ni mogoč, ker ni zanesljivega podatka o temperaturah nekaterih dni. Nekateri podatki predstavljajo vremenske razmere, značilne za širše območje, vrednost nekaterih pa je ozko lokalna. Nizke temperature zimskega dne v Gornjem Gradu, denimo, zaradi temperaturne inverzije ne pomenijo nujno nizkih temperatur v bližnjih gorah.²⁰⁷

Graf 2a za zime s podatki Hrenovih opazovanj v okviru božične prognoze prikazuje razmerja med številom dni s sneženjem, številom dni, ko je padal dež s snegom ali pa je v istem dnevu snežilo in deževalo ali pršilo,²⁰⁸ ter številom dni z dežjem ali pršenjem. Količina, jakost in oblika padavin so se iz leta v leto močno spreminjale. O nihanjih v zaporednih letih sta poučni zlasti dve obdobji, za kateri so se ohranili Hrenovi podatki iz štirih zaporednih let. Medtem ko so v novoletnem času štirih let na prehodu iz 16. v 17. stoletje med padavinskimi dnevi močno prevladovali tisti s sneženjem, so bila nihanja v obliki padavin v štirih zaporednih

²⁰⁵ Prva polovica dneva je prikazana desno, druga pa levo od poševnice (prim. Pfister et al., *Daily weather observations*, str. 132). Vire podatkov gl. pri objavi transkribiranih virov.

²⁰⁶ Višina stolpca pri zimi 1613/14 kaže na dejstvo, da so se ohranili le podatki dveh tretjin opazovanih dni.

²⁰⁷ Prim. Ogrin, *Podnebni tipi*, str. 52; Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 45, 168.

²⁰⁸ V to skupino smo šteli tudi 28. december 1613, ko je nekaj časa padal dež s snegom, nekaj časa pa je snežilo (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica).

	1599–1600	1600–1601	1601–1602	1602–1603	1609–1610	1610–1611	1612–1613	1613–1614
25. 12.	☉☉•W☉☉☉•W	☉W	☉☉CW*	☉☉W/CW*	☉/☉☉	☉C☉☉	☉cmCWD	CW/☉cmCW
26. 12.	=☉/☉C	./☉	=C/☉	☉	☉/☉CW☉☉	Ccm	☉V☉CW/☉cmCWD	C/☉C
27. 12.	☉/☉	./☉	☉C	C☉☉☉/WD	☉☉/☉C☉☉	☉/V☉☉C	./☉CWV☉☉	☉cm☉/☉☉☉
28. 12.	☉/☉☉	☉☉CW	☉☉	☉C	☉C/☉☉☉☉☉☉☉☉	V/CV	☉CW/V☉☉☉•CW	☉☉☉☉☉☉☉☉
29. 12.	☉	C/☉☉	☉☉	☉☉	☉C	☉/☉☉☉☉	V/☉CWV	☉☉☉☉☉☉
30. 12.	C☉/☉☉☉☉	☉☉☉/C☉☉☉☉☉☉	☉☉W☉☉/☉☉☉C	C	☉☉C☉/☉cmD☉	C☉/☉☉☉	☉☉☉/☉☉☉	☉☉☉☉
31. 12.	☉☉☉/☉	C☉☉☉	☉CW/☉☉☉☉	☉☉☉/☉☉☉☉	C☉cm/☉C☉☉	☉☉☉/☉☉☉	☉/☉	C/☉☉☉☉☉☉
1. 1.	☉/☉☉	☉☉☉/☉C☉	☉W☉☉	C/☉☉☉☉☉☉☉	CW☉☉☉/☉cm☉C	☉☉☉W/☉☉☉	☉./☉☉☉☉	☉cmC/☉cm☉☉☉C
2. 1.	☉C	☉	☉CW/CW	C	☉/☉☉☉☉?	./☉☉	☉/☉☉☉☉	?
3. 1.	C	☉/☉☉	CW	X/☉C	VC☉☉/☉C	W☉☉☉/☉☉	☉/☉☉	?
4. 1.	☉/☉☉☉	☉☉☉	W☉☉	X/☉C	V☉☉☉☉/☉☉☉	.	☉	?
5. 1.	☉C	C	☉CW	X/☉C	V☉☉☉☉.	☉☉☉☉/☉☉☉☉☉W	☉/☉☉☉☉	?
6. 1.	X	X	X	X	X/V☉☉☉☉.	X/☉	X	?

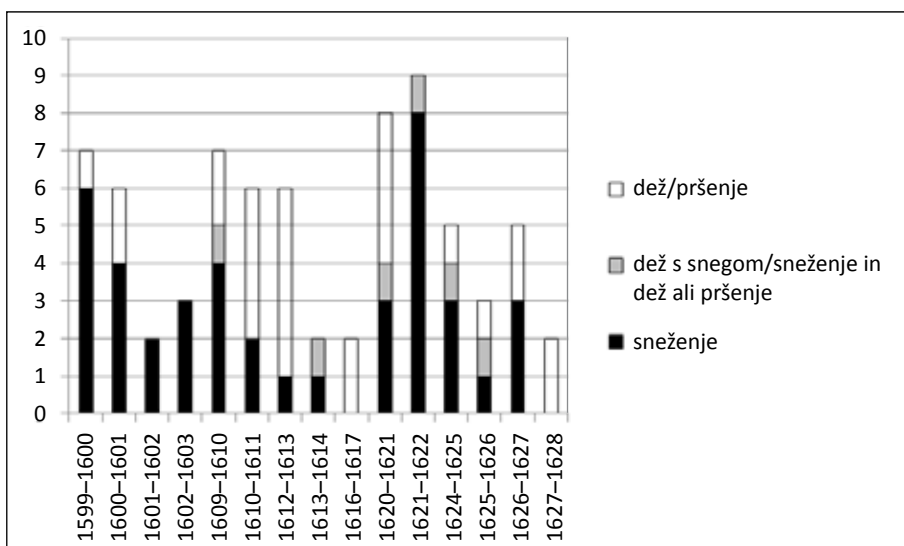
	1616–1617	1620–1621	1621–1622	1624–1625	1625–1626	1626–1627	1627–1628
25. 12.	☉☉☉☉☉/☉☉Ccm	☉☉☉☉☉/☉☉☉☉	C☉☉☉☉/☉☉☉☉	☉☉☉W/☉☉	☉cmCW☉☉	☉☉☉☉C	☉☉☉/☉☉☉☉
26. 12.	./☉☉cm☉☉☉☉.	CW/☉☉☉☉.cm☉CW	☉☉☉☉VC	☉☉☉Wcm/☉☉	☉cmCW☉☉	C/☉☉☉☉	☉☉☉
27. 12.	☉/☉☉☉☉☉☉☉☉☉	CW	V☉☉DCW	☉CW/☉cm	☉☉☉/☉☉☉☉	☉☉☉C/☉☉☉	☉☉☉/☉☉☉
28. 12.	☉/☉☉W☉	☉☉☉/☉W☉☉	☉☉☉☉C/☉W☉☉	☉☉/☉☉☉☉	☉☉/☉☉☉☉☉☉	☉CW/☉☉V☉☉☉☉☉	☉☉/☉☉☉☉☉
29. 12.	☉CW/☉☉cmCW	./☉☉☉☉☉.	☉CD/☉☉☉☉☉☉	☉☉/☉☉☉☉☉	☉☉/☉☉☉☉☉	DcmCW/☉W☉☉☉	☉☉/☉☉☉☉
30. 12.	☉	☉D/☉☉D	☉☉☉☉☉C/☉☉☉☉	☉☉/☉☉V☉☉☉☉☉	☉/☉☉☉☉	☉CWcm/☉W☉☉☉	☉cmCW/☉☉cmCW
31. 12.	☉☉☉☉/☉☉☉	./☉☉V.	V☉☉☉☉	X/☉☉☉☉	Fcm/CW	C/☉☉☉☉	☉C/☉cmCW☉
1. 1.	☉cmC	☉/☉☉☉☉☉☉☉	☉☉☉C/☉☉☉☉☉	☉	X/☉☉☉☉	☉☉☉/☉CW☉☉☉☉	☉C/☉☉☉☉☉
2. 1.	☉/☉☉☉	☉/☉☉☉☉cmDC☉	☉/☉C☉☉	☉C	☉cm/☉	V/☉☉☉☉☉☉☉☉	☉cm
3. 1.	☉	C☉☉☉/☉V☉☉C	☉☉☉☉/☉DV☉☉	CV☉☉☉☉	☉cmC/☉cmC	☉/☉☉☉☉	☉/☉cm☉☉☉
4. 1.	☉	☉V☉☉	☉☉/☉☉☉☉	V/☉☉CWV	cmCW/C	☉W/☉cm	☉☉Ccm/☉
5. 1.	☉/☉☉☉	☉C/☉☉☉	D☉☉/☉☉☉☉C	☉☉CW/☉	☉cm/CW☉cmC	D/☉☉CW	X/☉☉☉
6. 1.	X	X	☉CW/☉	X	X	X	X

Tabela 3: Hrenova dvanaajstdnevna vremenska opazovanja v uporabljenih koledarjih, pretvorjena v ustaljena grafična znamenja.²⁰⁵

novoletnih obdobjih v 20. letih 17. stoletja bistveno večja.²⁰⁹ Podatki se večinoma nanašajo na podobno dolgo opazovalno obdobje.²¹⁰

²⁰⁹ Škof je bil vsaj del opazovalnih dni v predzadnjih treh obdobjih dnevnih vremenskih opazovanj v Gornjem Gradu, zadnje opazovalno obdobje pa verjetno v celoti v Ljubljani (gl. Tabela 1). Morda bi bil zato zadnji stolpec nekoliko višji, če bi bil Hren tudi del tega obdobja v Gornjem Gradu (prim. *Klimatografija*, 1995, str. 65, 137), dežju pa bi se morda pridružil dež s snegom ali sneg.

²¹⁰ Navzdol zaradi slabe ohranjenosti vira bistveno odstopa prehod iz leta 1613 v leto 1614, ko se podatki nanašajo le na 8 dni – do vključno 1. januarja. Med odstopanji navzgor je največje tisto na prehodu iz leta 1621 v leto 1622, ko je bilo opazovalno obdobje od dvanaajstdnevja daljše za en dan.

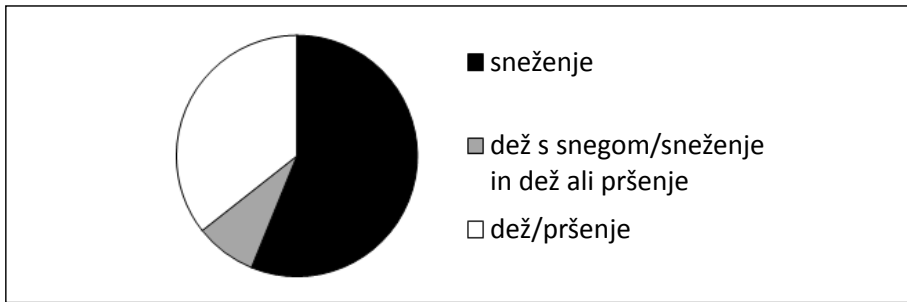
Graf 2a: Število dni (od vključno noči do vključno večera prihodnjega dne)²¹¹ z različnimi oblikami padavin po podatkih Hrenovih dnevnih vremenskih opazovanj v okviru božične prognoze po letih.

Menjala so se torej novoletna obdobja z zelo različnim številom padavinskih dni. Sušno dvanajstdnevje na prehodu v leto 1603 morda spada v kontekst zelo suhega januarja tega leta na ozemlju današnje Nemčije, podobno velja za sušni prehod v leto 1617.²¹² Skrajnosti med opazovanimi novoletnimi obdobji predstavljajo dvanajstdnevja 1601–1602, 1613–1614, 1616–1617 in 1627–1628, ko je škof le pri dveh dneh zabeležil padavine iz oblakov, in prehod iz leta 1621 v 1622, ko so padavine zabeležene pri devetih od trinajstih, a tudi pri devetih od prvih dvanajstih opazovanih dni. To je tudi edino novoletno opazovalno obdobje z zabeleženo nevihto. Padavine so v novoletnem času redko padale izključno v obliki snega ali izključno kot dež (Grafa 2a in 2b). Delež dni s sneženjem je le malo večji od celotne vsote dni z dežjem ter dni s hkratnim ali neokratnim dežjem in sneženjem. Večinoma srečamo v več dneh sneženje kot dež in rosenje, a je bilo v petih od obravnavanih petnajstih let več dni z dežjem ali rosenjem kot dni s sneženjem. Sneženje seveda ne označuje nujno temperatur pod lediščem, dež pa ne nad lediščem.²¹³

²¹¹ Časovne opredelitve pojavov so enake kot v Tabeli 3. Neredko nejasna razmejitev med večerom in nočjo vpliva na kakovost tovrstnega načina prikaza podatkov. O metodologiji gl. začetek poglavja 7.1.

²¹² Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 133, 138.

²¹³ S sneženjem malo nad temperaturo ledišča imamo pogosto sami izkušnje, o podhlajenem dežju pa Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 176–178.

Graf 2b: Deleži dni z različnimi oblikami padavin v vseh dneh s padavinami, za katere so ohranjeni podatki Hrenovih dnevnih opazovanj v okviru božične prognoze²¹⁴

Navedbe o snežni odeji iz Hrenovih dnevnih opazovanj ne omogočajo primerjave z današnjimi podatki.²¹⁵ Pogosto namreč ne moremo zanesljivo ugotoviti števila dni s snežno odejo, ampak le dni s sneženjem. Podatki o taljenju snega in kapljanju s streh pred prvo omembo sneženja dokazujejo obstoj snežne odeje iz časa pred božičem vsaj v letih 1609, 1613, 1616, 1620 in 1625, torej v vsaj petih od obravnavanih petnajstih let.²¹⁶ Leta 1616, ko sneženje v vsem dvanajstdnevju ni zabeleženo, je torej snežilo pred tem.

Med padavinami, ki jih beležijo dnevna opazovanja vremena, so natančnejši podatki o sneženju kot o dežju in zlasti rosenju, saj je sled nočnega ali zgodnjega jutranjega sneženja običajno še vidna, ko se zdani.²¹⁷ Le ena zabeležena nevihta v času dnevnih opazovanj v okviru božične prognoze morda ustreza realnosti, možno pa je, da jih je bilo več. Ravno nevihte so namreč pojav, ki ga dnevne vremenske beležke srednjeevropskih vremenskih opazovalcev v Hrenovem času večinoma ne beležijo dosledno.²¹⁸

Graf 3 posplošeno prikazuje dnevne temperaturne razmere dni s podatki Hrenovih opazovanj v okviru božične prognoze.²¹⁹ Dan je, enako kot zgoraj, opredeljen

²¹⁴ O metodologiji gl. zgoraj.

²¹⁵ V obdobju 1961/62–1990/91 je bilo tako v Ljubljani kot v Gornjem Gradu decembra v povprečju 14, januarja pa 20 dni s snežno odejo (*Klimatografija*, 2000, str. 75, 149).

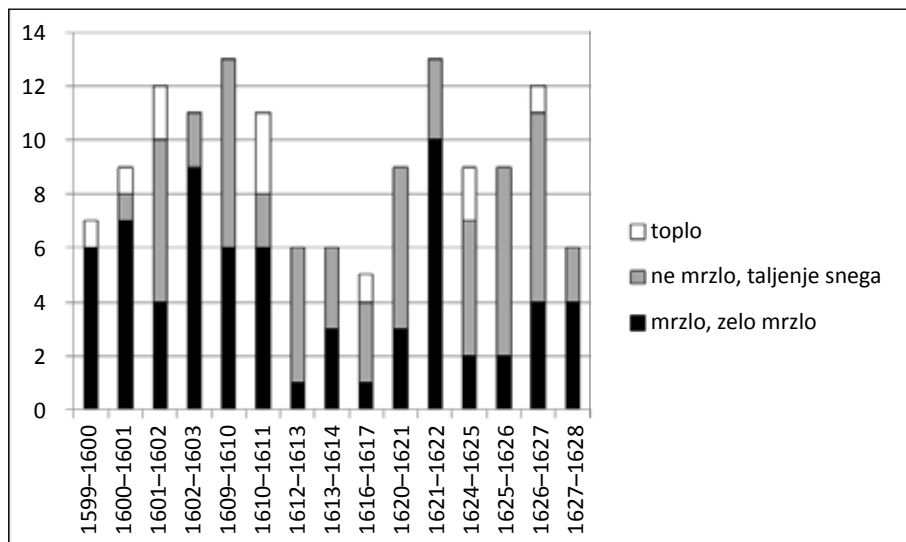
²¹⁶ Taljenje snega je pred prvo omembo sneženja izrecno omenjeno 25. decembra 1620 (ARS, AS 1073, 122 r, december), 27. decembra 1625 (ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica) in v noči, ki je sledila. Kapljanje s streh pred prvo omembo sneženja Hren eksplicitno navaja 25. decembra 1609 (ARS, AS 1073, 114 r, prva platnica), 25. decembra 1616 (ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica) in 27. decembra 1625 (ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica). Zgolj kapljanje pa pred prvo omembo sneženja omenja 28. decembra 1613 (ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica) in 28. decembra 1625 (ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica); iz siceršnje rabe te besede je jasno, da gre za taljenje snega ali ledu. Pri božiču 1625 je tudi izrecno navedeno, da je snežna odeja ležala že od časa pred začetkom dvanajstdnevja (ARS, AS 1073, 125 r, prva platnica).

²¹⁷ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 125.

²¹⁸ *Ibid.*, str. 125.

²¹⁹ Kjer v istem dnevu srečamo temperaturne razmere, ki bi spadale v različne razrede, smo dan uvrstili v srednji razred. Kjer je znan le podatek enega od dveh delov dneva, smo ves dan uvrstili v razred, ki ustreza temu podatku. O številu dni, za katere so ohranjeni podatki analiziranih opazovanj, gl. pojasnilo h Grafu 2a in Tabelo 3.

kot čas od vključno noči do vključno naslednjega večera. Tudi zanj veljajo enaka metodološka pojasnila, ki smo jih zapisali pri uvodu v tabelo s simbolnim prepisom podatkov dnevnih opazovanj.

Graf 3: Shematičen prikaz dnevnih temperaturnih razmer po podatkih Hrenovih dnevnih opazovanj v okviru božične prognoze.

Ker za znaten delež opazovalnih dni manjka zanesljiv podatek o temperaturnih razmerah, Graf 3 sporoča zlasti to, da so temperature v obravnavanem času okoli novega leta ostajale ves dan pod lediščem le del dni. Najvišji med stolpci Grafa 3 prikazujejo tista Hrenova dnevna opazovanja vremena v okviru božične prognoze, za katera so ohranjeni zanesljivi temperaturni podatki za vse ali skoraj vse dni.

Tako lahko zimske razmere na prehodu iz leta 1601 v leto 1602 in iz leta 1626 v leto 1627 označimo kot mile.²²⁰ Zima 1601/02 je bila tudi na ozemlju današnje Nemčije mila,²²¹ seveda pa dvanajstdnevje ne zadošča za ugotavljanje značilnost celotne zime v naših krajih. Zima 1626/27, denimo, na ozemlju današnje Nemčije ni štela med mile.²²²

Prehod iz leta 1602 v leto 1603 in tisti iz leta 1621 v 1622 pa je bil izrazito mrzel.²²³ Zima 1602/03 je bila na jugu današnje Nemčije v splošnem povprečno mrzla, a je menjavanje mrzlih in toplejših obdobjev povzročilo večkratno zaledenitev in taljenje ledu na večjih rekah;²²⁴ na začetku februarja 1603 je za dober teden

²²⁰ O prvem vemo, da je škof skoraj polovico dni gotovo ali vsaj verjetno preživel v Ljubljani, o drugem pa, da je bil v Gornjem Gradu (gl. Tabela 1).

²²¹ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 132–133.

²²² *Ibid.*, str. 142–143.

²²³ Hren je oba vsaj delno preživel v Ljubljani (gl. Tabela 1).

²²⁴ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 133. Številni vodotoki so v obravnavanem času začeli zamrzovati in zamrznili pri višjih temperaturah kot danes. Marsikje so namreč tekli po širših strugah, danes pa so ujeti v umetne kanale. Zamrzovanje plitve vode v počasnejšem

pomrznila Beneška laguna.²²⁵ V zimah na prehodu v drugo desetletje 17. stoletja pa je izpričan mraz v Kvarnerju. Leta 1620 je kanonikom s Krka zmrzovalo mašno vino v kelihu in vino v sodih. Tudi leta 1621 je na Krku zmrzovalo vino v sodih, posebilo je mnogo drevja.²²⁶ Ne povsem zanesljiva informacija iz Benetk govori o mrzli zimi 1621.²²⁷ Zima 1621/22 je bila na prostoru današnje Nemčije potrjeno mrzla.²²⁸

Prehod iz leta 1609 v 1610 se je začel brez mraza, sledila je ohladitev, tej pa za kratek čas z mrazom prekinjena otoplitev.²²⁹ Zima 1609/10 je bila marsikje v Srednji Evropi mila, a spremenljiva.²³⁰

Tudi dvanajstdnevje, ki najverjetneje zajema prehod iz leta 1597 v leto 1598, o katerem se je ohranil le fragment sumarnega opisa vremena, je bilo po Hrenovih besedah vsaj deloma, če ne povsem, mrzlo in jasno.²³¹ Morda spada v sklop mrzle zime, zlasti januarja, kar izkazujejo viri z ozemlja današnje Nemčije.²³² Vreme ob začetku leta 1629 pa je škof označil le sumarno kot nestanovitno, a ugodnejše kot v preteklem letu, ko je povzročalo nevšečnosti s poplavami in slabo letino.²³³ Temperaturne razmere januarja leta 1629 so bile tudi po podatkih z ozemlja današnje Nemčije mile.²³⁴

Če vtise, ki nam jih nudita grafa 2a in 3, dopolnimo s pogledom na Tabelo 3 s simbolnim prepisom opisov dnevnega vremena, ugotovimo, da so bili za novoletni čas 1599/1600 poudarjeno značilni sneženi ali pa jasni in mrzli dnevi. Zima in pomlad leta 1600 sta bili vsaj ponekod na območju današnje Avstrije mrzli;²³⁵ v tem letu je bilo pozimi in v delu pomladi zelo mrzlo, tudi na ozemlju sedanje Nemčije.²³⁶

toku ob bregu se je lahko hitreje začelo, poleg tega grejeta vodo mdr. industrija in energetika (Rohr, *Extreme Naturereignisse*, str. 202).

²²⁵ Ugodne okoliščine za ta dogodek so zlasti, kadar sovpe več dejavnikov, povezanih ne le s temperaturami, ampak tudi z vetrom, plimovanjem, sneženjem ipd. Tako Beneška laguna ni pomrznila v vsaki ostri zimi. Poleg tega je na manjšo pogostost zmrzali vplivala tudi človeška dejavnost. Nekdaj se je v Beneško laguno izlivalo več sladkih vodotokov, ki so pozimi občasno nosili ledene plošče in sladko vodo z višjo temperaturo ledišča. Zaradi več razlogov, denimo malarije, za katero so močvirja ob izlivih rek predstavljala ustrezna gojišča, so že pred časom Hrenovega škofovanja preusmerili Brento, Pijavo in nekaj drugih vodotokov, da se ne izlivajo več v Beneško laguno. Posegi so se v Hrenovem času in v prihodnjih stoletjih nadaljevali. Temperatura, potrebna za zamrznenje lagune danes, je zaradi omenjenih in drugih posegov, npr. toplotnega onesnaževanja s strani industrije in energetike, nižja kot v obravnavanem času (Camuffo, *Freezing of the Venetian lagoon*, str. 45–53, 55–56, 60).

²²⁶ Petrić, *Koprivnica*, str. 30. Temperatura ledišča vina je bistveno nižja kot pri vodi, odvisna je zlasti od vsebnosti alkohola.

²²⁷ Camuffo, *Freezing of the Venetian lagoon*, str. 60.

²²⁸ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 140–141.

²²⁹ Vsaj drugo polovico opazovalnega obdobja je Hren preživel v Ljubljani (gl. Tabela 1).

²³⁰ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 135.

²³¹ ARS, AS 1073, 108 r, prva platnica. Kot izvemo iz nadaljevanja istega vira, je bil Hren vsaj del tega dvanajstdnevja v Ljubljani (ibid., januar). Časovno smo zapis umestili na podlagi primerjave z drugimi viri – vpisi na prvo platnico se nanašajo na konec predhodnega leta in na začetek leta, ki mu je namenjen koledar.

²³² Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 131.

²³³ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, zurnal 1613, uvod v leto 1629.

²³⁴ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 143.

²³⁵ Strömmer, *Studien zur Klimageschichte*, str. 78–79.

²³⁶ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 131.

Podobno se dvanajstdnevje na prehodu iz leta 1600 v leto 1601 z veliko mrzlimi in sneženimi dnevi sklada s sneženo in mrzlo zimo na jugu Nemčije pred sredino januarja.²³⁷ Morda je bilo torej dvanajstdnevje del tudi sicer mrzle zime. V času Hrenovih opazovanj predvsem milih zimskih razmer v novoletnem času 1601/02 pa je bilo veliko jasnih dni, ki so se po temperaturnih razmerah močno razlikovali.

Največji pomen Hrenovih glede na njegove sodobnike izčrpnih opisov vremenskih sprememb tekom dneva ni v teh skromnih zaključkih, ki jih zaradi kratkega opazovalnega obdobja omogočajo. Ob navezavi z drugimi viri z našega prostora in iz tujine zaradi natančnosti nakazujejo možnost boljšega razumevanja vremenskih sprememb na širšem območju.

7.2. Drugi neposredni vremenski podatki

7.2.1. Kronološki pregled podatkov o vremenskih značilnostih mesecev in letnih časov v srednjeevropskem kontekstu

Tabela 4: *Kronološki pregled vremenskih podatkov o mesecih in letnih časih iz Hrenovih kole-darjev in podložniških dnevnikov.*²³⁸

Leto	Vremenski opis	Vir ²³⁹
1540	Velika suša.	žurnal 1598
1608	Januarja je pogosto in močno snežilo, snežna odeja je preseгла višino človeka in ležala dolgo, do februarja.	žurnal 1598
1610	Huda suša, ves april in do 17. maja ²⁴⁰ ni deževalo. Tedaj pa je začelo deževati in deževno vreme se je nadaljevalo.	koledar 1610
1612	Jeseni je neprestano deževalo, nastale so poplave.	žurnal 1613
1612/13	Zelo jasna, kopna in zelo mila zima, kakršno so komaj pomnili. V ravninah, gorah in dolinah nikjer ni snežilo prej kot na začetku februarja 1613. Nato je zmerno snežilo, a je veter sneg kmalu stalil. ²⁴¹	koledar 1613, žurnal 1613, (žurnal 1598)

²³⁷ Ibid., str. 132. Hren je bil v času tega opazovalnega obdobja vsaj delno v Ljubljani (gl. Tabela 1), zagotovo pa ni bil v Gornjem Gradu (gl. pojasnilo pri objavi vira).

²³⁸ Zapise iz virov, ki vsebujejo podatke o več letnih časih, smo razdelili po letnih časih.

²³⁹ Viri so v Tabeli 4 in Tabeli 5 navedeni zgolj na kratko z namenom možnosti hitrega vpogleda v tip vira in v sočasnost ali časovno oddaljenost zabeleženega podatka. Viri so natančneje citirani pri objavi virov. Letnici žurnalov označujeta leti, ko se je začelo vodenje teh dveh gosposčinskih protokolov. Prvi je bil tekoče voden v letih 1598–1612, drugi pa v letih 1613–1630, dokončala ga je druga roka (prim. Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 16).

²⁴⁰ Hrenova dvojna datacija omogoča ugotoviti, da se zapis »feria secunda in rogationibus« ne nanaša na drugega od treh prošnjih dni pred vnebohodom (ARS, AS 1073, 114 r, maj; gl. objavo vira). Drugi prošnji dan leta 1610 je bil namreč 18. maj (prim. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 93, 184–185, 220). Namesto tega gre za pojmovanje celega dotičnega tedna kot »rogationes« in uporabo oznake »feria secunda« v občem pomenu – kot ponedeljek; 17. maj 1610 je bil namreč res ponedeljek pred vnebohodom (prim. ibid., str. 18, 93, 184–185, 220).

²⁴¹ Zelo verjetno se na isto zimo nanaša podatek, zapisan med spomina vredne notice na zadnje strani prvega Hrenovega gornjegrajskega gosposčinskega protokola. Omenja, da je bila zima »zopet kopna, mila in brez snega do februarja, tako v gorskem svetu kot v ravnini leta 1612«

Leto	Vremenski opis	Vir ²³⁹
1613/14	V ravninah je prvič snežilo 12. novembra, drugič 18. novembra 1613. Prava zima je nastopila 25. novembra. Sneženje se je nadaljevalo vse do začetka aprila ²⁴² – tako rekoč pet mesecev.	koledar 1614, žurnal 1613
1614	April in več kot polovica maja ²⁴³ deževna in mrzla.	žurnal 1613
1616/17	Nenavadna zima, brez snežne odeje; kopne so bile tako ravnine kot gore, ²⁴⁴ vsaj prvi del zime – do sv. treh kraljev – je bil mil, jasen in sušen, saj tudi deževalo ni, in brez vetra.	koledar 1617, žurnal 1598
1617	Sledila je deževna pomlad, ne le deževalo, tudi snežilo je. ²⁴⁵	žurnal 1598
1617/18	Do 16. januarja ni bilo snežne odeje, tudi v gorah ne.	žurnal 1613
1624/25	Zima je bila od začetka pa vse do konca februarja ²⁴⁶ mila, vreme je bilo spomladansko. Mraza in snežne odeje ni bilo ne v ravnini ne v gorah ne v dolinah. Stari ljudje so trdili, da se kaj takega redko zgodi. Tedaj pa je zapadel globok sneg, po Hrenovi navedbi do višine prsi moža, pritisnil je hud mrz, kar je silno škodilo drevju, številnim poljščinam in sadju.	žurnal 1613
1628, (in 1627?)	/.../ ²⁴⁷ , poplave, slaba letina na poljih in v vinogradih. Pomanjkanje žita, trgategv šele malo pred martinovim, a je bilo grozdje še zelo nezrelo, mošt pa prav kisel.	žurnal 1613

Za razliko od dvanajstdnevnihi vremenskih opazovanj gre pri teh vremenskih noticah predvsem za beleženje neobičajnega vremena.²⁴⁸ Navedbe iz Tabele 4 v nadaljevanju postavljamo v širši srednjeevropski kontekst.

(NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, zadaj, s. p.). Glede na podobnost opisa s tem, ki smo ga za zimo 1612/13 navedli v tabeli, se letnica 1612 najbrž nanaša na začetni del te zime, omenjeni februar pa spada v leto 1613. Že umestitev med spomina vredno v gosposčinskem protokolu kaže na izjemnost te zime, zime z letnico 1613 pa sem ni zapisal. Poleg tega je bila zima 1611/12 v Srednji Evropi, denimo v Nürnbergu, ostra (Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 136). Beseda »rursus«, »zopet«, s katero se omenjeni zapis začena, najverjetneje ne pomeni, da je bila mila že katera od predhodnih zim, ampak izraža le protivno razmerje do vpisa neposredno pred tem, ki izpričuje visok sneg leta 1607 (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, zadaj, s. p.).

²⁴² Začetek zime datira z dnem sv. Katarine, tj. 25. novembra (Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 40). Trajala je še prek velike noči do bele nedelje. Velika noč je bila leta 1614 30. marca, bela nedelja pa 6. aprila (po *ibid.*, str. 108, 134–136, 139, 160–161, 220).

²⁴³ Do binkošti, te pa so bile leta 1614 18. maja (po *ibid.*, str. 160–161, 220).

²⁴⁴ Letnica v gornjegrajskem gosposčinskem protokolu ni izpisana povsem razločno, eventualno bi jo bilo mogoče brati 1612; dogodki na strani pred tem so namreč le večinoma in ne vsi vpisani v kronološkem vrstnem redu. Druge navedbe izpričujejo, da sta bili mili obe omenjeni zimi. Vendar je glede na obliko zadnje cifre letnice 1617 v uvodu v leto 1618 v Hrenovem žurnalu, ki se začne leta 1613, tu bolj verjetno branje 1617, kar pomeni, da je bila vsa zima mila. To potrjuje dejstvo, da je mila zima 1612 omenjena že med stvarmi, ki so kot vredne spomina zapisane na konec istega vira, zato je podvajanje malo verjetno. Celó če je letnica v resnici 1612, navaja vse te podatke o zimi 1616/17 kot komentar pri zadnjem dnevu opazovanj v okviru božične prognoze tudi koledar leta 1617, le posebnega poudarka, da so bile kopne tudi gore, in podatka, da se informacije nanašajo na vso zimo, v njem ne najdemo.

²⁴⁵ O letnici gl. op. 244.

²⁴⁶ Morda tudi le do sredine meseca. Hren je namreč zapisal »usque ad finem februarii et quasi initium ipsius quadragesimae,« ta pa se lahko začne bodisi na pepelnično sredo (ki je bila leta 1625 12. februarja) bodisi na šesto nedeljo pred veliko nočjo (leta 1625 torej 16. februarja) (Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 68, 91, 160–161, 220).

²⁴⁷ Uničen papir.

²⁴⁸ Prim. Alexandre, *Le climat en Europe*, str. 639.

Izjemni suši v Srednji Evropi leta 1540 ni bilo primerjave stoletja. Vsi meseci med marcem in avgustom so izpričani kot močno sušni, od aprila do julija je bilo tudi neobičajno toplo. Padavine, ki so sem in tja nastopile, so bile prostorsko in časovno močno omejene. Naši kraji pa vendarle niso dolgo ležali v središču anticiklona.²⁴⁹ V naših krajih sušo izkazujejo rezultati dendroklimatološke analize hrasta med jugom in vzhodom ozemlja današnje Slovenije, ki omogočajo ugotavljanje junijskih vlažnostnih in temperaturnih razmer.²⁵⁰ Na Koroškem naj bi v času te suše prihajalo do hudih gozdnih požarov.²⁵¹ Hrenov podatek je manj zanesljiv od tistih, ki jih sporoča kot vir prve roke, vira informacije ni navedel.

Zima na začetku leta 1608 je bila v vsej Srednji Evropi mrzla, dolga in marsikje vlažna. Zlasti v januarju ni bilo odjuga.²⁵² Podatki iz Klosterneuburga dokazujejo mrzel začetek leta 1608, marca so po Donavi zaradi taljenja ledu plavale ledene plošče.²⁵³

Suša aprila in polovice maja 1610 ni bila splošen srednjeevropski pojav.²⁵⁴ Podatki iz jugovzhodne Slovenije pa izkazujejo precej suh junij.²⁵⁵

Jeseni leta 1612 so neurja povzročala škodo marsikje v Srednji Evropi, a je bila za razliko od Hrenovih podatkov iz gornjegrajskega gosposčinskega protokola na ozemlju današnje Nemčije količina padavin to jesen marsikje podpovprečna.²⁵⁶ Mila zima 1612/13 se kaže tudi v Hrenovih temperaturnih in padavinskih podatkih dnevnih opazovanj v okviru božične prognoze; le podatek, da v zimi 1612/13 ni nikjer snežilo²⁵⁷ pred koncem januarja 1613 ni povsem točen, saj opazovano dvanajstdnevje izkazuje sneženje v noči na 5. januar 1613, ki pa ni bilo močno.²⁵⁸ Mogoče pa je, da je snežna odeja celo gore res prekrila šele na začetku februarja. Ker vemo, da je bil Hren 24. in 25. januarja 1612 v Zgornji Savinjski dolini,²⁵⁹ podatek o odsotnosti snežne odeje v gorah v tem času ne temelji na opazovanju od daleč, denimo iz Ljubljane. Zelo mila zima 1612/13 je bila razširjen srednjeevropski pojav, marsikje so ob dolgotrajnem deževju nastopile poplave več kot regionalnih

²⁴⁹ Pfister et al., *Daily weather observations*, 120; Pfister, *Wetternachhersage*, str. 191–192.

²⁵⁰ Čufar et al., *Reconstructing dry and wet summers*, str. 608–609, 613.

²⁵¹ Rohr, *Extreme Natureereignisse*, str. 444.

²⁵² Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 134.

²⁵³ Strömmer, *Studien zur Klimageschichte*, str. 79, 143–144. O pomenu navedenega dela Strömmerjeve gl. Rohr, *Extreme Natureereignisse*, str. 48.

²⁵⁴ April 1610 je bil na območju, na katerem vemo, da je bil v času suše škof Hren, v obdobju 1961–1990 po padavinskih razmerah verjetno podoben aprilu leta 1982, ko je v Ljubljani padlo 26 mm, v Gornjem Gradu pa 34 mm padavin (prim. *Klimatografija*, 1995, str. 65, 137). Glaser pomlad 1610 označuje kot mrzlo in vlažno (id., *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 135).

²⁵⁵ Čufar et al., *Reconstructing dry and wet summers*, str. 608, 613.

²⁵⁶ Prim. Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 136.

²⁵⁷ Izrecno »nullae nives /.../ ceciderunt« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, uvod v leto 1613).

²⁵⁸ ARS, AS 1073, 117 r, prva platnica.

²⁵⁹ Tedaj gornjegrajski gosposčinski protokol beleži njegovo patrimonialnosodno dejavnost (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, januar 1613).

razsežnosti.²⁶⁰ Podatki iz švicarskega Mittellanda pa izkazujejo, da je bil januar 1613 kljub dvema zelo mrzlima dneva nenavadno topel in suh, pognale so spomladanske rastline.²⁶¹

Podatki iz Švice in z Nemškega kažejo podobno dolgo in mrzlo zimo 1613/14, kot jo je opisal Hren. Od novembra 1613 do aprila 1614 je bilo zelo mraz, hladno vreme je bilo značilno še za velik del maja. Ta anomalija v Srednji Evropi sodi med najbolj izrazita več kot en letni čas trajajoča mrzla obdobja v zadnji polovici tisočletja. Na nadmorski višini 500 metrov je ponekod v Švici snežna odeja morda ležala do 150 dni,²⁶² pri nas glede na Hrenov podatek, denimo v Gornjem Gradu, verjetno do 130 dni.

Podatki Hrenovih dnevnih opazovanj se ujemajo z njegovo oznako zelo mile zime 1616/17.²⁶³ Zima 1616/17 je bila v naših krajih za razliko od vsaj dela današnje Avstrije severno od Alp najverjetneje v celoti mila. V delu Avstrije je bil vsaj del te zime do prehoda v leto 1617 mrzel in snežen. V tej zimi so na Donavi lomili led, ob taljenju so nastale poplave.²⁶⁴ Marec je bil po podatkih iz Klosterneuburga mrzel, suh in vetroven, april pa deževen,²⁶⁵ april je bil torej glede padavin podoben kot po Hrenovih podatkih. Podobno kot pri nas pa podatki iz predalpskega sveta na jugu današnje Nemčije izpričujejo toplo vreme, ki je nastopilo na začetku januarja 1617, potem ko po podatkih z Nemškega že ob koncu leta 1616 ni bilo pravega mraza. Zima je bila suha, podobno kot pri nas. Sledila ji je povprečno topla pomlad.²⁶⁶ Da je bil junij 1617 zelo deževen in hladen, izkazujejo rezultati analize hrastovega lesa med vzhodom in jugom Slovenije.²⁶⁷ Omenjena zelo verjetna²⁶⁸ bistvena razlika v temperaturah vsaj do prehoda v leto 1617 ob Donavi na ozemlju današnje Avstrije in v naših krajih v uporabljeni literaturi ni bila evidentirana, prav tako ni jasno, kje je tekla meja ves čas mile zime; ujemanje podatkov iz naših krajev z južnonemškimi bi kazalo na to, da je hladno vreme ob koncu leta 1616 prišlo z vzhoda. Hren je po novem letu odšel v Gradec,²⁶⁹ zato ni povsem jasno, ali podatek o nadaljevanju mile zime temelji na opazovanjih iz naših dežel ali iz štajerske prestolnice. Detajl,

²⁶⁰ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 136. V obdobju 1961/62–1990/91 so bile verjetno podobne snežne razmere v zimi 1989/90, ko so bili tako v Gornjem Gradu kot v Ljubljani le štirje, na Črnicu pa šest dni s snežno odejo (*Klimatografija*, 2000, str. 41, 75, 149).

²⁶¹ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 88.

²⁶² Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 137–138; Pfister, *Wetternachhersage*, str. 197.

²⁶³ ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica.

²⁶⁴ Strömmer, *Studien zur Klimageschichte*, str. 79–80. Verjetno je, da z januarско otoplitvijo, izpričano v predalpskem svetu današnje južne Nemčije (o njej Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 138), sovpadajo pravkar omenjene poplave ob Donavi na ozemlju današnje Avstrije. V tem primeru bi šlo za poplave kot posledico udarnih valov ob prebitju pregrad iz ledenih plošč, ki so nastale na rekah ob ovirah (npr. mostovih) v času taljenja (prim. Rohr, *Extreme Natureereignisse*, str. 208–209). Če je sklep pravilen, tudi v Avstriji dokazuje januarско otoplitev, izpričano na ozemlju današnje Nemčije.

²⁶⁵ Strömmer, *Studien zur Klimageschichte*, str. 146.

²⁶⁶ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 138.

²⁶⁷ O analizi hrastovega lesa Čufar et al., *Reconstructing dry and wet summers*, str. 608, 613.

²⁶⁸ Gl. opombo o dataciji zime 1616/17 pri Tabeli 4. Če se mrzel prehod v leto 1617 nanaša na čas pred 6. januarjem, kar je zelo verjetno, pa neskladje potrjujejo še Hrenova dnevna opazovanja.

²⁶⁹ Gl. škofove lokacije pri objavi vira.

da je zima celo v gorah minila brez snežne odeje, tako za naše kraje ni zanesljiv.

Januar 1618 je bil v Klosterneuburgu mrzel in jasen, ob koncu meseca je zamrznila Donava, prav tako Aniža.²⁷⁰ Zima na jugu današnje Nemčije je bila precej mrzla, vendar pa je bila v splošnem snežena.²⁷¹

Zapisi dnevnih opazovanj na prehodu iz leta 1624 v leto 1625 se ujemajo s škofovo navedbo, da je bila zima pred znatnim delom februarja mila.²⁷² Glede na to, da je Hren velik del februarja preživel v Gornjem Gradu,²⁷³ so navedbe o gorah rezultat opazovanj iz neposredne bližine. Mila zima 1624/25 je bila splošna značilnost Srednje Evrope. Ohladitev v zadnji tretjini februarja je bila kratkotrajna, trajala je le do začetka marca. Ob ohladitvi okoli 20. februarja je tudi na Frankovskem izpričana pozeba. Le malo manj mila je bila vsaj na nekaterih delih današnje Nemčije naslednja zima,²⁷⁴ o kateri v uporabljenih Hrenovih virih najdemo le malo informacij; dnevna opazovanja potrjujejo precej milo zimo v novoletnem času.

Obdobje od aprila do julija 1628 je v Švici izpričano kot ekstremno mrzlo, tudi avgust ni dosegal povprečja, sledila je mrzla jesen. Ob koncu oktobra 1628 je bilo ponekod v Švici grozdje šele na pol zrelo, glede na zamik razvoja rastlin sodi to obdobje med tri najhladnejše tople polovice leta v zadnji polovici tisočletja.²⁷⁵ Za ozemlje današnje Nemčije ni povsem jasno, ali sta bila v opisanem obdobju deževna predvsem april in julij ali tudi drugi poletni meseci.²⁷⁶ Da je bil v jugovzhodni Sloveniji tega leta junij zelo deževen, je pokazala že analiza hrastovega lesa,²⁷⁷ Hrenovi podatki pa omogočajo ugotovitev zelo podobnega vpliva vremena na letino grozdja kot v Švici. Zakasnitev zorenja grozdja in kisel mošt kažeta na nizke temperature v vegetacijski dobi, zlasti v poznem poletju in zgodnji jeseni.²⁷⁸ Žal ne vemo, na katera vinogradniška območja se Hrenova navedba nanaša,²⁷⁹ glede na podobnost s tujino je bil pojav morda splošen.

²⁷⁰ Strömmer, *Studien zur Klimageschichte*, str. 80, 147–148.

²⁷¹ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 139.

²⁷² NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, str. 226.

²⁷³ Gl. sestavek o lokacijah Hrena to zimo pri objavi vira.

²⁷⁴ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 142.

²⁷⁵ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 158, 196.

²⁷⁶ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 143.

²⁷⁷ Čufar et al., *Reconstructing dry and wet summers*, str. 608, 613.

²⁷⁸ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 45.

²⁷⁹ Vinogradi z neugodnimi klimatskimi razmerami, ki bi še posebej prišli v poštev, so denimo tisti v Karnici pri Ljubnem. Tako v obravnavanih Hrenovih virih najdemo npr. slovensko-nemško omembo vinograda »V Karnizah in Lauffner perg gelegen« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 31, leto 1601). To ni Karnica, naselje samotnih kmetij pod Velikim Rogatcem. Zgornjesavinjsko vinogradniško Karnico smo lokalizirali s pomočjo indikacijske skice franciscjskega katastra (prim. Ribnikar, *Zemljiški kataster*, str. 332); kolorirane katastralne mape namreč nismo našli ne v Arhivu Republike Slovenije ne v Štajerskem deželni arhivu. Vinogradi v Karnici (»Karniza«) so glede na indikacijsko skico ležali nad levim bregom Savinje zahodno od Ljubnega (ZAC, katastrske mape, kopije ŠDA Gradec, k. o. Primož pri Ljubnem). O vinogradniških območjih, relevantnih za Gornji Grad v Hrenovi dobi, vključno s Posoteljem, Baš, *Doneski*, str. 3–4; omenja tudi Karnico, a je ni lokaliziral.

V Tabeli 4 so zbrane anomalije, škofu so se zdele posebej vredne beležk zime. Letnice v tabeli dokazujejo, da jih škof ni beležil ves čas enako vestno. Nanašajo se predvsem na drugo in tretje desetletje 17. stoletja. Zlasti za zgodnje obdobje Hrenovega škofovanja, ki spada v zaključni del prvega viška male ledene dobe v vzhodnoalpskem prostoru,²⁸⁰ bo torej treba še zbrati druge vire. Med njimi je obrobnega pomena pismo, ki ga je škofu Hrenu 7. maja 1601 pisal Andrej Tavčar, vikar iz Starega trga pri Slovenj Gradcu. Trdi, da bi mu sneg, ki na Uršlji gori leži v predbinkoštnem času, preprečil priti tja.²⁸¹ A tudi v poznejšem času Hren ni zabeležil vseh znatnih dlje trajajočih anomalij. Obravnavani viri, denimo, ne nudijo primerjalnih podatkov o sneženi zimi 1623/24, ki je povzročila hudo škodo na ozimnem žitu vsaj na Kozjanskem; beleži jo pismo škofu Hrenu iz Planine pri Sevnici, napisano 28. aprila 1624.²⁸²

V času Hrenovega škofovanja je v Srednji Evropi, ob severnem Jadranu in celo na ozemlju današnje jugovzhodne Slovenije prišlo še do več dlje trajajočih in markantnih anomalij, o katerih Hren v obravnavanih virih ne poroča, zato analizirani podatki ne dopuščajo gotove ugotovitve, ali so na območju, katerega vreme Hren opisuje, vladale podobne razmere ali ne. Omenili jih bomo le nekaj. Jesen leta 1599 je bila v Švici ekstremno topla in suha, češnje so vnovič zacvetele in bile konec novembra skoraj zrele. Trije zimski meseci 1606/07 so bili v Švici podobni pomladi, verjetno povprečnemu marcu. V Luzernu so februarja cvetele vijolice in

²⁸⁰ Rohr, *Extreme Naturereignisse*, str. 173; Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 94.

²⁸¹ »Den Pleschuez berg betreffendt /.../ vor pfingsten der grosse schnee so noch aldortt ist, vns nicht hinauf khumen lassen wurdet« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 140, patronat, personalije, dohodki, 1601 V/7). Vir evidentira Baragov popis Hrenovih arhivalij (Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 100). Kljub temu da gre za izgovor, vikar škofu, ki je pogosto sam bival v alpskem svetu v Gornjem Gradu, verjetno ni navedel lažnega podatka o snegu, saj bi informacijo prejemnik pisma lahko enostavno preveril ali njeno resničnost celo ocenil po lastni izkušnji. Ne nazadnje se je škof na vrh 1699 metrov visokega Plešivca, kjer so ravno v tem času gradili cerkev sv. Uršule, povzpel tako leta 1600 kot leta 1601 (o gradnji, omenjenih in drugih Hrenovih vzponih na Plešivec Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 64, 186, 189, 199–200, 218, 408; nadmorska višina po *Atlas Slovenije*, 2005, karta 57). Časovno tega podatka o snežni odeji ne moremo umestiti natančneje kot v pomlad. Binkošti, ki jih omenja, v nobenem letu niso pred 10. majem (Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 138, 144). Glede na to, da je pismo datirano s 7. majem, torej je v vsakem primeru nastalo pred binkoštimi, ki so bile leta 1601 šele 10. junija (ibid., str. 207, 220), obstajata dve možnosti. Ali se navedba nanaša na sneg na Plešivcu v predbinkoštnem času leta 1600; binkošti so bile tedaj 21. maja (ibid., str. 220, 166–167). Ali pa gre le za splošen vtis, da je bil na prehodu v 17. stoletje na Uršlji gori pogosto sneg do binkošti, kar pa je časovno zelo slabo opredeljen podatek; binkošti namreč nihajo med 10. majem in 13. junijem (ibid., str. 138, 144, 213).

²⁸² »Magnum detrimentum frumentum a nivium frigoribus recepit, apud nos, nix media pars remansit« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 79, Korespondenca škofov, 1624 IV/28). Vir evidentira Baragov popis Hrenovih arhivalij (*Arhivska zapuščina*, str. 55). Podatek o škodi na žitu ne daje neposredne informacije o tem, da je bila zima mrzla, saj je snežna odeja ozimno žito izolirala od zunanjega mraza. A ravno dolgotrajnost snežne odeje posredno izpričuje nizke temperature (prim. Pfister, *Wettermachhersage*, str. 38); škoda na ozimnem žitu se začne pri ok. 80 dneh trajanja snežne odeje (ibid., str. 59), v zimi 1623/24 je ta vsaj na Kozjanskem očitno ležala še precej dlje, saj je bila škoda na ozimni velika.

druge spomladanske cvetice.²⁸³ Podobno je bilo na ozemlju današnje Nemčije.²⁸⁴ Analiza hrastovega lesa med jugom in vzhodom Slovenije je omogočila v času Hrenovega škofovanja prepoznati zelo deževen in hladen junij 1608,²⁸⁵ to poletje je bilo na prostoru današnje Nemčije hladno.²⁸⁶ V Kvarnerju so v delu januarja leta 1616 izpričane nizke zimske temperature. Kanoniki s Krka so 21. januarja zabeležili sneženje na otoku in v okolici.²⁸⁷ Tedaj je bilo mrzlo tudi v večini današnje Nemčije.²⁸⁸ Podatki iz Švice izpričujejo zelo topel junij in julij 1616.²⁸⁹ Vsaj junij 1616 je bil na jugovzhodu ozemlja današnje Slovenije zelo sušen.²⁹⁰ Poletje leta 1616 je na območju današnje Avstrije verjetno minilo v znamenju zelo visokih temperatur, na območju Dunaja viri omenjajo močne padavine brez jasnih navedb o njihovem trajanju.²⁹¹ V Srednji Evropi je bilo to poletje zelo vroče in ekstremno sušno, dlje v njenem vzhodnem delu, vsaj na vzhodu današnje Nemčije.²⁹² Na vrhuncu poletja 1618 je vsaj na območju Švice zabeleženo drugo najhujše mrzlo obdobje v zadnji polovici tisočletja. Že na prehodu v poletje je tam sredi junija snežna odeja lomila drevje na nadmorski višini okoli 550 metrov, snežilo je tudi v mestu Luzern. Viri z območja Ženeve govorijo o močno deževni in hladni drugi polovici julija. 10. avgusta je spet snežilo do podobnih nadmorskih višin kot sredi junija. Grozdje je bilo ob koncu oktobra šele na pol zrelo.²⁹³ Tudi na vzhodu današnje Nemčije viri ta junij opisujejo kot deževen, nastopile so poplave;²⁹⁴ deževen junij je tedaj izpričan na območju Klosterneuburga pri Dunaju.²⁹⁵

²⁸³ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 90, 173.

²⁸⁴ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 134.

²⁸⁵ Čufar et al., *Reconstructing dry and wet summers*, str. 608, 613.

²⁸⁶ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 134.

²⁸⁷ Petrić, *Koprivnica*, str. 30.

²⁸⁸ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 138.

²⁸⁹ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 134.

²⁹⁰ Čufar et al., *Reconstructing dry and wet summers*, str. 608, 613.

²⁹¹ Strömmer, *Studien zur Klimageschichte*, str. 79, 145.

²⁹² Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 57, 138.

²⁹³ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 158.

²⁹⁴ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 139.

²⁹⁵ Strömmer, *Studien zur Klimageschichte*, str. 148.

7.2.2. Kronološki pregled podatkov o vremenu skupin dni, posameznih dni in delov dni iz Hrenovih koledarjev in podložniških dnevnikov²⁹⁶

Tabela 5: Kronološki pregled neposrednih vremenskih podatkov o vremenskem dogajanju iz Hrenovih koledarjev in podložniških dnevnikov, ki zaradi krajšega trajanja ne spadajo v Tabelo 4.

Čas	Vreme	Vir
29. 7. 1575	Na vsem Kranjskem je nastal »velik dim, podoben debeli megli«, sicer je bil dan vroč in jasen.	koledar 1600, sklic na primarni vir
1597	Toča je opustošila žitna polja, Podveža.	koledar 1597
4. 12. 1598	Ob pol šestih zvečer nevihta z močnim sneženjem.	koledar 1598
okoli 11. 4. 1599 ²⁹⁷	Na Kranjskem podobna zmanjšana vidnost kot 29. 7. 1575.	koledar 1600
3. 7. 1600	Noč, v kateri je Hren pripotoval iz Podčetrтка v Žusem, ²⁹⁸ je bila neprijetna/viharna ²⁹⁹ in deževna.	koledar 1600
nov. 1601	Obilen sneg, mraz in veter na območju Kaniže.	koledar 1601
10. 1. 1602	Noč, v kateri je Hren potoval iz Ljubljane v Gornji Grad, je bila neprijetna ³⁰⁰ /viharna.	koledar 1602
21. 2. 1603	Med potovanjem iz Gradca do severnega vznožja Kozjaka močno sneženje.	koledar 1603
31. 10. 1607	Dež vsaj zjutraj na območju Vrhnike.	koledar 1607
november 1607	Po predhodnem deževju je vsaj v Zgornji Savinjski dolini 14. 11. začelo snežiti. Snežilo je skoraj osem dni. Po Hrenovih besedah je na Črncu zapadlo snega do višine moža. Vendar pa je bil v treh dneh načet in v osmih dneh je snežna odeja izginila. ³⁰¹	koledar 1607, (žurnal 1598)
8. 3. 1610	Nevihta z močnim dežjem ob sedmih zjutraj, dež je prešel v sneg; Gornji Grad. Pred tem najverjetneje snežna odeja. ³⁰²	koledar 1610
20.–21. 4. 1613	Noč je bila zelo neprijetna/viharna in za potovanje iz Gornjega Grada v Škale nevarna.	koledar 1613
konec decembra 1613	Dan pred novim letom in prej tako na Kranjskem kot v Zgornji Savinjski dolini (npr. Luče, Zadretje) globok sneg, veter je delal zamete. Skoraj ves teden ni mogel nihče potovati čez Črncev, sneg je povzročal tudi težave v lokalnem prometu. ³⁰³	koledar 1614

²⁹⁶ Tabela vključuje le podatke iz primarnih virov, ki so predmet obravnave tega članka. Podatkov iz nekaterih drugih Hrenovih virov, ki jih v nadaljevanju povzemamo iz literature, vanjo nismo vključili. Prav tako v tabelo nismo vključili podatkov dnevniških opazovanj v okviru božične prognoze, ki smo jih obdelali že zgoraj.

²⁹⁷ Dogodek je datiran z »okoli velike noči«. Datum smo odčitali iz Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 6, 138, 220.

²⁹⁸ Gl. opombo o lokalizaciji pri objavi vira.

²⁹⁹ Wiesthaller, *Latinsko-slovenski slovar*, 1999, str. 483 – geslo intempestus; vprašljivo je, ali je prevod »viharen« meteorološko ustrezen ali bi lahko kazal tudi na neurje ipd.

³⁰⁰ Mogoče je, da se oznaka nanaša na vreme, a to ni gotovo, trle so ga tudi druge skrbi. V isti povedi omenja protireformacijsko dejavnost. Gl. objavo virov.

³⁰¹ Verjetno se na to novembrsko sneženje nanaša tudi zapis o izjemnem, obilnem sneženju leta 1607 v gornjegrajskem gospoščinskem protokolu. Za povezovanje te novice z meseci na začetku leta 1607 ali z decembrom uporabljeni viri ne nudijo osnove.

³⁰² Na to kaže tako zapis, da je »zopet snežilo« (podčrtal Ž. Z.), v razločno izpisanem nemškem besedilu kot tudi najverjetneje izpričano taljenje snega v zmazanem latinskem zapisu.

³⁰³ Hren se je 30. decembra podal na pot čez ta prelaz proti Ljubljani, a se je moral vrniti v Gornji Grad. O resničnosti navedb o številu ljudi in živali, ki so mu po trditvi vira poskušali pripraviti pot, gl. poglavje o Hrenovem meteorološkem izrazju.

Čas	Vreme	Vir
25. 1. 1622	V Gornjem Gradu se je zjutraj malce svetlikalo, sicer je bilo oblačno, a brez vetra.	koledar 1622
8. 2. 1622 ³⁰⁴	Jasno vreme.	koledar 1622
oktober 1622	Prvo sneženje 23. 10., drugo sneženje 27. 10. zjutraj.	koledar 1622
12. 1. 1625	Dež ob odhodu iz Gornjega Grada v Kamnik.	koledar 1625
april 1627	2., 4. in 6. aprila je vsaj v Zgornji Savinjski dolini zapadlo snega do pasu in čezenj.	koledar 1627
12. 7. 1627	Močan dež, Gornji Grad.	koledar 1627
1. 10. 1627	Komisija za postavitve novega mostu čez Savinjo v Zgornji Savinjski dolini si teren ogleduje v dežju, deževalo je že prej.	koledar 1627
1627? ³⁰⁵	Toča je pobila žito na Solčavskem, vsaj pri Ramšaku.	žurnal 1613

Podatki v Tabeli 5 ne predstavljajo le v Hrenovi sodobnosti redkih vremenskih situacij. Poleg njih so v njej opisi običajnega vremena, denimo o dneh, ko je Hren potoval.

Prvi od podatkov v Tabeli 5 je naveden kot historičen, a je Hren zabeležil primarni vir, iz katerega je povzel informacijo – koledar škofa Glušiča. Pojav je bil verjetno povezan s poletnim soparnim vremenom. Hren ga je primerjal z vremenom na Kranjskem v velikonočnem času leta 1599.³⁰⁶

Hren je v ohranjenih arhivalijah dokumentiral nekaj neviht in neurij. Škofovi pontifikalni protokoli vsebujejo še nekaj podatkov o nevihtah, zlasti v povezavi s škodo, ki so jo strele povzročile na cerkvenih objektih.³⁰⁷ Ogroženost stavb zaradi udarov strele ob nevihtah je bila v obravnavanem času mnogo večja kot danes, med najbolj ranljivimi so bile ravno cerkve zaradi visokih zvonikov, pogosto ob hkratni legi na vzpetinah. Strelovod je namreč izum iz sredine 18. stoletja,³⁰⁸ njegova uporaba se je močno razširila šele pozneje.³⁰⁹ O sredstvih, s katerimi so se v Hrenovem času borili proti tovrstnim nepravilnostim, sporoča škofov zapis v

³⁰⁴ Dativirano z »dies bacchanaliorum«. Po Grotefendu bi skoraj sklepali, da je bila to sedma nedelja pred veliko nočjo, torej 6. februarja tega leta (*Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 37, 51, 154–155, 220 – Bacchanalia). Vendar se navedba verjetno nanaša na pustni torek, torej na 8. februar 1622. O letu 1610 je Hren namreč zapisal, da se bo izjemoma treba postiti na pustni torek, ki bo sovpadel z dnem pred praznikom sv. Matije (»Vigilia sancti Mathiae apostoli incidens in diem bacchanaliorum ieiunanda. Sic enim declaravit dominus nuntius apostolicus loco et autoritate sanctissimi /.../. Et dies bacchanaliorum ieiunabitur« (ARS, AS 1073, 114 r, februar; podčrtal Ž. Z.). Dan pred matijevim pa je bil leta 1610 pustni torek, ne sedma nedelja pred veliko nočjo (po Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 184–185, 220); o postu na pustni torek 1610 je poznejši bralec, škof Buchheim ali kdo drug, s svinčnikom izrazil močan dvom).

³⁰⁵ Letnice toče, ki je bila sicer navedena, ne moremo več razbrati. Zapis je bil namreč stlačen na rob strani, košček papirja, kjer je bila omenjena letnica, se ni ohranil. Verjetno je, da je toča pustošila poleti ali zgodaj jeseni leta 1627, saj je vpis v gosposki protokol datiran s 17. oktobrom 1627; ne moremo pa izključiti, da gre za beležko o toči kako leto prej.

³⁰⁶ NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1600, fol. 2 r, 1 v.

³⁰⁷ Gl. spodaj.

³⁰⁸ O strelovodu Behringer, *Kulturgeschichte des Klimas*, str. 204.

³⁰⁹ Tako je v Düsseldorfu namestitev strelovodov na javna poslopja v letih 1781–1783 sprožila odpor številnih, ki so trdili, da gre za neupravičen poseg na božje področje, več požarov, ki so jih tedaj v mestu zanetile strele poletne nevihte, pa da je božja kazen za namestitev strelovodov (Winiwarter, Knoll, *Umweltgeschichte*, str. 267).

gospoščinski protokol pri menjavi gospodarja kmetije Šemprimožnik nad Zadrečko dolino. Novega gospodarja, ki je 9. avgusta 1610 nastopil na mežnariji na pobočju Menine jugovzhodno od Gornjega Grada, je tako med drugim obvezovala dolžnost zvonjenja ob hudi uri v bližnji cerkvi, kot je bilo že po stari navadi.³¹⁰ Notica o toči v Podveži pri Lučah iz leta 1597 omenja gospodarja tamkajšnje kmetije Sedlšak,³¹¹ ki je bil verjetno hkrati podveški desetinski zakupnik.³¹² Zato je mogoče, da je toča povzročila škodo na pridelku več kmetij, le Jakob Sedlšak pa je na tem mestu naveden, ker je bil desetinski zakupnik. Toča na Solčavskem je zabeležena verjetno leta 1627. Kljub temu da se toča pogosto pojavlja v ozko omejenih pasovih, je mogoče, da je prizadela več zgornjesavinjskih kmetij, le pri solčavskem Ramšaku pa je Hren ujmo zabeležil v gospoščinski protokol. Ta gornjegrajski podložnik je namreč 17. oktobra 1627 z dovoljenjem gospostva prodal tretjino samotne kmetije. Pomemben dejavnik, ki je privedel k temu, je dejstvo, da mu je toča, kot je v marginaliji zapisal Hren, pobila ves pridelek. Hrenovo beleženje neviht v koledarje je vsekakor pomanjkljivo. Ljubljana in Gornji Grad, kjer je preživel večino obdobja škofovanja, namreč spadata v najbolj nevihtni pas današnje Slovenije, ki se razprostira od Furlanije prek osrednje Slovenije, Savinjske doline in Pohorja do avstrijske Koroške in Štajerske.³¹³ Dodatne podatke o nevihtah, kot bomo spoznali, beležijo že Hrenovi pontifikalni protokoli.³¹⁴

Leta 1603 Hren omenja sneženje ob koncu februarja. Ni pa zabeležil podatkov o nadaljevanju leta, ko je po podatkih iz Švice do decembra trajalo izrazito toplo obdobje, povprečne mesečne temperature so bile mnogo nad povprečjem prvih šestih desetletij 20. stoletja. Češnje so cvetele tri tedne prej kot običajno, grozdje je dozorelo zelo zgodaj, jeseni je drugič cvetelo sadno drevje in oblikovalo plodove,

³¹⁰ »Ist verbunden die meßnerē vnd alles nottwendiges wetter geleytt wie von altershero gebreüchig zu verrichtten in allweeg (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 182).«

³¹¹ Gospodarju te kmetije je bilo glede na urbar iz leta 1602 res ime Jakob (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 4, davčni register in urbar, 1602) – prim. objavo transkribirane vremenske notice. Pri črkovnem zapisu imena se izjemoma odmikamo od Atlasa Slovenije, ki ga sicer uporabljamo v ta namen, saj je odstopanje od imena, ki ga navajata podrobnejši karti in karta, ki je priložena k razpravi, temelječi na terenskem delu na tem območju, preveliko. To samotno kmetijo namreč atlas označuje z domačim imenom »Sedišak« (Atlas Slovenije, karta 81), karti v merilu 1 : 25.000 in 1 : 10.000 »Sedelšak« (*Državna topografska karta; Osnovna državna karta*), terenska študija pa Sedlšak (Meze, *Nekaj o hribovskih kmetijah*, str. 170).

³¹² NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, na 3. nepaginiranem foliju pred zadnjo platnico je nedatiran seznam možnih desetinskih zakupnikov v gornjegrajskem uradu Luče. Med imeni, ki zadevajo Podvežo, je tudi »Jerni Sedelshakh«. On pa je bil ravno najmlajši sin tu omenjenega Jakoba Sedlšaka. Leta 1610 sta se z okoli 86-letnim ostarelim očetom Jakobom pred gospostvom dogovorila, da bo oče do smrti ostal gospodar, Jernej, ki živi na domači kmetiji kot poročen hlapec, pa ga bo nasledil na mestu gospodarja. Jernej je postal gospodar leta 1612 (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 160, 209).

³¹³ Prim. Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 232, 261. Pomanjkljivo beleženje neviht je bilo pri srednjeevropskih vremenskih opazovalcih v Hrenovi sodobnosti pogosto (prim. Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 125).

³¹⁴ Vprašljivo je sicer, ali so tam omenjene nevihte segale na območja, kjer se je Hren tedaj nahajal.

ki pa niso dozoreli.³¹⁵ Na ozemlju današnje Nemčije je izpričano vroče poletje in topla jesen, med spomladanskimi meseci pa vsaj marec ni bil topel.³¹⁶

Čas od januarja do junija 1627, podobno kot tisti od novembra 1613 do aprila 1614, po podatkih iz Švice spada med najizrazitejša več kot sezono trajajoča hladna obdobja v zadnji polovici tisočletja. Sodeč po nastopu cvetenja hrušk v Schaffhausnu, so se fenofaze zakasnile za tri tedne.³¹⁷ Obilno aprilsko sneženje, ki ga omenja Hren, se ujema tudi z razmerami na ozemlju današnje južne Nemčije, ki izkazujejo zelo mrzlo pomlad, april je bil mrzel s pogosto zmrzaljo. Tudi na ozemlju današnje Nemčije, denimo na Frankovskem, je izpričano še ekstremno hladno poletje.³¹⁸ Mogoče pa je, da so obravnavani viri dokazovali še večje ujemanje s to dolgo vremensko anomalijo. V uvodu v leto 1629 je namreč Hren v gornjegrajskem gosposčinskem protokolu opisal za poljedelstvo in vinogradništvo neugodne vremenske razmere leta 1628; papir dela začetka opisa ni ohranjen, verjetno pa je, da je na manjkajočem pisalo ravno, da je bilo vreme leta 1628 podobno tistemu leta 1627.³¹⁹

Mnenje komisije, ki je jeseni 1627 na terenu v dežju preverjala potrebnost gradnje novega mostu čez Savinjo in pobiranja mostnine za njegovo vzdrževanje,³²⁰ je Hren v koledar korektno označil kot zelo naklonjeno temu projektu.³²¹ Takšno mnenje je namreč komisija sporočila dvorni komori, ta pa ga je marca 1628 sporočila deželnemu knezu.³²²

Vremenski podatek o Kaniži se nanaša na škofovih običajnih potem oddaljene kraje. Tamkajšnji obilni sneg, mraz in veter novembra 1601 je zabeležil pri notici o dogajanju, ki je bilo del dolge vojne.³²³ Iz uporabljene literature sledi, da so bili leta 1601 obrambni jarki Koprivnice zamrznjeni. Turki so prodrli do trdnjave, a je huda zima preprečila dolgotrajnejše obleganje in napad nanjo.³²⁴ Tudi na ozemlju današnje Nemčije je zimski mraz leta 1601 kmalu nastopil.³²⁵

Koledarji in podložniška žurnala niso edini viri, v katere je ljubljanski škof Tomaž Hren zapisoval informacije o vremenu. Dodatne vremenske informacije prinašajo zlasti njegovi pontifikalni protokoli – tip vira, ki ga je predpisal Tridentinski koncil (1545–1563), ljubljanski škofje pred Hrenom pa ga niso sistematično pisali.³²⁶ Med izsledki temeljite umetnostnozgodovinske analize njegovih pontifikalnih

³¹⁵ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 190.

³¹⁶ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 133.

³¹⁷ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 196–197.

³¹⁸ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 142–143.

³¹⁹ »/.../ toto quasi pra[eterito?] /.../« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, uvod v leto 1629).

³²⁰ Brunner, *Bischof Thomas Chrön*, str. 44; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 386.

³²¹ ARS, AS 1073, 126 r, september.

³²² Brunner, *Bischof Thomas Chrön*, str. 44.

³²³ Kanižo so 20. oktobra 1600 zavzeli Turki, leta 1601 je papež Klemen VIII. spodbudil organiziranje vojske za ponovno zavzetje te strateško pomembne točke, ki pa se 10. septembra 1601 ni posrečilo; novembra so opustili tudi obleganje Kaniže (Adamček, *Dugi rat*, str. 122). Kanižo je Hren omenil tudi v pridigi (Turk, *Hrenove pridige*, str. 58).

³²⁴ Petrić, *Koprivnica*, str. 29. Nismo prepričani, ali epizoda časovno sovпада s Hrenovim opisom.

³²⁵ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 132.

³²⁶ Tudi Hren v pontifikalne protokole ni vpisal vseh podatkov o posvetitvah ipd. opravilih,

protokolov od leta 1600 do leta 1628 najdemo podatke o deževnem vremenu, ki je vplivalo na škofove terenske opravke in o posledicah neviht in neurij.³²⁷ Glede na tip vira se okoljskozgodovinski podatki o posledicah izjemnih vremenskih dogodkov seveda nanašajo skoraj izključno na posledice na sakralnih objektih in le izjemoma na druge družbene ali naravne sestavine kulturne krajine. Leta 1600 je strela zanetila požar v Braslovčah, ki je prizadel cerkev in hiše v trgu. Leta 1602 je strela zadela cerkev sv. Neže na Kumu in ubila sedem ljudi, več jih je opekla in ranila. Leta 1603 je pred koncem septembra vsaj na Kranjsko-Sorškem polju močno deževalo; škof je šel namreč 21. septembra posvetit pokopališče, urejeno na Jeprci v času kuge, a je zaradi deževja obred prestavil in pokopališče posvetil šele 29. septembra.³²⁸ Leta 1606 so bile vsaj na Gorenjskem ob koncu novembra poplave. Hren je 26. novembra »kljub nevarni povodnji, ki je preplavila ljudi in živino ter vsepovprek podirala mostove,« odšel posvečevat na Jesenice;³²⁹ poplave so vsekakor bile, podatek o škodi pa zlasti zaradi osebne udeležbe informatorja utegne biti pretiran – bodisi nezavedno zaradi strahu na poti bodisi zavedno, da je s tem povzdignil svoj trud.³³⁰ Pontifikalni protokoli izpričujejo, da je bil ob koncu 16. stoletja ali v prvem desetletju 17. stoletja na Koroškem v Strojni izredni vremenski dogodek, ki je med drugim močno poškodoval tamkajšnje cerkev sv. Urha.³³¹

ki jih je kot škof opravil (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 25; o dejavnostih, ki bi v vir spadale, a jih ni popisal, vsaj op. 1370, 1421 in 1435 na str. 400–401, 407–409).

³²⁷ Ibid., str. 185–222. Ker gre za umetnostnozgodovinsko obravnavo, je mogoče, da se v Hrenovih pontifikalnih protokolih skriva še kak vremenski ali klimatski podatek. Eno od možnih mest je denimo pri vpisu, ki govori o posvetitvah v ljubljanski stolnici 19. maja 1625. Za umetnostno zgodovino zanimivo vsebino tega opisa povzema poved »19. maja je Hren v ljubljanski stolni cerkvi posvetil kapelo in oltar mestnega patrona sv. Jurija mučenca, sv. Katarine, device in mučenke, ter angela varuha ljubljanske škofije« (Ibid., str. 221). Na prav tam objavljenem reproduciranem odlomku vira, ki služi kot ilustracija (slika 81), pa desno od tega – ni jasno, ali se opis nanaša na isti dogodek – najdemo besedi »per h̄yemem«. Ta omemba zime bi lahko prinašala novo vremensko ali klimatskozgodovinsko informacijo, možen pa je tudi drugačen kontekst.

³²⁸ Ibid., str. 189 (letnica), 190–191, 192 (letnica), 193. O Braslovčah tudi Baraga, *Arhivska zapuščina*, str. 87.

³²⁹ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 194 (letnica), 196 (v reprodukciji odlomka vira, priloženi kot ilustracija (slika 15), sta berljivi besedi »inundationibus aquarum«, 401–402. Citat s str. 402.

³³⁰ Tudi umetnostnozgodovinske vsebine v Hrenovih pontifikalnih protokolih niso vedno predstavljene brez olupšav in pretiravanj. Upodobitev podružnične cerkve sv. Florijana blizu Šoštanja v obravnavanih protokolih, delo Hrenovega ilustratorja, ne izkazuje tedanje podobe te cerkve; dodani so ji izmišljeni arhitekturni elementi, značilni za palladijevske novosti (ibid., str. 206, 404–405).

³³¹ Ibid., str. 203 (letnica), 205 – na str. 205: »Uničil je kor (prezbiterij) s streho vred in véliki oltar.« Izredni vremenski dogodek je avtorica poimenovala »vihar« (ibid., str. 205), a bi bil verjetno ustrežnejši izraz nevihta. Vihar je namreč le močan veter, ki povzroča škodo, strela pa je značilnost neviht (prim. *Geografski terminološki slovar*, str. 246, 417; *Meteorološki terminološki slovar*, str. 56, 97; Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 67, 179). V objavljenem reproduciranem odlomku vira, ki služi kot ilustracija (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 205, slika 42č), je berljiva beseda »fulmine«, »fulmen« pa pomeni strelo, razen če se je Hren izrazil v prenesenem pomenu (Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 1999, str. 141–142) ali če gre le za primerjavo in beseda ne označuje neposredno opisanega dogodka. Tudi glede na predstavljeno škodo je malo verjetno, da gre le za posledice močnega vetra. Če je škodo poleg vetra povzročil močan dež, gre za neurje (*Geografski terminološki slovar*, str. 246; *Meteorološki terminološki slovar*, str. 56), najverjetneje pa – zaradi strele – za nevihto.

Leta 1607 je po petih letih strela zopet zadela cerkev sv. Neže na Kumu, pa tudi tamkajšnje cerkev sv. Jošta; v obeh je zanela požar. V drugi polovici drugega desetletja 17. stoletja ali le malo prej ali pozneje je strela zadela tudi novi zvonik pred kratkim zgrajene cerkve sv. Uršule na Uršlji gori in zahtevala eno človeško življenje. Kot izvemo iz drugih virov, je strela leta 1620 zanela požar v novi kapeli v Vrbovcu v Savinjski dolini.³³² V Hrenovih pontifikalnih protokolih nadalje izvemo, da je bilo 14. aprila 1619 vsaj na Ižanskem deževno – ljubljanski škof je namreč v »slabe[m] vremenu« posvetil cerkev na Pijavi Gorici.³³³

Kot pri anomalijah, ki označujejo vremenske razmere daljših obdobj, je tudi iz vrzeli v kronološkem zaporedju vremenskih pojavov krajšega trajanja jasno, da Hren ni dokumentiral vseh nenavadnih vremenskih pojavov. Ni pa očitno, da na seznamu ne najdemo niti vseh tistih vremenskih dogodkov, ki so pomembno vplivali na tedanje gospodarstvo. Med beležkami v koledar za leto 1601, ki ga hrani Nadškofijski arhiv Ljubljana v fondu Kapiteljski arhiv Ljubljana in ga ni pisal tedanji ljubljanski škof, smo našli opis za poljedelstvo nadvse neugodnega vremena ob koncu septembra tega leta. 25. septembra 1601 je v treh deželah, med njimi je nedvomno Kranjska in zelo verjetno Štajerska,³³⁴ močno deževalo, v noči s 25. na 26. september je dež prešel v sneg. 26. in 27. septembra je nastopila močna pozeba, ki je marsikje uničila vso ali vsaj večino strniščne ajde, veliko škodo je povzročila tudi na strniščnem prosu.³³⁵ Podatke o opisanem vremenu v obravnavanih Hrenovih koledarjih in podložniških žurnalih iščemo zaman.

Prav tako Hren v gornjegrajski gosposčinski protokol ni zabeležil poplav v Zgornji Savinjski dolini v pozni jeseni leta 1625. V pismu škofu Hrenu, datiranem s 6. decembrom 1625, jih je opisal gornjegrajski odvetnik, ki se je ravno vrnil s terena, jezdil pa je po območju, prizadetem od poplav.³³⁶ Iz pisma izvemo, da je na prehodu iz novembra v december v Zgornji Savinjski dolini po vzpetinah in dolinah

³³² Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 64, 96, 117, 135–136, 200, 218, 368, 408. Navedba ene človeške žrtve na Uršlji gori navaja k sklepu, da tudi podatek o sedmih žrtvah na Kumu leta 1602 ni pretiran.

³³³ *Ibid.*, str. 216.

³³⁴ Precizneje bi jih opredelila natančna analiza številnih krajev, ki jih vir omenja v različnih kontekstih, denimo v zvezi z gospodarstvom in v povezavi s protireformacijo. Kraji na Gorenjskem so med njimi pogosto omenjeni. Vsaj del maja 1601 pa je imetnik koledarja preživel v Gornjem Gradu (NŠAL, KAL, f. 98, koledar 1601). Evidentno dejstvo, da koledar ni Hrenov, ugotavlja vsaj že Baragov popis (*Arhivska zapuščina*, str. 149). To mdr. potrjuje pisava in omenjanje škofa Hrena v tretji osebi.

³³⁵ NŠAL, KAL, f. 98, koledar 1601, september: »Nota bene. [25., 26., 27. 9. – datumi označeni na seznamu dni]. Ist in landt regen gebest in den. 3. lendtern. Als dan vber naht schnee, vnd den 26. 27. ein grosser rayff vnd die hayden alln oder maisten thayl genumen, so wol die hirsch so noch gestandten.« Glede na datume in vrsti žita je povsem jasno, da gre za strniščno setev, tj. setev po žetvi ozimnega žita.

³³⁶ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 79, Korespondenca škofov, 1625 XII/6. Vir evidentira Baragov popis (*Arhivska zapuščina*, str. 55). Možno je, da je Hren, namesto da bi v gosposčinski protokol zapisal kratko beležko, shranil to pismo kot vir informacij o dotičnih poplavah. Na hrbtni strani je vsebina pisma naknadno označena kot »De nova pontis nostri oberbergensis [sic!] ruina ex inundationibus«, o novi razvalini našega gornjegrajskega mostu, ki so jo povzročile poplave. Pisava utegne biti Hrenova, tudi izražanje v prvi osebi množine je značilno zanj. Proti temu bi govorili napačni črki »-ga-« namesto »-bu-« v pridevniku »gornjegrajski«, a je lapsus verjeten.

ležala snežna odeja, sledilo je deževje.³³⁷ Padavine so vsekakor trajale več dni. Če smemo verjeti izgovoru, ki ga odvetnik navaja kot vzrok za dejstvo, da škof tedaj ni prejel nobene divjadi, so se padavine nadaljevale že dvanajsti dan zapored,³³⁸ stalno je deževalo vsaj na dan in noč pred pisanjem tega pisma.³³⁹ Podatke o škodi, ki so jo povzročile poplave, bomo predstavili v smeri toka Savinje. O Solčavskem ni podatkov; najverjetneje zgolj zato, ker se odvetnik tja pač ni podal in se o škodi na tem območju ni pozanimal. V gornjegrajskem uradu Luče so poplave povzročile veliko škodo, odneslo je vse poti ob Savinji, tudi novo pot proti Vrbovcu.³⁴⁰ V Ljubnem se je podrl novi most in dva jezova; enega od njiju so poplave povsem uničile.³⁴¹ Obširno pa vir opisuje škodo na novem mostu širšega pomena na poti s Kranjskega prek Gornjega Grada proti Šoštanju in Slovenj Gradcu.³⁴² Savinja, ki je zaradi dežja ponoči močno narasla, je spodkopala spodnji mostni opornik in ga premaknila. Spodkopala je tudi pred kratkim pozidani del opornika srednjega mostnega oboka, na tem oporniku je nastala huda razpoka, sesutje je preprečeval železni drog. Po stalnem dežju prejšnjega dne in noči, zaradi katerega je Savinja še bolj narasla kot ob predhodnem pretočnem višku, je reka 6. decembra zjutraj odtrgala večino spodnjega mostnega opornika, tako da se je podrl na novo pozidani

³³⁷ Gornjegrajski odvetnik se namreč pritožuje nad težavno ježo, saj se je konjem lepil na podkve razmočeni sneg, kar je preprečevalo gotov korak: »ich maisten thails denn perg auf vnd ab vnd im regen, denn sich dem roß an denen eysen so hefftig der schnee angefalent, das khein sichrer tritt gewäst, gehen müesen« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 79, Korespondenca škofov, 1625 XII/6). Pri tem in sledečih citatih iz tega pisma opozarjamo, da je črkovni prepis manj dosleden kot pri drugih virih, ker je pisava zelo kurzivna, pogosto je združevanje in izpuščanje črk.

³³⁸ »Wildtpredt ist durhaus nictes vorhanden, denn man in solhem wetter welhes nunmehr in die 12 tag continuirt nictes bekhumbt« (ibid.). »Solches wetter« kaže razumeti v širšem smislu – kot padavine, ne le kot dež; po tako dolgotrajnem deževju se namreč konju ne bi več lepil razmočen sneg na podkve, ker bi se snežna odeja stalila.

³³⁹ »[V]on dem gestrigen vnd in der vergangen naht stetigen regen /.../« (ibid.).

³⁴⁰ »In der Leýtsh hatt es /.../ gahr vill schaden gethann, vnd alle die steeg an der Sann wie auch denn zu Altenburg der erst neulihen von neuem gemaht worden, hinweg genumen« (ibid.). Poimenovanje Luč se verjetno ne nanaša le na vas, ampak na urad Luče v gornjegrajskem gospostvu. Kartiran obseg gornjegrajskega urada Luče gl. v Gestrin, *Gospodarska in socialna struktura*, karta med str. 480 in 481. Izraz »Steeg« se lahko nanaša tako na pot kot na brv (*Deutsches Wörterbuch* – pomena 1 in 3 gesla »Steg«); ker pa so poplave odnesle tovrstne elemente kulturne krajine ob Savinji, gre najverjetneje za poti.

³⁴¹ »Denen Laufnern hatt es /.../ die prukhen, welhe sÿ maisten thails albereit new gemaht gehabt, wider vnd dem Kollenz wie auh dem Khrelio die wüeren vnd sonderlihen dem Kollenz gahr in grundt weg gerießen« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 79, Korespondenca škofov, 1625 XII/6).

³⁴² V izvlečku vsebine pisma je most sicer označen kot gornjegrajski (gl. op. 336), kar pa se očitno ne nanaša neposredno na trg Gornji Grad, ampak na Gornjegrajsko. Glede na to, da je v kontekstu teh poplav izrecno omenjena nevarnost, ki jo za opornike mostu predstavlja les ipd. plavje, ki ga nosita narasla vodotoka, »dise zweÿ gewaßer« (ibid.), s čimer sta lahko mišljeni le Savinja in Dreta, je most stal nekje pod njunim sotočjem. Tako je bil res na poti med Kranjsko in Šoštanjem, kar o novem mostu omenja vir iz Štajerskega deželnega arhiva (Brunner, *Bischof Thomas Chrön*, str. 44). Med podatki o gradnji tega mostu smo iz uporabljenih virov zbrali le tiste, ki vsebujejo neposredne podatke o vremenu. Zastavlja se vprašanje, ali so poplave res nastopile dvakrat kmalu zapored. Lavričeva namreč ugotavlja, da so gornjegrajski most po poplavah obnovili v prvi polovici leta 1625 (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 143), torej več kot pol leta pred poplavami, ki jih opisuje to pismo.

del srednjega oboka. Narasla reka je odnesla tudi nekaj kamnitih gradnikov zgornjega opornika. Bali so se, da bi nadaljnje poškodbe preplavljenega dela opornika, ki se jih zaradi visokega vodostaja ni dalo spremljati, ob tem, da bi škodo večali še les in drugo plavje, utegnile biti osnova za porušenje spodnjega oboka, ki pa ni bilo ravno verjetno.³⁴³ Gre torej za opis hudourniških poplav,³⁴⁴ ki razmere v več pogledih prikazuje stvarno. Omenjene poplave niso dosegle za to območje izjemnih razsežnosti,³⁴⁵ nedvomno pa je nastala še številna druga škoda, ki je to pismo ne omenja.³⁴⁶ Pomislimo samo na številne potoke, ki se na območju, omenjenem v viru, izlivajo v Savinjo. Ti potoki ob takšnih padavinskih dogodkih zaradi velike erozijske moči, povezane z velikim strmcem, in zaradi akumulacij proda in plavja povzročajo huda razdejanja,³⁴⁷ že pred Hrenovim časom pa so poganjali številna vodna kolesa³⁴⁸ in ob poplavah ogrožali denimo veliko mlinov.

7.3. Manj natančni vremenski podatki in posredne vremenske navedbe v Hrenovih koledarjih in podložniških dnevnikih

Iz koledarske beležke, ki omenja prevoz trupla škofa Tavčarja iz Gradca v Gornji Grad, izvemo, da je bil vodostaj Savinje tedaj sorazmerno visok,³⁴⁹ podatek se

³⁴³ »Die prugkhen aber hab ich also gefunden, das das nähste wasser so vom regen groß in der naht angelofen gewäst, denn grundt an dem vndtrigen pfailer also vndterwaschen, das sich der pfailer darvon gesezt, vnd noch denselben des mittrigen schwipogen eben souil, als heur[?] von neuem darzu gemauert worden, vnd hatt allein noh die eisen stangen zusammen gehalten, aber dennoht vmb ein groß spanen prätt ist er zerschrökhter von einander gestanden, von dem gestrigen vnd in der vergangen naht stettigen regen ist wider das waßer vnd noh größer als nehstmal angelofen, vnd hatt an heutt gleich als es tag worden vnd man vom rorate khumen ist, denn maisten thail des vndtrigen pfailer weg gerisßen, daß also des mitterigen schwipogen, eben das was von neuem dazu gemauert worden eingefallen ist /.../, von dem obigen pfailer hatt es auch etlihe stuckh stein herauß geschwemt, vnd ist zubesorgen wenn noch an izo dessen pfailers was mehrers, welches man wegen der größe des waßers nit sehen khann, wirdet zerrißen haben, das als dann noh der vndrige schwipogen /.../ einfallen möhte, vnd nahdem dise zwey gewaßer von holz oder andern richtes[?] herab welches an die pfailer angangen wäre gebracht haben, dennoch ist zu schliesen das es allein an grundt gemangelt habe« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 79, Korespondenca škofov, 1625 XII/6).

³⁴⁴ Prim. Komac, Natek, Zorn, *Geografski vidiki poplav*, str. 15–17.

³⁴⁵ Prim. npr. opis škode v Zgornji Savinjski dolini ob katastrofalnih poplavah leta 1990 *ibid.*, str. 101.

³⁴⁶ Izrazito je osredotočanje na opis škode na prometni infrastrukturi, znotraj nje pa na pomembnejših poteh in mostovih. Stanovanjske in gospodarske stavbe in kmetijska zemljišča ostajajo neomenjeni. To omogoča sklep, da so bile poškodovane kvečjemu redke stanovanjske stavbe. Odnešena ali z debelimi naplavinami zasuta kmetijska zemljišča so bila morda redka. Manjša razdejanja pa so na kmetijskih zemljiščih verjetna, iz opisa so morda izostala, ker gre za čas izven rastne dobe, zato je bila škoda veliko manjša (prim. grafikon v Komac, Natek, Zorn, *Geografski vidiki poplav*, str. 49).

³⁴⁷ O poplavni nevarnosti teh potokov danes *ibid.*, str. 96–97.

³⁴⁸ Zwitter, *Agrarna zgodovina*.

³⁴⁹ »Jacoben Dervar, so die Leych Herrn Statthalters saligen /.../ durch die groß angeloffne Saan geführt« (ARS, AS 1073, 107 r, november; podčrtal Ž. Z.). Na tem mestu je torej Hren škofa Tavčarja označil le s funkcijo notranjeavstrijskega namestnika, ki jo je opravljal.

nanaša na jesen ali iztekajoče se poletje 1597.³⁵⁰ Visok vodostaj je v tem letnem času lahko bodisi posledica kratkotrajnega, a močnega, bodisi dolgotrajnega deževja.³⁵¹ Navedeni citat iz vira pa dokazuje, da nikakor ni šlo za poplave, saj so Savinjo s Tavčarjevim truplom prebredli. Vodostaj je bil torej višji od običajnega, a je še omogočal bređenje; dejstvo, da je škof to ob izdatku posebej zapisal, nakazuje na to, da je bilo bređenje vendarle komaj še mogoče.

Posredna navedba o tem, da so bile v božičnem času v enem od let poznega 16. stoletja³⁵² v Zgornji Savinjski dolini zmrznjene vsaj stoječe vode, časovno ni natančno opredeljena. Nahaja se v kazenskosočni vsebini Hrenovega gornjegraj-skega gosposčinskega protokola. Blaže Janžič iz Spodnje Rečice je bil namreč obtožen kraje rib izpod ledu 23. in 26. decembra.³⁵³

Gosposčinska protokola omenjata nekaj primerov škode, ki so jo povzročile poplave.³⁵⁴ Žal pa te niso natančno časovno opredeljene. Hrenova navedba iz leta 1627, da so poplave v Zgornji Savinjski dolini pogoste,³⁵⁵ ni ravno pomembna, saj jo je zapisal v kontekstu prizadevanj za gradnjo novega mostu in pravico do pobiranja mostnine za njegovo vzdrževanje.³⁵⁶ Kopičenje vesti o nedatiranih poplavah, ki ga v obravnavanih virih zaznamo na pragu drugega desetletja 17. stoletja, priča, da je tedaj gotovo prišlo do poplav. Poplave Savinje so povzročile hud dolg hube Ovčič, ki ji je bila priključena še bližnja pustota Grvoj; obe ležita ob desnem bregu Savinje med Lučami in Ljubnim. Do trikrat so namreč odnesle mlin, stope in žago.³⁵⁷ Čas poplav ni natančneje opredeljen, vsekakor je prišlo do njih pred nastopom novega gospodarja na Grvojevem, ki je hubo in pustoto prevzel 22. maja 1610. Že ob prevzemu kmetije ga je bremenil dolg zaradi obnove po trojnih poplavah,

³⁵⁰ Škof Janez Tavčar je namreč umrl v štajerskem glavnem mestu 24. avgusta 1597, kjer so vsaj notranje organe tudi pokopali (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 23, 310); truplo so po balzamiranju prenesli v Gornji Grad (Petrič, *Ljubljanski škof*, str. 15) – pred zadnjo tretjino novembra istega leta, saj si je Hren zabeležil poravnavo vsaj dela transportnih stroškov 21. novembra (ARS, AS 1073, 107 r, november).

³⁵¹ Rohr, *Extreme Natureereignisse*, str. 211–213, 327.

³⁵² Datacijo v leto 1598, ki se zdi na prvi pogled najbolj verjetna, ovira zapis na vrhnjem robu strani, ki se začne s številko 30 in morda pomeni 30. dan v kakem mesecu. Okrajšava, ki sledi, pa ni standardni način krajšanja oznake nobenega od mesecev. Mogoče je, da gre za opis ledu kakšno leto prej (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 109).

³⁵³ Ni jasno, ali je šlo za ribnik ali za vodotok.

³⁵⁴ Omemba »wassersnott« 23. oktobra 1601 kot enega od vzrokov obsežnih dolgov starega gospodarja hube »Pider« v gornjegrajskem uradu Zadretje pa se ne nanaša na kakšno vremensko pogojeno škodo, denimo rečno erozijo ob poplavah. To nam povsem gotovo sporoča kontekst: »vmb grosser schulden willen, zu weliche der alt mann, durch wassersnott, vnd andere khrankheiten gerahten« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 38) – gre torej za vrsto bolezni, in sicer za zadrževanje vode v mehurju (*Deutsches Wörterbuch*).

³⁵⁵ ARS, AS 1073, 126 r, september.

³⁵⁶ Prim. Brunner, *Bischof Thomas Chrön*, str. 44.

³⁵⁷ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 171: »durh grosse wassergÿß in die dreÿmal hinwegh geflezte mühl stampf, vnd saag.« Lokalizacija s pomočjo vrstnega reda v urbarju iz leta 1602 (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 4, davčni register in urbar gospostva Gornji Grad, 1602, urad Ljubenska gora; pustoto v nasprotju z žurnalom zgolj omenja in ne navaja njenega imena) in *Atlasa Slovenije* (karta 82).

denar si je že izposodil isti mož,³⁵⁸ ki je na omenjeni dan postal gospodar – v času, ko je bil gospodar na Grvojevem njegov sorodnik.³⁵⁹ Na hubi v Čepljah ob vodotoku Dreta vzhodno od Gornjega Grada, kjer je do tedaj gospodaril Jakob Čeplak, je 13. 7. 1612 postal gospodar njegov sin Tomaž. Pri tem izvemo, da je voda tej hubi odnesla obsežne travniške površine. Poplave niso datirane.³⁶⁰ Ob prodaji hube Bukovnik v gornjegrajskem uradu Posavinje 28. januarja 1611 izvemo, da sta bili pripadajoči žagi na vodni pogon uničeni od poplav, te so verjetno krive tudi za popolnoma uničena/e jezova/e.³⁶¹ Škoda, ki so jo povzročile poplave, je eden od vzrokov, zaradi katerih je gospostvo znižalo pristojbino desetega in dvajsetega denariča, ki mu je ob prodaji pripadala. Poplave niso datirane, a je do njih najverjetneje prišlo med decembrom 1609 in januarjem 1611.³⁶² Ob prodaji nekega vrta v gornjegrajskem uradu Zadretje podložniku po imenu Luka Kos (»Kuss«) 27. septembra 1613 izvemo, da je njemu Savinja ob neopredeljenem času pred tem odnesla mlin.³⁶³ Pri menjavi gospodarja »V Kottich« v gornjegrajskem uradu Zadretje je Hren zapisal, da mora gornjegrajsko gospostvo opraviti ogled zaradi škode, ker je Savinja odnesla velik del te posesti.³⁶⁴ Ni jasno, kdaj je do teh poplav prišlo, če pa so z njimi povezani dolgovi iz let 1611–1614, morda leta 1610 ali 1611.

Prihodi jat selilnih kobilic delno izkazujejo vremenske razmere v krajih, od koder so prišle in kjer so se mudile. Ustrezalo jim je zlasti vroče in suho ali vsaj ne prevlažno vreme, v takšnih razmerah so tudi odlagale jajčeca. Niso pa prenašale močnega dežja in mraza. Poleg odsotnosti mraza so na prihod kobilic ključno vplivali tudi vetrovi, ki so določali smer premikanja jat; v naše kraje so jih prinašali denimo severovzhodni vetrovi iz Panonske nižine proti morju. Škoda, ki so jo jate povzročale, je bila neredko velika, a so poročila o njej pogosto pretirana. Kobilice, biblične znanilke apokalipse, so namreč že same dojemali kot katastrofo.³⁶⁵ Hren jih v uporabljenih virih omenja trikrat. Časovni umestitvi historičnih navedb o pustošenju kobilic

³⁵⁸ Posojilo za obnovo je bilo dano »ime«, kar se nanaša na »gedachter Peter Ouzhiza« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 171).

³⁵⁹ Ibid.

³⁶⁰ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 211: »dß wasser im vill wyßmad hinwekh geflezt.« Kraj smo identificirali s pomočjo urbarja iz leta 1602, ki ga imenuje »Tschepplach« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 4, davčni register in urbar gospostva Gornji Grad, 1602, urad Tirovsek), oblika v historični topografiji srednjeveških imen še nekoliko bolj odstopa (Blaznik, *Historična topografija, A–M*, str. 123).

³⁶¹ »Durh wassergyb die zwo saagmüllen verderbt, vnd die wyern in grundt zerrissen« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 195).

³⁶² Ibid. Do prodaje 28. januarja 1611 je namreč minilo šele dobro leto od dogajanja v sklopu prejšnjega postopka prodaje, v sklopu katerega sta 5. decembra 1609 izrecno omenjeni dve k hubi Bukovnik sodeči žagi in še hišni mlin, pri desetem in dvajsetem denariču, torej pristojbini gospostvu od prodaje, pa tedaj še niso predvideli znižanja zaradi vodne škode (ibid., str. 148).

³⁶³ »/.../ Lucas Kuss, welchem die Sään zuuor die müllstatt hinwekh geflezt /.../ (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, 27. 9. 1613).«

³⁶⁴ »ymb des wasserfluß Sään willen so gar vill grundts daselbst hinwekh geflezt hatt«, »ymb dß die Sään ein 3. tail hinwekh geflezt (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, 25. 9. 1615).«

³⁶⁵ Rohr, *Extreme Naturereignisse*, str. 461–465, 490.

leta 1541 in 1544³⁶⁶ sta verjetno pravilni.³⁶⁷ Pogin velikih rojev kobilic pri Kranju in Goričanah ob koncu novembra leta 1611³⁶⁸ pa zelo verjetno izkazuje, da je tedaj nastopil mraz in/ali padavine.³⁶⁹ Na jugu današnje Nemčije je ob koncu oktobra 1611 nastopilo daljše obdobje predvsem jasnega vremena.³⁷⁰ Ker Hren trdi, da so kobilice priletele prek Hrvaške in spodnje Kranjske,³⁷¹ so morda pihali jugovzhodni vetrovi.

Na Črničvu je leta 1607 kamnosek na Hrenovo naročilo postavil nov križ, versko znamenje.³⁷² Že čez tri leta je bilo zaradi vremenskim razmeram neustrezne in slabo kakovostne izdelave potrebno popravilo. Hren je kamnoseku naročil, da mora križ uspešno kljubovati dežju, vetru in snežnim zametom.³⁷³

Pripisovanje odgovornosti za vremensko dogajanje, ki je povzročalo škodo ljudem, denimo točo, neurja, nevihte in pozebe, spada med obtožbe v čarovniških procesih.³⁷⁴ Primeri čarovniških obtožb in procesov, ki jih bomo navedli, glede na kronološki pregled čarovniških procesov na Slovenskem, še niso znani, spadajo pa v čas prvega vala čarovniških procesov, ki je avstrijske dežele zajel ob koncu 16. stoletja, odvijali so se po prvem manjšem višku števila čarovniških procesov na Štajerskem v 80. letih 16. stoletja.³⁷⁵ Ko sta 3. aprila leta 1599 med seboj uradno zamenjala polovični hubi »Jerni Poduejnik« in »Michel Sadnik«, prvi s polovice samotne kmetije Podvejnik v Raduhi nad Lučami, drugi z dela samotne kmetije Zadnjak v Planini nad Ljubnim ob Savinji,³⁷⁶ je Hren zapisal domnevo, da je bil eden od njiju vpleten v čarovništvo, in če se bo domneva izkazala za pravilno, bo

³⁶⁶ O 1541: »Locustae volitarunt« in o 1544: »Volitarunt iterum locustae« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, zadaj, s. p.).

³⁶⁷ Na podlagi Valvasorja jih omenja Rohr, *Extreme Naturereignisse*, str. 481.

³⁶⁸ »Locustae magnaе, armatae, ac galeatae colore, aureo, argenteo et ferreo, ex Turcia advenientes, per Croatiam et Inferiorem Carniolam, prope Görtshach et Crajnburgum mense novembri, maximis agminibus confidenter perierunt anno 1611« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, zadaj, s. p.).

³⁶⁹ Kobilice so namreč priletele v naše kraje že pred tem, saj so še povzročile škodo v kmetijstvu (prim. Ogrin, *Climate research*, str. 95).

³⁷⁰ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 135 – anticiklonalno vreme, torej prevladujoče jasno (Rakovec, Vrhovec, *Osnove meteorologije*, str. 200–202).

³⁷¹ Enako smer prihoda kobilic tega leta je zabeležil tudi Valvasor (Ogrin, *Climate research*, str. 95).

³⁷² ARS, AS 1073, 115 r, maj; NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1607, avgust. Na to vsebino je opozorila že Lavričeva. Postavljanje križev ob cestah je bilo značilno za potridentinski čas (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 58–59, 67, 85, 138, 206).

³⁷³ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 85, 206; podatke iz koledarjev je dopolnila z drugimi arhivalijami.

³⁷⁴ Rajšp, *Čarovniški procesi*, str. 389, 391; Košir, *Čarovniški procesi*, str. 154, 157, 161.

³⁷⁵ Prim. Košir, *Čarovniški procesi*, str. 160, 186–187, 190–235; iz časa Hrenovega škofovanja so bili znani le trije čarovniški procesi – iz let 1611, 1612 in 1615. Na nujnost poznavanja tega dela me je opozorila dr. Lilijana Žnidaršič Golec, za kar se ji na tem mestu zahvaljujem.

³⁷⁶ Lokalizacija s pomočjo Hrenove navedbe, da gre za kmetijo v uradu Ljubenska gora v gornjegrajskem gospostvu, urbarja iz leta 1601 in ob upoštevanju dejstva, da se je priimek ob takšni selitvi spremenil in se priljučil domačemu imenu (prim. Mravljak, *Doneski*, str. 174). Lokalizacijo torej poleg domačih imen potrjuje navedba Mihaela Podvejnika (»Michel Podueinikh«) kot gospodarja polovice hube Podvejnik v omenjenem urbarju (NŠAL, Gornji Grad Ljubljana, f. 1b, urbar Gornjega Grada 1601, urad Luče, s. p.). Sodobna oblika domačih imen je usklajena z *Atlasom Slovenije*, karti 56, 82.

izgubil pravico do hube.³⁷⁷ Leta 1598 je čarovniški proces zadel kmetijo Rastočnik v Ljubenskih Rastkah severno od Ljubnega ob Savinji, mežnarijo podružnične cerkve sv. Nikolaja. Gospodarja so obglavili z mečem,³⁷⁸ žena je morala v skladu s sodbo oditi z ozemlja deželskega sodišča, za sedem otrok so milostno predvideli, da se morajo v enem letu preseliti. Sinu, na katerega se je gospostvo obrnilo, so naložili, da mora 12 porokov jamčiti, da se ni ukvarjal s čarovništvom, sicer se bo moral tako kot mati umakniti iz deželskega sodišča.³⁷⁹ Skoraj hkrati so zaradi obsodbe čarovništva usmrtili še enega moža, ki so ga, pričvrščenega na pranger, do smrti prebičali.³⁸⁰ Povezave med vremenskimi nepravilnostmi in čarovniškimi obtožbami, tipičnimi za del male ledene dobe, so toliko večje, ker so obtožbe prihajale od spodaj, gospodarstvo in zdravje ljudi in živali pa je odvisno od vremena.³⁸¹ Ali je bilo med obtožbami povzročanje slabega vremena, ne vemo, saj vsebine obtožb v nobenem od navedenih primerov ne poznamo. Ostrina kazni procesa proti Rastočniku in »Mazhizi« kaže, da ni šlo zgolj za obtožbo vedeževanja, v opombah dobesedno navedeni nemški izrazi pa dokazujejo, da ni šlo za obtožbo podrejenosti hudiču in letov na srečanja z njim.³⁸² Vremenske obtožbe so bile pri čarovništvu tudi v naših krajih zelo pogoste, a ne edine,³⁸³ vzrok tretjega čarovniškega procesa, ki je naveden v istih Hrenovih virih, ni bil vremenski.³⁸⁴ Vsaj trije čarovniški procesi,

³⁷⁷ ».../ soll mit zauber stukhen beschryen sein /.../« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 11). Katerega od njiju je obtožba zadevala, iz tega vira ne moremo ugotoviti, saj sta navedeni obe domači imeni in obe prečrtani; navedba obeh domačih imen je lahko tudi posledica spremembe »priimka« iste osebe ob menjavi domačij. Ali je prišlo do čarovniškega procesa, iz uporabljenega vira ne izvemo.

³⁷⁸ Glede na sodni red za Štajersko iz leta 1574 je bilo obglavljenje omiljena oblika smrtne kazni (Košir, *Čarovniški procesi*, str. 166).

³⁷⁹ ARS, AS 1073, 109 r, december; NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 9; NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, 25. 4. 1616. Leta 1616 je gospostvo istemu sinu na veliko prigovarjanje sosedov oddalo v začasni zakup rojstno hubo, med pogoji, pod katerimi jo je mogel uživati, je bilo tudi, da bo pobožen, pošten, spodoben in časten, ne pa kot oče, ki so ga »zauberey halber«, zaradi čarovništva, usmrtili (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, 25. 4. 1616). Tudi Hrenov koledar za leto 1598 prestopok poimenuje »zauberey« (ARS, AS 1073, 109 r, december).

³⁸⁰ ARS, AS 1073, 109 r. Šlo je Štefana »Mazhiza«. Za proces je bilo verjetno pristojno gornjegrajsko nepriviligirano deželsko sodišče. Usmrnitev ju je namreč z omenjenim Rastočnikom zadela ob podobnem času, enako velja za izrek sodbe v tretjem čarovniškem procesu (gl. spodaj), tudi v koledar si je Hren zabeležil vse tri procese v istem odstavku (ARS, AS 1073, 109 r). Poreklo žrtev drugih dveh čarovniških procesov smo lokalizirali – zanju je bilo pristojno gornjegrajsko deželsko sodišče (*Historischer Atlas*, Blatt 31: Laibach, Blatt 32: Cilli; prim. Košir, *Čarovniški procesi*, str. 166–167: čarovniški procesi, ki so potekali pred gornjegrajskim deželskim sodiščem, še niso bili znani).

³⁸¹ Behringer, *Kulturgeschichte des Klimas*, str. 173–176, 178.

³⁸² Prim. Košir, *Čarovniški procesi*, str. 154–155, 161 – temu bi namreč ustrezal izraz »Hexe«, »Hexerei«.

³⁸³ *Ibid.*, str. 154–155, 157–158, 160–163; Rajšp, *Čarovniški procesi*, str. 389, 391.

³⁸⁴ Iz Hrenovega zapisa o tem, da je na polovici hube Goršek v Primožu pri Ljubnem 25. marca 1599 novi gospodar postal Peter, izvemo, da je bil pred tem gospodar njegov brat Oswald, čigar ženo Potencijo bi zaradi zlih dejanj in brezbožnega čarovništva (»gottlosen zauberstuckh«) skoraj zadela usmrnitev z utopitvijo. Hudodelstva je po Hrenovih besedah izvajala nad svakom Petrom in njegovimi otroki. Škof je zapisal, da je dva nečaka ubila, tri pa pohabila. Vendar so

ki smo jih predstavili, pomenijo podvojitve števila znanih čarovniških procesov iz časa Hrenovega škofovanja, omenjeni usmrtitvi sta edini znani usmrtitvi zaradi čarovništva v obdobju Hrenovega škofovanja.³⁸⁵

Vreme spada med dejavnike, ki so vplivali na pojav lakote, draginje³⁸⁶ in epidemij. Pri tem je bil zlasti pomemben vremenski vpliv na letino. Bolezni so se lažje širile med slabo prehranjenimi in zato manj odpornimi ljudmi, tudi lakota v mladosti poslabša poznejšo odpornost.³⁸⁷ Mile zime so prispevale k lažjemu širjenju bolezni.³⁸⁸ Hudo lakoto Hren omenja leta 1570 in 1591, pri slednji je posebej poudaril velike prostorske razsežnosti in draginjo, ki je bila v tem letu značilna za Kranjsko.³⁸⁹ Vpliv vremena na pridelek žita je mnogoplasten, odvisen med drugim od žitne vrste, ozimne ali jare setve ipd. Lakoto je lahko povzročilo zlasti več zaporednih let z mrzlo zimo ali zelo dolgotrajno snežno odejo, s pozebo ali deževnim poletjem.³⁹⁰ Pridelek ozimnega žita leta 1625, ki se verjetno nanaša na gornjegrajsko gospostvo, je bil mnogo večji kot leta 1624.³⁹¹ Aprila leta 1606 je Hren prodajo gosposčinskega vinograda utemeljil z njegovo nedonosnostjo v času svojega škofovanja;³⁹² vendar ni jasno, ali je bila ta posledica neugodnih vremenskih razmer.

obtoženko pomilostili, a so se morali z možem in otroki umakniti z mesta gospodarja polovice hube, Potencija je morala zapustiti deželo, sin čevljar je ušel iz zapora, mož je moral zapustiti ozemlje gornjegrajskega deželskega sodišča (ARS, AS 1073, 109 r, december; NŠAL, Gornji Grad Avstrija, žurnal 1598, str. 10).

³⁸⁵ Prim. Košir, *Čarovniški procesi*, str. 193–194.

³⁸⁶ Draginje, ki jo Hren večkrat omenja v dvajsetih letih 17. stoletja, ne povezuje v vseh primerih izrecno s slabimi letinami, leta 1623 denimo poudarja, da gre za posledico vojskovanja (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, leto 1623). Podatkov o draginji zato nismo sistematično zbrali.

³⁸⁷ Behringer, *Kulturgeschichte des Klimas*, str. 146–147. Bolezni nismo spremljali sistematično, ker uporabljeni viri ne dajejo vedno vpogleda v to, koliko ljudi je na območjih, ki jih omenjajo, denimo zbolelo za kugo, v kolikšni meri pa gre predvsem za posamezne primere in splošno razširjen strah pred širitvijo bolezni.

³⁸⁸ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 38.

³⁸⁹ O letu 1570: »Fames magna,« o 1591: »Fames magna in toto mundo. Et in Carniola starius frumenti 8 fl 40 kr constitit« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, zadaj, s. p.). Omenja pa tudi lakoto na Nemškem ob koncu maja 1612. Navaja jo kot vzrok za to, da je v Frankfurt na Majni, kjer so tedaj volilni knezi izbirali novega cesarja, bodoči cesar Matija odšel le z maloštevilnim spremstvom: »Rex Mathias illuc pariter concessit cum paucis, propter famem ibi grassantem (ARS, AS 1073, 116 r, maj).« Podatki o vremenu leta 1611 na ozemlju današnje Nemčije izpričujejo močno ohladitev ob koncu prvega majskega desetdnevja, ki je povzročila pozebo, poletje je bilo vroče in nevihtno, zaključek poletja pa deževen. Prihodnja mrzla in snežena zima pa je poškodovala ozimno žito (Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 135–136).

³⁹⁰ Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 22–23, 45.

³⁹¹ 12. julij 1625: »Quod messis etiam multo copiosior sit ea, quae fuit anni praeteriti« (ARS, AS 1073, 124 r, julij). Da je šlo za ozimno žito, sklepamo na osnovi datuma. Glede na tamkajšnjo notico na seznamu julijskih dni je bil Hren 12. julija v Gornjem Gradu, omemba pa morda še spada med navedbe iz pisma oskrbnika, med katerimi je že pred tem omenjeno gornjegrajsko žito.

³⁹² NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 84.

8. Klimatskozgodovinski pomen obravnavanih virov

Ozemlje današnje Slovenije je kljub majhnosti podnebno močno raznovrstno. Klimatska klasifikacija, ki temelji na modificirani Köppenovi, loči tri podnebne tipe, submediteransko, zmerno celinsko in gorsko podnebje. Ločnice med posameznimi tipi in podtipi v prostoru in času niso konstantne, ampak so se v zgodovini spreminjale.³⁹³ Na podlagi predstavljene analize lokacij, kjer je škof Hren opazoval vreme, se večina podatkov nanaša na ozemlje, katerega podnebje danes spada v podtip podnebja nižjega gorskega sveta v zahodni Sloveniji, ki zajema še velik del zahodne Zgornje Savinjske doline, ter v podtip zmerno celinskega podnebja osrednje Slovenije.³⁹⁴ V delu Hrenovih vremenskih podatkov se kažejo vremenske razmere, značilne za širše območje, del jih je lokalnega pomena,³⁹⁵ kar velja zlasti za nekatere podatke o padavinah, pri katerih v splošnem prihaja do večjih odstopanj na bistveno krajše razdalje kot pri temperaturah.³⁹⁶ Bistveni vzroki za velik klimatskozgodovinski pomen obravnavanih Hrenovih podatkov so: 1. znatna količina vremenskih podatkov iz vira prve roke, ki se nanašajo na obdobje, iz katerega je bilo za ozemlje, na katero se ti podatki nanašajo, doslej znanih le malo zanesljivih vremenskih podatkov,³⁹⁷ 2. so izključno ali skoraj izključno rezultat dela istega opazovalca, kar denimo pomeni sorazmerno enotne kriterije o tem, ali pojav spada med anomalije, vredne zapisa, ali ne,³⁹⁸ 3. celo pri enem od redkih historičnih podatkov je Hren navedel primarni vir, iz katerega je črpal podatek – dnevnik škofa Glušiča.³⁹⁹ Pri njegovih sodobnikih je bilo običajno prevzemanje navedb iz starejših virov, ne da bi označili poreklo podatkov, kar je povzročilo nastanek kompilacij, ki ne morejo biti osnova za znanstveno ukvarjanje s klimatsko zgodovino.⁴⁰⁰

Med podatki dvanajstdnevij je s klimatskega vidika pomembno, da v zgodnjem 17. stoletju padavine iz oblakov v novoletnem času nikakor niso padale le v obliki snega, neredko je tudi deževalo. Kljub pogostemu mrazu tudi vzpon temperatur nad ledišče ni bil redkost. Število dni s padavinami je iz leta v leto močno nihalo. S klimatskega vidika pomembnejša od rezultatov na nereprezentativno število dni omejenih dnevnih vremenskih opazovanj v okviru božične prognoze, ki tudi niso ohranjeni za veliko število zaporednih let, pa je analiza podatkov o anomalijah.

³⁹³ Ogrin, *Podnebni tipi*, str. 40–47.

³⁹⁴ Prim. karto *ibid.*, str. 47; *id.*, *Climate research*, str. 89.

³⁹⁵ Prim. Zwitter, *Podnebne spremembe*, str. 65–66.

³⁹⁶ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 33; Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas*, str. 57.

³⁹⁷ Ogrin, *Climate research*, str. 93 – od vremenskih podatkov, ki jih omenjajo analizirani Hrenovi koledarji in gosposčinska protokola, v preglednici navaja le tri: deževno leto 1627, poplave in draginjo 1628, ne pa tudi drugih podatkov o tem letu, ki jih omenja škof, in kobilice leta 1611. Tolmačenje izraza »Oberkrain« kot gorati in hriboviti del Kranjske (»Highland Carniola«; *ibid.*, str. 91–92) ni ustrezno; izraz se v kontekstu tedanje upravne delitve nanaša na četrt Zgornjo Kranjsko (prim. Golec, *Politično-upravna podoba*, str. 112). Enako o »Unterkrain«.

³⁹⁸ Povsem enotni ti kriteriji niso ostajali, odvisni so denimo od Hrenove starosti, zdravstvenega stanja ipd.

³⁹⁹ NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1600, fol. 1 v, 2 r.

⁴⁰⁰ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 35.

Če jih beremo na ustrezen način, delno omogočajo razbrati povprečne klimatske razmere dvajsetih in tridesetih let 17. stoletja na delu slovenskega ozemlja s poudarkom na podnebjju nižjega gorskega sveta v zahodni Sloveniji in zmerno celinskem podnebjju osrednje Slovenije. Poudarek je na zimskih razmerah. Predstavljamo nekaj opazanj o vremenskih podatkih, ki jih je Hren verjetno zaradi izjemnosti zapisal v uporabljene vire. Sneženje ob koncu oktobra (1622)⁴⁰¹ in obilno sneženje v Zgornji Savinjski dolini sredi novembra (1607), ki ni zajelo le gorskih vrhov, je bilo deležno posebne škofove pozornosti. Med decembrom in marcem je bila snežna odeja s presledki običajen pojav, zato iz virov večinoma izostaja, razen če je njena debelina bistveno odstopala od povprečne – navzgor ali navzdol. Ne le odsotnost snega celo v gorah vso zimo (1616/17⁴⁰²) ali večino zime (1612/13) – že odsotnost snežne odeje do sredine januarja je bila vredna beležke (1618). Ko je na višku zime snežna odeja dosegla višino človeka (januar 1608), je to vzbudilo pozornost; toliko bolj, če je še veter naredil snežne zamete (1613). Vsekakor zapisa vredna sta bila izdatna novozapadla februarjska snežna odeja in mraz, ki sta po dotlej mili zimi povzročila škodo na poljih, v sadovnjakih in v gozdu (1624/25). Na začetku aprila je bila snežna odeja, segajoča do pasu, v Zgornji Savinjski dolini nenavadna (1627). Blizu petih mesecev trajajoče zimske razmere (1613/14) so bistveno odstopale od povprečja. Kar zadeva padavine, je ekstremna suša v vegetacijski dobi poljščin (1540) vzbujala še zanimanje prihodnjih generacij, ki v času Hrenovega škofovanja podobne suše niso doživele. Huda suša aprila in čez sredino maja (1610), ki je nedvomno povzročala skrb glede prihodnje letine, je bila neobičajna. Spomladansko deževje, ki je trajalo več kot mesec in se je zavleklo daleč v maj (1614), je bilo vredno beležke. Ekstremno vlažna in hladna poletja (1628, verjetno tudi 1627) so vsekakor štela med anomalije. Jesensko deževje ni vzbujalo posebne pozornosti, če ni preseglo običajnih okvirov in so nastopile poplave (1612).

Mala ledena doba ima v Srednji Evropi tri skupne značilnosti – občasen pojav ekstremno hladnih in vlažnih poletij posamič ali v skupinah, v času od novembra do marca nižje temperature in manj padavin ter večji obseg alpskih ledenikov.⁴⁰³ Podatki iz analiziranih Hrenovih virov potrjujejo prvo od njih, hkrati je glede na to, da zgodnje 17. stoletje v Srednji Evropi ne spada med viške male ledene dobe,⁴⁰⁴ pričakovano, da škof ni zabeležil veliko takšnih poletij. O drugi in tretji omenjeni značilnosti male ledene dobe v Srednji Evropi pa Hrenovi podatki ne omogočajo trdnih sklepov. Na podlagi zgoraj predstavljenih anomalij sklepamo, da je bilo za zime v času Hrenovega škofovanja, zlasti za podnebje nižjega gorskega sveta zahodne Slovenije, verjetno pa tudi za zmerno celinsko podnebje osrednje Slovenije, značilno pogosto pojavljanje snežne odeje med decembrom in marcem. Debela je bila denimo do nekaj decimetrov, v takšnih gorskih dolinah, kakršna je Zadrebča z

⁴⁰¹ Ne vemo sicer, kje je škof tedaj bil, a je v tridesetletnem obdobju 1961/62–1990/91 denimo v Gornjem Gradu ob sedmi uri zjutraj sneg prekrival več kot polovico tal v oktobru le en dan leta 1970 (*Klimatografija*, 2000, str. V, 75).

⁴⁰² O zanesljivosti podatka gl. poglavje 7.2.1.

⁴⁰³ Pfister, *Wetternachhersage*, str. 52.

⁴⁰⁴ Zwitter, *Podnebne spremembe*, str. 63.

Gornjim Gradom, ki ne izstopajo po številu dni s snežno odejo,⁴⁰⁵ morda en meter, ne pa meter in pol. Ni bilo nenavadno, če je snežna odeja v ravninah ležala še na začetku aprila, a je bila tedaj tenka. Občasno je število dni s snežno odejo preseglo maksimalno število dni s snežno odejo v obdobju 1961/62–1990/91; to v Gornjem Gradu znaša 113,⁴⁰⁶ v zimi 1613/14 je bilo verjetno do 130 dni. Povprečne pomladi niso bile ne zelo suhe ne zelo vlažne, a je prihajalo do velikih nihanj. Izjemno namočene jeseni niso bile pogoste.

Z dendroklimatološko metodo – na podlagi analiz hrastovega lesa – izdelana rekonstrukcija junijskih padavinskih in temperaturnih razmer na ozemlju jugovzhodne Slovenije že sodi med rekonstrukcije historičnega podnebja tistih delov slovenskega ozemlja, na katere se Hrenovi podatki vsaj deloma nanašajo, in zajema obravnavani čas Hrenovega škofovanja.⁴⁰⁷ Viri, ki smo jih analizirali v tem članku, prispevajo nadaljnji pomemben drobec k poznavanju poteka podnebnih sprememb na Slovenskem, ki jih z uporabo podatkov od drugod tudi ob upoštevanju meteoroloških modelov zaradi lege na stičišču ne moremo zadovoljivo predstaviti. Večina glavnih anomalij, ki jih je v obravnavane vire zabeležil škof Hren, se sicer ujema z ugotovitvami iz Srednje Evrope, zima 1616/17 pa je bila na obravnavanem ozemlju milejša kot ob Donavi na ozemlju današnje Avstrije.

II. Objava virov

Primarni namen edicije virov je njena uporabnost za vremensko in klimatsko zgodovino. Objavljamo dvanajstdnevne vremenske opise in siceršnje neposredne vremenske podatke. Uvode v dvanajstdnevna vremenska opazovanja, ki smo jih že predstavili,⁴⁰⁸ iz edicije izpuščamo, prav tako izpuščamo redke nevremenske podatke, ki so vpisani med dvanajstdnevna vremenska opazovanja. Hrenovim časovnim umestitvam smo pripisali datume. Vire objavljamo v kronološkem vrstnem redu. Podatke o zimah smo uvrstili pod poznejše od dveh let, na kateri se nanašajo. V prvem oklepaju je zapisano leto, za katerega koledar vsebuje tiskane predloge, v drugem oklepaju pa mesto v viru, kjer se zapis nahaja; tudi kjer ga označujemo z mesecem, ta ne pomeni nujno časovne umestitve opisanega pojava, ampak zgolj mesto vpisa v viru. Kjer območje, na katerega se vremenski podatki nanašajo, ni navedeno že v objavljenem odlomku vira, smo objavo opremili s podatki o lokacijah, kjer je škof Hren tedaj bil, če te podatke najdemo v virih in literaturi, predstavljenih v opombi 144. Kratice in krajšave smo razvezali,⁴⁰⁹ pri čemer tega pri ustaljenih okrajšavah nismo posebej označevali. Dopolnila izvirnika smo zapisali v oglatem

⁴⁰⁵ Prim. *Klimatografija*, 2000, karta med str. XXV in 1.

⁴⁰⁶ Ta maksimum obdobja 1961/62–1990/91 je bil dosežen v zimi 1962/63 (ibid., str. 75).

⁴⁰⁷ Čufar et al., *Reconstructing dry and wet summers*, str. 607–615.

⁴⁰⁸ Gl. 4. poglavje.

⁴⁰⁹ Pri razvezavi latinskih okrajšav se držimo Cappellijevega slovarja (*Dizionario di abbreviature*).

oklepaju zlasti v primerih besed ali besednih delov, ki v originalih zaradi stopnje ohranjenosti papirja, razmazanega ali propadlega črnila niso berljive ali pa so ohranjeni preskromni fragmenti črk, da bi omogočali enostavno branje; zapise smo dopolnili glede na vsebino in slovnično obliko, ki sledita iz sobesedila. Na velik pomen originalnih ločil za razbiranje vremenskih podatkov smo že opozorili.⁴¹⁰ Pike Hren ni uporabljal le v pomenu končnega ločila, vendar pa ugotavljanje, ali ima vsaka od pik pomen današnje pike, vejice ali niti tega ne, ne bi bilo mogoče, zato pri objavi ohranjamo originalno rabo ločil,⁴¹¹ le vsak dnevni zapis dnevnih vremenskih opazovanj smo zaključili s končno piko, ki je tudi v originalih na tem mestu pogošta, neštevilsko opredelitev datuma pa od sledečega opisa ločili s podpičjem. Raba velike in male začetnice v originalih ni ustaljena, poleg tega razločevanje pri vseh črkah ne bi bilo mogoče. Zato smo veliko začetnico ohranili le pri lastnih imenih oseb in krajev, na začetku povedi pa zaradi omenjene negotovosti le na začetku vpisa vsakega dne. Pri vremenskih podatkih, ki se ne nanašajo na dvanajstdnevna opazovanja, pišemo z veliko začetnico vsak smiseln začetek povedi.

1540

NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, suša 1540, (zadaj, s. p.):
Siccitas magna anno 1540.

1575

Zmanjšana vidnost l. 1575 – gl. 1599.

1597

ARS, AS 1073, 107 r (1597), toča v Podveži, (december):

12. 12.: Jacob Sedelshak ledigt ab, vnd bezallt seine zehent in der Lëutsch dem hab ich auch, weil der schauer aldort geschlagen 3 s[ta]r] allerleÿ traÿdts nachgesehen, mit 5 fl 20 kr

1598

ARS, AS 1073, 108 r (1598):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze, (prva platnica):

D[ies(?)] --- festo natalis Domi[ni] [usque ad (?)] festum] epiphaniae Domini [inclusive (?)] --- [s]udi, sereni, et frigidi.

Lokacija: Beležka »hÿeheer auf Laybach« v povezavi z nakupom primorskega vina je vpisana med dva podatka, datirana z 2. 1. 1598. Dokazuje, da je bil škof vsaj del obravnavanega časa v Ljubljani.⁴¹²

⁴¹⁰ Gl. poglavje 7. 1.

⁴¹¹ Veliko začetnico uporabljamo le za piko na koncu povedi. V primerih, ko ni jasno, ali pika označuje le okrajšavo, ki smo jo razvezali, ali služi tudi kot ločilo, smo jo v objavi obdržali.

⁴¹² ARS, AS 1073, 108 r, januar.

2. Prehod hladne fronte 4. 12. 1598 zvečer, (december):

Abents halbe sechse hats starkh geschriben, vnd doch hell gehimblitz vnd also zwischen schneyben getondert.

Hrenove lokacije ne poznamo, a je verjetno, da gre za pojav širših razsežnosti.

1599

NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1600, zmanjšana vidnost, 29. 7. 1575 in velika noč 1599, (fol. 1 v, 2 r):

NB: Eodem [vpisano neposredno pod seznamom vremena med sveto nočjo in sv. tremi kralji, ki je vzorno datiran 1599–1600] anno 1575 29. julii. ein grosser rauch in ganzem landt wie ein dikher nebel: sonst ist der himel haytter, vnd der tag hayß gewest. Anno 1599 vmb osstern similitur in Crain. Ist darauf ein grosser erschrecklicher sterb im landt, vnd in Steyer gefolget.

1600

NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1600:

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1599–1600, (fol. 1 v):

25. 12.	1. Die heylig Christ nacht vnd der heylig tag; waren trüeb vnd gewülkig, aber warmb vnd gegen den abend außgezogen vnd haytter.
26. 12.	2. Der heylig sankt Stephans tag; früe haytter vnd khaltt: mittag etbas trueb: abends ein wenig geschriben, vnd in der nacht vill baß.
27. 12.	3. Sankt Johans tag; vor mittag sehr geschriben: nach mittag etbas weniger, vnd in der nacht.
28. 12.	4. Heyliger khindl tag; abermall den ganzen tag starkh geschriben.
29. 12.	5. Sancti Thomae Cantuariensis; auch geschriben aber linder.
30. 12.	6.; Trüeb. vnd gar ein wenig schnee morgens: darnach gar schön, khüel vnd haytter, auch die ganze nacht.
31. 12.	7.; Similitur: vmb mittag ein wenig ein schneeben: abents auch gar ein winzigen: sonst. haytter durcheinander.
1. 1.	8. Heylig new jahrs tag; schön vnd khüel morgens, vnd haytter den ganzen tag.
2. 1.	9. In octava sancti Stephani; schön, haytter vnd khüell.
3. 1.	10. In octava sancti Jöannis; similitur.
4. 1.	11. In octava Innocentulorum; trüeb: vmb mittag ein 2. stund geregnet gegen abent sich außgezogen.
5. 1.	12.; Schon, haytter, vnd khüell.

2. Deževna julijska noč 1600, (junij):

3. julii. Nocte intempesta ac pluvia venimus in castrum Zurrissenhaÿmb /.../.⁴¹³

Lokacija: 1. in 2. 7. je Hren vršil cerkvene opravke na območju Podčetrka, po omenjenem prihodu v Žusem je 4. 7. tam vizitiral.⁴¹⁴

⁴¹³ Najverjetneje gre za nekoliko napačno zapisano obliko kraja Žusem. 4. 7. je namreč vizitiral faro sv. Jakoba v Žusmu (»Sÿessenhaimb«; prim. Blaznik, Mihelič, *Historična topografija*, str. 179, 218).

⁴¹⁴ NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1600, junij.

1601

ARS, AS 1073, 111 r (1601):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1600–1601, (prva platnica):

25. 12.	1. Heÿliger Chrisst tag; durchauß schön, haytter vnd warmb: vnd die metten hell vnd lyech biß an tag.
26. 12.	2. Sankt Stephans tag; vor mittag etbas gewülkhig: vnd nach mittach wenig genezt: abents, vnd in der nach starkh geregnet.
27. 12.	3. Sancti Johannis. tag; die ganze nacht starkh geregnet: morgens zimlich: nach mittag genÿselt, abents sterkher geregnet vnd also des ganzen tages.
28. 12.	4. Khindlein tag; trüeb, warmb; khottig, vnd etbas khaltlet.
29. 12.	5. Sancti Thomae Cantuariensis; die nacht ganz haytter, morgens schonn khalt. vnd also den ganzen tag.
30. 12.	6. Morgens khallt trüeb, windt vnd schnee durcheinander. also den ganzen tag.
31. 12.	7. Khalt, etbas wintig. gewäet, vnd wenig schnee durcheinander.
1. 1.	8. Heÿliger newjahrstag; morgens khalt, etbas wenig geschniben: also continuirt. aber abents starkh geschniben.
2. 1.	9. Ganzen tag starkh geschniben.
3. 1.	10. Khalt, haytter: abents sterkher rauch oder nebel vor khelten.
4. 1.	11. Ganzen tags haytter vnd grimig khalt.
5. 1.	12. In simili.

Lokacije: V koledarju za leto 1600 izvemo, da je Hren 25.–27. 12. pridigal v ljubljanski stolnici in v šentjakovski cerkvi.⁴¹⁵ 29. 12. 1600 pa v koledarju za leto 1601 navaja sežig protestanstkih knjig,⁴¹⁶ in sicer v Ljubljani, v okviru dela reformacijske komisije. Ker je to komisijo na Kranjskem vodil škof Hren,⁴¹⁷ je verjetno, da je bil osebno v Ljubljani. Zgolj ugotovitev, da je komisija vršila delo v Ljubljani »še cel januar 1601«⁴¹⁸ ni dovolj precizna, da bi omogočala označevanje dni. Gotovo pa Hren v času teh dnevnih vremenskih opazovanj ni bil v Gornjem Gradu. Tja se je namreč vrnil 1. februarja 1601, potem ko je bil okoli 8 tednov odsoten zaradi verskih komisij.⁴¹⁹

2. Zimske razmere v Kaniži novembra 1601, (november):

Canisiensis fuga, et dispersio christiani exercitus his diebus. proh dolor, contigit, propter nimias nives, frigus et turbinem.

1602

ARS, AS 1073, 112 r (1602):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1601–1602, (prva platnica):

⁴¹⁵ Ibid., december. Delno o tem tudi Turk, *Hrenove pridige*, str. 60.

⁴¹⁶ ARS, AS 1073, 111 r, vpis na seznamu dvanajstdnevnih vremenskih opazovanj.

⁴¹⁷ Benedik, *Protireformacija*, str. 132–133.

⁴¹⁸ Ibid., str. 133. Prim. ARS, AS 1073, 111 r, januar: »Dises ganzes monat nacheinander haben die herren reformations commissarien die ganze burgerschafft in specie, oder yeden in particulari examinirt.«

⁴¹⁹ ARS, AS 1073, 111 r, januar.

25. 12.	1. Der heylig Christ tag; trüeb: nit sehr khaltt: vnd zimlich geschriben: abents aufgehört: die metten war auch finster et caetera.
26. 12.	2. Sancti Stephani; morgens haytter: also continuirt nit trýeb, nit haytter. vnd etbas kheltter.
27. 12.	3. Sankt Johannis tag; haytter, clar, vnd khaltt doch zimlicher massen, biß abent den ganzen tag.
28. 12.	4. Sacrosanctorum innocentulorum; haytter vnd sehr khaltt.
29. 12.	5. Sancti Thomae Cantuariensis; haytter. vnd vberauß grimmig khaltt.
30. 12.	6. Dominica; etbas trüeb, wermer, vnd gegen mittag ein wenig schnee geniselt: nach mittag jauchig. vnd warmb, abents von dächern geträyfft: monscheinig, doch trüeb.
31. 12.	7. Sylvestri; ganzen tag schön haytter: vnd nit sehr khaltt.
1. 1.	8. Festum novi anni; hayter, aber warmb, vnd dachtraipfig also den ganzen tag. nachts khelter: vnd monscheinig.
2. 1.	9. 2. Hayter, schön, vnd mehr alß vordern tags khalt.
3. 1.	10. 3. Similiter.
4. 1.	11. 4. Jauchig: wárm: vnd dachtraýpfig: maysst gegen den abent et caetera.
5. 1.	12. 5. Schön, haytter: doch nit khalt.

Lokacije: 1. 1. 1602 je bil škof v Ljubljani, saj je zabeležil uporabo misala z dekorirano zunanostjo pri šentjakobskih jezuitih. Morda je ostal v Ljubljani tudi v prihodnjih dneh. Gotovo je bil namreč v mestu 6. 1., ko »primitiae Labaci /.../ celebratae in curia episcopali,« nato pa je 10. 1. iz Ljubljane odpotoval v Gornji Grad.⁴²⁰

2. Verjetni vremenski opis januarske noči 1602, (januar):

10. 1. Oberburgum Labaco, nocte intempesta advenimus, commisso negotio reformationis illustri domino Cobenzelio.⁴²¹

1603

ARS, AS 1073, 113 r (1603):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1602–1603, (prva platnica):

25. 12.	1. Der heylig Christ tag; die metten schön lyecht: nit sehr khaltt: gegen den morgen ein khleiner schnee biß auf mittag geniselt: hernach trüeb, schön, vnd zimlich warmb.
26. 12.	2. Sankt Stephans tag; schön, hayter, die sohn geschienen, ein zimliche zeýtt. die nacht lyecht zimlich warmb. vnd trükhen.
27. 12.	3. Sancti Jöannis evangelistae; khalt: trüeb, doch schön gar ein wenig schnee geniselt.
28. 12.	4. Sanctorum bimulorum martyrum; schön, hayter, aber khalt den ganzen tag.
29. 12.	5. Dominica, quae fuit sancti Thomae Cantuariensis; similiter, aber noch khälter.
30. 12.	6. Thomae Cantuariensis; similiter.

⁴²⁰ ARS, AS 1073, 112 r, januar.

⁴²¹ Gre za kranjskega vicedoma Filipa Kobenzla, Hren in Kobenzel sta kmalu nato, v postnem času istega leta, izvajala protireformacijo na spodnjem Kranjskem (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 188; Benedik, *Protireformacija*, str. 133).

31. 12.	7. Sancti Sylvestri; khalt morgens, trüeb: nach mittag biß abendt gar ein khlainen schnee genÿselt. abents vnd die nacht haytter.
1. 1.	8. In festo novi anni; morgens neblig, grimmig khaltt aber alßbald haytter gegen mittag. schön, die sohn vnd khaltt.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; morgens schön, doch khaltt: also ganzen tag.
3. 1.	10. Octava sancti Jöannis; morgens haytter, khüell vnd schön durchauß.
4. 1.	11. Octava sacrosanctorum bimulorum; similiter per omnia.
5. 1.	12. Dominica quae fuit vigilia epiphaniae; similiter per omnia.

Lokacije: Iz januarskih notic izvemo, da je bil škof Hren 1. 1. v ljubljanski šentjakovski cerkvi, morda je v kranjskem glavnem mestu ostal vse do 7. 1., ko je zabeležil, da se je vrnil v Gornji Grad, izrecno iz Ljubljane.⁴²²

2. Sneženje na povratku iz Gradca februarja 1603, (februar):
Eodem [21. 2. 1603]. Recessi Graetio: veni sero ad Sanctum Joannem prope Haag.⁴²³ Valde ningebat.

1607

NŠAL, KAL, f. 98, Hrenov koledar 1607:

1. Iz Hrenovega zapisa o apostolskem vizitatorju Giovanniju Battisti Salvagu,⁴²⁴ (oktober):

»Pridie vigiliae Omnium sanctorum Labaco discessit ad monasterium cartusianorum in Freydniz,⁴²⁵ quod visitavit: deinde in Verhnikam et inde in vigilia dicta mane discessit in pluviis in Adelspergen.⁴²⁶«

2. Sneženje novembra 1607, (november):

14. novembris primae nives et fere dies octo, uti antea pluviae per totidem, continuaverunt: ad altitudinem unius viri ad crucem benedictam in monte Zhernillez. Nota bene. Et tamen triduo postea resolutae intra octiduum evanuerunt. O[mnipotent] Dei magna potentia.

Lokacija: Poleg omembe Črnivca dejstvo, da je bil Hren tedaj na Gornjegrajskem, potrjuje gornjegrajski podložniški žurnal, kjer med datumi na začetku vpisov najdemo 8., 9. in 16. november tega leta.⁴²⁷

⁴²² ARS, AS 1073, 113 r, januar.

⁴²³ Tj. St. Johann im Saggautal/Šent-Janž ob severnem vznožju Kozjaka. V bližini sta kraja Oberhaag/Zgornji Osek in Unterhaag/Spodnji Osek. Šent-Janž je bil v Hrenovem času pomembno farno središče, fara je od jožefinskih reform bistveno manjša (Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 639; krajevna imena po *Atlas Slovenije*, karti 9–10). Lokalizacijo potrjuje dejstvo, da je od tam Hren odpotoval v Radlje ob Dravi.

⁴²⁴ Ime smo raje kot po viru, ki ga obravnavamo (ta vizitatorja označuje z nemško obliko imena), prevzeli v italijanščini po Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 402.

⁴²⁵ Bistra.

⁴²⁶ Postojna.

⁴²⁷ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 100–101.

NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, (zadaj, s. p.):
Permaximae nives, et immemorabiles 1607.⁴²⁸

1608

NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, (str. 103):
Začetek leta 1608:

Januarius totus nivalis ultra hominis altitudinem nives frequentes et copiosae ceciderunt perdurantes diu usque februario⁴²⁹.

1610

ARS, AS 1073, 114 r (1610):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1609–1610, (prva platnica):

25. 12.	1. Nox natalis Domini; nubilosa: mane quoque: aer temperatus: ad stillicidia usque tectorum: sic tota dies et vesper.
26. 12.	2. Sancti Stephani; nox nubila: non adeo frigida: mane hora 5. coepit ningere: ventus turbinis: que cessavit in meridie: postea nives usque ad noctem.
27. 12.	3. Sancti Joannis evangelistae; mane serenum: frigus: turbo mixtus nivibus tota die, etiam nocte.
28. 12.	4. Sacrosanctorum bimulorum; mane serenum, at turbo nives involvens giransque gelu acrius: sol meridie: ventus et frigus etiam vespere. qui circa noctem remisit, frigore continuante.
29. 12.	5. Sancti Thomae Cantuariensis; mane, meridies sic vesper subserenus sole nonnihil rutilante: frigus etiam nocte, absque vento tamen et nivibus.
30. 12.	6. Mane frigidum subserenum: meridies sole subrutilans, subnubilo tamen vesper gelidus. purior autem: et ita noctu.
31. 12.	7. Sancti Sylvestri; tota die frigus et serenitas et sol. nonnihil venti in agro tamen Labacense. Vesper tranquillus absque vento: sic no[x].
1. 1.	8. Dies sancti novi anni; mane serenum et frigidum: sol sine ven[to], ⁴³⁰ vesper mitior, cum nebulis: ita et nox.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; mane similiter serenitas cum medioc--- ⁴³¹ : meridie sol rutilans frigore remisso: stillicidium e tect[i]s resolutis nivibus: sic vesper: nox serena. lunaque sublustris.
3. 1.	10. Octava sancti Joannis evangelistae fuit dominica; mane frigidum et serenum, meridies turbida: tota dies respersa glacie: niviculae vespere [et] noctu.
4. 1.	11. Octava sacrosanctorum bimulorum; tota dies turbida: palustris cum stillicidio ventus pluvialis etiam nocte.
5. 1.	12. Vigilia epiphaniae; consimiliter per omnia, etiam nocte.

Lokacije: 31. 12. opis vremena omenja veter na Ljubljanskem polju, zato sklepamo, da je bil škof v Ljubljani. Zapis na seznamu januarskih dni pa dokazuje, da je bil škof vse obravnavane dni tega meseca v Ljubljani.⁴³²

⁴²⁸ Ker nimamo dokazov, da se navedba ne nanaša na november 1607, krajev, kjer se je škof zadrževal v ostalih zimskih delih tega leta nismo iskali.

⁴²⁹ Sklon zadnje besede je posledica dejstva, da je beseda hkrati naslov meseca.

⁴³⁰ Verjetno manjka še ena kratka beseda.

⁴³¹ Požrt papir, a manjka le zaključek besede in kakšna beseda za njo.

⁴³² ARS, AS 1073, 114 r, 1. platnica in seznam januarskih dni.

2. Nevihta 8. 3. 1610, (marec):

Eodem [8. 3. 1610]. Morgens vmb 7 uhr, hatt es starkh gereget: gehimblizt oder geplizt: getonndert: vnd bald darauf wider geschnÿben etc.

Mane hora 7. tonuit: et pluviae [abstersis (?) nivibus (?) erant (?)]⁴³³.

Lokacija: glede na vpis ob seznam marčevskih dni je bil škof v Gornjem Gradu.⁴³⁴

3. Suša aprila in maja 1610, (maj):

Siccitas magna, nullaeque pluviae toto mense aprili et maio usque ad diem 17. may quae fuit feria secunda in rogationibus coepit et continuet pluere. sit benedictus Deus. beata mater Virgo: et omnes coelites. amen.

Lokacije: Z oznak na seznamu dni aprila sledi, da je bil škof več kot polovico meseca v Ljubljani,⁴³⁵ nenazadnje je v ljubljanski stolnici 4. aprila opravil posvetitev,⁴³⁶ 11. aprila pa pridigal v ljubljanski stolnici.⁴³⁷ Na začetku druge polovice meseca je bil v Gornjem Gradu – najverjetneje en teden. Iz ene v drugo rezidenco je potoval prek Kamnika.⁴³⁸ Med 21. in 23. aprilom njegovo prisotnost v Zgornji Savinjski dolini izpričuje gosposčinski protokol.⁴³⁹ S seznama majskih dni pa sledi, da je velik del, morda ves čas, ko v maju omenja sušo, preživel v Ljubljani, Kamniku in Gornjem Gradu.⁴⁴⁰ V Zgornji Savinjski dolini je 11. in 17. maja vršil tudi patrimonialnosodno dejavnost.⁴⁴¹

1611

ARS, AS 1073, 115 r (1611): Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1610–1611, (prva platnica):

25. 12.	1. In nocte ac die natalis Domini; schön: haytter: monscheinig lÿecht: khalt: etbas windig burja beÿ tag vnd nacht.
26. 12.	2. Sancti Stephani; similiter aber ohne windt: vnd die sohn geschinnen.
27. 12.	3. Sancti Joannis evangelistae; mane turbidum: parvae niveculae: frigus: sol a prandio: vespere nives paulo maiusculae: nox frigida et sublustris.
28. 12.	4. Sacrosanctorum innocentulorum; mane frigidum: dies postea turbida: nox sublustris.
29. 12.	5. Sancti Thomae Cantuariensis; nocte ninxit: mane acre frigus: meridie sol ac tota die serenitas.
30. 12.	6. Dominica infra octavam; tota nox serena ac lucida: mane frigus acerrimum, sic tota die: coelo pomeridiano turbido.

⁴³³ Stlačeno na rob strani s koledarskim seznamom marčevskih dni, delno zmazano črnilo.

⁴³⁴ ARS, AS 1073, 114 r, marec.

⁴³⁵ Ibid., april.

⁴³⁶ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 201.

⁴³⁷ Turk, *Hrenove pridige*, str. 60.

⁴³⁸ ARS, AS 1073, 114 r, april. Okrajšavo lokacije, kjer se je mudil kratek čas tik preden je prispel v Gornji Grad, bo potrebno še razrešiti.

⁴³⁹ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 165–167.

⁴⁴⁰ ARS, AS 1073, 114 r, maj.

⁴⁴¹ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 168–169.

31. 12.	7. Sancti Sylvestri; nox lucida ac serena: mane mitius paulo: die subnubila ac leni: ita ut tota die nives liquescerent.
1. 1.	8. Novi anni; consimiliter, aura tamen mitiori: tota die stillicidia.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; mane similiter: meridie usque ad vesperam pluviae roris ad instar: nocte humida nives radente.
3. 1.	X. Octava sancti Joannis; aura adhuc mitior ac plane tepida: abrais nivibus dies splendida, vesper serenus.
4. 1.	XI. Octava bimulorum; pluviae tota nocte ac die in noctem, qua incipiente cessaverunt.
5. 1.	12. Vigilia epiphaniae; nox suda: nebulae mane: aura mitigata: a prandio pluvioiae, tempus udum et nebulosum: per totam diem. sic vespere ac nocte pluviae copiosae.

Lokacije: 24. 12. 1610 je škof prispel v Ljubljano.⁴⁴² 25.–27. 12. je ostal v mestu, saj je vršil bogoslužje v ljubljanskih cerkvah. 31. 12. je posvetil zvon v ljubljanski šentjakovski cerkvi, v Ljubljani je 1. 1. 1611 vršil bogoslužje. 6. 1. je maševal v ljubljanski stolnici,⁴⁴³ naslednji dan je odšel v Gornji Grad.⁴⁴⁴ Ker je opis dejavnosti v času med božičem in sv. tremi kralji nenavadno izčrpen, je verjetno, da je bil tudi na vmesne dni v Ljubljani; o 30. decembru to morda potrjuje plačilo zvona za ljubljanske jezuite.⁴⁴⁵

1612

NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, zima, (zadaj, s. p.):

Rursus hyems aprica, mitis et sine nivibus, usque ad februarium, tam in montanis quam planitie anno 1612.

1613

ARS, AS 1073, 117 r (1613):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1612–1613, (prva platnica):

25. 12.	1. Nox sancta natalis Domini; serenissima, tranquilla, temperata, absque vento et nivibus per totam faciem terrae. Sic tota dies sancta, cum nocte insequenti per totum.
26. 12.	2. Sancti Stephani; serena, temperata tranquilla. circa vesperam coelum turbidum: ventus modicus, nonnihil frigidus. nocte serena et temperata.
27. 12.	3. Sancti Joannis evangelistae; coelum turbidum: aura subcalida et nebulosa. a prandio pluvia: ad vespere cessans: coelo manente turbido per noctem.
28. 12.	4. Sacrosanctorum bimulorum; mane nebulae: postea nubila aura temperata usque ad noctem: deinde coelum serenius, luna splendente.
29. 12.	5. Sancti Thomae Cantuariensis; aura temperata, coelo turbido usque ad horam 8. pomeridianam: post pluviae copiosae ad 1. horam: de caetero nocte sublustris.
30. 12.	6. Dominica; absque naevo tota dies, sole splendente: aura paula ad frigus intensiore. nox serena: luna splendente.

⁴⁴² ARS, AS 1073, 115 r, januar.

⁴⁴³ ARS, AS 1073, 114 r, december; ARS, AS 1073, 115 r, januar. O posvetitvi vélikega zvona v šentjakovski cerkvi 31. decembra 1610 tudi Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 203.

⁴⁴⁴ ARS, AS 1073, 115 r, januar.

⁴⁴⁵ ARS, AS 1073, 114 r, december.

31. 12.	7. Sancti Sylvestri; dies serena, nonnihil nubila, sole splendente, usque ad noctem qua fuit lunae splendore illustrata.
1. 1.	8. Dies sanctae circumcisionis; mane serenum cum nebulis ac nubibus [sol]e splendente: usque meridiem. postea nubilum. circa vespertas roravit paululum: nocte pluviae.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; mane nubilum cum nebulis: meridies serena clara et sole illustrata usque ad noctem. circa horam 8. pluviae. serenum postea.
3. 1.	10. Octava sancti Jöannis; mane clarum. serenum: lucidumque sic tota dies et nox.
4. 1.	11. Octava bimulorum; sine naevo serenum mane coelum: sic meridies: sic tota dies: et nox insequens.
5. 1.	12. Vigilia epiphaniae; per noctem nivulae: meridie nullae: postea dies sole serena et nocte luna.

Lokacija: Pontifikalni protokoli sporočajo, da je Hren 25. 12. 1612 pridigal v ljubljanski stolnici.⁴⁴⁶ Glede na ohranjeni fragment seznama dni meseca, verjetno januarja, je bil tudi vsaj od 3. do 5. 1. 1613 verjetno v Ljubljani.⁴⁴⁷

2. Opis zime, (februar):

Notabile admodum

Hoc anno mitis admodum et benigna fuit hyems qualis ab immemorabili tempore ulla vix extitit: adeo ut plana montes et convalles non prius, quam in festo sanctae Agathae, hoc est. 3. februarii⁴⁴⁸ anni 1613 primis nivibus cöoperirentur. Bonum annum, cum messe et vindemia fertili atque praestanti augurantur. Postea modicae nivex,⁴⁴⁹ mox zephyro flante resolutae.

Lokacije: Pred marcem 1613 je v Hrenovem koledarju ohranjen fragment seznama dni enega od predhodnjih mesecev, ki dokumentira bivanje v Ljubljani od ok. 3. do ok. 7. v mesecu, sledi pot prek Kamnika na prvi tretjini meseca, morda med Ljubljano in Gornjim Gradom. Iz siceršnjih zapisov je jasno, da je bil škof 6. 2. na sinodi v Gornjem Gradu. Zato je omenjeni fragment verjetno del seznama januarskih dni.⁴⁵⁰ Začetni datumi vpisov v gornjegrajski gosposčinski protokol beležijo škofovo nahajanje v Zgornji Savinjski dolini 24. in 25. 1. ter 8., 11., 14. in 22. 2.⁴⁵¹ Glede na oznake ob seznamu dni marca je skoraj ves mesec preživel v Ljubljani in Gornjem Gradu – okoli prvi dve tretjini verjetno v Ljubljani in malo več kot zadnji teden v Gornjem Gradu. 22. 3. je iz Gornjega Grada plačal za delo v ljubljanski stolnici.⁴⁵²

3. Noč z 20. na 21. april, (april):

Et venimus nocte valde intempesta et periculosa ad sanctum Georgium in Scalis.

⁴⁴⁶ Turk, *Hrenove pridige*, str. 60.

⁴⁴⁷ ARS, AS 1073, 117 r. Več o omenjenem fragmentu dni meseca gl. pod točko 2 tega leta.

⁴⁴⁸ Po Grotefendu pa je dan sv. Agate 5. 2. (Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 32).

⁴⁴⁹ Z drugačno tinto »nivex« popravljeno v »nives«.

⁴⁵⁰ ARS, AS 1073, 117 r, januar–februar.

⁴⁵¹ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, januar–februar 1613.

⁴⁵² ARS, AS 1073, 117 r, marec.

Lokacija: potoval je v Maribor, v igri je odsek do Škal, s seznama aprilskih dni pa je jasno, da je bil pred tem v Gornjem Gradu,⁴⁵³ gre torej za pot iz Gornjega Grada v Škale.

4. NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613: jesen 1612, zima 1612/1613, (uvod v leto 1613):

Notandum fuit serenissima, ap[rica⁴⁵⁴] et optima hyems, qualis ab i[mme] morabili tempore visa vix fuit. Autumnno namque iugibus saeviente pluvijs et inundationibus, nullae nives neque in vallibus, neque in montibus, pe[r] universam faciem terrae ceciderunt usque ad festum conversionis sancti Pauli apostoli et ultra. Laus Deo ad fest[um] sanctae Apolloniae.

Lokacije: o zimi 1612/1613 gl. točko 1. Jesen 1612: 7.–10. 10. se je Hren mudil v Podsredi in okolici, 14. in 15. 10. v Pleterjah.⁴⁵⁵ 23. 10. njegovo prisotnost v Zgornji Savinjski dolini izpričuje začetni datum vpisa v gosposčinski protokol.⁴⁵⁶ 18. 11. je bil škof zagotovo v Gornjem Gradu.⁴⁵⁷ Škofovo prisotnost v Zgornji Savinjski dolini nato izpričujeta začetna datuma patrimonialnosodnih vpisov 23. 11. in 14. 12. 1612.⁴⁵⁸

1614

ARS, AS 1073, 118 r (1614):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1613–1614, (prva platnica):

25. 12.	1. Nox natalis domini nostri Jesu Christi; serena valde: sine naevo: totaque lunari splendore sublustris: tranquilla. et non adeo frigida (nihil enim in calice gelavit) sic tota dies usque in vesperam.
26. 12.	2. Sancti Stephani; nox nubilosa, luna lucente: mane frigus itidem. meridie: vespere. et sic deinceps.
27. 12.	3. Sancti Joannis evangelistae; nox nubila et lucida: mane serenum sol: ventus modicus [ma]ne: crevit meridie: etiam circa vespere: et postea cessavit ventus: stillicidiis insequentibus.
28. 12.	4. Bimulorum; nubilosa dies tota: mane nonnihil venti: caeteroquin aura [m]itis: stillicidia tota die: circa vespere ni[n]xit (modicis pluviiis[]) sub nocte niviculae.
29. 12.	5. Thomae Cantuariensis fuit dominica; quasi a media nocte nives copiosae et continuae: mane quoque usque ad horam secundam pomeridianam: cessarunt nives et coelum factum est serenum: ac lucidum aliquantulum nebulis tectum.
30. 12.	6. Coelum mediocriter nubilum: et ventus nives dispergens tota die. adeo ut praemissis 30. bobus. 120. hominibus: ac 4. equis clitelaribus, ut iter per nives pararent: nos insecuti eos Labacum confectos, cōacti simus redire Oberburgum.

⁴⁵³ ARS, AS 1073, 117 r, april.

⁴⁵⁴ Odt rgano; dopolnjeno glede na vsebino koledarja ARS, AS 1073, 117 r in žurnala 1598 (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, zadaj, s. p.).

⁴⁵⁵ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 207–209.

⁴⁵⁶ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 214.

⁴⁵⁷ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 209.

⁴⁵⁸ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, str. 214–215.

31. 12.	7. Sancti Sylvestri; de nocte tota, et nonnihil mane venti nives dissipantes: serenitas, sol: magnum frigus: meridie: ac tota die. etiam nocte insequente. tamen cum mal[acia] ⁴⁵⁹].
1. 1.	8. Festo novi anni; nox stellis ac luna serena cum vehementi frigore: mane coe[lum] nubilum. mitiusque: meridie discussa nubila: vesper tranquillus, serenus ac frig[idus]. ⁴⁶⁰

Lokacije: Pri škofu Tomažu je bil od 27. 12. 1613 (namreč od dne sv. Janeza evangelista) do 2. 1. 1614, ko se je vrnil v Ljubljano, na obisku brat Andrej Hren. Verjetno je torej, da sta bila s škofom omenjene dni v Gornjem Gradu. 30. 12. 1613 sta namreč oba s spremstvom krenila iz Gornjega Grada proti Črničcu, da bi šla v Ljubljano, a sta se morala vrniti v Gornji Grad, ker se poti čez prelaz v globokem snegu ni dalo urediti. Upravičeno torej domnevamo, da je škof v snegu v Gornjem Gradu ostal tudi 31. 12. Njegovo bivanje v Gornjem Gradu na začetku januarja izpričuje koledarski seznam januarskih dni.⁴⁶¹ Škofovo prisotnost v Gornjem Gradu 2. 1. 1614 izpričuje tudi patrimonialnosodna dejavnost.⁴⁶² O povratku v Ljubljano gl. točko 3.

2. Obilno sneženje ob koncu decembra 1613, (januar):

Pridie novi anni et antea, fuit adeo nix magna et ventus eam dispergens, ut integra ferme hebdomada [nemo⁴⁶³] posset montem ultro citroque transire. Labacum ire volentes ad festum (licet infirmo adhuc corpore) praemissis 30. bobus: multis equis, et hominibus rusticanis, ad parandum viam in nivibus: venientes cum Andrea fratre, qui me invisit, ad radicem montis, cum 14. equitibus: cōacti sumus redire Oberburgum. Consimiliter saevierunt venti et nives, in Carniola, in Leytsh, et in montanis in circuitu Oberburgense. ut ne toto octiduo, homines ad invicem convenire: vel sylvestria incolentes, pro lignis accedere possent. Bene vertat Deus omnia.

Lokacije: gl. točko 1.

3. Zima 1613/1614, (zadnja platnica):

Nota bene: Nives primum ad plana ceciderunt 12 novembris 1613. secundae 18. novembris. Et deinceps continuarunt usque post pascha ad dominicam in albis, quasi mensibus V. continuis.

Lokacije: V čas med obema prvima sneženjema sodi 16. 11. 1613, prvi ohranjeni novembrski datum, ki uvaja vpis v gornjegrajski gosposčinski protokol in izpričuje škofovo prisotnost v Zgornji Savinjski dolini. Podatek enakega porekla dokazuje

⁴⁵⁹ Dopolnjeno glede na fragment sledečega a-ja, gesla v Wiesthalerjevem slovarju (Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 2002, zlasti str. 201) in glede na pomensko ustreznost.

⁴⁶⁰ Od tu dalje je škof podatke dvanajstdnevnega vremenskega opazovanja pisal na ne-ohranjeni list koledarja.

⁴⁶¹ ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica, januar.

⁴⁶² NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, december 1613.

⁴⁶³ Zmazano črnilo, dopolnjeno po smislu.

Hrenovo prisotnost na omenjenem območju 22. 11.⁴⁶⁴ 25. 11. je Hren v Gornjem Gradu posvetil oltar,⁴⁶⁵ 2. 12. 1613 je prav tako v Gornjem Gradu sklenil dogovor z umetnikom za novo umetnino za celjske kapucine⁴⁶⁶ in isti dan v Zgornji Savinjski dolini vršil patrimonialnosodno dejavnost.⁴⁶⁷ Da je bil v Gornjem Gradu tudi na prehodu v leto 1614, smo že spoznali. Zapisi na seznama januarskih in februarjskih dni 1614 sporočajo, da je 5. 1. – informacijo potrjuje dodatna notica – prek Kamnika prispel v Ljubljano in tu ostal do začetka februarja, ko se je prek Kamnika vrnil v Gornji Grad; škofovo nahajanje v Ljubljani potrjuje še del drugih januarskih vpisov. Pred sredino februarja je potoval prek Kamnika v Kranj in Goričane.⁴⁶⁸

4. NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613: Zima 1613/1614, (začetek vpisov leta 1614⁴⁶⁹):

Nota. Hyems huius [anni] coepit a festo sanctae Cath[arinae] tunc enim nives ceciderunt et continuarunt iacentes usque ad pascha et ultra. Pluviae postea et frigus usque ad pen[tecostem].

Lokacije: Gl. točko 3. Nato do binkošti, ki so bile 18. 5. 1614,⁴⁷⁰ začetni datumi patrimonialnosodnih vpisov izkazujejo Hrenovo prisotnost v Zgornji Savinjski dolini 25., 26. in 28. aprila ter 1., 3., 5., 9., 12., 13. in 16. maja.⁴⁷¹

1617

ARS, AS 1073, 120 r (1617):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1616–1617, (prva platnica):

25. 12.	1. Nox natalis domini nostri Jesu Christi; luna usque in mane resplendente sublustris ac serena tota: frigida tamen. et absque ullo vento: sic ipsa dies sancta: mitigato nonnihil frigore, ad stillicidia tectorum vesper nubilus: et nox similiter. ventus nullus.
26. 12.	2. Sancti Stephani; nubes et caligo per noctem et pluviae. vehementius mane et die tota, in noctem. cessarunt circa. 9. horam noctis: quae fuit sublustris et nubila.
27. 12.	3. Sancti Joannis; mane serenum, caligine respersum, apparente tamen coelo: mitigato frigore, postea serena dies: et nox sublustris, absque naevo. et aura temperata ac mitis ad stuporem usque.
28. 12.	4. Innocentulorum; tota dies nubila. et lutosa. nox pariter, et sine vento.
29. 12.	5. Sancti Thomae; nubila, aura leni, sine glacie, aut vento. post prandium sol ad horam. iterumque nubes et aura mitis.
30. 12.	6. Dominica infra octavam; serena omnia.

⁴⁶⁴ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, november.

⁴⁶⁵ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 210. O ohranjenem osnutku gornjegrajske pridige s tega dne Turk, *Hrenove pridige*, str. 44–45.

⁴⁶⁶ ARS, AS 1073, 117 r, april.

⁴⁶⁷ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, december 1613.

⁴⁶⁸ ARS, AS 1073, 118 r, prva platnica, januar, februar. Z navedbo se ujema Turkova omemba Hrenovega opravljanja bogoslužja v Kranju na pepelnično sredo 1614 (Turk, *Hrenove pridige*, str. 44–45, 58); pepelnična sredo je bila leta 1614 12. februarja (Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 35, 160–161, 220).

⁴⁶⁹ Gre za Hrenov pripis, zapisan z drobno pisavo pravokotno na prvotno besedilo.

⁴⁷⁰ Prim. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 160, 161, 220.

⁴⁷¹ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, april, maj 1614.

31. 12.	7. Sancti Sylvestri; serena dies mane: dehinc nubila: ab hora prima pomeridiana sol. deinceps nubes et caligo.
1. 1.	8. Circumcisio Domini; tota dies nubila et ad nives respiciens usque in noctem sine ullo vento: mediocriter frigida. et hoc Oberburgi.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; mane serenitas toto coelo: sol resplenduit: et sic duravit.
3. 1.	10. Octava sancti Joannis; pariformiter.
4. 1.	11. Octava Innocentulorum; adhuc serenius coelum magis: nox tamen fuit nonnullis conspersa nubeculis ac modico vento.
5. 1.	12. Vigilia epiphaniae; plus ultra serenior per omnia, ac sole collustrata[.] serenitas et amoenitas hyemis anni huius stupenda[e] absque nivibus p[lu]viis et ventis usque.

Lokacije: Na podlagi lokativa »Labaci« levo nad opisom dnevnega vremena privzemamo, da je bil Hren vsaj 25. 12. 1616 v Ljubljani. Na seznam dvanajstdnevja je škof 1. 1. 1617 zapisal, da je tedaj prispel v Gornji Grad.⁴⁷² O 3. do 5. 1. gl. op. 155 v šestem poglavju. Ker je Gornji Grad blizu Vrbovca, hkrati pa se podroben opis potovanja začne s 3. 1., sklepamo, da je bil Hren 2. 1. 1617 verjetno v Gornjem Gradu. Gotovo pa je bil tam del 3. 1. Gornjegrajski gosposčinski protokol namreč na ta dan beleži opravljanje patrimonialnosodne dejavnosti pred odhodom v Gradec.⁴⁷³ Potovanje, ki ga izpričujejo koledarske navedbe in se je začelo 3. 1., se torej ni začelo zjutraj; s tem se ujema navedba, da je Hren prvi dan prenočil v bližnjem Vrbovcu.⁴⁷⁴

2. NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598: Zima (začetek, s. p.):

Anno 1617⁴⁷⁵ hyems sine nivibus fuit. campis montibusque apricis. non sine miraculo. Ver autem pluvium et aquis abundans mistis nivibus.

Lokacije: Začetni datumi vpisov v gornjegrajski gosposčinski protokol dokazujejo škofovo prisotnost v Zgornji Savinjski dolini 14., 15. in 17. 11. 1616. Hrenovo prisotnost v Ljubljani vsaj del dni med koncem novembra in sredino decembra izpričuje dejstvo, da se je v kranjskem glavnem mestu tedaj mudil nadvojvoda Ferdinand, ki so ga v škofijskih prostorih pogostili. Nahajanje v Zgornji Savinjski dolini 22. 12. pa zopet izpričuje začetni datum vpisa v gornjegrajski gosposčinski protokol.⁴⁷⁶ Pri lokacijah dvanajstdnevja na prehodu iz leta 1616 v novo leto smo spoznali, da je škof vsaj božič preživel v Ljubljani, na začetku leta 1617 pa je za kratek čas prispel v Gornji Grad. Pot iz Gornjega Grada v Radlje ob Dravi, na katero se je škof podal 3. 1. 1617, je bila že del poti v Gradec, kamor je Hren

⁴⁷² ARS, AS 1073, 120 r, prva platnica.

⁴⁷³ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, konec leta 1616.

⁴⁷⁴ ARS, AS 1073, 120 r, januar.

⁴⁷⁵ Letnica ni izpisana povsem razločno; gl. op. k Tabeli 4.

⁴⁷⁶ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, november, december 1616.

prispel 8. 1.⁴⁷⁷ V Gradcu je preživel vsaj večino januarja in februarja.⁴⁷⁸ 6. 3. pa je z nadvojvodovim dovoljenjem odšel iz Gradca in 10. 3. prispel v Gornji Grad.⁴⁷⁹ 13. in 14. 3. prisotnost v Zgornji Savinjski dolini izkazuje začetna datuma vpisov v gornjegrajski gosposčinski protokol.⁴⁸⁰ 22. 3. je prispel v Ljubljano.⁴⁸¹ 6. 4. je posvečeval v Ljubljani, 9. 4. na Gorenjskem na Jesenicah.⁴⁸² 11. 4. je prenočil v Goričanah in tam ostal še 12. 4. O 16. 4. pravi, da je prisostvoval pogrebu v ljubljanski stolnici, 17. 4. pa je odšel iz Ljubljane.⁴⁸³ Nato prisotnost v Zgornji Savinjski dolini dokazujejo začetni datumi vpisov v gosposčinski protokol 28. in 29. 4. ter 4., 6. in 8. 5.⁴⁸⁴ 11. 5. je posvečeval pri sv. Martinu pri Kranju.⁴⁸⁵ Škofovo prisotnost v Zgornji Savinjski dolini izkazuje začetni datum vpisa v gosposčinski protokol 17. 5. 1617.⁴⁸⁶ Nato pa je 25. 5., na dan sv. rešnjega telesa, v Gornjem Gradcu vodil slovesno bogoslužje.⁴⁸⁷ 30. 5. je zlatovezec iz Berlina še prišel »ad nos Oberburgum«, isti dan je Hren odšel v bližnji Vrbovec in tam prenočil. 31. 5. je še posvečeval v Vrbovcu,⁴⁸⁸ potem pa za dober teden odšel v toplice v Topolšico nad Šoštanjem. 8. 6. je od tam odšel v Slovenj Gradec, nato pa prek Radelj in Wildona 11. 6. prispel v Gradec.⁴⁸⁹ Lokacije smo iskali do sredine junija.

⁴⁷⁷ Gosposčinske opravke 3. januarja 1617 je namreč vršil »antequam Graetium proficeremur« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, januar 1617), o poti in prihodu v Gradec ARS, AS 1073, 120 r, januar. Že februarja 1603 smo spoznali primer Hrenove poti med štajersko prestolnico in ozmeljem današnje Slovenije prek Radelj ob Dravi, tedaj v drugo smer (ARS, AS 1073, 113 r, februar).

⁴⁷⁸ Poleg navedbe iz gosposčinskega protokola, ki smo jo ravnokar spoznali, bivanje v Gradcu januarja 1617 potrjuje dejstvo, da je 10. januarja odpravil iz Gradca domov konje in služabnike, isti dan navaja, da je bil v graški dvorni kapeli in v farni cerkvi, 21. januarja pa je plačal zlatarju »alhÿe«, v prisotnosti graškega mestnega pisarja (ARS, AS 1073, 120 r, januar). O 6. februarju 1617 bi smeli zapisati, da je bil na sinodi v Gornjem Gradcu (Kolar, *Sinode škofa Hrena*, str. 444), po drugi strani pa je v gornjegrajski gosposčinski protokol zapisal, da vanj februarja ni vpisoval, ker je bil v Gradcu (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, februar 1617); mogoče je, da se je vrnil le za čas sinode, ko ni vršil patrimonialnosodne dejavnosti.

⁴⁷⁹ ARS, AS 1073, 120 r, marec. Glagol »appello« ima lahko tako pomen odhoda kot prihoda (Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 1993, str. 275–276), zapis »Oberburgum appulimus foelicer« najbrž poudarja srečen prihod. Isti glagol je Hren uporabil pri Ljubljani 22. 3. 1617.

⁴⁸⁰ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, marec 1617.

⁴⁸¹ ARS, AS 1073, 120 r, marec. Gl. op. 479 pri objavi virov.

⁴⁸² Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 215. O Jesenicah 9. 4. tudi ARS, AS 1073, 120 r, april.

⁴⁸³ ARS, AS 1073, 120 r, april.

⁴⁸⁴ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, april, maj 1617.

⁴⁸⁵ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 215–216. O tem, da je bil 11. 5. 1617 škof Hren pri Kranju tudi Turk, *Hrenove pridige*, str. 60 in ARS, AS 1073, 120 r, maj.

⁴⁸⁶ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, maj 1617.

⁴⁸⁷ ARS, AS 1073, 120 r, maj. Razlaga, da gre za sv. rešnje telo, v Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 58, 95, 152–153, 220.

⁴⁸⁸ ARS, AS 1073, 120 r, maj; o 31. 5. 1617 tudi Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 407 in o zlatovezcu str. 123.

⁴⁸⁹ ARS, AS 1973, 120 r, maj, junij. Lokalizacija toplic po Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 141.

1618⁴⁹⁰

NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, zima, (začetek vpisov l. 1618):

Nota bene: Usque ad 16. januarii nullae nives. nec in montibus visae sed aprica ---⁴⁹¹.

Lokacija: Škof je zabeležil odhod v Ljubljano 28. 11. 1617.⁴⁹² Patrimonialnosodna dejavnost izkazuje, da je bil Hren 16. 1. 1618 v Gornjem Gradu. Tam pa je bil tudi vsaj del iztekajočega se leta 1617, kot izpričujeta začetna datuma vpisov v gosposčinski protokol 24. 11. in 28. 12.⁴⁹³

1621

ARS, AS 1073, 122 r (1620): Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1620–1621, (december):

25. 12.	1. Nox natalis Domini; ventosa ac nubila aurae mitis ita ut nives auferrentur penitus. sic dies tota nonnihil serenior cum vento tamen.
26. 12.	2. Sancti Stephani; cessavit ventus vehemens nocte praecedenti. in qua circa diluculum roravit. dies nubila: auraeque mitis. sic tota die et nocte.
27. 12.	3. In festo sancti Jöannis evangelistae; similiter. etiam nocte.
28. 12.	4. Festo Bimulorum; dies serenior parum. a prandio sol inter nebulas. luna resplendente inter halonem. nox nubila.
29. 12.	5. Sancti Thomae Cantuariensis; a mane usque in noctem pluviae: cessarunt nocte.
30. 12.	6. Coelum nubilum. sine pluviis. serena spondens. usque ad noctem.
31. 12.	7. Sancti Sylvestri; mane nubilum, turbidum, ac pluviosum parum cessarunt. iterumque coeperunt pluviae. sic tota die.
1. 1.	8. Circumcisionis Domini; similiter turbidum coelum ac nebulosum. mane etiam nivulae mixtae. aura mitis. cum stillicidiis et sic dies tota. cum nocte pariter.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; mane nubilum absque vento et pluviis. aura ac frigore intensiori. circa horam octavam nivulae pluviis mixtae. sic post meridiem. usque ad noctem.
3. 1.	X. Octava sancti Jöannis; mane turbidum uti nox nubila. nivulae instar milii volantes. intensius paulo frigus. usque ad vespervas. cessarunt post. coelo nonnihil clariore.
4. 1.	XI. Octava bimulorum; iterum nivulae. coelum turbidum: et frigus paulo amplius. tota die. et nocte.
5. 1.	XII. Vigilia epiphaniae; nox serenata. sic mane. sol. etiam meridie. ac dies tota. frigida autem.

⁴⁹⁰ V naslovu, ki uvaja to leto, je Hren pomotoma zapisal letnico 1608 (»MDCIIX«), a je zaradi kronološkega reda vira edina možnost, da gre za leto 1618.

⁴⁹¹ Uničen papir. Kratka stlačena beseda se najbrž začenja z »o«.

⁴⁹² ARS, AS 1073, 121 r, avgust.

⁴⁹³ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, november, december 1616, januar 1617.

Lokacije: Glede na seznam decembrskih dni je bil škof vsaj 25. in 26. 12. 1620 v Gornjem Gradcu, 28. in 29. 12. pa v Slovenj Gradcu.⁴⁹⁴ S tem se ujema zapis, da je 26. 12. 1620 v Gornjem Gradcu prejel davek Rudeneka.⁴⁹⁵ O januarju 1621 je v gornjegrajski podložniški žurnal zapisal, da ga je preživel v Gradcu,⁴⁹⁶ vendar pa je zapis presplošen, da bi mogli na tej osnovi trditi, da je bil tam že vse začetne dni v mesecu.

1622

ARS, AS 1073, 123 r (1622):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1621–1622, (fol. 1 r in prva platnica):

25. 12.	1. Nox sancta; serena, lunosaque tota et frigida valde. mane sic. meridie remisso frigore austro flante. tota dies. usque ad vesperam nubilosa.
26. 12.	2. Sancti Stephani; noctu ninxit. mane turbidum ac frigidum. mox nives usque ad noctem et horam coenae. nox postea sublustris.
27. 12.	3. Sancti Jöannis; tota die coelum turbidum ac nubilum, sine nivibus tamen ac frigore remissiori: sic nox.
28. 12.	4. Sacrosanctorum bimulorum; nubila dies tota. vespere ventus nives dispergens, frigus intensius. nox serena luna lucente: niviculae.
29. 12.	5. Sancti Thomae; mane serenum ac frigidum. nebulae. a prandio coelum nubilum ac frigidum. sine nivibus. usque ad noctem.
30. 12.	6. Mane nives. turbo frigidus, dispergens nives. meridie vehementius ninxit. minus circa vesperam. turbine continuo.
31. 12.	7. Sancti Sylvestri; tota dies turbida. cum frigore acri et nivibus. sic nocte. ventus dispergens nives.
1. 1.	8. Novi anni; nox serena et frigida. sic mane. nives interdiu et turbo frigidus. solis parum. nox serena et frigida.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; circa diluculum niviculae. mane frigidum valde serenum. nonnihil solare. rursus nubilum, absque nivibus tota nocte.
3. 1.	X. Octava sancti Jöannis; mane turbidum et niviculae. sic ad vesperam. frigus autem ingens ad calicis congelationem. sero fulgura. pluviae. et quasi tonitrua [mi]raque æris dispositio: nives in nocte.
4. 1.	11. Octava bimulorum; turbo: nives [vi]as implentes: frigus validum: a prandio nives. etiam tota nocte.
5. 1.	12. Vigilia epiphaniae; mane nives validae et frigus mitius hesterno. a prandio cessarunt: caelum nubilum caligine sensim remittente. nox serena: dies sancta serenior. cum sole. ac frigore mitigato.

Lokacije: glede na uvodno tabelo januarskih dni je bil Hren na vse januarske dni z opazovanji v okviru božične prognoze v Ljubljani.⁴⁹⁷

2. Vreme 25. 1. 1622, (januar):

Dies sancti Pauli fuit mane aliquantulum inclarescens. caeterum tota nubila: sed sine vento et tranquilla.

⁴⁹⁴ ARS, AS 1073, 122 r, december. Okrajšava vmesne lokacije pri 27. 12. ostaja nerazrešena.

⁴⁹⁵ Ibid., november.

⁴⁹⁶ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, leto 1621.

⁴⁹⁷ ARS, AS 1073, 123 r, januar.

Lokacija: na uvodnem seznamu januarских dni je označeno, da je mišljen 25. 1. in da je bil Hren tedaj v Gornjem Gradu.⁴⁹⁸

3. Vreme na pust 1622, (januar):

Nota bene: Dies bacchanaliorum clara et serena.

Lokacija: glede na uvodni seznam februarских dni je bil Hren morda še v Gornjem Gradu.⁴⁹⁹

4. Prvi sneg, (oktober):

Nota bene. 23. octobris. primae nives ceciderunt. 27. octobris: mane secundae.

1625

ARS, AS 1073, 124 r (1625):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1624–1625, (fol. 1 r):

25. 12.	1. Nox natalis Domini; a matutinis, tota luna illustris sed ventosa. die sancta serena, et pariter ventis exercita.
26. 12.	2. Sancti Stephani; tota nox vehementer ventis agitata: dies serena: sole illustrata, nubibus inspersa. mitis aura et calida, sicut die praecedente. vespere cessarunt venti.
27. 12.	3. Sancti Joannis; tota nox serena: sublustris. et a ventis quieta: mane similiter. sol: a prandio nubilum coelum. aura mitis. nox nubila et sublustris.
28. 12.	4. Sacrosanctorum bimulorum; mane pluvium ac turbidum. meridies ad horam sole illustris. vesper pluvius ac nubilus. ita nox.
29. 12.	5. Dominica. sancti Thomae Cantuariensis; mane pluviae. caligo, nives. sic tota die. etiam noctu.
30. 12.	6. Mane turbidum: caliginosum, instar pluviae. nives dissolutae. sic dies tota. vesper similiter et nox nubila.
31. 12.	7. Sancti Sylvestri; mane sudum. nives defluxae: serenatio coeli. meridie.
1. 1.	8. Novi anni; tota dies et nox ad serenationem.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; lucida. serena. sole illustris. frigida.
3. 1.	X. Octava sancti Joannis evangelistae; frigida. turbida. caliginosa, nivalis.
4. 1.	XI. Octava bimulorum; mane nivicae: frigus mitigatum: tota dies turbida.
5. 1.	XII. Mane nubilum: meridies serenus cum sole: posterum tempus iterum nubilum frigore remisso.

Lokacije: vpisi na uvodni seznam januarских dni razkrivajo, da je bil škof vse tiste januarские dni, ko je vršil vremenska opazovanja v okviru božične prognoze, v Gornjem Gradu.⁵⁰⁰

2. Potovanje v dežju, 12. 1. 1625, (januar):

12. 1.: Oberburgo in pluviis discessimus in Stajn et sequenti mane Labacum pervenimus.

3. NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613:

Zima 1624/1625, (str. 226):

⁴⁹⁸ Ibid., januar.

⁴⁹⁹ Ibid., februar.

⁵⁰⁰ ARS, AS 1073, 124 r, januar.

Notabile: Ab ipso hyemis exordio tempus placidum, vernum ac peramoenum, absque frigore ac nivibus in planitie, montanis ac vallibus fuit (raro exemplo ac memoria senum) perduravitque usque ad finem februarii, et quasi initium ipsius quadragesimae. Tunc enim copiosae ac profundae ceciderunt [naknadni vstavek: nives], quasi ad altitudinem virilis pectoris. [Naknadni vstavek:] Et frigus fuit ingens quod plurimum nocuit arboribus etiam frugibus ac fructibus universis.

Lokacije: Hrenovo prisotnost v Zgornji Savinjski dolini izpričujejo začetni datumi vpisov v gosposčinski protokol 12., 13. in 29. 11. ter 1., 14. in 23. 12.⁵⁰¹ Glede na koledarske vpise dni, ki uvajajo posamezne mesece, je bil škof prvo tretjino januarja v Gornjem Gradu, ostali dve tretjini pa v Ljubljani. To potrjuje izrecni zapis, da je 12. 1. odšel iz Gornjega Grada v Kamnik in 13. 1. zjutraj prispel v Ljubljano, kjer je bil zagotovo tudi 14. 1. Dejstvo, da je 2. februarja blagoslovil sveče in vršil bogoslužje v ljubljanski jezuitski cerkvi, izkazuje, da je bil v kranjskem glavnem mestu tudi na začetku februarja. Tedaj je zopet odšel v Gornji Grad, kjer je nato preživel vsaj dve tretjini meseca.⁵⁰² V gornjegrajskem gosposčinskem protokolu je odsotnost vpisov januarja in februarja 1625 utemeljil z bivanjem v Ljubljani in pogostimi zdravstvenimi težavami.⁵⁰³

1626

ARS, AS 1073, 125 r (1626):

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1625–1626, (prva platnica):

25. 12.	1. Nox natalis Domini nostri Jesu Christi; serena: sine vento et luna[e] [splend] ore: stellata tamen miti frigore: sic dies sancta omnimode: sole amoena. terra nivibus operta adhuc antea.
26. 12.	2. Sancti Stephani; prout heri per omnia. adhuc leniori frigore.
27. 12.	3. Sancti Joannis; nox obscura stellans tamen et serena: etiam mane: sol. ventus circa horam. IX. invaluit postea: coelum nubilosum: stillicidia tectorum: et [nivi]um soluti[o.] sic vesper: et nox ipsa.
28. 12.	4. Sacrosanctorum bimulorum; diluculum a ventis silens: mane nubilum penitus: aura [en]is cum stillidio: sic meridies: vespere noctuque pluviae copiosae.
29. 12.	5. Sancti Thomae Cantuariensis; nox quasi in pluviis tota: circa diluculum nives: post cesserunt. coelo tamen nubilum: sic meridie, vespere, nocte tota.
30. 12.	6. Diluculum. sicut nox, nebulosum mox serenatum circa meridiem: sic vesper: nocte stellis chorusca, mitique frigore.
31. 12.	7. Sancti Sylvestri; tota dies pulchra soleque amoena: terra glaciata frigore: sine vento: nox autem stellis conspicua.
1. 1.	8. Circumcisionis Domini; mane serenum: acriori multo frigore. soleque splendente: sic meridies: usque ad noctem.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; nubila: a prandio breves niviculae: cesserunt vespere: absque vento. sic nox.
3. 1.	10. Octava sancti Joannis; aliquantulum nubilosa: sublustris sole, ac semiserena: sine vento: cum frigore mediocri, tota die. et nocte.

⁵⁰¹ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, november, december 1624.

⁵⁰² ARS, AS 1073, 124 r, januar, februar. Navidezno neskladje med uvodnim seznamom februarjskih dni, ki kot datum prihoda v Gornji Grad označuje 5. februar, in sledečim vpisom, da je škof 3. februarja iz Ljubljane odšel v Gornji Grad, morda pomeni, da se je na poti še kje ustavil, denimo v Kamniku.

⁵⁰³ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, januar, februar 1625.

4. 1.	11. Octava bimulorum; similiter: meridie sol splenduit usque vesperam: venti nulli: frigus lene: sic nocte.
5. 1.	12. Vigilia epiphaniae; nox luna lucente serena tota, absque ventis: sic [m]ane, frigore tamen magis intenso: caeteroquin dies tota illu[stra]batur sole, pulchra sane ac tranquilla.
	Laus Deo, eiusque matri Mariae virgini.

Lokacije: Glede na seznam januarskih dni je Hren prvih pet dni novega leta preživel v Gornjem Gradu. Verjetno je bil tam tudi 29. decembra 1625. Iz nadaljnje notice namreč izvemo, da je tedaj prispel »alheero« na delo mizar Hannß Specht, ki mu je Hren 4. januarja, ko torej s seznama januarskih dni sledi, da je bil v Gornjem Gradu, plačal 10 gld.⁵⁰⁴

1627

ARS, AS 1073, 126 r (1627)

1. Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1626–1627, (prva platnica):

25. 12.	1. Natalis Domini; serena: luna sublustris: nonnihil ventosa sed praevallescente borea, frigida: sic tota die sequens deinceps.
26. 12.	2. Sancti Stephani; nox serena: frugida: fulgente luna: mane intensiore frigore, gelantibus. aquis: sic ad mediam noctem. hinc aliquid mutatio.
27. 12.	3. Sancti Jöannis; nox dimidia ac tota dies nubilosa: niviculae sparsae: dies frigida. dies ad nives fundendas componenda. nocte ninxit.
28. 12.	4. Sacrosanctorum bimulorum; mane turbidum. caliginosum: nives copiosae: post meridiem cessantes: serenitas: solaris lux: frigore mitigato usque in noc[tem].
29. 12.	5. Sancti Thomae Cantuariensis; nox serena et lunae illustrata luce: mane nubilum meridie, ac vespere. sine nivibus ac vento. aura mitiori. sic nox.
30. 12.	6. Mane nubilum, parum frigore intensiori: meridie ad quadrantem honore niviculae: frigus temperatum: sine vento. caligo in montibus incubans tota nocte.
31. 12.	7. Sancti Sylvestri; simili modo. nox illustris tamen. mane auctum frigore. s[ic] meridie: et tota die. etiam vespere. nox serena et lustrali. frigus mitigatum.
1. 1.	8. Novi anni; nox nubila ac lucida tota: circa diluculum ventus continuans resolvens nives: meridie sol et serenitas: vento semper flante contra[r]i[a]nte ⁵⁰⁵ . sic tota die.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; sic nocte: mane, ac meridie favonio nives. repellente ad amussim: coelo nubilo ad serenitatem. mane. 7. hora pluviae postea tota die aura turbida. nox ventosa.
3. 1.	X. Octava sancti Joannis; mane venti: pluviae: nives resolutae: vesper serenatus: nox itidem. luna splendescente.
4. 1.	XI. Octava bimulorum; nox lucida: sine vento: mane etiam: sole splendente. a meridie serenior ær: tanquam sol vernus. aprica terra et montibus in circuitu.
5. 1.	XII. Vigilia epiphaniae; nox subillustris: nonnihil vento respersa: mane serenum et solaribus rad[i]is amoenum: aura mitis: terra desiccans meridies sic ad vesperam.

⁵⁰⁴ ARS, AS 1073, 125 r, januar; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 152.

⁵⁰⁵ Dopolnjeno glede na pomen in v skladu z Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*, 1995, str. 202.

Lokacije: Iz dvanajstdnevnega opisa vremena izvemo, da je bil škof na božič 1626 v Gornjem Gradu.⁵⁰⁶ Na seznamu decembrskih dni v koledarju za leto 1626 preberemo, da je bil tam v času vseh decembrskih opazovanj.⁵⁰⁷ S seznama januar-skih dni koledarja za leto 1627 sledi, da je Hren v Gornjem Gradu preživel tudi vse obravnavane januarske dni. S prenočevanjem v Gornjem Gradu se lepo ujema tudi zapis o »megli«, ki je ležala po gorah v noči s 30. na 31. december 1626,⁵⁰⁸ ki kaže na to, da se je škof mudil v eni od alpskih dolin ali kotlin.

2. Sneg aprila, (april):

Nota memorabiliter

Den 2. 4. 6. aprilis gar sehr grosser schnee biß auf die gürttel hinauf (vnd grösser) gefallen. Nostra detenti valetudine adversa, Oberburgi sacra pontificalia, id est sacrorum oleorum: fontis baptismalis: ordinationes ac consecrationes: etiam die sanctae paschae, licet cum difficultatibus tamen, Deo cöadiuvante, peregimus.

Lokacija: Glede na vsebino odlomka in zapis na seznam aprilskih dni je bil Hren v Gornjem Gradu.⁵⁰⁹

3. Dež 12. 7., (julij):

XII. julii. fuit festum sacrosanctorum Hermachorae et Fortunati patronorum iterum pontificavimus. Laus Deo. Fuerunt pluviae copiosae.

Lokacija: Vpis na seznam julijskih dni dokazuje, da je bil škof tedaj v Gornjem Gradu.⁵¹⁰

4. Komisija ocenjuje potrebnost gradnje mostu čez Savinjo in pobiranja mostnine,⁵¹¹ (september):

30. septembris 1627 advenerunt huc domini commissarii caesarei /.../ pro ponte super Saunum fluvium construend[us]⁵¹²o (ne scilicet pernicioso ac frequenti inundatione plurimi, uti factum est saepissime, perirent aut submergerentur) locum ut oculis viderent ipsi, et si his continuis imbribus, vera proposuimus facto experirentur, et indagarent sedulo. 1. octobris. In pluviis ipsis lustrav[erunt], et comperta veraque intellexerunt /.../ d[ominus] cancellarius ad vesperam reversus. nar-ravit praedicta omnia: pontem asseruit pernecessarium: et suam operam spon-dit.

5. NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613: toča na Solčavskem 1627?, (str. 248):

⁵⁰⁶ ARS, AS 1073, 126 r, 1. platnica in januar.

⁵⁰⁷ ARS, AS 1073, 125 r, december.

⁵⁰⁸ ARS, AS 1073, 126 r, 1. platnica in januar.

⁵⁰⁹ Ibid., april.

⁵¹⁰ Ibid., julij.

⁵¹¹ Prim. Brunner, *Bischof Thomas Chrön*, str. 44; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 386.

⁵¹² Mesto je slabo berljivo, tako ga je transkribiral Dimitz, *Historische Notizen*, str. 109.

Gospodstvo se strinja s prodajo tretjine samotne kmetije Ramšak na Solčavskem
 »/.../ vmb armuet, vnd willen, das i[me?] ---⁵¹³ jahrs der schawer alles erschla-
 gen.«

1628

ARS, AS 1073, 126 r (1627): Vremenska opazovanja v okviru božične prognoze 1627–1628, (december):

25. 12.	1. Nox natalis domini nostri Jesu Christi; tota serena, luna refulgens ab hora: secunda noctis caligo cepit, et duravit die tota die.
26. 12.	2. Dies sancti Stephani; similiter diu noctuque plena nebula crassissima.
27. 12.	3. Sancti Jōannis evangelistae; tota die ac nocte crassae nebulae: circa horam vesperarum parum discussae, non plene tamen. sole fulgente pauxillum. rursus caligo.
28. 12.	4. Sacrosanctorum bimulorum; caligo sublata: nubibus coelo cōoperto: mane valde rubicundo: pluviolae parumper. nox nubila sine pluviis.
29. 12.	5. Sancti Thomae Cantuariensis; dies nubila impluvia. vesper et nox vento[sa].
30. 12.	6. Dominica infra octavam; serena, sole fulgida, sine vento ac frigore. tota dies: etiam nox subsequens.
31. 12.	7. Sancti Sylvestri; mane: meridies: ac vesper totus solis fulgore ac serenitate clarens: frigore intensiori. sic nox.
1. 1.	8. Novus annus; mane parum nebulae: nubesque his discussis, sol. frigore, ut heri, asperiore: tota dies serena: noxque stellata.
2. 1.	9. Octava sancti Stephani; serena, sole fulgida, sine vento tot[a] una cum nocte.
3. 1.	10. Octava sancti Joannis apostoli; mane clarum, serenumque gelu acrius: sol toto die: nox quoque serena.
4. 1.	11. Octava bimulorum; multo hesternio serenius: sol: frigus acerbior: dies pulchra per totum et tranquilla.
5. 1.	12. Vigilia epiphaniae; nox serena: mane quoque solis fulgore clarum: frigore adhuc intensiore.

Lokacija: iz sumarnega zapisa v gornjegrajski gosposčinski protokol izvemo, da je bil Hren od 1. novembra 1627 do 6. februarja 1628 v Ljubljani. Ker sta natančno opredeljena prvi in zadnji dan,⁵¹⁴ je navedba natančnejša od večine splošnih oznak, zato jo privzemamo kot verjetno.

1629

NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613: opis leta 1628 (in 1627?),⁵¹⁵ (str. 253):

Annus ---⁵¹⁶ (toto quasi pra---⁵¹⁷ et inundationibus grassante tantum, ut vindemiae paululum ante festum sancti Martini, uvis valde immaturis, ac musto admodum

⁵¹³ Zapis je stlačen na rob lista, ta del papirja se ni ohranil.

⁵¹⁴ NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, uvod v leto 1628.

⁵¹⁵ Besedilo je zapisano v uvod v leto 1629. Da se nanaša na leto 1628, dokazuje tako vsebina kot oblika. Vpisi leta 1628 pa se zaradi Hrenovih zdravstvenih težav in različnih opravkov nehajo kmalu: »Hoc anno propter seniam: adversam valetudinem nostram: et occupationes varias vacant tot menses (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1613, str. 252), zato je logično, da je bistveno o vremenu tega leta povzel v uvodu v novo leto.

⁵¹⁶ Uničen papir.

⁵¹⁷ Uničen papir.

acescente, multis laboribus et colonis ingemiscentibus excurrerent: magna praevia agrorum infertilitate ac penuria annonae) iam tandem meliori aerae atque aëris intemperie, foeliciter init. Prosperet hunc Iesus, virgo Maria simul 1629.

III. Seznam virov in literature

Arhivski viri

ARS = Arhiv Republike Slovenije

AS 1073, Zbirka rokopisov, 106 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1597), 107 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1597), 108 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1598), 109 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1598), 110 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1599), 111 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1601), 112 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602), 113 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1603), 114 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1610), 115 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611), 116 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611), 117 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1613), 118 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1614), 119 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1615), 120 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1617), 121 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1617), 122 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1620), 123 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1622), 124 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1625), 125 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1626), 126 r (Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1627).

AS 748, Gospostvo Krumperk, 124 – Miscellanea, 35 – Historica : Važnejše beležke iz Hrenovih koledarjev 1597, s. d.

NŠAL = Nadškofijski arhiv Ljubljana

Gornji Grad Avstrija, f. 4, davčni register in urbar gospostva Gornji Grad, 1602.

Gornji Grad Avstrija, f. 17, žurnal 1598, žurnal 1613.

Gornji Grad Avstrija, f. 79, korespondenca škofov, 1624 IV/28, 1625 XII/6.

Gornji Grad Avstrija, f. 140, patronat, personalije, dohodki, 1601 V/7.

Gornji Grad Ljubljana, f. 1b, urbar Gornjega Grada 1601.

Kapiteljski arhiv Ljubljana (=KAL), f. 98, Hrenov koledar 1600, Hrenov koledar 1607, koledar za l. 1601.

StLA = Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

Archive der staatlichen Hoheitsverwaltung, Das Archiv der innerösterreichischen Hofkammer, IÖ. Hofkammer Repertorium 1579.

Archive der Gerichtsbehörden, Das alte Landrecht, Sch. 800, Stift Oberburg, Brückenbau über die Save betreffend 1624.

ZAC = Zgodovinski arhiv Celje

Katastrske mape : kopije ŠDA Gradec, k. o. Primož pri Ljubnem.

Objavljeni viri

Dimitz, A., 1862. *Historische Notizen aus den im Museal-Archive aufbewahrten Kalendern des Bischofes Th. Chrön*. Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain, März und April, str. 17–30; November, str. 87–90; December, str. 99–109.

Literatura

- Adamček, J., 1980. *Dugi rat 1593-1606*. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture. Zagreb, Školska knjiga, str. 122.
- Alexandre, P., 1987. *Le climat en Europe au moyen age : contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*. Paris, Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, 827 str.
- Atlas Slovenije*. 2005. 4., posodobljena izd. 1: 50.000. Ljubljana, Mladinska knjiga, 487 str.
- Baraga, F., 1997. *Arhivska zapuščina škofa Tomaža Hrena*. Acta ecclesiastica Sloveniae, 19, str. 7–169.
- Baš, F., 1938. *Doneski k zgodovini Gornjegrajskega : I. Gornjegrajsko na prehodu iz XVIII. v XIX. stoletje*. Časopis za zgodovino in narodopisje, 33, 1, str. 1–16.
- Behringer, W., 2009. *Kulturgeschichte des Klimas*. 4., durchgesehene Aufl. München, C. Beck, 352 str.
- Benedik, M., 1991. *Protireformacija in katoliška obnova. Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje, Mohorjeva družba, str. 113–152.
- Benedik, M., 1991. *Seznam škofov na slovenskih tleh (in iz tistih škofij, ki so bile povezane z življenjem Cerkve na Slovenskem)*. Zgodovina Cerkve na Slovenskem. Celje, Mohorjeva družba, str. 423–432.
- Blaznik, P., 1986, 1988. *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*. 1 : A–M, 2 : N–Ž. Maribor, Obzorja, 574 str., 575 str.
- Blaznik, P., Mihelič, D., 1989. *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 : seznam oblik krajevnih imen v srednjeveških virih*. Maribor, Obzorja, 220 str.
- Brunner, W., 1997. *Bischof Thomas Chrön nach Dokumenten des Steiermärkischen Landesarchivs. Hrenov simpozij v Rimu*. Celje, Mohorjeva družba, str. 23–46.
- Camuffo, D., 1987. *Freezing of the Venetian lagoon since the 9th century A.D. in comparison [sic] to the climate of Western Europe and England*. Climatic change, 10, str. 43–66.
- Cappelli, A., 1967. *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*. 6. corredata ed. Milano, Ulrico Hoepli, 531 str.
- Čufar, K., De Luis, M., Eckstein, D., Kajfež-Bogataj, L., 2008. *Reconstructing dry and wet summers in SE Slovenia from oak tree-ring series*. International Journal of Biometeorology, 52, str. 607–615.
- Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. URL: <http://woerterbuchnetz.de/DWB/> (citirano junij-september 2012).
- Dobrovolný, P., Moberg, A., Brázdil, R., Pfister, C., Glaser, R., Wilson, R., van Engelen, A., Limanówka, D., Kiss, A., Haličková, M., Macková, J., Riemann, D., Luterbacher, J., Böhm, R., 2010. *Monthly, seasonal and annual temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500*. Climatic change, 101, 1-2, str. 69–107.
- Državna topografska karta Republike Slovenije 1:25.000. 74 : Luče*. 1998. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor, Geodetska uprava RS.
- Geografski terminološki slovar*. 2005. Ljubljana, ZRC, ZRC SAZU, 451 str.

- Gestrin, F., 1952-1953. *Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426*. Zgodovinski časopis, 6-7, str. 473–514.
- Glaser, R., 2001. *Klimageschichte Mitteleuropas : 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 227 str.
- Golec, B., 2011. *Politično-upravna podoba v 16. in 17. stol. Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana, Nova revija, str. 112–113.
- Golec, B., 2012. *Dve Valvasorjevi hiši v Krškem – napačna in prava (I. del)*. Arhivi, 35, 1, str. 33–63.
- Grafenauer, B., 1962. *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana, DZS, 482 str.
- Grotefend, H., 1960. *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. 10., erweiterte Aufl. Hannover, Hahnsche Buchhandlung, 224 str.
- Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung : Die Landgerichtskarte*. 1:200.000. Wien, Adolf Holzhausens Nachf.
- Janisch, J. A., 1878. *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen*. I. Bd. : A–K. Graz, Leykam Josefsthäl, 812 str.
- Just, T., 2004. *Grundherrschaftsprotokolle. Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Wien, München, Oldenbourg, str. 443–448.
- Klimatografija Slovenije : količina padavin : obdobje 1961–1990*. 1995. Ljubljana, Hidrometeorološki zavod RS, 366 str.
- Klimatografija Slovenije : število dni s snežno odejo 1961–1999*. 2000. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor, Hidrometeorološki zavod, 390 str.
- Kolar, B., 1997. *Sinode škofa Hrena : predstavitev Hrenovih sinod*. Acta ecclesiastica Sloveniae, 19, str. 443–451.
- Komac, B., Natek, K., Zorn, M., 2008. *Geografski vidiki poplav v Sloveniji*. Ljubljana, ZRC, ZRC SAZU, 180 str.
- Košir, M., 1995. *Čarovniški procesi na Slovenskem. Čarovnice : predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, str. 153–260.
- Landsteiner, E., 2004. *Zehentdaten und Zehentregister. Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Wien, München, Oldenbourg, str. 540–560.
- Lavrič, A., 1988. *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. Ljubljana, SAZU, 461 str.
- Met Office : Climate averages*. URL: <http://www.metoffice.gov.uk/climate/uk/averages/> (citirano novembra 2012).
- Meteorološki terminološki slovar*. 1990. Ljubljana, SAZU, Društvo meteorologov Slovenije, 125 str.
- Meze, D., 1960. *Nekaj o hribovskih kmetijah v Gornji Savinjski dolini*. Geografski vestnik, 32, str. 157–173.
- Mravljak, J., 1932. *Doneski k zgodovini kmetijstva v Dravski dolini v XVII. stoletju*. Časopis za zgodovino in narodopisje, 27, str. 171–190.
- Narodni muzej Slovenije : zgodovina muzeja*. URL: http://www.nms.si/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=26&Itemid=44&lang=sl (citirano septembra 2012).
- Ogrin, D., 1996. *Podnebni tipi v Sloveniji*. Geografski vestnik, 68, str. 39–56.
- Ogrin, D., 2012. *Climate research on Slovenian territory in pre-instrumental period : weather and climate in the 17th century*. Geografski vestnik, 84, 1, str. 87–97.
- Osnovna državna karta. Mozirje 6*. 1972. 1:10.000. Beograd, Zvezna geodetska uprava SFRJ.
- Petrič, F., 1992. *Ljubljanski škof Janez Tavčar*. Bogoslovni vestnik, 52, 1-2, str. 9–16.

- Petrič, F., 1997. *Življenjska pot Tomaža Hrena (1560-1630). Hrenov simpozij v Rimu*. Celje, Mohorjeva družba, str. 77–88.
- Petrič, H., 2005. *Koprivnica u 17. stoljeću : okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*. Samobor, Meridijani, 346 str.
- Pfister, C., 1999. *Wetternachhersage : 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Bern, Stuttgart, Wien, Paul Haupt, 304 str.
- Pfister, C., Brázdil, R., Glaser, R., Bokwa, A., Holawe, F., Limanowka, D., Kotyza, O., Munzar, J., Rácz, L., Strömmer, E., Schwarz-Zanetti, G., 1999. *Daily weather observations in sixteenth-century Europe. Climatic variability in sixteenth-century Europe and its social dimension*. Dordrecht, Boston, London, Kluwer academic publishers, str. 111–150.
- Pfister, P., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M., 1996. *Winter severity in Europe : the fourteenth century*. *Climatic Change*, 34, str. 91–108.
- Radics, P., 1898. *Ljubljanski knezoškof Tomaž Hren na Spodnještajerskem : spomenica k 300-letnici njegovega imenovanja lj. škofom 18. vinotoka 1597. leta*. Ilustrovani narodni koledar, 10, str. 103–119.
- Rajšp, V., 1988. *Čarovniški procesi na Slovenskem*. *Zgodovinski časopis*, 42, 3, str. 389–397.
- Rakovec, J., Vrhovc, T., 2000. *Osnove meteorologije za naravoslovce in tehnike*. 2., popravljena izd. Ljubljana, Društvo matematikov, fizikov in astronomov Slovenije, 329 str.
- Ribnikar, P., 1982. *Zemljiški kataster kot vir za zgodovino*. *Zgodovinski časopis*, 36, 4, str. 321–337.
- Rohr, C., 2007. *Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum : Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 640 str.
- Sitar, M., 2007. *Zapuščina ljubljanskega škofa Žiga Kristofa Herbersteina (1644–1716) v benediktinskem samostanu sv. Petra v Perugii*. *Arhivi*, 30, 1, str. 97–109.
- Slovenija : pokrajine in ljudje*. 1998. Ljubljana, Mladinska knjiga, 735 str.
- Strömmer, E., 1993. *Studien zur Klimageschichte Österreichs in der frühen Neuzeit : die Quellen des Stiftsarchives Klosterneuburg : Diplomarbeit*. Wien, Universität Wien, 1993, 287 str.
- Turk, J., 1928. *Tomaž Hren*. *Bogoslovni vestnik*, 8, str. 1–30.
- Turk, J., 1938. *Hrenove pridige : de concionibus Thomae Hren, episcopi Labacensis 1597–1630*. *Bogoslovni vestnik*, 18, str. 40–73.
- USNO Eclipse Portal*. URL: http://astro.ukho.gov.uk/eclbin/query_usno.cgi (citirano septembra 2012).
- Verbič, M., 1960. *Krumperski arhiv 1864 [naknadno korigirano s svinčnikom] – 1891*. [Arhivski popis]. Ljubljana, [Državni arhiv Ljudske republike Slovenije], 119 str.
- Wiesthaler, F., 1993–2007. *Latinsko-slovenski slovar*. Ljubljana, Kres.
- Winiwarter, V., Knoll, M., 2007. *Umweltgeschichte : eine Einführung*. Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 368 str.
- Zwitter, Ž., 2012. *Podnebne spremembe na Slovenskem v zadnjem tisočletju*⁵¹⁸. *Geografija v šoli*, 21, 1-2, str. 61–71.
- Zwitter, Ž., 2013. *Agrarna zgodovina podložnikov dveh gospostev med Podjuno in Menino v 16. in 17. stoletju*. [Zbornik referatov simpozija *Gospodarska in družbena zgodovina med retrospektivo in perspektivo*, SAZU, 14.–16. 11. 2012 – v pripravi].

⁵¹⁸ Podnebne spremembe na Slovenskem in v sosedstvu od visokega srednjega veka do sredine 19. stoletja.

SUMMARY

History of Weather and Climate in Calendars and Manorial Minutes of Tomaž Hren, Bishop of Ljubljana (1597–1630)

Žiga Zwitter

Preserved to this day, original calendars with hand-written notes by Tomaž Hren, bishop of Ljubljana, describe daily weather conditions for much more than a hundred days. Most of them refer to the weather observations for the Christmas prognosis taken mostly on the twelve days between Christmas and Epiphany. Almost entirely preserved are the sets of data referring to the observations in the following years: 1599–1600, 1600–1601, 1601–1602, 1602–1603, 1609–1610, 1610–1611, 1612–1613, 1613–1614, 1616–1617, 1620–1621, 1621–1622, 1624–1625, 1625–1626, 1626–1627, and 1627–1628. Since Avgust Dimitz's publication of Hren's calendar notices is highly problematic in several aspects, one being that Dimitz almost entirely omitted the data on weather conditions, archival sources have been analysed in their integrity for the purpose of this paper. Analysis of a wide range of expressions used by Hren to describe various weather conditions has enabled the conversion of his data referring to observations for Christmas prognoses into symbols. Examined in this manner, the symbols show not only that the number of days with precipitation strongly varied from year to year but also that the precipitation was not exclusively in the form of snow but also rain and, although rarely, a combination of rain and snow. Equally diverse was the temperature range. For example, the transitions from 1601 to 1602 and from 1626 to 1627 were very mild while those from 1602 to 1603 and from 1621 to 1622 were very cold.

Hren also recorded extensive data on weather conditions in longer periods of time, particularly in wintertime in the calendars and in both volumes of his manorial minutes from Gornji Grad. Most of the preserved data refers to the second and the third decade of the 17th century. The most significant is the information describing the weather during the period of Hren's office as Bishop of Ljubljana. He describes the snowy winter in the beginning of 1608; the mild winter days of 1612/13; the long and snowy winter of 1613/14; the mild winter weather of 1616/17; the winter of 1617/18 when snow cover came very late; the mild weather through most of 1624/25, which was followed by an extremely cold spell; the dry period of April and of most of May 1610; the rainy April and more than a half of May 1614; the rainy spring 1617; the rainy autumn 1612; floods and poor harvests in 1628, and probably also in 1627. A comparison of this data with foreign literature shows that the weather anomalies that occurred on the territory of present-day Slovenia are mostly comparable, although not entirely identical, to those in other parts of Central Europe. Further analysis of primary sources, particularly a part of Hren's correspondence, shows that he did not record every unusual weather phenomenon, not even those that caused considerable economic damage, for example the frost in September 1601; the long duration of the snow cover in the winter of 1623/24; and floods in early December 1625. Hren recorded some of his observations on weather also in his pontifical protocols.

The accuracy and the extent of Hren's observations on weather are sufficient to determine certain climatic characteristics of some parts of the Slovene territory in the early 17th century, a period that belongs to the Little Ice Age. Although in intervals, the snow often covered the ground from December to March, its maximal thickness – except in the mountains – was between a few decimeters and one meter; in some winters it persisted longer than in any year between 1961/62 and 1990/1991. Normal springs were neither very dry nor very wet, and autumns were not exceedingly rainy. One of the characteristic features of the Little Ice Age in other parts of Central Europe were occasional extremely cold summers, present also on the territory observed. The calendars and the two volumes of manorial minutes with the hand-written notes by Tomaž Hren are therefore an important source of information on climate history in the territory of present-day Slovenia, an area whose position between the Alps and the Adriatic Sea makes conclusions about its history of climate change difficult.

Hren's notes contain some indirect weather-related information as well, such as the death of locusts in the vicinity of Kranj and Goričane in the autumn of 1611; several floods of unknown date; famine and the like. The witch trials discussed in the paper very likely indicate the cultural-historical significance of climate history.

Peter Mikša

Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi dokumentirani pristopi nanje

UDK 796.52(497.4)»17«

UDC 796.52(497.4)»17«

MIKŠA Peter, dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.miksa@ff.uni-lj.si.

MIKŠA Peter, PhD, University in Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.miksa@ff.uni-lj.si.

Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi dokumentirani pristopi nanje

The First Researchers of the Slovene Mountains and the First Documented Climbs on Them

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (148), št. 3-4, str. 390–405, cit. 62

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (148), No. 3-4, pp. 390–405, 62 notes

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Prvotni obiskovalci gora so pristopali v gorovja tako rekoč anonimno – brez védenja okolice in brez pisnih sledi. Prvi obiskovalci Julijskih in Kamniško-Savinjskih Alp so bili domačini: pastirji, lovci, iskalci rude, zeliščarji, ki so poznali bližnji gorski svet ter v gorah doživeli veliko več, kot o tem skopo poročajo viri. Lovci in pastirji so utirali poti ter odkrivali nove prehode v visokih gorah že v srednjem veku. Sočasno je obstajal tudi divji lov, ki je bil poleg iskanja rude in pastirstva daleč najpomembnejša oblika odkrivanja gorskega sveta. Prve dokumentirane pristope pa so opravili tisti, ki so bili tesneje povezani z naravo in gorskim okoljem in so ju tudi preučevali in opisovali. To so bili zlasti naravoslovci iz obdobja razsvetljenstva v 18. stoletju. V visokogorje je vse več ljudi začelo zahajati z novimi, povsem drugačnimi nameni: od sistematičnega raziskovanja, spoznavanja novih krajev in celo turizma.

The indigenous visitors to the Slovene mountains were entirely anonymous. Nobody knew about their climbing ventures and no written notes have been left behind. The first visitors of the Julian and the Kamnik – Savinja Alps were local shepherds, hunters, the seekers of ore, and herbalists, all of whom were familiar with their Alpine surroundings. Their experience of the mountainous world was certainly much richer and variegated than is mentioned in the scarce sources. Hunters and shepherds trod new paths and discovered new passages through high mountains already in the Middle Ages. In addition to herding and searching for ore, poaching was by far the most important incentive for the discovery of new mountain trails. The first documented approaches were made by those who were closely associated with nature and the mountains, studied them, and recorded their discoveries on paper. These were mostly naturalists from the period of the Enlightenment in the 18th century. These pursuits were followed by an increasing number of people whose objectives were entirely different, whether it was systematic research, a desire to discover new places, or even tourism.

Ključne besede: raziskovalci, razsvetljenje, Triglav, Julijske Alpe, Kamniško-Savinjske Alpe, pristopi na vrhove

Avtorski izvleček

Key Words: researchers, the Enlightenment, Triglav, Julian Alps, Kamnik – Savinja Alps, climbs to mountain tops

Author's Abstract

Prvi obiskovalci – ljudje pod gorami

Človek je v različnih obdobjih zgodovine spreminjal svoj odnos do narave in gora. Dojemal jih je različno in jih že od nekdaj obiskoval. Poti prek njih so že dolgo znane, le cilji in vzgibi tistih, ki se vzpenjajo nanje, so različni.

Prvotni obiskovalci gora so pristopali v gorovja tako rekoč anonimno – brez védenja okolice in brez pisnih sledi. Bili so domačini, ki so se tja naseljevali iz različnih razlogov, bodisi zaradi prenaseljenosti nižinskih predelov, zaradi planšarstva, lova, iskanja rudnega bogastva, izkoriščanja gozdov ali umika pred zavojevalci. To so bili pastirji, lovci, iskanci rude in zeliščarji, ki so poznali bližnji gorski svet ter v gorah doživeli veliko več, kot o tem skopo poročajo viri davnih časov.¹

Slovenski prostor v planinski predzgodovini

Od nekdaj so Alpe in druga visoka gorstva razdvajala ljudstva, ki so verovala, da so gore domovanja bogov in so se jim zato raje izogibali. Gora so se bali, niso razumeli naravnih pojavov, ki so bili tam intenzivnejši, kot v dolini.² Je pa treba poudariti, da so »tabu« bili predvsem vrhovi gora, a samo tisti, ki so bili dovolj visoki. Merilo ni bila nadmorska višina, ampak geografski pogoji, ki na njih vladajo (klima, teren, odsotnost rastlin, večni led, sneg, skale). Gre torej za popolnoma tuj svet, ki ni namenjen človeku za preživetje in mu pomeni nevarno divjino, kaos.³ Nižji predeli gora niso bili tabu.

Že pred več deset tisoč leti so se lovci in nabiralci zelišč zatekali v jame našega hribovitega in gorskega sveta, tako npr. v Potočko zijalko (1630 m) na Olševi, v Medvedovo jamo (1500 m) na Mokrici ali v nižje ležečo jamo Divje babe na Idrijskem (450 m).⁴ V času bronaste dobe se z najdbami orožja prvič zgostijo dokazi o obiskih slovenskega visokogorja. Pojavlja se puščanje posameznih kosov orožja, kar je verjetno povezano z darovanji bogovom.⁵ Tako so verjetno že davno pred srednjim vekom pristopili na številne vrhove. So pa v srednjem veku v Alpah zaradi

¹ Mikša, Ajlec, Slovensko planinstvo, str. 12.

² Engel, A history of mountaineering in the Alps.

³ Grupp, Faszination Berg, str. 36.

⁴ Cevc, Človek v Alpah, str. 6.

⁵ Prav tam, str. 7.

trgovine vse večji pomen imeli prelazi. Potovanja so bila povezana s številnimi nevarnostmi od naravnih ujm do napadov domačinov. Zaradi pomoči romarjem, trgovcem in popotnikom so na prelazih ali ob poteh nanje nastali številni t. i. hospici oz. zavetišča, kasneje so se iz njih razvila gostišča s prenočišči. Eden izmed takih hospicev je bila »Jenkova kasarna« na poti z Jezerskega proti Jezerskemu vrhu, in ta stavba stoji še danes.⁶

Med prvimi je opisal in sploh prvič zapisal prve znane pristope na nižje ležeče slovenske gore polihistor Janez Vajkard Valvasor v leta 1689 izdani *Časti in slavi vojvodine Kranjske*, obširnem znanstvenem pregledu dežele Kranjske. Pred obširnim Valvasorjevim delom ni znano nobeno podobno knjižno delo, ki bi tako opisovalo kranjsko deželo in še manj naš gorski svet. Imena gora, dolin in rek so se pojavljala že prej kot mejniki gospostev in v mapnih dokumentih, darilnih listinah ipd. Valvasor večjega zanimanja obisku in raziskovanju gora ni posvečal, opisal jih je zgolj mimogrede: »V naši deželi obstaja – poleg doslej navedenih – še več različnih, dobrih, izbranih in slavnih zelišč, zlasti pa v visokih gorovjih, kot na primer na gorah Kerma, Stola, Bistriških snežnikov, Nanosa in na gori Učka. Ta slednja je od mnogih piscev z lepimi redkimi zelišči dobila posebno slavo. Zato tudi te visoke gore pogosto, vsako leto, obiskujejo botaniki in kopalci korenin iz različnih dežel; ker namreč tam zgoraj najdejo marsikatere imenitne korene in zelišča.«⁷ Omenja tudi zanimivo vražo, da naj bi se na vrhu visoke gore Krme, ki bi lahko bila tudi Triglav, zlahka pričarala nevihta: »Dosti bolj čudno pa je to-le: Če kdo opoldne na tej gori poka z bičem, sledi neposredno in takoj nevihta z gromom in točo, čeprav je dan še tako jasen.«⁸

Gore so bile predstavljene tudi kot panorama s preprosto risbo, ki je služila kot pripomoček v morebitnih mejnih sporih. Takšno mapo je po naročilu blejske gosposke naredil Matija Ločnikar leta 1701 in prikazuje dolino Spodnje Krme in Radovne z dolino Kot v ozadju.⁹ Še jasneje so kranjske gore zarisane v Florjančičevi karti Kranjske leta 1744. Obrisi vrhov seveda niso realni, orografska podoba še manj in geografski položaj je približen. Janez Dizma Florjančič de Grienfeld je svoj zemljevid izdelal po neki Zauchenbergovi karti iz leta 1712 po naročilu kranjskih deželnih stanov.¹⁰

V opisovanju alpskega sveta je bil Valvasor sodobnik Johanna Jakoba Scheuchzerja, ki je kot znanstvenik prehodil in z barometrom izmeril več visokih gora ter svoje izsledke opisal v knjigi *Itinera alpina*. Le nekoliko prej je Josias Simler leta 1574 objavil *De Alpibus commentarius*, ki je po svetu sprejeta kot prva alpska monografija, ki obravnava Alpe od nastanka, imena, položaja, razdelitve, flore, favne do geologije. Za nas je zanimiva zaradi tega, ker v XIII. poglavju omenja Julijske in Karnijske Alpe, razlaga nastanek imena, našteva reke in celo objavlja zemljevid Kranjske, prelaza Ljubelj in tvorjenja po reki.¹¹

⁶ Zorn, *Kratka zgodovina slovenskega gorništva*, str. 1.

⁷ Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske*, str. 360.

⁸ Strojnik, *Zgodovina slovenskega planinstva*, str. 14.

⁹ Rus, *Triglav*, str. 89.

¹⁰ Prav tam, str. 89.

¹¹ Strojnik, *Zgodovina slovenskega planinstva*, str. 23.

Prvi raziskovalci gorskega pri nas

Naše Alpe so v 18. stoletju postale zanimive za posamezne naravoslovce, tako domače kot tuje, zlasti zaradi bogastva flore, favne in geoloških posebnosti.

Na Kranjskem so vrsto let službovali nekateri tuji znanstveniki, na primer Južni Tirolec Giovanni Antonio Scopoli in Bretonec Baltazar Hacquet; oba sta bila zdravnik v Idriji in oba je zelo zanimala botanika, kar je bil motiv, da sta hodila v gore. Velike zasluge za odkritje Vzhodnih Alp širšemu regionalnemu področju, predvsem zahodni Evropi, gredo prav Scopoliju in Hacquetu.¹²

Giovanni Antonio Scopoli je postavil temelje sodobnemu znanstvenemu, naravoslovnemu raziskovanju Kranjske. Kot rudniški zdravnik v Idriji je preučeval kranjsko rastlinstvo in živalstvo ter zbiral gradivo za svoja najpomembnejša dela. Med letoma 1755 in 1766 je prepotoval velik del Kranjske in kot prvi dokumentirano leta 1758 stopil na Storžič, leta 1759 pa še na Grintavec v Kamniško-Savinjskih Alpah. V letih 1761 in 1762 je obhodil tudi bohinjsko-tolminske planine in se povzpел na južno vznožje Triglava nad Velim poljem.¹³ Scopolijeva slava je v Idrijo pripeljala njegovega naslednika, tj. zdravnika, naravoslovca in v kasnejših letih tudi etnologa Baltazarja Hacqueta. Ta je bil član 11 evropskih akademij znanosti in umetnosti, najbolj pa slovi po delu *Oriktografija Kranjske* v štirih knjigah, izdanih v Leipzigu v letih 1778–1789.¹⁴ Eden od razlogov za njegov prihod, je bil prav Scopoli, kot pravi v avtobiografiji: » [...] odločil sem se za Kranjsko zaradi naravoslovja in dobro znanega rudnika živega srebra; poleg tega je tam živel slavni Scopoli [...]«¹⁵ V planinski preteklosti ga najpogosteje povezujemo s Triglavom; Hacquet je namreč v tretjem delu omenjene publikacije prikazal bakrorez najvišje gore na Kranjskem, ki jo imenuje Veliki Terglau. Bakrorez je najstarejša znana slikovna upodobitev Triglava. Prvotno je bil bakrorez natisnjen brez napisov Triglav (Velki Terglou), Mali Triglav (Mali Terglou), Kredarica (Krederza) in Velo polje (Bela Pola). Hitro je opaziti, da so avtorji bakroreza naredili napako, saj odtisi ne predstavljajo dejanske slike Triglava in sosednjih vrhov, pač pa zrcalno podobo. Zato je Kredarica na desni strani, ko bi dejansko morala biti na levi, in Mali Triglav na levi strani, čeprav je v resnici na desni. Na desnem dnu bakroreza sta upodobljeni dve postavi. Na notranji strani stoji majhen, v meščansko suknjo oblečen možak in ob njem močan pastir v širokokrajnem klobuku, dežnem plašču iz lipovega ličja s palico v roki in v coklah z zapetnikom. Plašč iz trakov lipovega ličja je prazgodovinski del pastirjeve oprave. Naredili so ga iz muževnega lipovega lubja, ki so ga razrezali na trakove, za nekaj dni namočili v gnojnico in potem spirali v tekoči vodi in jih razcepili v tanjše sloje. Trakove so nabrali na ovratno vrvico. V dežju so se trakovi sprijeli in niso prepuščali moče, v suhem in toplem vremenu pa je bilo pod plaščem dokaj vroče.¹⁶ V času priprave na izdajo *Oriktografije* je Hacquet poskušal

¹² Mikša, Ajlec, Slovensko planinstvo, str. 13.

¹³ Bufon, Scopoli Giovanni Antonio, str. 256–258.

¹⁴ Wester, Baltazar Hacquet, str. 12.

¹⁵ Lunazzi, Belsazar Hacquet, str. 88.

¹⁶ Mikša, Ajlec, Slovensko planinstvo, str. 14.

leta 1777 kot prvi dokumentirano doseči vrh Triglava, a mu je uspel le vzpon prek planine Konjščice in Velega polja na Mali Triglav, omenjena pot pa je dobila ime Bohinjski pristop. O tej turi je poročal: »*Plezal sem po skalah navzgor. Spočetka nisem kaki dve uri naletel na nobeno večjo oviro v zajedi skalovlja, ker je ležalo veliko drobirja in snega. Ko pa sem to imel za seboj, sem spoznal, da so moji ljudje govorili resnico, ko so trdili, da jih je le malo prišlo gor ali pa nobeden, vsaj nihče od rastlinoslovcev ne, zakaj našel sem rastline, ki jih ni bil opazil niti Scopoli niti kdo drug in jih bom ob priložnosti opisal. Kar zadeva vrste kamnin, sem ugotovil apnenec in železnato glino [...] Naslednjega dne sem hotel s svojimi spremljevalci naskočiti goro še iz druge strani, a vreme tega ni dopuščalo. Zadovoljil sem se torej s preučevanjem gorskih sestavin. Vendar upam, da bom drugikrat prišel nanjo, ko bom dobil De Lucov barometer, da bom izmeril višino.*«¹⁷ Čeprav Hacquetu ni uspelo osvojiti Triglava še pred prvim dokumentiranim vzponom 1778 leta, je v hribih pustil pomemben pečat. Še istega leta je obhodil Čaven, Dolino Triglavskih jezer, Golak, Gorjance, Gotenico, Javornik, Krim, Ljubelj, Mokrc, Nanos, Porezen, Snežnik in Učko. Leta 1778 je svoje pohode nadaljeval po celotnem hribovju, ki obkroža ljubljansko kotlino, in se podal od Vrhnike čez Polhograjsko hribovje v Poljansko dolino, Kropo, Kamno Gorico, Radovljico in na Bled. Temu so sledili še številni drugi pohodi.¹⁸ Na vrh Triglava pa mu je uspelo priti leta 1779 in 1782.¹⁹

Na Kranjskem in Koroškem je deloval tudi naravoslovec Franz Xaver von Wulfen, švedsko-madžarskega rodu, ki se je zanimal za botaniko in mineralogijo. Tudi on se je povzpел na več gora (Storžič, Grintavec, Mangart, Triglav itd.).²⁰ Med prve tuje raziskovalce spada tudi Lovrenz Willomitzer,²¹ ogrskega rodu, ki je bil Hacquetov učenec, ranocelnik na Kranjskem in leta 1778 eden izmed prvopristopnikov na Triglav.²² Tudi oni so za pristop izbrali tako imenovani bohinjski pristop, ki ga je leto prej uporabil Hacquet. Avgusta leta 1779 je bil Willomitzer z vodnikom Kosom po Zoisovem nalogu znova na Triglavu, ko je spremljal Hacqueta, ki je takrat Triglavu izmeril višino.²³ Tu je še Henrik Freyer, ki je bil rojen v Idriji, vendar je bil češkega rodu. Kot lekarnar je služboval v Idriji, Zagrebu, Gradcu in Ljubljani, nato pa je prevzel mesto kustosa deželnega muzeja v Ljubljani. Tudi sam se je povzpел na nekaj višjih vrhov pri nas, npr. na Mangart in Triglav. Po njem se imenuje več živalskih fosilov.²⁴ Freyer je leta 1837 pristopil tudi na vrh Triglava in to po poti iz doline Krme, kar je prvi znani vzpon na Triglav s severne strani. Hkrati je bil to prvi vzpon, ki je bil opravljen brez vodnika.²⁵

¹⁷ Hacquetovi spomini, del odlomkov objavljenih v Kugy, Pet stoletij Triglava, str. 44–47.

¹⁸ Pintar, Baltazar Hacquet, str. 284–287.

¹⁹ Wester, Baltazar Hacquet, str. 62.

²⁰ Petkovšek, Franz Xaver von Wulfen, str. 725.

²¹ Franc Ksaver Richter je tako v svojih rokopisih kot v besedilu o Bohinju, ki je izhajal v *Illyrisches Blatt*, vztrajno uporabljal pisavo priimka Willonitzer. Zakaj je bilo tako, težko rečemo, vendar pa je Richter edini, ki zapisuje priimek Willomitzerja kot Willonitzer.

²² Munda, Lovrenc Willomitzer, str. 698–699.

²³ Munda, Lovrenc Willomitzer, str. 698.

²⁴ Zorn, Fremde und einheimische Naturforscher und Geistliche, str. 227.

²⁵ Pirnat, Henrik Freyer, str. 189.

Zraven zgoraj naštetih tujih znanstvenikov je med prve raziskovalce naših gora mogoče šteti tudi predstavnike kranjskega plemstva, ki so se prav tako zanimali za naravoslovje in iz naravoslovnih nagibov odkrivali gore in pristopali na vrhove. Med te moramo v prvi vrsti šteti brata barona Žigo (Sigismunda) in Karla Zoisa pl. Edelsteina, grofa Franca Jožefa Hanibala Hohenwarta in grofa Riharda Ursinija Blagaja, po katerih se imenujejo nekateri minerali (npr. zoisit), rastline (npr. zoisova zvončnica, blagajev volčin – *Daphne blagayana*²⁶) in živali (npr. redek polž hohewartovka).

Med zgoraj naštetimi je gotovo najpomembnejši Žiga Zois,²⁷ ki se zaradi bolezni vzponov ni udeleževal, jih je pa spodbujal in finančno podpiral. Zanimanje za geologijo in prijateljstvo s Hacquetom sta bila povod, da je finančno podprl večkratne vzpone na vrh Triglava. Tudi Hacquetovi soplezalci so prihajali iz Zoisovega kroga, o njih pa Hacquet leta 1777 v prvem delu svoje *Oriktografije* piše: »S pomočjo barona Zoisa sem imel [pri pohodu, op. p.] s seboj dovolj izjemno srčnih ljudi, čeprav med njimi ni bilo mogoče najti nobenega, ki bi mogel reči, da se je že povzpel na vrh gore. Moj učenec, ki ga na račun naravoslovja in medicine vzdržuje omenjeni fužinar, človek, ki je zelo dober poznavalec gora, pa je imel tisti dan ravno toliko veselja [do vzpona, op. p.] kot gamsji lovci, ki so se z nami vzpenjali na goro: na ta dan je bilo namreč zelo vetrovno, vrh gore pa je bil tako kot ponavadi pokrit z oblaki.«²⁸ Ta učenec, ki ga Hacquet ne imenuje z imenom, je bil Lovrenz Willomitzer. Za ranocelnika se je izučil z Zoisovo finančno podporo, ta mu je kasneje zagotovil še službo v Stari Fužini in ga uporabil tudi za naravoslovna iskanja po bohinjskih gorah. Kot botanik je bil v drugi polovici 18. stoletja pomemben brat Žige Zoisa – Karel Zois pl. Edelstein,²⁹ po katerem se imenujeta zoisova zvončica in zoisova vijolica. Rastline za svoj herbarij je nabiral po vrhovih Karavank, Kamniško-Savinjskih in Julijskih Alp. A njegova planinska zapuščina je tudi postavitev prvih visokogorskih, danes bi rekli planinskih koč pri nas: prvo je dal postaviti pri Dvojnem jezeru v dolini Triglavskih jezer, drugo pa na Velem polju. Tudi soustanovitelj Kranjskega deželnega muzeja Franc Hohenwart³⁰ je bil pionir v osvajanju slovenskih gora. Ta se je na pobudo Žige Zoisa leta 1793 skupaj z lovcom Sprukom, prvim po imenu znanim vodnikom v Kamniško-Savinjskih Alpah, povzpел na Planjavo. Leto za tem se je z neznanim divjim lovcom vzpenjal proti Mangartu in vrh kot prvi dosegel sam, ker ga je spremljevalec zapustil. Vzpon na Mangart je ponovil čez dve leti s sorodnikom Žigo Hohenwartom, znano pa je, da se je povzpел še na karavanški Stol in Mali Triglav. Znan je zanimiv pripetljaj, povezan z gorskimi doživljaji in Hohenwartom. Preden se je skupaj z vodnikom Sprukom leta 1793 povzpел na Planjavo, ga je vodnik pred tem preizkusil v dolini Kamniške Bistrice. Hohenwart je moral prek naravnega mostu Predaselj, kar mu

²⁶ Nahajališče blagajevega volčina si je v spremstvu grofa Blagaye in Freyerja leta 1838 ogledal saški kralj Friderik Avgust.

²⁷ Gspan-Prašelj, Žiga Zois, str. 832–846.

²⁸ Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, knj. 1., str. 27.

²⁹ Praprotnik, Karel Zois, str. 827–828.

³⁰ Mal, Franc Jožef Hanibal Hohenwart, str. 331.

je bilo očitno grozljivo početje; zapisal je tole: »Zaman je stal en lovec onstran globeli, drug pa na tem groznem mostu; kadar sem se približal prepadu, vsakokrat se mi je zvrtele v glavi.«³¹

Tretja skupina ljudi, ki so jih v takratnem obdobju zanimala gore, so bili slovenski duhovniki; tem je vodilo sicer deloma bilo naravoslovje, predvsem pa romantično občudovanje lepot gora.

Iz Zoisovega kroga izstopa Valentin Vodnik.³² Ta je leta 1794, takrat kaplan na Koprivniku, potoval na Kredarico. Prvi dan so s Koprivnika v devetih urah prispeli na Velo polje, potem pa krenili čez Steriščico med Krmo in Triglavom na Kredarico. Pohvalil je imenitni razgled po velikem delu Kranjske. Leta 1795 je bil Vodnik spet dvakrat v teh krajih, ko je vodil Zoisovo odpravo v Triglavsko pogorje. O tem vzponu natančneje poroča grof Franc Hohenwart. Skupaj s šentjakobskim župnikom Jožetom Pinhakom sta se iz Ljubljane peljala na Javornik, kjer ju je pričakal Vodnik. Drugi dan so odšli na izlet na Belščico, na Veliki in Mali Stol ter se zvečer vrnili na Javornik; potem so prek Bleda krenili v Bohinjsko Bistrico in k izviru Bistrice. Vodnik je moral zaradi božje službe domov na Koprivnik in se je čez dva dneva spet vrnil v Bohinjsko Bistrico. Tako so 17. avgusta 1795 krenili prek Stare Fužine k slapu Savica in od tam na planini Dedno polje in Ovčarija, kjer so občudovali krasen razgled. V bližnji planinski koči jih je pozdravil baron Karel Zois in jih gostoljubno sprejel za dva dneva. Zvečer so pred kočjo občudovali sončni zahod, navdušeni Vodnik pa je ob tem zložil tri kitice pesmi, ki je vse očarala. 20. avgusta so odšli na Ledine pod Triglavom, od koder sta Vodnik in Pinhak s svojima vodnikoma krenila proti Triglavu, Hohenwart pa je raziskoval okolico Ledin. V spomin na odpravo je Vodnik dokončal svojo odo Vršac, ki velja za eno od najlepših hvalnic našega gorskega sveta, Vodnik pa za začetnika slovenske planinske poezije.³³ Za vodstvo te odprave se je Zois Vodniku zahvalil, bolj pomembno kot to pa je, da je ob tem navedel: »*Grof Hohenwart in abbe Pinhak sta prišla domov kakor pijana od veselja ...*,«³⁴ kar je verjetno naš prvi opis pravega vznesenega veselja in razigranosti v gorah.

Poleg Valentina Vodnika lahko sem štejejo še brata Jakoba in Ivana Dežmana, kaplana v Srednji vasi in Bohinjski Bistrici, in Valentina Staniča. Predvsem Stanič in Vodnik sta opisovala svoje vzpone in o gorah pisala pesmi.³⁵

Brata Dežman sta Triglav obiskala 1. septembra 1808, v prvem letu, ko sta nastopila svojo prvo duhovniško službo pod Julijci. Vodil ju je Anton Kos, vodnik iz Jereke. Na vrh je prišel le Jakob z vodnikom, Ivan pa je obstal tik pod vrhom. Ko so sestopili, je Jakob napisal pismo Valentinu Vodniku, v katerem mu je obširno poročal o svojih planinskih doživetjih. Dežman v pismu ni opisoval kakšnih strokovnih ugotovitev, prav tako ni poskušal s pesniškim jezikom izpovedati svojih

³¹ Lovšin, V Triglavu in njegovi soseščini Ljubljana, str. 105. Ta dogodek je zelo nazorno narisal Vlasto Kopač., risba je na strani citata.

³² Kos, Valentin Vodnik, str. 509–528.

³³ Orožen, Valentin Vodnik kot turist in turistiški pisatelj I in II, str. 97–104, 113–119.

³⁴ Lovšin, V Triglavu, str. 96.

³⁵ Zorn, Fremde und einheimische Naturforscher und Geistliche, str. 232.

občutkov, ki so ga navdajali ob tem. Pisal je v preprostem, pripovednem jeziku, da bi predstavil svoj vzpon in dogodke, ki so se ob tem zgodili, čeprav omenja tudi naravne lepote. Med drugim je opisal tudi pot na vrh in o razgledu na vrhu Triglava: »*Od tukaj [tj. od Malega Triglava, op. p.] se plazimo navzgor po najvišjem, suhemu konjskemu hrbtu podobnem robu, ne da bi se količkaj oddaljili od njega, vedno v severozahodni smeri na najvišji vrh; kakor bi plezali po suhem drevesu, venomer imamo pred očmi zevajoče, z neskončnimi snežnimi masami pokrite globoke prepade, preteče s pogubo pri najmanjšem koraku [...] če je lepo vreme, pa nam je trud, ko dosežemo vrh, bogato poplačan. Škoda, da omejenega dne ni bilo dobrega vremena. Že sem namreč osvojil nižji vrh najvišjega Triglava, moj spremljevalec pa se je zaman trudil pri njegovem podnožju, [...] ko so začeli ob mojih nogah mogočno jadrati od jugozahodne smeri prihajajoči oblaki, ki nižje kraje rosijo s pogostim dežjem. Medtem pa ko sva midva priplezala na vrhunec in je nad našima glavama sijalo najsijajnejše nebo, so oblaki pokrili že vso pokrajino ter onemogočili nenavaden pogled na srebrno, v soncu se bleščeče morje.*«³⁶ Avgusta 1809 je tudi Ivan Dežman, tokrat uspešno, prišel na vrh Triglava in v steklenici pustil kratko besedilo, v katerem je, poleg samohvale svoji korajži, zapisal tudi: »*Sem bil tako korajžen, to pisemce naj na vrhu tukaj ostane, nikar ga ne vzemi, največje moje veselje je na gorah.*«³⁷ Brata Dežman bi lahko šteli za zgodnja, morda celo za ena od prvih obiskovalcev gora na Kranjskem, ki sta v visokogorje zahajala povsem ljubiteljsko, zgolj iz lastnega hrepenenja po naravi in pristočasnih doživetjih. Njuni predhodniki so poleg želje po naravnih lepotah imeli tudi druge motive: raziskovalne in gospodarske.

Med osrednje posameznike v času vzpona slovenskega planinstva pa uvrščamo Valentina Staniča, ta velja za prvega slovenskega alpinista in enega od pionirjev evropskega alpinizma sploh.³⁸ Stanič je bil alpinist z dveh vidikov: med svojim razvojem v alpinista je povečeval zahteve do sebe in se trudil za izvirnost svojih podvigov (na primer z zimskimi turami), poleg tega pa je hodil brez vodnika.³⁹ Vzpone je pogosto izkoristil za raziskovanje botanike, geologije in merjenje nadmorskih višin. Največ občudovanja pa je požel njegov vzpon na Veliki Klek leta 1800, in sicer z dvema vodnikoma in dvema tesarjema v okviru prve odprave na najvišjo goro današnje Avstrije,⁴⁰ ki sta jo organizirala krški škof kardinal Franc Ksaver pl. Salm in kanonik Žiga Hohenwart. Stanič je bil na vrhu dan za prvim pristopom Salmove odprave in je prvi izmeril višino vrha.⁴¹ Da bi bil Stanič višje od vrha in vseh, ki so nanj pristopili dan prej, je velel zakoličiti na vrh drevesni

³⁶ Pismo Jakoba Dežmana Vodniku dne 29. 9. 1808, v celoti objavljeno v Lovšin, Hribar, Potočnik, Triglav, str. 72–74.

³⁷ Lovšin, Odgovor na razmišljanja o planinstvu, str. 99.

³⁸ Klemun, Grossglockner-Expeditionen, str. 192–195.

³⁹ Prav tam, str. 93.

⁴⁰ Na Veliki Klek (Grossglockner, 3797 m), najvišji vrh Avstrije, je opozarjal že Hacquet v svojem Mineralogično-botaničnem potovanju za kratek čas od Gore Triglav h gori Velikemu Kleku na Tirolskem v letih 1779–1781, ko je imel namen izmeriti višino gore in preučiti možnosti vzpona nanjo. Njegove objave so spodbudile nadaljnje zanimanje za to goro.

⁴¹ Klemun: Grossglockner-Expeditionen, str. 163.

hlod in se nanj povzpel. Ob bok vzponu na Veliki Klek gre vsekakor tudi prvi pristop na drugo najvišjo goro današnje Nemčije, 2.713 metrov visoki Watzmann, ki ga je avgusta 1800 izvedel prav Stanič. Hotel se je povzpeti na predvrh Watzmanna, tj. Hocheck, motilo pa ga je, da mu je do takrat še neosvojena najvišja točka Watzmanna, tj. Mittelspitze, zapirala pogled na Veliki Klek, na katerem je s prvopristopniki stal nekaj dni prej. Odpravil se je naprej po nevarni in dotlej še nepreplezani poti in dosegel najvišji vrh Watzmanna, kjer je izmeril še njegovo višino. Istega leta je opravil še prvi pristop na Hoher Göhl nad Salzburgom. Znan je tudi po tem, da je po posvetitvi v duhovnika v šestih dneh prepešal pot od Salzburga do Kanala ob Soči. Leta 1808 je skupaj z vodnikom Antonom Kosom kot četrti človek stopil na vrh Triglava in mu izmeril višino. Povzpel se je še na Prestreljenik, Mangart, Krn, Matajur in Kanin. V Karnijskih Alpah se je okoli leta 1827 kot prvi povzpel na Clapsavon in Bivero, Monte Pramaggiore in Cimon del Vacallo. Čeprav so Staniča najprej v gore zvabili znanstveni vzgibi, se da iz njegovih izjav slutiti, da so pri tem delovanju bolj in bolj prevladovali čisti alpinistični nagibi: preplezati čim več gora in prvi pristopiti na še neosvojene vrhove⁴² ter ob tem doživeti napore in veselja. Stanič je zapisal: »*Komaj se rešiš iz brezna pogube, te prevzame nepopisna slast!*«⁴³

V določeno skupino obiskovalcev slovenskih gora je v tem obdobju mogoče uvrstiti tudi domače gorske vodnike, brez katerih naštetih izobraženci ne bi tvegali nevarne hoje v gore. Povodi za njihove vzpone tako niso bili naravoslovni ali romantični, pač pa je planšarje, rudarje in lovce v skale gnal gospodarski interes. O nekem zavestnem odkrivanju gora v tej skupini ne moremo govoriti. Kot najbolj znane predstavnike naj omenim tri domačine, ki so skupaj z ranocelnikom Willomitzerjem 26. avgusta 1778 kot prvi pristopili na vrh Triglava. To so bili kmet in lovec Štefan Rožič, rudar Matevž Kos ter kmet in rudar Luka Korošec.

V prvi polovici 19. stoletja se zanimanje za slovenske gore razširi tudi na nekatere druge poklicne skupine. Med te obiskovalce lahko štejemo oficirja in geodeta Antonia von Bosia (Triglav osvoji leta 1822⁴⁴), industrialca angleškega porekla Franza von Rosthorna (Triglav osvoji leta 1828), Simona Prešerna in druge.

Z Bosiom je povezano tudi prvo znano gorsko reševanje na Triglavu. Leta 1822 je nosača Antona Korošca, ki je Bosia spremljal na Triglav – ta je na vrhu opravljal geodetske meritve – ubila strela. Od Bosia najeti domačini Bohinjci so že zgodaj poleti leta 1822 postavili na vrhu Triglava triangulacijsko piramido. Sestavljena je bila iz štirih močnih drogov, ki so bili povezani z deskami in prečnimi drogovi. Priprave na merjenje so bile dolgotrajne in zamudne, in ko je popoldne nevihta zajela vrh Triglava, se je Bosio odločil, da prenoči na njem, zato da bi si prihranil grozote ponovnega vzpona. Ponoči jih je znova zajela nevihta in strela je ubila Antona Korošca, sina Luke Korošca, enega izmed prvopristopnikov leta 1778. Ko se je Bosio zjutraj prikazal na Velem polju in povedal, kaj se je zgodilo,

⁴² Stanič naj bi dejal: »*Quis (montium) contra me?*« ali »*Katera izmed gora mi more kljubovati!*« V Orožen, Valentin Stanič, prvi veleturist, str. 7.

⁴³ Prav tam, str. 7.

⁴⁴ Janša, Zgodovina turizma na Slovenskem, str. 31.

je bil deležen burnega odziva. Ta je zabeležen v naslednjem citatu: »Samo Anton Korošec ostane s stotnikom in z njegovim slugo na vrhu. Doživeli so strašne ure. Veter se je spremenil v orkan, ki so ga spremljali tisoči bliskov in strahotno bobnenje groma z desetkratnimi odmevi. Ko si je že v noči in v najslabšem vremenu Bosio premislil in zaželel povratek z vrha, obdanega z ognjem strel, je Korošec izjavil, da je v tem položaju pri takem divjanju vetra sestop po grebenu morda še nevarnejši kakor pa ostati na mestu in čakati, da se narava pomiri. Morda jim neurje le prizanese [...] Bosio in sluga sta odnesla zdravo kožo. Korošca pa je sključenega pod piramido [lesena piramida na vrhu Triglava, op. p.] strela ubila [...] To so vreščale majarice in majarji ..., ko jim je inženir [Bosio, op. p.] zjutraj naznanil, kaj se je pripetilo ponoči na Triglavu! Pripravljene s pomivalkami in žehtarji so podile planšarice bežečega inženirja celo na Malo polje ...«⁴⁵ Truplo so v dolino prinesli vodniki in nosači.

Franz von Rosthorn je napisal več razprav o geologiji Kranjske in Koroške. Pripadal je družini, ki je imela v lasti železarno na Prevaljah in v Wolfsbergu ter premogovnik Leše. Zaradi svojih poklicnih in osebnih interesov je obiskoval gore, iskal rude in je mdr. opisal tudi svoj vzpon na Triglav.⁴⁶ Simon Prešeren je bil trgovec z minerali na Dunaju, ki je tudi sam iskal minerale, mdr. tudi po Zoisovem naročilu. Na Svinji planini (Sausalpe) na Koroškem je našel mineral, ki je bil leta 1805 poimenovan po Žigi Zoisu »zoisit«.⁴⁷

Prvi vzpon na Triglav in pristopi na druge vrhove

Zakaj začeti s Triglavom in ne drugimi prej doseženimi vrhovi pri nas? Čeprav Triglav niso niti Julijske Alpe, kaj šele ves slovenski gorski svet, je s Triglavom zastopano vse tisto, kar kot simbol predstavlja slovenske gore. Razumljivo je, da ima prvi pristop na Triglav izjemno mesto v planinski zgodovini pri nas. Ta vzpon, ki je bil izveden 8 let pred prvim pristopom na Mont Blanc in 12 let pred pristopom na Veliki Klek ali Watzmann, lahko opredelimo tudi kot začetek alpinizma pri nas. Nobena gora pri nas v tistem času ni predstavljala večjega motiva, želje in pomena⁴⁸ na eni ter strahu, predsodkov in srčnosti na drugi strani kot Triglav. Aleš Bjelčevič je v uvodu v alpinistični vodnik *Severna stena Triglava* zapisal misel, ki bi lahko odražala tedanje občutke in še danes, dobrih dvesto let po prvem vzponu drži: »Na Triglav je bilo potrebno splezati, ne pa se sprehoditi kot na Grintovec ali Stol. Na Grintovcu se še letos pasejo ovce, na Triglavu se niso nikoli.«⁴⁹

Pri vzponu na vrh so plezalce čakala tri težja mesta: sam vzpon na Mali Triglav, slavni greben med obema Triglavoma, ki je danes umetno razširjen in zavarovan

⁴⁵ Lovšin, V Triglavu, str. 107–109.

⁴⁶ Rosthorn, Schilderung, str. 441–445, 453–457, 461–464. Prevod je objavljen v Kugy, Pet stoletij Triglava.

⁴⁷ Zorn, Fremde und einheimische Naturforscher und Geistliche, str. 232.

⁴⁸ Zois je za prvi vzpon razpisal denarno nagrado.

⁴⁹ Bjelčevič, Aleš: Zgodovina plezanja v Severni triglavski steni. *Severna stena Triglava, Alpinistični vodnik* (Valič, Miha; Prezelj Marko; Skok Janez) Ljubljana, 2011. Str. 19.

z jeklenico, in stena na koncu grebena. Kako je bil videti greben, lahko občutimo, ko preberemo zapis Franca von Rosthorna: »*Stopili smo nekaj korakov navzdol ... kar smo zagledali 12–15⁵⁰ palcev široko rez ... Po tem grebenu smo rajši lezli, kakor da bi ga prekobalili ... je tako strašen, da je dvema krepkima pastirjema, ki sta bila z nami upadel pogum. Odnehala sta in se vrnila.*«⁵¹

Današnji videz grebena in razširjena pot, po kateri se množice vzpenjajo s Kredarice na vrh Triglava, izhaja iz konca 19. stoletja, točneje konec septembra 1895, ko je dal Jakob Aljaž napeti 130 metrov močne železne žice med 34 železnimi klini, ki so jih delavci vdělali s cementom vzdolž grebena od Malega do Velikega Triglava. »*Triglav je bil zdaj čez in čez okovan. Njegove usode pa ne smemo gledati z očmi alpinista. Triglav je romarska gora Slovencev, zato so morali biti prirejeni vsi dostopi tako, da pride po njih lahko vsakdo na našo 'sveto goro'*« je zapisala Mira Marko Debelakova v Kroniki Triglava.⁵²

Po spodletelem že prej omenjenem Hacquetovem poskusu, da bi dosegel vrh Triglava leta 1777, je Zois v spodbudo za čimprejšnji pristop na vrh razpisal nagrado. Leto dni po Hacquetovem neuspehu se je organiziranja vzpona lotil Willomitzer. Spremljali so ga rudar Luka Korošec z Gorjuš, gamsji lovec Matevž Kos iz Jereke ter Štefan Rožič iz Savice. Njihovih imen pa nam Hacquet v svoji *Oriktografiji* ni posredoval, z izjemo Korošca, ki ga omenja v tretji knjigi; o preostalih je napisal le, da so vrh dosegli trije možje, »*dva srčna gamsja lovca in eden mojih bivših učencev*«. ⁵³ Za imena prvih dokumentiranih pristopnikov na vrh Triglava tako izvemo šele tri desetletja kasneje iz opisa Franca Ksaverja Richterja, zgodovinarja, geografa in književnika,⁵⁴ ki je vzpon opisal z uporabo Zoisovih zapiskov, kjer so štirje možje omenjeni tudi po imenih.⁵⁵ Pot na Triglav je trajala tri dni: 24. avgusta 1778 so dosegli Velo polje, 25. avgusta so nadaljevali pot proti zahodu in taborili pod vznožjem Triglava ter iskali pot na vrh. Dan pozneje, to je 26. avgusta, pa so prek Zelenega plazu dosegli vrh.⁵⁶

Med štirimi prvopristopniki je bil po pisanju Hacqueta Korošec »*najbrž prvi, ki je pristopil na vrh, odkar svet stoji*«. ⁵⁷ V dolino so se vrnili še istega dne, med sestopanjem pa so pot zaznamovali s kamnitimi možici, da bi se znali naslednjič vrniti po isti smeri, s čimer so bržkone opravili prvo dokumentirano markiranje poti v slovenskih gorah. Kot dokaz, da so vrh res dosegli in posledično smeli zahtevati svojo nagrado, so na skale vklesali naslednje začetnice, ki jih je ob lastnem pristopu na vrh leta 1782 prepisal Hacquet: I. S. Z. H. L. K. L. K.,⁵⁸ ki naj bi označevale

⁵⁰ 30–37 cm

⁵¹ Rosthorn, *Schilderung einer Ersteigung*, str. 453–457.

⁵² Debelak, *Kronika Triglava*, str. 89.

⁵³ Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, knj. 2., str. 28–29.

⁵⁴ Gspan, Franz Xav. Johann Richter, str. 97–101.

⁵⁵ Najstarejši zapis najdemo v Richterjevi zapuščini, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije (ARS): SI AS 992, Richter Franc Ksaver Janez, škatla 1, *Der Triglav und die Wohein aus hinterlassenen Papieren des seeligen Sigmunde Zois*, str. 33. Za prvi objavljeni zapis pa je Richter poskrbel skoraj 30 let po prvem zapisu, in sicer v časopisu *Illyrisches Blatt*, str. 76.

⁵⁶ Richter, *Wohain*, str. 76.

⁵⁷ Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, knj. 3, str. 93.

⁵⁸ Prav tam, str. 94.

naslednja imena: Iosephus Secundus (cesar Jožef II.), Sigismund Zois (Žiga Zois), Hacquet, Lovrenc (Willomitzer), Kos in Luka Korošec. A ob izklesanih inicialkah imen se pojavlja vprašanje, kje se je izgubila inicialka Štefana Rožiča – ali se je Štefan Rožič resnično povzpел na vrh? Ob tem je treba opomniti, da je Hacquet omenjal, da so se na vrh povzpeli le trije možje in ne štirje, kot omenja Richter.⁵⁹

Tabela 1: *Pristopi in poskusi pristopov na Triglav od leta 1777 do leta 1837.*⁶⁰

1777	Baltazar Hacquet z nekaterimi domačini poskuša pristopiti na Triglav, a pridejo le do Velega polja.
1778	24.–26. avgusta opravijo prvi pristop Luka Korošec, Matevž Kos, Štefan Rožič, Lovrenc Willomitzer.
1779	2. avgusta poskusi ponovno Hacquet skupaj z Willomitzerjem in Matijo Kosom. Na vrh prideta Willomitzer in Kos, Hacquet do Malega Triglava. Drugi pristop.
1782	23. avgusta Hacquet skupaj z Lukom Korošcem in še enim po imenu neznanim vodnikom končno pristopi na Triglav. Tretji pristop.
1788	23. julija ponovno poskuša Hacquet, ki pa naj ne bi prišel na vrh.
1790	Julija so na vrhu Žerovnik, Matija Kos in ribič Nazaj (morda Nacni). Četrti pristop.
1792	V avgustu je na vrhu lovec Primož N. iz Radovljice, sam in ponoči. ⁶¹ Peti pristop.
1792	11. novembra priplezajo na vrh Žerovnik, Matija Kos in njegov sin Anton Kos. Šesti pristop.
1795	14.–15. avgusta so na vrhu Valentin Vodnik, Pinhak, Franc Hohenwart, Matija in Anton Kos. Sedmi pristop.
1795	Valentin Vodnik je septembra ponovno na Kredarici. Tokrat mu uspe le do Malega Triglava. Verjetno ga je spremljal Matija Kos.
1808	Septembra se povzpeta na vrh Jakob Dežman, kaplan v Srednji vasi, in Anton Kos. Z njima je tudi Jakobov brat Ivan, ki pa na vrh ne pristopi. Osmi pristop.
1808	20. septembra sta na vrhu Valentin Stanič in Anton Kos. Deveti pristop.
1809	8. avgusta na vrh pristopi Ivan Dežman, takrat kaplan na Jesenicah, z neznanimi spremljevalci. Deseti pristop.
1812	22. julija je na vrhu Franz W. Siebert s spremstvom. Enajsti pristop.
1818	Jakob Jahn, Josip Poklukar, Jernej Tratnik, Matija Pole, Lovrenc Polda pridejo do Malega Triglava.
1819	Karl Zois s spremljevalci pripleza do Malega Triglava.
1820	1. avgusta sta na vrhu Urban Hodnik, kaplan v Srednji vasi, in neznan kmet iz Koprivnika. Dvanajsti pristop.
1822	Zgodaj poleti prinesejo na vrh material za triangulacijsko piramido Anton Kos, Matija Korošec in Orjakov iz Podjelja z drugimi vodniki. Trinajsti pristop
1822	5. julija se vzpenjo na vrh stotnik von Bosio, korporal Rothemmel, Anton Kos, Anton Korošec, Orjakov iz Podjelja in pet po imenu neznanih nosačev. Antona Korošca je ponoči na vrhu ubila strela. Štirinajsti pristop.

⁵⁹ Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, knj. 3, str. 93–94.

⁶⁰ Tabela narejena iz podatkov v Lovšin, V Triglavu, str. 97–99.

⁶¹ »28. avgusta je storil Primož N., lovec pri grofu Vincencu Thurnu v Radovljici, nekaj nenavadnega. Stavil je, da poide v mraku na Triglav in prižge na vrhu otep slame in lubja. Stavo je dobil. Med 8. in 9. uro zvečer je zagledalo osebje bistrških fužin ognjeno znamenje na vrhu Triglava. Videli so tudi, kako si je lovec svetil po strmali v globočino. O tem so mu tudi napisali spričevalo. Drzni hribolazec se je kasneje ubil na nekem manj nevarnem mestu.« V Debelak-Deržaj, *Kronika Triglava*, str. 272.

1824	10. avgusta je na vrhu z neznanimi spremljevalci Karl Scherowitz (Žerovec), župnik v Žireh. Petnajsti pristop.
1828	Julija pristopi na vrh več oseb. Šestnajsti pristop.
1831	5. avgusta priplezajo na vrh Karl Steinböck, Franz Hermannsthal, Anton Zois, Leopold Thonhauser, Anton Kos, Jakob Kos, Janez Marčič, Jakob Soklič. Sedemnajsti pristop.
1832	13. avgusta je na vrhu ponovno Steinböck, z njim so še Max Gritzner, Carl von Gold, Georg Nepozitek, Anton Kos, Janez Marčič, Jakob Soklič in Jakob Kos. Osemnajsti pristop.
1832	25. avgusta sta na vrhu Leopold Kiener iz Ljubljane in Ivan Marčič. Devetnajsti pristop.
1833	Na vrhu so Mihael Tušek, Rajmund Melzer, Vincenc Seunig, Gašper Kankel, Anton Kos, Jakob Soklič, Matija Zupanc. Dvajseti pristop.
1837	Skupaj s takrat 17-letnim vodnikom – pastirjem Simonom Pokljukarjem – je na vrhu kustos ljubljanskega muzeja Henrik Freyer. Enaindvajseti pristop.

Prvi znani pristop na kakšen visokogorski vrh nasploh pri nas je opravil Scopolli leta 1758 na vrh Storžiča, že naslednje leto pa je stal na vrhu Grintovca. Tretji znani pristop na katerikoli slovenski vrh je že prej opisani triglavski pristop leta 1778. Nato je največ prvih pristopov zabeleženih v zadnjih desetletjih 19. stoletja, so pa primeri, ko so še v prvih desetletjih 20. stoletja imeli pri nas neosvojene vrhove, tudi dvatisočake. Na številnih izmed njih pa so po vsej verjetnosti že prej bili domači lovci ali pastirji. Marsikje so na vrhu postavili znamenje – kamnitega možica ali leseni križ. Žal pa njihova imena niso znana.

Tabela 2: *Leto prvih pristopov na naše vrhove in prvopristopniki.*⁶²

Storžič	1758	Antonio Scopolli in neznani spremljevalci
Grintovec	1759	Antonio Scopolli in neznani spremljevalci
Triglav	1778	Luka Korošec, Matevž Kos, Štefan Rožič, Lovrenc Willomitzer
Planjava	1793	Franz Hohenwart in neznani spremljevalci
Mangart	1794	Franz Hohenwart in neznani spremljevalci
Vršac	1795	Valentin Vodnik in neznani spremljevalci
Ojstrica	1823	Ernst Joanelli in neznani spremljevalci
Razor	1842	O. Sendner in neznani spremljevalci
Bavški Grintavec	1869	Eduard Trauner, Ivan Mlekuž in vodnika Tožbar in Kravanja
Krajnska Rinka	1874	Joannes Frischauf in neznani spremljevalci
Skuta	1875	A. Pavich in neznani spremljevalci
Brana	1875	Anton Bauer in Ferdinand Seidl
Jalovec	1875	Karl Wurms in neznani spremljevalci
Kočna	1876	Joannes Frischauf in neznani spremljevalci
Škrlatica	1880	Julius Kugy, Andrej Komac, Anton Kravanja
Špik	1886	Julius Kugy z vodniki
Prisojnik	1889	Julius Kugy, Bois de Chesne, Andrej Komac
Dovški Križ	1889	Hjalmar Arlberg
Velika Ponca	okrog 1889	Julius Kugy z vodniki
Veliki Oltar	1897	Julius Kugy, Andrej in Jože Komac
Visoki Rokav	1913	Albin Rössel

⁶² Narejeno iz podatkov v Kaljzelj, Drogenik, Naš alpinizem.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS SI AS 992, Richter Franc Ksaver Janez

Literatura

- Bjelčevič, Aleš: Zgodovina plezanja v Severni triglavski steni. *Severna stena Triglava, Alpinistični vodnik* (Valič, Miha; Prezelj Marko; Skok Janez) Ljubljana, 2011.
- Bufon, Zmagoslav: Scopoli Giovanni Antonio. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 10. Ljubljana, 1967.
- Cevc, Tone: *Človek v Alpah: desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Ljubljana, 2006.
- Debelak-Deržaj, Mira Marko: Kronika Triglava. V: *Planinski vestnik* (1948), št. 9–10.
- Debelak-Deržaj, Mira Marko: Kronika Triglava. V: *Planinski vestnik* (1949), št. 3.
- Engel, Clarie Eliane: *A history of mountaineering in the Alps*, London, 1950.
- F. Jacomini-Holzapfel-Waasen: Hauptmann v. Bosio's Reise auf die Spitze des Berges Terglou in Krain, im July des Jahres 1822. *Illyrisches Blatt zum Nutzen und Vergnügen*, 14 (4. 4. 1823); 15 (11. 4. 1823); 16 (18. 4. 1823); 17 (25. 4. 1823).
- Grupp, Peter: *Faszination Berg: Die Geschichte des Alpinismus*. Weimar, 2008.
- Gspan, Alfonz: Franz Xav. Johann Richter. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 9, Ljubljana, 1960.
- Gspan-Prašelj, Nada: Žiga Zois. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 15. Ljubljana, 1991.
- Hacquet, Balthasar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*. Vol. 1. Leipzig: Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1778.
- Hacquet, Balthasar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*. Vol. 2. Leipzig: Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1781.
- Hacquet, Balthasar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*. Vol. 3. Leipzig: Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1784.
- Janša, Olga: Zgodovina turizma na Slovenskem. *Turistični vestnik* (1968), št. 1.
- Kajzelj, Mirko; Drogenik, Herbert: *Naš alpinizem*. Ljubljana 1932.
- Klemun, Marianne: *Mit Madame Sonne konferieren: die Grossglockner-Expeditionen 1799 und 1800*. Celovec, 2000.
- Klinar, Stanko (Ur.): *Valentin Stanič, prvi alpinist v Vzhodnih Alpah. Ob dvestoletnici njegovih vzponov na Veliki Klek in Watzmann leta 1800*. Ljubljana, 2000.
- Kos, Janko: Valentin Vodnik. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 14. Ljubljana, 1986.
- Kugy, Julius: *Pet stoletij Triglava*. Maribor, 1973.
- Lovšin, Evgen: Odgovor na razmišljanja o planinstvu. (Prof. Evgenu Lovšinu na rob ob njegovi 88-letnici, *Planinski vestnik*, leto 1984/1). V *Planinskem vestniku* (1983).
- Lovšin, Evgen: *V Triglavu in njegovi soseščini*. Ljubljana, 1946.
- Lovšin, Evgen; Hribar, Stanko; Potočnik, Miha: *Triglav, gora in simbol*. Ljubljana, 1979.
- Lunazzi, Melania: *Belsazar Hacquet. Dal Tricorno alle Dolomiti. Un viafiatore del settecento*. Belluno, 2010.
- Mal, Josip: Franc Jožef Hanibal Hohenwart. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 3. Ljubljana, 1928.

- Mikša, Peter; Ajlec, Kornelija: *Slovensko planinstvo*. Ljubljana, 2011.
- Munda, Jože: Lovrenc Willomitzer. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 14. Ljubljana, 1986.
- Orožen, Fran: Valentin Stanič, prvi veleturist. V: *Planinski vestnik* (1907), št. 1.
- Orožen, Fran: Valentin Vodnik kot turist in turistiški pisatelj I in II. V: *Planinski vestnik* (1895), št. 8. Str. 113–119; *Planinski vestnik* (1895), št. 7.
- Petkovšek, Viktor: Franz Xaver von Wulfen. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 14. Ljubljana, 1986.
- Pintar, Ivan: Baltazar Hacquet. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 2. Ljubljana, 1926.
- Pirnat, Ivan: Henrik Freyer. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 2. Ljubljana, 1926.
- Praprotnik, Nada: Karel Zois. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 15. Ljubljana, 1991.
- Richter, Franz Xaver: Wohain, V: *Illyrisches Blatt*, 11. Maj 1821.
- Rosthorn, Franz: Schilderung einer Ersteigung des Terglou in Oberkrain, im July 1928. *Wiener Zeitschrift*, 55 (8. 5. 1930); 56 (11. 5. 1830); 57 (13. 5. 1830).
- Rosthorn, von Franz: Opis vzpona na Triglav na Gorenjskem v juniju 1828. V: *Pet stoletij Triglava*. Maribor, 1973.
- Shaw, R. Trevor: Tuji popotniki na Slovenskem 1669–1880. V: *Historični seminar II*. Ljubljana, 1997.
- Strojin, Tone: *Zgodovina slovenskega planinstva: Slovenska planinska organizacija 1893–1948–2003*. Radovljica, 2009.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske*, 1. zvezek, Ljubljana, 2009.
- Wester, Josip: *Baltazar Hacquet, prvi raziskovalec naših Alp*. Ljubljana, 1954.
- Zorn Matija: Fremde und einheimische Naturforscher und Geistliche – die ersten Besucher der slowenischen Berge (Ende des 18. Jahrhunderts bis Anfang des 19. Jahrhunderts). V: *Die Alpen! : zur europäischen Wahrnehmungsgeschichte seit der Renaissance = Les Alpes! : pour une histoire de la perception européenne depuis la Renaissance*. Bern, 2005.
- Zorn, Matija: *Kratka zgodovina slovenskega gorništva: dodatno gradivo za državno tekmovanje Mladina in gore 2006*. Ljubljana, 2006.

SUMMARY

The First Researchers of the Slovene Mountains and the First Documented Climbs on Them

Peter Mikša

The indigenous visitors to the Slovene mountains were entirely anonymous. Nobody knew about their hikes and no written notes have been left behind. They were locals who had settled mountainous areas for various reasons: the overpopulation of lowlands, Alpine dairying, hunting, the search for ore, the exploitation of forests, or retreat from invaders. Familiar with their Alpine surroundings, they were generally shepherds, hunters, the seekers of ore, and herbalists whose experience of the mountain world was certainly much richer than is mentioned in the scant sources from the past.

In the 18th century, Slovene Alps and their diversity of flora, fauna, and geological phenomena, aroused the curiosity of domestic and foreign scholars, particularly the naturalists from the period of the Enlightenment, who set out to study them. Since their travels were meticulously recorded on paper these notes also contain the first documented reports on approaches to our mountains. Even then renowned as the highest mountain in this mountain range, Mount Triglav was consequently the most desirable and besieged. The first documented climb on Mt. Triglav

was carried out on August 26, 1778, when its summit was reached by Štefan Rožič, Matevž Kos, Luka Korošec, and Lovrenz Willomitzer.

Among the most reputed researchers of the Slovene Alps in this period were Giovanni Antonio Scopoli, Balthasar Hacquet, Henrik Freyer, Karl and Žiga Zois, Franc Jožef Hanibal Hohenwart, and others mentioned in the paper; all of them participated in the first climbing expeditions. Yet they would not have succeeded had they not enlisted the help of experienced mountain guides – local dairymen, miners, and hunters without whom the scholars would not have risked the dangerous climbs. These guides, however, were not driven by naturalistic or romantic notions but merely by a desire for earnings.

Mariann Nagy

The regional structure of the Hungarian agriculture in the beginning of the 20th century

UDC 63(439)»191«

UDK 63(439)»191«

NAGY Mariann, PhD, associate professor, University of Pécs, Rókus u. 2., H-7624, Pécs, nagy.mariann@pte.hu

NAGY Mariann, dr., izredna profesorica, University of Pécs, Rókus u. 2., H-7624, Pécs, nagy.mariann@pte.hu

The regional structure of the Hungarian agriculture in the beginning of the 20th century

Regionalni ustroj ogrske agrikulture na začetku 20. stoletja

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (148), No. 3-4, pp. 406–427, 23 notes

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (148), št. 3-4, str. 406–427, cit. 23

Language En. (Sn. En., Sn.)

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Author is dealing with the development of Hungarian agriculture from different regional points of view: of the ecological-geographical, the ethnic-national, or the cluster regions (created by cluster-analysis) which were described in the study using about 700 variables. Based on the more than 100 000 computerized data and analyzing them by mathematical-statistical methods (correlation, regression, factor and cluster-analysis) the author determines which factors or factor groups played decisive role in forming the regional structure of the Hungarian agriculture. The regional research based on the data before WWI is suitable for understanding how far agricultural modernization got to in the different areas, how the regions made the best of their natural resources and conditions or to what extent they were able to compensate (with technology, working practices and rationalization) the unfavourable conditions. Finally, this study also demonstrates the results of calculations which show the role of agriculture and its three main sectors in the GDP in pre-1918 Hungary on county level.

Avtorica obravnava razvoj ogrske agrikulture z različnih regionalnih vidikov: ekološko-geografskega, etnično-nacionalnega oz. z vidika regij grozdov (na podlagi analize grozdov), v študiji opisanih s pomočjo približno 700 spremenljivk. Na osnovi analize več kot 100.000 računalniško obdelanih podatkov avtorica s pomočjo matematično-statističnih metod (korelacija, regresija, analiza grozdov in dejavnikov) določi dejavnike oz. skupine dejavnikov, ki so igrali odločilno vlogo pri oblikovanju regionalnega ustroja ogrske agrikulture. Regionalne raziskave, ki temeljijo na podatkih izpred prve svetovne vojne, omogočajo razumevanje stopnje razvoja kmetijske modernizacije na različnih območjih, vpogled v izkoriščanje naravnih virov in danih pogojev v posameznih regijah ter obseg sposobnosti premagovanja neugodnih pogojev (s pomočjo tehnologije, načinom delovanja in racionalizacije). Študija ponazarja rezultate izračunov, ki prikazujejo vlogo agrikulture in njenih treh glavnih panog pri ogrskem bruto domačem proizvodu na nivoju županij v obdobju pred letom 1918.

Key words: agriculture, modernization, regional structure, factor and cluster-analyses, Hungary

Ključne besede: agrikultura, modernizacija, regionalni ustroj, analiza faktorjev in grozdov

Author's Abstract

Avtorski izvleček

Introduction

This study that fills in a gap in Hungarian historiography both concerning the topic and the methods¹, is based on the researches of previous decades, when a lot of details are known about the development and regional structure of Hungarian agriculture during Dualism (1867–1918). However, historians have not examined the agriculture of pre- 1918 Hungary (including Croatia) from the regional aspect yet. Some studies have been published in connection with the rural economy of certain smaller districts², but the comparison of these data as well as the detailed analysis about the regional structure of the whole agrarian sector is still missing. In this study, the regional structure of Hungarian agriculture is analysed in the first decade of the 20th century (between 1906 and 1910). Our main aim was to reconstruct the regional structure of agriculture on the basis of several different – but also interconnected – factors. We intended to examine the relationship of these regions with each other as well as with the whole country. The first decade of the 20th century seems to be the most suitable time to draw a picture of the Hungarian agriculture and the stage of development and characteristics of the agricultural regions before Hungary fell apart after the First World War.

In spite of several initiatives and partial results³, the following statement of Peter Gunst – made in 1979⁴ – is still prevalent nowadays: “researches related to Hungarian economic and social history have neglected the emergence and development of regions so far. [...] Hungarian history overstresses only two fields, i.e. the examination of the national development and local history. [...] Naturally, the same holds true for the researches connected to agrarian history, too. Researches in the field of Hungarian agrarian history have taken into consideration neither the specific attributes of certain regions, nor the circumstances of their establishment or any unique features of their development. Researches connected to agricultural history have to be comparative so that divergent characteristics as well as the common features of certain areas could be compared and contrasted.”

¹ The author owes lots of thanks to Czeferner, Dóra, (MA student at the University of Pécs) for making the first English version of this paper.

² Mihály Mózes and László Katus studied the economy of certain regions, while others, like, Tibor Bernát and György Enyedi attempted to reconstruct the regional structure of agriculture in contemporary Hungary.

³ György Kemény, Ferenc Fodor, Béla Bulla.

⁴ Gunst, *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*, p. 202.

Sources, methodology and analytical tools

Our study reconstructs and analyses the regional structure of agriculture in pre-1918 Hungary with multivariable database analysis with statistical-mathematical methods. We collected and computerized the whole range of statistical data concerning the agriculture of each county at the turn of the 19th and 20th century. However, we acknowledge, that we should have examined smaller agrarian units than counties in order to draw more precise dividing lines between certain agrarian zones, but, unfortunately, sources regarding the most important data of agricultural production have been published by counties. This refers to our most essential source, titled “The agricultural production of the Lands of the Holy Hungarian Crown between 1901 and 1915”, too. From this collection, we had been processing the data concerning crop production between the years of 1906 and 1910⁵. These data had been complemented with the data of viticulture between 1906 and 1910. Fundamental sources were given by the data of animal census carried out in 1911. Geographical-ecological conditions are represented in the best way on the bases of the distribution of land use and the cadastral net income of landed property, the data of which were found in the cadastral survey published in 1909. Facts and figures related to the number of agrarian population, the rate of employment as well as data concerning the structure of properties are gained from the census of 1910. Data – related to machinery and land-tenuring – collected by the agricultural surveying of 1895 was also computerized and processed. Furthermore, we made use of the suffrage survey which have not been used by Hungarian agrarian historiography so far and comprised on taxational structure of the whole male-population of the country that has turned twenty-four.

After completing our database from the above-mentioned statistical sources, we composed variables which characterize the agriculture of different counties. These variables are suitable for statistical analysis. Variables, on the one hand, are ratio numbers that describe structures (crop production, livestock, means and machinery, properties). On the other hand, they are variables indicating the counties’ level of development. There are aggregates and synthetic indicators among the variables which play an essential role in our calculations, especially those that are counted in values. They enable us to compare the agricultural sectors with each other. Data regarding values of crop production are given by the contemporary sources. However, in the case of animal husbandry, contemporary figures are not at disposal. Thus, we made an attempt to estimate the net value of livestock farming from the number and type of animals given in the sources in each county. Synthetic indicators characterising the agriculture’s level of development represent the contribution of agriculture and its branches to the gross domestic product. Quantitative variables, influencing the development level of crop production, i.e. horse power, livestock, number of mortgaged properties, values assured by insured property, structure of properties and industrial units, employment of paid work, literacy of agricultural

⁵ This is the harvested area, the amount and value of production of 40 plant species.

workers and variables indicating market potentials (proportion of non-agricultural population, density of railroad network, proportion of corn- and livestock dealers etc.) were also considered.

We created a database comprising about 700 indicators, including indices related to the national average in each case. This is an important outcome of the research work, as it may be the basis and starting point of further researches dealing with the agriculture of pre-1918 Hungary. The majority of the variables – 400 – are grouped into tables on county level which helped us to analyse the traditional classifications of regions used in Hungarian historiography: the statistical regions, the ethnic-national and the ecological-geographical ones. More than 100 variables are represented in digitalised maps as well. Departing from the usual outlay of economic maps we intended to illustrate whether a county had reached the level of development corresponding to the national averages or not and how much the difference had been. Naturally, in some cases it is clearly visible that the development of certain counties did not reach – or, on the other hand, they managed to surpass – the national average. Finally, maps attached to the chapters discussing the ecological-geographical and ethnic-national regions indicate the regions' relative order to one another.

Statistical regions

The classification according to *statistical regions* (right bank of River Danube, territory between the Danube and River Tisza, right and left banks of the Tisza, territory between River Maros and Tisza, Transylvania and Croatia) were created by Károly Keleti – head of the Hungarian Statistical Office – in the 1880s for grouping and publishing the data in censuses. (Map 2) Naturally, these areas cannot be described as homogeneous agrarian districts. The comparison among their agricultural production is unnecessary and senseless, as they integrate regions with totally different agrarian conditions. We would like to make this evident with some examples: in Békés county – which lies at the left bank of Tisza – the cadastral net income of landed property per acre are 1505 fillers, while in Máramaros⁶ it is only 86 fillers. In proportion to one another, every region carries these extreme values in itself. (Map 1) E.g. the cadastral net income of landed property per acre is 1125 fillers in Pozsony⁷, while in Árva⁸ it is only 160 fillers. In Croatia, the two extremes are represented by Szerém⁹ (1244 fillers) and Lika (69 fillers). Since the majority of monographs dealing with the Hungarian agriculture during Dualism have followed this classification, we considered it essential to broaden the knowledge, which have been accumulated in connection with this topic so far. However,

⁶ Maramureş – contemporary name (Map 1 shows the counties in pre-1918 Hungary), now in Rumania.

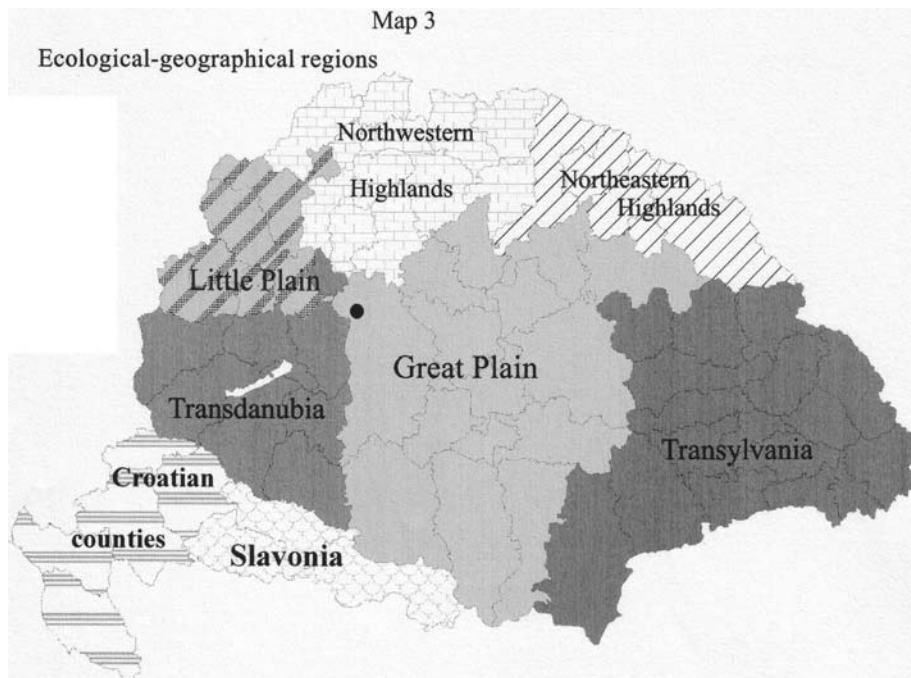
⁷ Bratislava (county) – contemporary name.

⁸ Orava – in Slovak, now in Slovakia.

⁹ Srijem – in Croatian, now in Serbia and Croatia.

Ecological-geographical regions

Ecological-geographical regions (Map 3) have been studied according to the classification of Ferenc Fodor¹⁰: Little Plain, Transdanubia, Great Plain, North-western Highlands, Northeastern Highlands, Transylvania, Croatian counties and Slavonia. Sharp dividing lines can be traced within these 8 geographical regions on the basis of cadastral net income of landed property and the distribution of land use by cultivation. One of the groups (Transdanubia, Little Hungarian Plain, Great Hungarian Plain and Slavonia) is homogeneous; differences within its regions are small, while the other group (Highlands, Transylvania, Croatian counties) behaves the other way. On the other hand, the averages of the more homogeneous group remarkably surpass the national average in case of most variables, the averages of the other group are much lower than that. Interestingly enough, members of these two groups of the ecological-geographical regions get often mixed up with each other in case of several variables. The North-western Highlands and Slavonia often change places with each other, which obviously can be explained by historical reasons. The North-western Highlands, for example, had always been a densely-populated and steadily developing area. During the Ottoman occupation, it was integral part of the Kingdom of Hungary and had been well-known about its colourful and highly-developed culture. We can say that these advantages in some respects were able to counteract the unfavourable geographical conditions of this territory. The North-western Highlands was not only in close territorial connection with the Little Plain but – together – they functioned as the second largest industrial area of the

¹⁰ Fodor, Magyarország mezőgazdasági földrajza, I slightly modified the regions.

country in the second half of the 19th century. For this reason, the proportion of the agrarian population was the lowest in these two regions (North-western Highlands, Little Plain) as opposed to Slavonia, where these indicators proved to be much higher than the national average. Both regions can be characterised by possessing extended woodlands. 30% of Slavonia and 40% of the North-western Highlands were covered by large forests. Values of cadastral net income of landed property per acre and per one member of the agrarian population expressively indicate that the North-western Highlands had to cope with the least favourable geographical conditions. Nevertheless, this region managed to react to the challenges of national and international economy successfully. Animal husbandry came into focus, mainly cattle were raised as dairy animals for milk and other dairy products, and this was reflected in the changing structure of crop production as well. Slavonia, however – similarly to the Great Plain – was characterized by monocultural crop production (wheat, maize), while the territory of North-western Highlands tried to adjust to market conditions by cultivating hay and sugar beet. Although the density of livestock was the largest in Slavonia and this region had belonged to the traditional hog raiser regions, the combination of cattle breeds did not supply the demands of market at the beginning of the 20th century. Impacts of the extensive animal husbandry reacted upon the crop production, too, because it did not secure the fertilising of plough-lands. While Slavonia possessed more draught animals, than the North-western Highlands, the latter one proved to be more developed in terms of productive forces, both of traditional and modern means of production. Furthermore, both the structure of workers and their level of schooling in the North-western Highlands enabled them to adopt modern technology. The survival of *zadrugas* almost everywhere in Slavonia resulted in a narrowly-spread paid work mainly employed in the largest estates. Literacy and schooling level of agricultural workers proved to be much lower in Slavonia than in the North-western Highlands, where they surpassed the national average.

We may draw similar conclusions in case of the other 3-3 regions: geographical conditions attached by different economic and social policy strongly determined the opportunities of certain regions. These factors often influenced the investments of capitalist economy (e.g. railway constructions). Regions that realized the importance of market potentials in agrarian production and the standard of labour-force was suitable to compete with the economic challenges from outside managed to rise above the others, even if their geographical conditions were least favourable. This is clearly evident in case of the three more developed regions. Between the two regions enjoying the most advantageous geographical conditions, the Great Plain had still preserved its monocultural crop production (wheat, maize) at the beginning of the 20th century. On the other hand, the Little Plain had switched over to a refined cultivation structure. Furthermore, animal husbandry had been developed to an equivalent sector to crop production. *The multiple disadvantage of the population of the peripheries – North-eastern Highlands, Transylvania, Croatian counties – were due to several factors. Apart from the ecological-geographical conditions of the periphery, the working culture of their population – rooted in*

historical traditions – also prevented the evolution of modern, market-oriented production. Moreover, the absence of necessary investments and the inadequate and rigid agricultural production (e.g. one-sided corn-production on the slopes of alpine pastures of the Northeastern Highlands instead of stock-raising and dairy-farm) resulted in the backwardness of these peripheries.

To sum up the agricultural production of the ecological-geographical regions it is the value of crop production per one agricultural earner, per one agricultural inhabitant and per acre of intensively cultivated land that mostly determine the development level of these regions. This statement is prevalent in regional level. At the level of counties – (e.g. Brassó¹¹ county) – it might have occurred that the quality of human resources successfully counterbalanced the harsh geographical conditions. In case of Slavonia, Transylvania and the North-western Highlands, our observations indicate that human element is able to influence the development-stage of historically-formed working culture as well as the organization of work (*zadruga*). We suppose that the following statement is valid not only for the industrial sector but also for the agriculture: “*Environment is only one among those variables which affect the activity of men. Even the richest territories remain undistinguished, if human beings do not utilize them.*”¹²

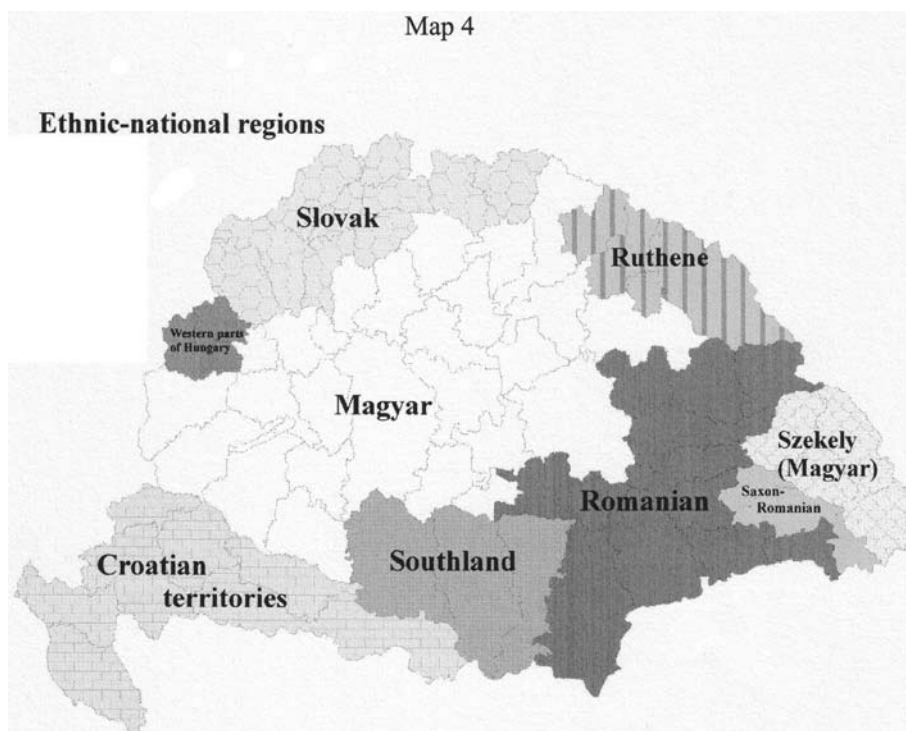
Ethnic-national regions

If the agricultural system is examined according to ethnic-national regions¹³ (Slovak, Ruthene, Romanian, Transylvanian Saxon, Magyar, Szekely and Croatian territories as well as multi-ethnic regions of the Southland and the western parts of Hungary), two clearly separable groups of regions can be recognised on the basis of geographical conditions. (Map 4) In the western and southern parts of Hungary, as well as in the counties inhabited by Magyars the features of terrain, climate and soil-conditions proved to be favourable for agricultural production. The situation of the Slovak, Szekely, Ruthene, Transylvanian Saxon and Croatian regions was more disadvantageous. The region of 28 counties inhabited by mainly Magyars (representing 79% of the total population of the region) takes the third rank considering all (agrarian) indicators, preceded by the West of Hungary and the Southland (with a great difference). Both regions (West of Hungary, Southland) taking the first and second rank as well as achieving the best results in agriculture were multi-ethnic and multi-cultural. Moreover, they both had well-developed infrastructure as well.

¹¹ Braşov – contemporary name.

¹² Mcguire, A vállalkozási magatartás, p. 282.

¹³ Katus, Über die wirtschaftlichen, p. 149–216. On the basis of the 1900 census Katus created ‘homogeneous’ ethnic-national regions where one ethnic group exceeded 50%, however 3 out of his regions became ‘mixed’ regions, because none of the ethnic groups living there exceeded 50%. I slightly modified his classification: I cut the Magyar ethnic region consisting of two regions separated from each other into two: the Szekely region and the Magyar region. (Map 4)

In case of some indicators, the Southland managed to surpass Western-Hungary, for example, the amount of income generated by one property is the highest in the Southland. Yet, if all indicators are taken into consideration, we have to admit that the Western parts of Hungary – inhabited by Magyar, German and Croatian population – were able to draw the biggest profit from the geographical conditions. They managed to reorganize their agriculture to become versatile and market-oriented. Not only one branch of production (cultivation of plants) – and not only the cultivation of one plant species – got improved; crop production and animal husbandry both played important role. Besides the cultivation of corn, growing of fodder-crops was essential, as well. In addition to satisfy the demands of food industry sugar beet was also cultivated. Within animal husbandry, the manufacturing of milk and dairy products gained importance, as it had to meet the needs of the growing population of cities and towns. Moreover, the growing demand of wool breeding of sheep got an essential role again. Due to the structure of crop production and manorial farming – established and shaped by the Batthyányi, Széchenyi and Esterházy families from the second half of the 18th century – two different types of hired workers can be observed. In Western Hungary, manorial villains were replaced by yearly hired workers (they were more defenceless than day-labourers, but at the same time their life and job were more secure than that of the day-labourers). Due to the nature of maize-production and viticulture in the Southland, day-labourers were employed at mainly medium-sized farms, owned by peasants. It must be added that only educated workers were able to modernize certain branches of the economy. They had a chance to get to know and use

up-to-date methods and agricultural implements as well. The two regions were different from each other in this respect, too; for the benefit of Western Hungary.

On the basis of cadastral net income of landed property per one person, geographical conditions of Slovak, Croatian and Szekely agrarian regions as well as Rumanian, Saxon and Ruthene counties were disadvantageous. The favourable position of the Croatian and the Slovak regions is indebted to the fact that northern parts of the Little Plain (to the Slovak region) as well as Slavonian counties (to the Croatian region) were territorially connected to them. On the other hand, these regions represent the two extremes in connection with one of our most substantial indicators, the productivity of labour-force. Due to the traditionally different type of agriculture (*zadruga*-system, large scale of female labour), the high density and also the high proportion of the agrarian population in addition to the different cultural level of the agricultural workers proved to be divergent. In the Slovak region, where the degree of supply with draught-horse was fairly low, human resources were able to counterbalance the harsh circumstances. Thus, among the 6 disadvantageous ethnic-national regions, this area managed to gain the first rank – by surpassing the national averages – as a consequence of the efficiency of labour-force. In Croatia, however, where the supply with draught-horse was one of the highest, the gross production value per one agrarian worker proved to be the lowest in the whole country. Saxon region also belonged to those areas, which reached high – or sometimes the highest – average yields by employing efficient labourers, up-to-date technology and traditional work culture. Although, the cadastral net income of landed property was the lowest in the Szekely region, the productivity of labour-force managed to counterbalance this in some aspects. The Ruthene region's opportunity for closing up appeared to be modest due to several factors. On the one hand the ecological-geological conditions of the region was the worst of all. On the other hand, farming and husbandry failed to adapt these conditions. Finally, the procedures of the emancipation of serfs also failed to adjust to the geographical conditions of the region. All geographically disadvantageous ethnic-national regions belonged to the peripheries of Hungary, which means that crucial capital investments – i.e. construction of railways – did not reach these regions. During this period, infrastructure played an essential role in the development of modern economy in finding new markets and in the establishment of industrial units. The urgent need of railways emerged mostly in the case of Ruthenian, Szekely and certain Romanian regions. Furthermore, shortage of capital contributed to the inadequate quality and quantity of capital equipment, too. Last but not least, industrialisation was also an important factor in taking West of Hungary ahead of the Southland. The situation was similar concerning the relative advantage of the Slovak and to some extent the Saxon regions opposite to the Ruthenian, Croatian and Romanian areas.

The different agricultural structure of the ethnic-national regions cannot be traced back to government policies. We have a large amount of data indicating how the state administration supported financially and institutionally the peripheries to improve and modernize their agriculture during the 1890s. "Since the first wave of

industrialization had already reached the northern and the eastern regions during the 1880s, the closing up of peripheries – inhabited overwhelmingly by national minorities – had begun to the average economic development of the country [...] The industrialization of the ethnic-national regions was highly facilitated by state subsidies, as the majority of industrial subventions were brought to these areas.”¹⁴

Besides ecological-geographical conditions, the level of agricultural production was influenced on a large scale by human resources and work culture. At the same time, our research confirmed the observation of contemporary economic and scientific experts, namely that *the living standard of certain groups of people – belonging to the same ethnic minorities but living in different parts of the country – was different* (e.g. Serbians in Baranya County and in the Southland, Romanians in Transylvania and in the Southland). In the case of Romanians, this supposition is sustained by facts of common knowledge reported by the historiography. At the turn of the 19th and 20th century, the centre of Romanian political, economic and social life shifted from the southern parts of Transylvania to the regions of Banat and the Great Plain which were inhabited by Romanian people.

On the other hand, one well-known viewpoint of international literature was reinforced in our research, too.¹⁵ *“People vary from their fellow companions because their surroundings, culture and society is different. Simultaneously, if people of different ethnic origin are exposed to similar influences, they would behave similarly.”* Our conclusions are not in contradiction because in agriculture – in the same way as in economy and in the whole society – “accumulation of time and knowledge is the primary factor which calls forth the transformation.” *Besides the previously-mentioned factors, this time-factor was one of the most important reasons for the cultural delay of and the difference among certain regions’ level of development.*

The net production value of agriculture

In our study, we estimated the value, agriculture – and its three branches (tilling of arable land, wine-culture and animal husbandry) contributed to the amount of Gross Domestic Product with. Since several experts have already carried out similar calculations, this value – concerning the national level – is well-known in case of the years preceding the First World War. The merit of our work is the calculation made on the scale of counties. Based on the literature on the methodology of regional economic analysis, the amount of GDP per capita produced by certain branches of economy are the best indicators of economic growth. Per capita income brought out by different regions gives the impression of the effectiveness of production carried out in that particular region. It also shows its degree of supply with material and intellectual goods. To conclude, all these factors are able to indicate

¹⁴ Katus, A nem magyar népek gazdasági és társadalmi helyzete p. 1004.

¹⁵ Mcguire, A vállalkozási magatartás, p. 293.

the region's level of development. We managed to obtain the most comprehensive synthetic indicators, which are inevitable to decide which factors led to the forming of the regional structure of the Hungarian agriculture. We calculated the *gross and net production value* created in agriculture and in its three branches. We also calculated these values in relation with the agrarian population, with the people employed in agriculture and to the amount of cultivated land.

The net value of agriculture per one member of the agrarian population and worker proved to be the highest mostly in the counties of Transdanubia and the Great Plain. In addition to them the Saxon Brassó (Transylvania) and Abaúj-Torna, Szepes (in the Northern Highlands) turned out to be the most productive and developed counties. On the other hand, among the 20 least developed counties no other regions than Transylvania, Croatia and the North-eastern Highlands can be found.

In the agriculture of the most developed counties, crop production was dominant. Viniculture's contribution to the net production value exceeded 10% in 5 counties (Heves, Pest, Esztergom, Tolna, Varasd¹⁶). In 39 counties – out of 71 (55%) – more than half of the agriculture's net production value was given by animal husbandry. Among these 39 counties, only 7 counties managed to surpass the national average in terms of net production value per capita, while the other 32 belonged to those counties whose accomplishment turned to be the poorest. Almost all of them had to cope with harsh ecological-geographical conditions, which mean that their cadastral net income of landed property calculated to one acre is low and the proportion of meadows, pastures and forests is high. This means that people in regions – with unfavourable geographical and climatic conditions – were forced to make their living mainly from livestock farming. Though, in the majority of these counties, the net value of agriculture per one member of the agricultural population and worker turned to be low which indicates the failure of livestock farming to fill the gap made by the low income of crop production in these areas. Which counties were successful among the stockbreeder counties and why? The answer is inevitable: where the productivity excelled the national averages. Some counties situated in the Highlands (Zólyom, Sáros, Szepes, Gömör, Liptó¹⁷), and Brassó¹⁸ in Transylvania, which got even into the 20 most developed counties. Moreover, in case of the value of the animal product per capita it managed to gain one of the first ten ranks.

In regional terms, the contribution of animal husbandry was above 50% in Transylvania, in the Highlands and in the Croatian counties (64%). It approached 50% in Transdanubia, as well. Among the ethnic-national regions, animal farming proved to be the most important sector in the Ruthenian, Romanian, Szekely and Croatian counties. Among the geographical regions, Transdanubia, Slavonia, the Little Plain and the North-western Highlands surpassed the national average regarding the net value of stockbreeding per capita and per one wage-earner. Concerning the ethnic-national territories, the Western parts of Hungary, the region inhabited

¹⁶ Varasd – Varaždin, now in Croatia.

¹⁷ All of them now in Slovakia (Zvolen, Šariš, Spiš, Gemer, Liptov).

¹⁸ Brassó – Braşeu now in Rumania.

predominantly by Magyars, the Southland and the Transylvanian Saxon counties excelled the national average.

Moreover, we employed other methods to be able to compare the level of development of the counties with each other or with the national average. Out of 700 indicators available, we chose 146 variables which seemed to be the most suitable ones. The values of each variable are expressed with an index-number compared with the national average. After that, the average of the 146 indicators was calculated in case of each county one by one. The first ten ranks of the gained index-series are occupied by counties situated in the Little Plain and in Transdanubia (Moson, Sopron, Pozsony, Komárom, Esztergom, Győr, Nyitra, Fejér, Baranya, Tolna¹⁹). As a next step, we compared this rank order with the similar series of net production value per one acre and one agrarian inhabitant and with the series of gross production value per one acre and per one wage-earner. On the basis of the most important synthetic indicators of agriculture 16 counties reached the highest stage of development. Among them, seven were situated in the Little Plain (Moson, Sopron, Pozsony, Nyitra, Győr, Komárom, Esztergom) and three (Bács-Bodrog, Torontál, Békés) in the Southland. Four counties lied in Transdanubia (Fejér, Somogy, Tolna, Baranya), one (Brassó) in Transylvania and one (Szepes) in the Northern Highlands. In case of all three indicators, the agriculture of Moson county occupies the first place in the rank order. In the last 20 places of the county-rank order – in all three indicators – Transylvanian, North-eastern and Croatian counties are found.

Correlation-analysis shows us, that the profitability of agriculture (net production value per one agrarian inhabitant) is determined by the productivity of labour, more precisely by the efficiency of crop production. The efficiency of crop production was predominantly depended by ecological-geographical conditions and the supply with arable land. Factors, which were connected to the modernization of agriculture (hired work, tenure, cultural level of labour-force, amount of mortgage loan, insured values, railroad-density, and proportion of estates above 100 acres), also played important role. While up-to-date, intensive animal farming became more and more widespread at the beginning of the 20th century, the most important positions in the agricultural sector were still occupied by medium-sized farms and large estates which were adopting themselves to the changing conditions of capitalism.

The regional structure of the agriculture based on factor and cluster-analysis

Factor analysis and cluster analysis were carried out in various forms in terms of the entire agricultural sector – crop production and animal farming as well – with the initiation of 20–40 variables.

¹⁹ Pozsony (Bratislava) and Nyitra (Nitra) now in Slovakia.

Factor-analysis – performed to reveal the regional structure of crop production – condensed the information content of the 38 original variables into 7 factors which altogether explained 83.5% of the variables' squared standard deviation. In *the first factor* – possessing an explanatory percentage of 44% – variables concerning the productivity of crop production as well as the size of the cultivated land per one earner are of greatest importance. This indicates the efficiency of crop production, on the one hand, which played important role in the forming of the regional structure of the Hungarian agriculture. On the other hand, productivity of work mainly depended on the degree of supply with arable land. Nevertheless, those variables are attached to the main factor with a considerable factor loading, which denote that agriculture had already started to become capitalized and market-oriented. This process is clearly visible, if we take a look at e.g. the proportion of paid workforce and land-leasing, the number of draught animals and insured values per one agricultural labourer, the amount of mortgage loan per one acre, the railroad-density, the proportion of merchants and motorization and the cultural level of workforce. It turns out that geographical conditions are still important, though they are not able to play an essential role in the agriculture of highly-developed regions any more. It is not surprising, that developed, market-oriented and capital intensive, profitable agriculture came into existence in those counties, where the proportion of large estates (above 100 acres) was relatively high. Counties, where highly developed and intensive farming became dominant, were situated – almost without exception – in the Great Plain (Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Csanád, Csongrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú and Szabolcs) and in Transdanubia (Moson, Győr, Komárom, Fejér). Among those counties, which were situated in the Highlands, only Szepes managed to join with this group.

The following three factors emphasize the roles of meadow farming (and animal farming as well), the structure of corn and viniculture in the forming of the structure of crop production. *Meadow farming* played an essential role among the mountains of Transylvania (Csík, Brassó, Fogaras, Szeben, Udvarhely, and Nagy-Küküllő) and in the high mountain ranges of the Highlands (Zólyom, Máramaros). Farming of these regions was characterised by big proportion of fallow and forests. Moreover, the predominance of small estates can be observed here, as the method of farming remained on a traditional level. Two types of regions can be distinguished with the help of the third factor, characterised by the *structure of corn*. In the first group, wheat and maize took the most outstanding role. Counties situated in the southern and eastern parts of the Great Plain (Torontál, Temes, Bács-Bodrog, Csanád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Arad) as well as Transylvanian counties (with the exception of Csík, Háromszék and Fogaras²⁰) belong to this group. In case of the other group, the structure of crops was characterised by the predominance of potato, barley and oat. Counties belonging to this type lied in the Northern Highlands: Árva, Liptó, Trencsén²¹, Sáros, Szepes and Zólyom.

²⁰ Csík – Ciuc, Fogaras – Făgăraș are in Rumania now.

²¹ Trencsén – Trenčín now in Slovakia.

The largest *wine-growing* regions were situated in the middle of Hungary, along the two banks of River Danube (Baranya, Tolna, Esztergom and Pest) together with the North-eastern counties (Heves) and with Csongrád and Szerém²² in the south. Zala was a typical wine-growing county among the south-western regions of Transdanubia, as well. The fifth factor describes the productivity and the yield of arable-lands, as it is in close connection with the gross production value per one acre. The sixth factor separates the production zones of industrial crops: counties situated in the Little Plain (Nyitra, Trencsén, Pozsony and Sopron) in the West of Hungary as well as in the eastern part of the country (Csanád, Hajdú, Szabolcs, Zemplén and Brassó). Variable indicating the proportion of field fodder is closely connected to the seventh factor. In geographical terms, several regions belong to this group. The transitional zone between the Great Plain and the Northern Highlands (Bars, Hont, Nógrád, Gömör and Abaúj-Torna), Fejér, Somogy, Zala, Vas and Veszprém counties in Transdanubia, and finally Háromszék, Nagy-Küküllő from Transylvania are connected to this factor.

Factor-analysis – performed to reveal the regional structure of animal husbandry – condensed the information content of the 22 original variables into 5 factors which altogether explained 81.3% of the variables' standard deviation. The explanation percentage of the first factor is 37.3%. In case of the second factor, it is 18.3%, 10.8% in the third, 9% in the fourth and 5.9% in the sixth.

The first factor describes the basic structure of animal husbandry comprehensively, because it clearly distinguishes between two types of livestock farming. On the one hand, *livestock farming* – mainly lard pig – was a *supplementary* section of intensive, profitable crop production. However, merino sheep were bred in large quantities as well. Draught animals were predominantly provided by horses in these counties. Field crops (mainly maize, oat and barely) were dominant in the fodder base. This model of animal husbandry characterised several counties of the Great Plain (Torontál, Temes, Bács-Bodrog, Csanád, Csongrád, Békés, Arad, Pest, Jász-Nagykun-Szolnok and Hajdú), the two counties in Slavonia (Szerém and Verőce²³) and Baranya in the south of Transdanubia (northern neighbors of the Slavonian counties). On the other hand, counties where *livestock farming* was the *predominant* factor in the net agricultural production cattle-raising and sheep-farming – breeding of the racka-sheep and meat-sheep – played an important role. Meadows were dominant in the fodder base (Transylvania, Northern Highlands, Croatian counties).

The 2nd factor separate the predominant live-stock farming model into two types, as their territory circles around (from the East to the West) the Great Plain. In counties situated in Transylvania and in Eastern-Hungary (Alsó-Fehér, Fogaras, Kis-Küküllő, Háromszék, Udvarhely, Csík, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Kolozs, Szolnok-Doboka, Szilágy, Ugocsa, Bihar, Szabolcs, Szatmár) primarily Hungarian cattle (this type was raised rather for meat than milk) were raised. In certain

²² Szerém – Srijem in Croatia now.

²³ Verőce – Virovitica, now in Croatia.

counties, buffalos and racka-sheep were held in great numbers (Fogaras, Nagy-Küküllő, Brassó, Szeben, Kolozs and Szolnok-Doboka, Szilágy). Fodder base was given mainly by hayfields and pastures in these areas. In several counties lying in the eastern and North-eastern parts of Hungary (Bihar, Szatmár, Szabolcs, Hajdú, Borsod), Hungarian cattle were raised with merino sheep and swine were bred, too. In other counties of the cattle-area, dairy-cattle were dominant, i.e. in the Highlands (Trencsén, Turóc, Zólyom, Árva, Liptó, Gömör, Sáros, Szepes, Hont, Nógrád, Ung, Máramaros), in the Little Plain (Bars, Nyitra, Pozsony, Moson, Sopron), in Transdanubia (especially in its western counties like Vas, Zala, Veszprém, Somogy), several counties of Southern Hungary and in the Croatian counties. Besides dairy-cattle, mainly meat-sheep and pigs for their meat (rather than for fat) were also raised in these areas. In several counties situated in the Highlands, breeding of racka-sheep was considerable, too. In those territories, were dairy-cattle were bred – especially in Transdanubia and in the Little Plain – field growing of fodder-plants become more and more widespread. This type of plants as well as the spreading of cooperative creameries (characterising mainly Transdanubia) refer to the presence of an intensive animal farming. Factor loadings prove that breeding of dairy-cattle was more profitable, than Hungarian cattle. According to the third factor, animal husbandry yielded the highest income in Transdanubia (Somogy, Moson, Győr, Fejér, Baranya) and in the Highlands (Gömör, Szepes, Zólyom, Liptó). In Transylvania only Brassó county.

The fourth factor is the so called “sheep-factor”, which indicates that the fodder base of sheep-breeding is assured by pastures. The largest flocks of sheep were grazing especially among the southern, eastern and northern ranges of the Carpathian Mountains and in the territory of the Croatian Karst (Hunyad, Szeben, Fogaras, Beszterce-Naszód, Krassó-Szörény, Liptó, Gömör and Lika-Krbava). Pasturing was essential in the Great Plain, in Hajdú county (Hortobágy) as well. *The fifth factor* denotes the close connection between the raising of merino sheep and lard pigs. This is a typical characteristic feature of big landlord farming, because the proportion of estates – over 100 acres of cultivated land – connected with this factor is significant (Fejér, Somogy, Szabolcs, Veszprém and Nógrád counties).

Finally, with the help of factor-analysis, we examined the elements determining *the regional structure of whole agriculture*. Besides the most characteristic variables concerning crop production and animal husbandry, we paid attention to all those variables that indicate the modernisation and capitalisation of agriculture. The principal component analysis carried out with 36 variables produced 7 factors, which altogether explain 83.7% of the variables’ standard deviation. The extremely high eigenvalue of the first factor (17.70) indicates that its explanation percentage reaches as high as 49.2%, which is far higher than that of the 6 other factors’ altogether. *The principal factor* is closely related to 6 variables (factor loading is over 0.7). Apart from this, 9 variables are linked with the principal factor (their factor loading is between 0.5 and 0.7). The principal factor expresses the complexity of the whole system. It indicates that both crop production (mainly arable land farming) and animal husbandry played essential roles in the forming of the regional

structure of Hungarian agriculture. On the other hand, these two sectors clearly separate from each other regionally and also in terms of their characteristic features and their level of development. Variables indicating the modern and effective way of farming are in close connection with the predominance of field growing. These are variables denoting labour productivity and profitability, i.e. gross production value calculated to one earner and net production value per one agricultural inhabitant. Modernization related to tilling of arable lands are shown by the relatively high factor loading of such variables as the amount of mortgage loans and insured property per one acre, the ratio of land leases and paid work, the usage of machines and the railroad-density. Factor loadings point out that consolidation of land holdings took considerable progress and the majority of fallow lands were broken up in those areas where crop production was the most developed. Favourable geographic conditions also contributed to the efficiency of crop production. This is reflected by the factor loading indicating the cadastral net income of landed property per one acre (0.61). Nevertheless, the aspect of geographical conditions had already lost its primary importance, which is obvious from the growing amount of mortgage loans variable and from the importance of paid work. Variables, such as the cultural level of workforce and the motorization as well as the railroad-density and the ratio of merchants (the latter ones both expressing close relations with the markets) are also essential. Mainly medium-sized farms and large estates are characterised by profitable crop production. Among animals, horses and pigs were attached to this factor with a relatively high positive factor-loading. By analysing the principal factor it turns out that certain features characterising traditional farming (high proportion of fallow land, lack of the consolidation of land holdings) continued to live in those territories, where the majority of net income sprung from animal husbandry. Neither of those variables denoting the degree of modernization correlates with variables which indicate the prevalence of animal husbandry and meadow-farming. While profitable crop production can be described with the breeding of horse and pig, typical stock-breeder areas can be characterised by the predominance of sheep and cattle. While the model of profitability can be observed in the Little Plain and in the southern areas of the Great Plain (Csanád, Békés, Torontál, Bács-Bodrog, Arad, even Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú as well as Moson, Sopron, Győr, Nyitra, Pozsony, Bars, Trencsén, Komárom and Esztergon), Transylvania as well as certain counties of Croatia and the Highlands belong to the model of traditional animal breeding.

The second factor clearly emphasises the role of viniculture in the shaping of the territorial structure (10%).

However, *the third factor* is more or less related to a dozen variables. This factor demonstrates that regions practising effective and up-to-date animal husbandry occupied large territories between zones characterized by either developed crop production or traditional, unprofitable animal farming. In these areas, livestock density and the considerable amount of income – originated from animal farming – were closely interlinked with developed crop production. This means that modernization of agriculture made considerable progress in these regions (leases,

railway-density, particularly outstanding cultural level of workforce). Counties which can be characterised by this model are lying in Transdanubia and in the south-western Highlands (Moson, Somogy, Győr, Baranya, Veszprém, Sopron, Szepes, Zólyom, Liptó and Gömör). Brassó, which is situated in Transylvania, belongs to this group as well.

While the third factor highlights livestock-density per one inhabitant, *the fourth factor* is related – with high factor loading – to the variable indicating livestock-density per one acre of the agricultural territory. This relatively big livestock-density per one acre is linked with high profit of crop production and with up-to-date methods of cultivation. Certain counties lying in the Little Plain, in Transdanubia and in Croatia can be described with this model. Brassó in Transylvania belongs here as well.

The fifth factor is also an animal-factor, stressing horse-breeder and hog-raiser counties of the southern part of the Great Plain along with large draught-horse supply with their developed wheat-growing and mechanical threshing of crops.

The sixth factor emphasises the role of pastures in Transylvania and in the south-western region of the Highlands (Liptó, Trencsén, Zemplén). Counties situated in the territory of Croatian Karst (Lika-Krbava, Modrus-Fiume) along with Hajdú, Pest, Arad and Csongrád counties in the Great Plain belong them as well.

The seventh factor turned out to be the factor of “modern market-tendencies”, because merchants trading with food and agricultural products belong to it with large factor loading. Variables related to modernization are also closely connected with this factor (ratio of paid work and leases, ratio of mechanical threshing, amount of mortgage loan per one acre).

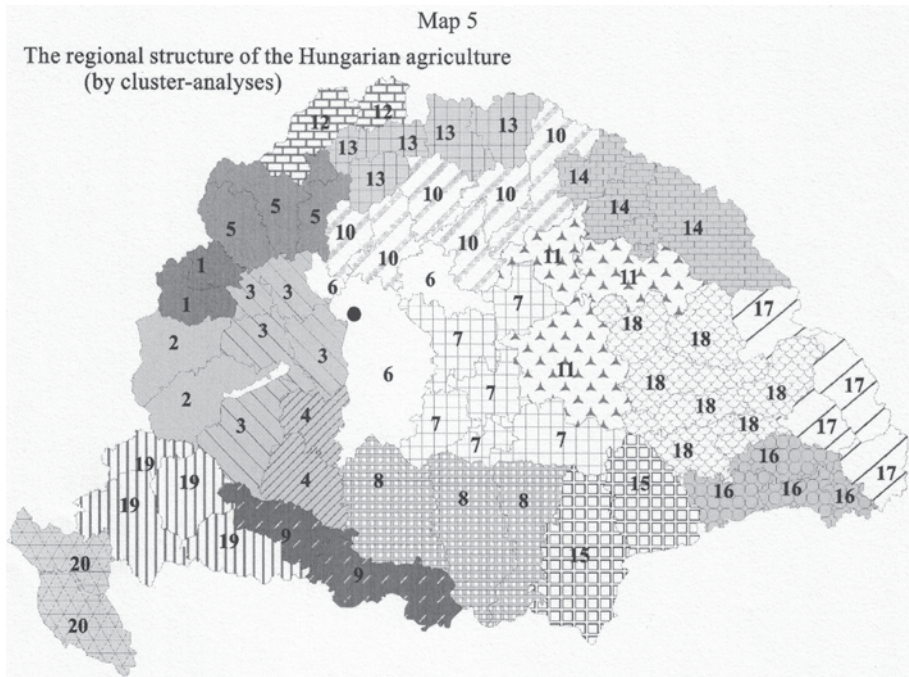
After the short description of these factors it is clearly visible, that factor-analysis highlights the dichotomy of modernizing and profitable crop production and traditional animal-husbandry as the two main characteristic features of Hungarian agriculture at the beginning of the 20th century. Furthermore, it also emphasises the significant role of modern animal-farming and viniculture. Each variable related to modernization was in close connection with the system (communalities over 0, 8), but the role of geographical conditions was important as well (communality of the cadastral net income of landed property per one acre is 0.84).

7. Factor-analyses revealed the factors that influenced the reconstruction of the regional structure of Hungarian agriculture in a comprehensive way. However, in order to classify the territorial units (in our case the counties) into homogeneous – or into analogous groups –, cluster-analysis is the most suitable method.

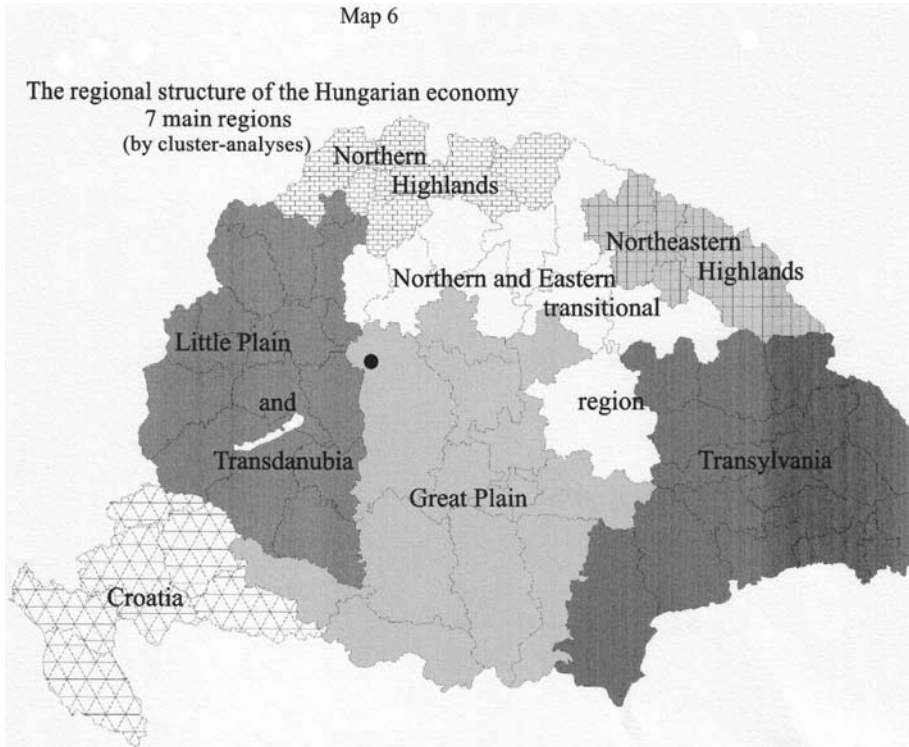
Cluster-analysis divides counties into homogeneous groups in a way that they do not form contiguous territories or regions by all means. From clusters – meaning types, rather than regions – determined by the computer, the researcher has to reconstruct larger units and regions constituting adjacent territories. We used k-means clustering, although we took into consideration hierarchical clustering dendrogram, too. Regarding each group of variables we made k-means clustering with 10–25 cluster number. Our results were tested by F-testing method. Finally *cluster-analyses separated 21 contiguous territorial units based on the data of the*

71 counties in pre-1918 Hungary. Each cluster consists of 2–7 counties. Brasso, in Transylvania, stood alone in all clustering, separated from all other counties in Transylvania. It was usually attached to the Little Plain or western Transdanubian counties. However, Brasso was one of the smallest counties in pre-1918 Hungary and 40% of its inhabitants lived in the city of Brasso. This is why we finally put Brasso into the cluster-region of Southern-Transylvania where it territorially belonged (Map 5). If we diminished the number of clusters certain regions were attached into larger areas, so the 20 clusters formed 7 main cluster-regions (Map 6). The two maps show the result of our statistical analyses, the regional structure of the Hungarian agriculture in the beginning of the 20th century.

Out of the seven main cluster-regions it was Transdanubia and the Little Plain (Map 6) which comprised the agriculturally most developed and effective counties according to all variables. The most important indicators of the Northern Highlands and the Northern and Eastern Transitional Region (the 3th and 4th main cluster-regions) were around the national average, while the major values of their

1	North-western Transdanubia	11	Eastern transitional
2	South-western Transdanubia	12	North-western Highlands
3	Central-Transdanubia	13	Northern Highlands
4	South-eastern Transdanubia	14	North-eastern Highlands
5	Little Plain	15	South-western Transylvania
6	Danube-Tisza Interfluve	16	South Transylvania
7	Tiszántúl region	17	Eastern Transylvania
8	South-Great-Plain	18	Transylvanian basin
9	Slavonia	19	Croatian counties
10	Northern transitional	20	Coastline

output were not able to reach it. The 5th–6th–7th main cluster-regions, consisting of 27 counties, altogether proved to be the least developed: almost all variables were significantly lower in these three large regions than the national average.

References

Sources

- A Magyar Szent Korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február 28-iki állapot szerint.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 41. kötet. Budapest 1913. (The number of animals of the Lands of the Hungarian Holy Crown.)
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 52. kötet. Budapest, 1912. (Census of 1910. Occupations and firms.)
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve; föld- és házbirtokviszonyok.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 56. kötet. Budapest, 1915. (Occupations vs. demography; possession of lands and houses.)
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Végeredmények.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. kötet. Budapest, 1912, 1920. (Census of 1910. (Census of 1910. Final results.)
- A Magyar Szent Korona országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 63. Budapest, 1923. (Foreign trade of Hungary, 1882–1913)

- A Magyar Szent Korona országainak 1901–1915. évi mezőgazdasági termelése.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 66. kötet. Budapest, 1924. (The agricultural production of Hungary between 1901 and 1915)
- A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása, 1899–1913. MSK Új sorozat 67. Budapest, 1918. (Emigration and remigration, 1899–1913)
- A Magyar Korona országainak gyáripára az 1906–1913 évben.* Szerk.: Edvi Illés Aladár. III. köt. (Factories and industry 1906–1913.)
- Magyar Statisztikai Évkönyv.* Új folyam. XIV., XV., XVI., XVII., XVIII. Budapest, 1906–1910. (Statistical Yearbooks)
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése és az összeírás főbb eredményei községenként.* Budapest, 1897. (Agricultural statistics of Hungary by settlements)
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. IV. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint.* Budapest, 1900. (Agricultural statistics of Hungary by farms and estates)
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. V. Végeredmények.* Budapest, 1900. (Agricultural statistics of Hungary. Final results.)
- Az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott földadókataszter kiigazítás végeredményeinek kimutatása.* Budapest 1917. (Final results of cadastral survey of 1909)
- Fejér vármegye adóközégeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után.* Budapest 1914. (Cadastral income in separate volumes by each Hungarian county.)
- Površina i katastralni čisti prihod poreznih občina županije Bjelovarsko-Križevačke po težatbenim vrstima i razredima nakon katastralnog izpravka, provedenog na temelju zak. član. V: 1909.* Budapest 1915. (Cadastral income in separate volumes by each Croatian county.)
- A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki gazdasági akciók 1909. Évi működésének ismertetése.* Budapest, 1910. A m. kir. Földművelésügyi minister kiadványai, 1910, 21. (Economic actions by the Hungarian Ministry of Agriculture in 1909 in the northern and eastern part of Hungary.)
- Statisztikai melléklet "Az országgyűlési képviselők választásáról" szóló törvényjavaslatához.* In *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXIII. kötet.* Budapest, 1913. 185–547. (Statistical appendix to the draft bill of the elections of representatives)

Literature

- Bernát, Tibor–Enyedy, György, *A magyar mezőgazdaság területi problémái*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. (Territorial problems of the Hungarian agriculture)
- Bulla, Béla-Mendöl, Tibor, *A Kárpát-medence földrajza*, Budapest: Lucidus Kiadó, 1999. (The geography of the Carpathian basin)
- Enyedy, György, *A magyar mezőgazdaság földrajzi típusai*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965. (The geographic types of the Hungarian agriculture)
- Fodor, Ferenc, *Magyarország mezőgazdasági földrajza*, Budapest: Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1929. (Agricultural geography of Hungary)
- Fodor, Ferenc, *Erdély földrajza*, Budapest: Hungária Nyomda, 1936. (Geography of Transylvania)
- Gunst, Péter (ed.), *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979. (Agriculture, agronomics, history of agriculture.)

- Katus, László, Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg, In: Hanák Péter (ed.), *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1900–1918*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966. 149–216.
- Katus, László, A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után, (The economic development after the Compromise), In: Kovács Endre – Katus László (ed.), *Magyarország története (History of Hungary) 1848–1890*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987, p. 913–1038.
- Katus, László, A nem magyar népek gazdasági és társadalmi helyzete, [angol fordítás], In: Hanák Péter (ed.), *Magyarország története. (History of Hungary) 1890–1918*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987. p. 1003–1018.
- Katus, László, A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai 1848–1867, *A Dunántúl településtörténete III. 1848–1867*. PAB – VEAB, Székesfehérvár: Akadémiai Kiadó, 1978, p. 6–30. (The main characteristics of the economic and social development of Transdanubia)
- Kemény, György, Magyarország mezőgazdasága. In: *Földrajzi Közlemények*. XLV. Köt. I. füzet. 8–57. és IV. füzet. 146–204. Budapest, 1917. (Agriculture of Hungary)
- Mcguire, Joseph W., A vállalkozási magatartás elméletei, Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1971. (Theories of business behavior)
- Mózes, Mihály, Regionális modernizáció Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon 1867–1914, *Doktori Mestermunkák*. Debrecen, 1998. (Regional modernization in Transylvania, Bánát and Tiszántúl)
- Nagy, Mariann, A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. *Doktori Mestermunkák*. Budapest, Osiris-Gondolat, 2003. (The regional structure of the Hungarian agriculture in the beginning of the 20th century. PhD Masterpieces.)

POVZETEK

Regionalni ustroj ogrske agrikulture na začetku 20. stoletja

Mariann Nagy

Študija s pomočjo matematično-statistične analize baze podatkov, ki vključuje skupine spremenljivk, rekonstruira in analizira regionalno strukturo ogrske agrikulture pred letom 1918. Zbrali in obdelali smo vrsto statističnih podatkov, ki zadevajo agrikulturo posameznih županij na prelomu 19. in 20. stoletja. Ustvarili smo bazo podatkov, ki zajema približno 700 kazalnikov in vključuje indekse, povezane z vsakokratnim nacionalnim povprečjem. Večina spremenljivk, t. j. 400, je razvrščena v skupine in tabelarno prikazana na nivoju županij, kar nam je omogočilo analizo tradicionalne klasifikacije regij, ki je v uporabi v madžarskem zgodovinopisju: statistične regije, etnično-nacionalne in ekološko-geografske. Poleg tega je več kot 100 spremenljivk prikazanih v digitaliziranih zemljevidih. Z odmikom od običajnega prikaza gospodarskih zemljevidov smo nameravali prikazati, če je županija dosegala stopnjo razvoja, ki se ujema z nacionalnimi povprečji, in morebitna odstopanja od le-teh. Seveda je v nekaterih primerih jasno razvidno, da razvoj posameznih županij ni dosegal nacionalnega povprečja, pri drugih pa ga je lahko presegal. Zemljevidi, priloženi poglavjem, ki obravnavajo ekološko-geografske in etnično-nacionalne regije, prikazujejo relativni vrstni red regij. Pridobili smo izčrpne sintetične kazalnike, neizbežne za določitev dejavnikov, ki so privedli do oblikovanja regionalnega ustroja ogrske agrikulture.

Kornelija Ajlec

Jugoslovanski begunci v Egiptu in njihova politična opredeljenost 1943–1946

UDK 940.53/54-054.7(620:497.1)

AJLEC Kornelija, univ. dipl. zgodovinarica, mlada raziskovalka, asistentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, kornelija.ajlec@ff.uni-lj.si.

Jugoslovanski begunci v Egiptu in njihova politična opredeljenost 1943–1946

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (148), št. 3-4, str. 428–448, cit. 75

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek v uvodnem delu obravnava nastanek jugoslovanskega begunskega problema po kapitulaciji Italije na področju Dalmacije, evakuacijo beguncev prek Italije v Egipt in upravno strukturo begunskih taborišč v Egiptu. Osrednji del besedila poudarja proces izločitve nekaterih beguncev iz begunske skupine zaradi njihovega nepriznavanja NOVJ oziroma nadaljnje podpore kralju Petru II. Karađorđeviću. S posebnim poudarkom obravnava pričevanje britanskega majorja Langmana, ki je bil kot poveljnik zadolžen za varnost vseh beguncev.

Ključne besede: El Shatt, El Arish, MERRA, UNRRA, begunci

Avtorski povzetek

UDC 940.53/54-054.7(620:497.1)

AJLEC Kornelija, BA in History, Young researcher, Assistant, University in Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, kornelija.ajlec@ff.uni-lj.si.

Yugoslav Refugees in Egypt and Their Political Affiliation in the 1943–1946 Period

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (148), No. 3-4, pp. 428–448, 75 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article initially discusses the formation of the Yugoslav refugee problem in Dalmatia after the capitulation of Italy; evacuation of Yugoslav refugees through Italy to Egypt; and the administrative structure of refugee camps in Egypt. The main part of the text looks at the process of withdrawal of some of these refugees from the main refugee group because of their lack of recognition of the People's Liberation Army of Yugoslavia and their continuing support of King Peter II of Yugoslavia. Particular emphasis is laid on the testimony of British Major Langman, a commander in charge who was responsible for the security of all refugees.

Key Words: El Shatt, El Arish, MERRA, UNRRA, refugees

Author's Abstract

V zgodovini migracij predstavlja širše obdobje druge svetovne vojne¹ enega od največjih gibanj svetovne populacije. Vključevala je številne vojaške ter še številnejše premike civilnega prebivalstva. Slednje so zaznamovali begunstvo, izgoni, deportacije in prisilno delo. Ocene o številu beguncev v Evropi se gibljejo okoli 30 milijonov,² če pa prištejemo še tiste v Afriki in Aziji, v slednji kot posledici prodiranja japonske cesarske vojske, se število povzpne do približno 60 milijonov.³ To pomeni, da je v letih od 1939 do 1942 prišlo do premika približno petih odstotkov evropskega prebivalstva, v letih od 1943 do 1945 pa celo desetih odstotkov. Tako je ocenil Eugene M. Kulisher, ki je v izračune vključil tudi vojaške premike in deportacije.⁴ V obdobju med januarjem 1944 in marcem 1946 je bilo v egiptovskih begunskih taboriščih nastanjenih približno 29 tisoč jugoslovanskih beguncev, ki so večinoma prišli z območja Dalmacije in dalmatinskih otokov, deloma pa tudi z drugih področij Hrvaške ter preostale Jugoslavije. Večino so namestili v sklopu taborišč pod skupnim imenom El Shatt, v puščavi Sinajskega polotoka ob južnem ustju Sueškega prekopa. Med njimi so prevladovali otroci, ženske in starejši moški, ki niso bili sposobni za boj v vrstah Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije (NOVJ), čeprav so se sami identificirali kot del njene sestave. Zgodovinopisje ob obravnavanju te tematike posledično večinoma opisuje partizanske begunce, tu pa bom predstavila tudi maloštevilne rojalistične begunce – begunce, ki so podpirali kralja Petra II. Karađorđevića – in nevtralne begunce.

Nastanek begunskega problema

Kapitulacija Italije (8. septembra 1943) je dala jugoslovanskim obalnim pokrajinam, predvsem na Hrvaškem, močan uporniški zagon. To ozemlje je bilo zaradi t. i. Rimskih sporazumov o razmejitvi ozemlja med Italijo in Neodvisno državo Hrvaško (NDH) vse od maja 1941 pod deljeno upravo. Italija je takrat pridobila večino Dalmacije in hrvaškega primorja ter dele Gorskega kotarja. Za

¹ V širše obdobje vključujem leta od 1933, ko so se zaradi nacistične rasne politike pojavili prvi begunci iz Nemčije, pa do 1947, ko je Unrra prenehala delovati v Evropi.

² Vernants. *The refugee ...*, str. 30.

³ Stoessinger. *The refugee ...*, str. 47.

⁴ Bade. *Migration ...*, str. 204

povrh jim je NDH v zameno za vojaško podporo prepustila vse jadranske otoke, razen Paga, Brača in Hvara, ter strateško pomembna pristanišča Split, Šibenik, Trogir in Sušak.⁵ NDH je bila dolžna vzdrževati ves italijanski okupacijski sistem in breme tega dolga je bilo prisiljeno nositi lokalno prebivalstvo, že tako omejeno v svojih sredstvih.⁶ Na otokih preskrbe s hrano, zdravili in drugimi potrebščinami ni bilo, ribolov je bil prepovedan.⁷ Eksistenčna ogroženost je gnala domačine v zavetje NOVJ in begunstvo pod njenim varstvom. NOVJ je ob kapitulaciji Italije poslala na hrvaško obalo večji del svojih sil in uspešno zasedla območje od Sušaka nad Reko na severu do Dubrovnika na jugu.⁸ Partizani so Italijane razorožili in si znatno opomogli glede preskrbe z orožjem, s strelivom, hrano in z opremo, kar je omogočilo množične mobilizacije novih partizanskih enot. Ves čas pa je bilo jasno, da bodo nacistične vojaške enote v najkrajšem možnem času z vso silo želele zasesti trenutno osvobojeno ozemlje, za katerega je nacistični vrh računal, da bi lahko bil eden od možnih točk za izkrcanje zaveznikov. Že na dan kapitulacije Italije so Nemci prešli v t. i. načrt Ache, ki je armadam narekoval začetek bitke za Jadran.⁹ Zato si je NOVJ med drugim zadala dve, med seboj neločljivo povezani nalogi: vzpostavitev stika z zavezniki v Italiji ter zagotovitev varnega zavetja za številne civiliste, ki so se začeli umikati pred bližajočo se nemško zasedbo. Prvi stik je NOVJ dosegla s prvo misijo pri zaveznikih. Priprave nanjo so se začele že 13. septembra 1943, ko se je vodstvo Narodnoosvobodilnega odbora (NOO) na Visu odločilo, da bo poslalo približno 300 razoroženih italijanskih vojakov iz mest Vis in Komiža v Bari. Za prevoz je poskrbela Obalna komanda s središčem v Splitu, ki jo je ustanovil štab IV. operativne cone 19. septembra 1943.¹⁰ Po uspešnem prvem prevozu je štab Obalne komande z okrožnim komitejem Komunistične partije Hrvaške (KPH) za srednje-dalmatinsko otočje in Oblastnim komitejem KPH za Dalmacijo zaprosil Vrhovni štab NOVJ in vrhovnega poveljnika Josipa Broza – Tita za soglasje pri vzpostavitvi formalne zveze z zavezniki v Italiji, katere glavni namen je bila pomoč pri reševanju ranjencev in beguncev.¹¹ Tega soglasja nikoli niso dobili, saj so bile razmere preveč resne, da bi nanj čakali. Poveljnik Obalne

⁵ Dodatno je sporazum o vprašanih vojaškega pomena, ki zadevajo Jadransko primorje, razdelil na dva pasova širše obalno zaledje, ki ga Italija ni zasedla. Ob morju je potekal t. i. Drugi pas, ki je bil demilitariziran in je vključeval še Gorski kotar, Liko, Dalmatinsko Zagoro, precejšen del Hercegovine in vsa področja ob jadranski obali z otoki, ki niso bila v italijanski zasedbi. NDH v tem pasu po avgustu 1941 ni smela imeti vojaških objektov, utrdb, baz ali svoje policije. Od področja Drugega pasu pa do demarkacijske črte, ki je ločevala italijansko in nemško vojno področje, so ustvarili t. i. Tretji pas, ki je tekkel od Karlovca preko Bihaća in Prozorja do Bileće in Čajnič na Drini. Tu so bile pristojnosti ustaške vlade NDH le nekoliko omejene. Dalje: Goldstein, *Hrvaška zgodovina*, str. 209–210.

⁶ Prav tam.

⁷ Nizetić, *U pustinji ...*, str. 19–20.

⁸ Huot, *Puške ...*, str. 8.

⁹ Plenča, *Međunarodni odnosi ...*, str. 331.

¹⁰ Huljić trdi, da je do ustanovitve Obalne komande prišlo dan prej, torej 18. septembra 1943. Dalje: Huljić, *Vis ...*, str. 209.

¹¹ Nizetić, *U pustinji ...*, str. 27.

komande Velimir Škorpik se je 30. septembra 1943 tako odločil, da bo v Bari poslal misijo¹² na čelu s politkomisarjem Obalne komande Sergijem Makiedom¹³ in Adamom Armando. Misija je 1. oktobra 1943 na ladji Bakar izplula iz zaliva Stončica na Visu. V Bari je prispela s točno določenimi zahtevami glede pomoči pri zagotovitvi oskrbe ladij NOVJ z gorivom in rezervnimi deli, oskrbi s hrano, repatriaciji italijanske vojske, vračanju jugoslovanskih internirancev iz Italije ter reševanju vprašanja ranjencev in beguncev.¹⁴

Reševanje beguncev je bilo torej ključnega pomena za NOVJ, saj je bil njihov položaj vedno bolj težaven. Število pregnanih je strmo naraščalo, poleg tega so NOVJ ovirali pri boju zoper okupatorja. Makiedo je v iskanju rešitev teden dni potoval po večjem delu zavezniške Italije, potem pa s tolmačem odšel v Alžirijo, kjer sta stopila v stik z majorjem Louisom Huotom, načelnikom za Jugoslavijo pri Uradu za specialne operacije (OSS) v Kairu. Zavezniško poveljstvo je oba zadolžilo za organizacijo pomoči jugoslovanskim partizanom.¹⁵ Sodelovanje Makieda in Huota je bilo uspešno, saj je NOVJ v Bariju postala stalno prisotna. Po ustanovitvi vitalnih središč za delovanje NOVJ je bil Makiedo imenovan za vršilca dolžnosti šefa delegacije NOVJ in partizanskih odredov v Italiji.¹⁶

Evakuacija beguncev v Egipt

Begunci so se zbirali na Visu, a že takrat je bilo jasno, da bo otok zaradi geostrateškega položaja postal središče delovanja štaba NOVJ. Vis je bil dobro oskrbovan s hrano, z vojaško tehniko in vsem potrebnim za vojaško bazo, ki bo nadzorovala operacije na Jadranu in v notranjosti Jugoslavije. Beguncem so povedali, da bo v prihodnje tako oborožen, da ga Nemci ne bodo mogli zavzeti, ter da želijo civiliste umakniti, ker tem prizadevanjem predstavljajo oviro.¹⁷ 28. decembra 1943 se je s telegramom štaba mornarice NOVJ misiji NOVJ v Bariju začel proces nujne evakuacije beguncev z Visa v Italijo. Prvi konvoj je odplul 30. decembra 1943. Z ladjama NOVJ in eno britansko so v Italijo prepeljali 2600 ljudi.¹⁸ Prvemu konvoju so sledili še drugi, ki so se v prvemu valu končali večinoma do konca januarja 1944.

¹² Sprva so misijo imenovali delegacija NOV in POJ, nato vojaška misija NOVJ pri zavezniškem poveljstvu na Srednjem vzhodu (Middle East Command) in nazadnje predstavništvo Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije ter štab baze pri zavezniškem poveljstvu na Srednjem vzhodu. Več v: Klun. *Iz Afrike ...*, str. 712.

¹³ Priimek Sergija Makieda je v različnih virih pisan kot Makiedo in Machiedo. V besedilu je uporabljena prva različica, tj. Makiedo, saj je ta način pisave uporabljen tudi v spominskih Sergija Makieda. Dalje: Makiedo. *Prva partizanska misija*.

¹⁴ Nizetić, *U pustinji ...*, str. 28.

¹⁵ Zanimivo je, da Louis Huot v svoji knjigi ne uporablja pravega imena Sergija Makieda in ga imenuje Stevo Mladineo. Razlog za zamenjavo imena ni znan, tudi v knjigi Makieda ni ponujen odgovor glede zamenjave, čeprav se knjigi po datumih in dejstvih ujemata. Dalje: Huot, *Puške ...*, str. 11, 18–19 in Roberts. *Tito, Mihailović, ...*, str. 158–159.

¹⁶ Nizetić, *U pustinji ...*, str. 29–30.

¹⁷ Srhoj. *Sjećanje ...*, str. 28.

¹⁸ Klun, *Iz Afrike ...*, str. 244.

V tem času so predvsem z Visa, nekaj pa tudi iz drugih delov Dalmacije prepeljali v Italijo 16.850 ljudi.¹⁹ O hitrosti evakuacije pričajo statistike. Ob odhodu prvega konvoja so na Visu zabeležili 17.270, teden dni kasneje pa le še 10.620 beguncev. To pomeni, da so od 30. decembra 1943 do 5. januarja 1944 prepeljali v Bari 6650 beguncev.²⁰ 22. februarja 1944 je bil Vis razglašen za vojaško postojanko, zato so konec februarja in na začetku marca evakuirali tudi vse domačine, razen moških od 17. do 50. leta starosti, sposobnih za vojaško službo ali delo. Skupaj je odšlo v Italijo 3784 prebivalcev otoka Vis.²¹ Do začetka aprila 1944 so z ladjami mornarice NOVJ in zavezniškimi ladjami v Italijo prepeljali že 20.000 beguncev. Do konca junija je na Vis prišlo še 20.000 beguncev, kar pa seveda ni dovoljevalo ukinitve novih transportov. Zadnji konvoj je odplul v Italijo šele 18. septembra 1944. Čeprav v Italijo ter naprej v Egipt niso odšli vsi begunci iz te zadnje skupine, je bilo končno skupno število beguncev v obeh državah še vedno visoko: 39.674. S selekcijo triaznih sanitetnih enot je bilo iz begunske skupine v Italiji ločenih 3862 posameznikov, ki so jih vključili v vojaške ali delavske partizanske formacije in poslali nazaj v Jugoslavijo.²² Centralna komisija beguncev, ki je skrbelo za vse evakuacije in prek katere so v Italijo potovali vsi begunci, je ob ukinitvi 27. novembra 1944 v poročilu zapisala statistiko evakuacij: največ beguncev je bilo evakuiranih v obdobju od prvega konvoja pa do konca aprila, in to 27.791. Njim je do septembra sledilo še 7204 beguncev.²³ Evakuirancem je treba prišteti še tiste, ki so se begunski skupini pridružili šele v Italiji. Gre za osvobojene konfinirance, zapornike in taboriščnike fašistične Italije.

Skoraj vsi begunci so prišli v Italijo prek Barija. Nastanili so jih v begunska taborišča Santa Maria al Bagno, Santa Cesarea in Santa Maria di Leuca, ki so ležala ob morju. V notranjosti pokrajine Apulija sta bili še bolnišnici Santa Maria di Magile in Poggiardo. Vsi omenjeni kraji ležijo južno od Brindisija in Lecceja.²⁴ Taborišči, ki se še omenjata, sta bili Galtone in Otranto, vendar je bil odstotek jugoslovanskih beguncev tam zanemarljiv. Pripravili so tudi taborišče Castro, če bi bili potrebni dodatni prostori, vendar ga na koncu niso uporabili.²⁵ Skozi taborišča v Italiji je šlo približno 35 tisoč beguncev, od tega jih je približno 7000 ostalo v Italiji in niso nadaljevali poti v Egipt. Takoj po prihodu beguncev v taborišča v Italiji so začeli ustanavljati odbore, ki so jih tako kot v tistih na jadranskih otokih sestavljali iz vrst beguncev. Po dogovoru z zavezniki je bil na otokih ustanovljen Centralni odbor beguncev (COB),²⁶ ki so ga poslali v Italijo skupaj z begunci in je imel sedež v

¹⁹ Dalje: Barbić. *Zbjeg ...*, str. 771–778.

²⁰ Huljić, *Vis ...*, str. 296.

²¹ Prav tam, str. 298.

²² Prav tam ..., str. 298.

²³ DAST. J. Z. 415. *Dopis Centralne komisije beguncev na Biševu Okrožnemu NOO, 27. november 1944.*

²⁴ Dalje o taboriščih: Kreft. *Spomini ...*, str. 248 in Klun. *Iz Afrike ...*, str. 245.

²⁵ AOZN. S-1312-0000-0022. *Poročilo majorja Webba direktorju MERRA: Report on the General Situation regarding Yugoslav Partisan Refugees at present in Italy. 17. januar 1944*, str. 1.

²⁶ HDA. 1220. El Shatt. Šk. 4. *Poročilo COB v Egiptu sekretariatu C.O.U.S.A.O., 1.1.1945*, str. 15.

taborišču Santa Maria al Bagno.²⁷ V vseh taboriščih so bili tudi zavezniški štabi, s katerimi je partizanska oblast reševala težave glede hrane, nastanitve in ureditve splošnih življenjskih razmer.²⁸ Ker je večina beguncev v Italiji ostala le krajši čas, je bilo delo odborov predvsem sprejem in odprava posameznih skupin.²⁹ V vsakem taborišču je bilo za stalno ali prehodno nastanjenih od 5000 do 7000 ljudi, ki so se nenehno menjavali, kar je oteževalo delo odborov.³⁰

Zavezniki so že ob privolitvi v evakuacijo jugoslovanskih beguncev z otoka Vis v Italijo zahtevali, da se jih čim prej pošlje v severno Afriko ali na Bližnji vzhod, izven možne vojaške nevarnosti. Tam namreč ne bi ovirali vojaških naprov in zasedali skoraj neobstoječih možnosti nastanitve v Italiji.³¹ To zahtevo so kasneje ponovili tudi med bivanjem beguncev v Italiji. Med možnimi naseljitvenimi območji se je omenjala Alžirija, a že na začetku januarja 1944 so sklenili, da bodo begunce premostili na Sinajski polotok v Egiptu. Do 20. januarja 1944 so zavezniki v dogovoru s poveljnikom Vojaške misije NOVJ v Kairu Vladimirjem Velebitom našli v puščavi Sinaja, na vzhodni strani Sueškega prekopa in nasproti mesta Suez, primeren kraj za namestitev beguncev, imenovan El Shatt. Vojska ga je pred tem v času elalameinske krize uporabila za nastanitev enot 8. britanske armade.³² Kasneje so za namestitev še ene skupine beguncev določili El Khatatbo, prav tako v puščavi, vendar ob cesti od Kaira proti Aleksandriji. Ko je zbirni center zavezniških sil za odhod v Italijo postala Alžirija, sta bili obe bazi zapuščeni, zato so ju zavezniki s še štirimi taborišči³³ na Bližnjem vzhodu dali v uporabo organom britanske Agencije za pomoč in begunce na Bližnjem vzhodu (MERRA)³⁴ za namestitev vojnih beguncev. El Khatatbo so odprli štiri mesece za El Shattom, aprila 1944, a so ga zaradi slabih podnebnih in sanitetnih razmer zaprli že avgusta. Takrat je COB z uspešnimi pogajanjmi uspel zagotoviti, da so jim zavezniki dali na voljo taborišče za politične ujetnike in begunce Tolumbat pri Aleksandriji. Tolumbat je bil najprej taborišče za politično težavnejše begunce, ki so jih s partizanskim prevzemom taborišča premostili v taborišče El Arish na sredozemski obali Sinajskega polotoka. Kljub dogovoru med zavezniki in Vojaško misijo NOVJ v Kairu je premostitvi v Egipt nasprotovala delegacija NOVJ v Italiji. Kot razlog so navedli preveliko

²⁷ Kreft, *Teh petdeset let*, str. 107.

²⁸ Matušić, *El Shatt ...*, str. 12.

²⁹ Kreft, *Spomini ...*, str. 241.

³⁰ Klun, *Iz Afrike ...*, str. 245.

³¹ AOZN. S-1021-0028-06. *History of the Middle East Office*, str. 60.

³² Bratanić, *Zbjegovni ...*, str. 65 in AOZN. S-1021-0028-06. *History of the Middle East Office*, str. 55.

³³ Tolumbat v Egiptu, Moses Wells na Sinajskem polotoku in Nuseirat ter Alepo v Palestini.

³⁴ Middle East Relief and Refugee Agency – MERRA je bila ustanovljena poleti 1942 kot oddelek ministrstva brez listnice v britanski vladi. Šlo je za samostojno telo, ki ga je minister le nadziral v splošnih zadevah. V primerih nadzora mu je svetoval vladni podkomite za pomoč in begunce. Glavna naloga Merre je bila skrb za begunce na Bližnjem vzhodu in koordinacija pomoči za njihovo oskrbo. Več v: AOZN. S-1021-0027-0005. King Simeon. *Origin of the Balkan Mission*. Str. 70–71.

oddaljenost od domovine ter puščavsko podnebje, ki ga begunci niso bili vajeni. Vendar pa je Vrhovni štab NOVJ vse ugovore zavrnil.³⁵

Zavezniki so sprva uredili sprejem za 5000 oseb, a so ves čas vedeli, da se morajo pripraviti za prihod 20 tisoč ljudi. Hkrati so že ob prihodu prvih beguncev zagotovili 300 ležišč v britanski 13. splošni bolnišnici v Suez in dodatnih 300 ležišč v sprejemni bolnišnici znotraj prvega, pa tudi največjega taborišča, ki so ga naselili begunci iz Jugoslavije, El Shatt.³⁶ Ob izkrcanju v Portu Saidu so begunci postali odgovornost Merre, pred tem je bila zanje odgovorna britanska vojska. Po prihodu vseh konvojev je bilo v Egiptu precej več beguncev, kot so zavezniki sprva pričakovali. Skupaj jih je bilo kar 29.075, od tega jih je bilo 26.872 v El Shattu, preostali pa so bili sprva v El Khatatbi in kasneje v Tolumbatu ter El Ari-shu.³⁷ Zaradi velikega števila beguncev je iz enega taborišča v El Shattu sčasoma nastal skupek treh taborišč, po zaprtju El Khatatbe pa petih taborišč, oštevilčenih z rimskimi številkami od I do V, medtem ko sta bila El Khatatba in Tolumat eno samo taborišče.

Uprava partizanskih begunskih taborišč

Z begunci so v taborišča prišli tudi člani COB. Vsako taborišče je vzpostavilo svoj COB, ki je skrbel za navezavo stikov z zavezniki. Partizanska taborišča na Bližnjem vzhodu so v upravnem pogledu specifična zato, ker je bila celotna notranja uprava taborišč nominalno avtonomna in se je izvajala preko COB. Učinkovitost taboriščne uprave in organizacije je bila izjemna, čeprav so jo dosegli šele z odpravo mnogih začetnih težav in napetosti z zavezniško upravo. Organizacija je spominjala na vojaško, z običajno hierarhično verigo od najvišjih do najnižjih nivojev, po vseh oddelkih in odsekih, kamor so bili za vodenje postavljeni vodilni za posamezna področja. Vse zunanje dejavnosti, prošnje in zahteve pa so bile obravnavane skupaj z Glavnim zavezniškim štabom, ki se je tako kot COB nahajal v El Shattu. COB je veljal za podaljšek ljudske oblasti v domovini, enako pa sta ga pojmovala tudi Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ)³⁸ in Narodni komite osvoboditve Jugoslavije (NKOJ). Bil je najvišji oblastni organ partizanskih beguncev v Egiptu, podrejeni pa so mu bili nižji taboriščni NOO, kasneje pa odbori Jedinstvene narodnoosvobodilne fronte (JNOF). V vseh teh oblastnih organizacijah je delovalo približno 500 članov komunistične partije v »strogih«³⁹ ilegalnih, čeprav je bilo zaveznikom jasno, kakšna je bila večinska politična pripadnost beguncev in njihovega vodstva. Za svoje delo je COB odgovarjal NOO za Dalmacijo oz. zastopstvu NKOJ v Bariju, kasneje pa Vojaški misiji NOVJ v Kairu. Mate Jakšić,

³⁵ Bratanić. *Zbjegovi ...*, str. 65, str. 65.

³⁶ AOZN. S-1313-0000-0012. *Nepodpisana depeša: Disposal of Refugees from Yugoslavia. 6. januar 1944.*

³⁷ HDA. 1220. El Shatt. Šk. 4. *Poročilo COB ...* str. 2–3.

³⁸ Prav tam, str. 21.

³⁹ Pervanje, Hočevar. *Četrta prekomorska brigada*, str. 64.

zastopnik NOO za Dalmacijo, ki je organiziral tudi prve prevoze beguncev v Italijo, je zaslužen, da je bila Vojaška misija NOVJ v Kairu aprila 1944 z 10.000 dolarji tudi ustanovljena. V njej je bil kasneje odgovoren tudi za vsa vprašanja v zvezi z begunci in taborišči. Vojaško misijo NOVJ so sicer zastopali generalmajor Vladimir Velebit, polkovnik Božo Lazarević in majorja Adolf Vogelник ter že omenjeni Mate Jakšić.⁴⁰ Vojna misija je imela posebno vlogo v odnosih z zavezniki, saj so prek nje urejali vse odnose z zavezniškimi organi na nivoju, višjemu od taborišč.

Zavezniški štab je deloval pod okriljem britanske MERRA, ki je prevzela skrb ne le za jugoslovanske begunce in njihova taborišča, ampak tudi za tiste iz Grčije, iz Poljske in iz drugih držav vzhodne Evrope. MERRA je bila s 1. majem 1944 vključena v novoustanovljeno UNRRA,⁴¹ Agencijo združenih narodov za pomoč in obnovo, oziroma njeno Balkansko misijo, ki se je marca 1945 preoblikovala v Pisarno za Bližnji vzhod. Balkanska misija in Pisarna za Bližnji vzhod sta bili v jugoslovanskih begunskih taboriščih formalni naslednici Merrine uprave.

Izločitev beguncev iz El Shatta v El Arish

Odnose med partizanskimi begunci oziroma njihovim vodstvom in zavezniki lahko na splošno označimo kot dobre. O vseh težavah so se lahko načeloma pogovorili in tudi dogovorili, predvsem zato, ker je bila na strani zaveznikov precejšnja zavzetost za zagotovitev kar najboljših življenjskih pogojev za begunce, ki pa so bili, splošno gledano, v svojih zahtevah precej skromni oziroma so znali sprejeti tudi negativni odgovor in razloge zanj.

Vendar so bili začetni odnosi precej drugačni. V obdobju Merre in prvih mesecev Balkanske misije je odnose zaznamoval precej resen spor med COB in taboriščnim poveljstvom na nižjem nivoju ter Vojaško misijo NKOJ – pisarno v Kairu in sedežem Merre oziroma Balkanske misije na višjem. Glede na vire COB bi lahko spor, ki je v dokumentih dobil prizvok prave afere, imenovali *majord Langman*.

⁴⁰ Plenča. *Jugoslavenski zbjeg ...*, str. 365.

⁴¹ Po dvehletnih pogajanjih je 9. novembra 1943 Unrro ustanovilo 44 držav. Z ustanovitvijo so se države podpisnice nekoliko pozno, a kljub temu pospešeno začele pripravljati na reševanje težav, ki jih je prinašala osvoboditev okupiranih ozemelj med drugo svetovno vojno. Cilji delovanja organizacije so bili številni, saj so se podpisniki zavezali, da bodo osvobojenim državam pomagali pri zagotavljanju pomoči ob pomanjkanju hrane, oblek in zavetja, pri preprečevanju širjenja nalezljivih bolezni, ponovni vzpostavitvi predvojnih zdravstvenih razmer, pa tudi pri pripravah za vračanje zapornikov in izgnancev na njihove domove ter ponovnem zagonu nujno potrebnega kmetijskega in industrijskega sektorja. Balkanska misija je bila prva delovna enota Unrre, ki je skrbela za vsa begunska taborišča na Bližnjem vzhodu in za pripravo na dobavo humanitarne pomoči v države Balkanskega polotoka, ko bodo osvobojene. Marca 1945 je bilo ustanovljenih več samostojnih Unrrih misij, ki so začele izvajati humanitarno pomoč v državah Balkana. S tem je Balkanska misija prenehala delovati. Upravo taborišč na Bližnjem vzhodu je takrat prevzela Unrri Pisarna za Bližnji vzhod, ki je delovala vse do junija 1947. Več v: Woodbridge. *UNRRA*. Vol. 1, str. 4 in Woodbridge. *UNRRA*. Vol. 3, str. 23.

Kljub ostrim besedam, ki so zaznamovale partizanske vire, pa se njihovo bistvo poenoti s poročili, ki jih vsebujejo viri Unrre.

Spor med COB in zavezniškimi poveljstvom taborišč se pravzaprav ne dotika le odnosov z zavezniki, pač pa tudi z jugoslovansko begunsko vlado in njenimi podporniki. V času vzpostavljanja taborišč partizanske oblasti, pa naj bo to COB, Vojna misija NKOJ ali Vrhovni štab NOVJ, izločitve iz taborišč na političnih temeljih niso priznavale. Že februarja 1944, nekaj dni po prihodu prvih beguncev v El Shatt, sta predstavnika COB Ivan Jurlina in Zvonko Bešker jasno izjavila, da je vse ljudi iz konvojev posebni odbor na Visu označil za podpornike partizanskega gibanja, ki zaradi fizičnih ali drugih razlogov ne morejo aktivno sodelovati v borbi. Tako naj bi bili vsi v taborišču aktivni podporniki NOVJ in so se s tem, ko so privolili v evakuacijo, tudi podredili jurisdikciji partizanskega COB.⁴² Prav zaradi tega niso priznavali »odpadništva« od begunske skupine. Ker so čutili, da zavezniško vodstvo znotraj taborišč razbija enotnost begunske skupine, je izbruhnil spor z zavezniki.

Kmalu po prihodu prvih jugoslovanskih beguncev v El Shatt so ugotovili, da je med njimi precej simpatizerjev jugoslovanske begunske vlade. Čeprav se je že v Italiji 180 oseb odločilo za prestop v vrste podpornikov kralja, jih je nekaj vseeno prispelo v Egipt. V El Shattu naj bi agitirali za kraljevo stran, kasneje pa naj bi zavezniško vodstvo zaprosili za premestitev v druga taborišča. Take prošnje so med partizanskimi begunci izzvale ogorčenje, zasramovanje in celo fizične napade. Podporniki kraljeve vlade so zato najprej zahtevali, da jih preselijo v »četniško« taborišče, pod pritiskom drugih beguncev pa so nato začeli govoriti o »nevtalnem« taborišču. Major John Langman,⁴³ ki je bil zavezniški poveljnik vseh jugoslovanskih taborišč od februarja do avgusta 1944, je premestitev želel odobriti takoj, COB pa mu je nasprotoval, češ da iz taborišča tako kot drugi begunci nimajo izhoda. Sploh pa je COB dosledno zagovarjal stališče, da se begunci ne bodo razdelili ter da morajo tudi tisti, ki si želijo izseliti, podpirati NOB, saj mu kot del begunske skupine neposredno pripadajo. Vendarle je naposled iz El Shatta in El Khatatbe odšlo vsaj 112 ljudi, ki so bili premeščeni v Tolumbat.⁴⁴ V času prenosa oblasti z Merre na Unrro 1. maja 1944 je bilo v taborišču 648 beguncev, od tega 388 označenih z izrazom »četniki«, 139 »nevtalnih« Jugoslovancev, 86 Grkov, 33 Italijanov ter po en Španec in Francoz. Britanci so jih imenovali »political bad hats« in s tem nakazali, da gre za skupek politično nezaželenih oseb.

⁴² AOZN. S-1312-0000-0022. Major Langman, J. *Report on the Political Situation at El Shatt Refugee Camp up to 23rd February, 1944*, str. 1.

⁴³ O majorju Johnu Langmanu ni veliko razpoložljivih podatkov. Iz poročil in monografij ne izvemo niti njegovega polnega imena, edina dodatna karakteristika je, da je bil star vsega 26 let ter da je bil član britanske konservativne stranke. Več v: Plenča. *Jugoslavenski zbjeg ...*, str. 367. Po pregledu spletnih iskalnikov Britanskega nacionalnega arhiva (National archives) Kew, kjer tudi hranijo podatke vojaškega ministrstva (War office), je iskalnik našel le eno osebo s tem imenom in priimkom. Lahko bi šlo torej za majorja in kasneje podpolkovnika Johna Andrewa Langmana, a je treba trditev še preveriti.

⁴⁴ Dalje: HDA. 1220. El Shatt. Šk. 4. *Poročilo COB ...*, str. 10–11.

V poročilu o političnem stanju v El Shattu v prvem mesecu njegovega delovanja – torej še pred ustanovitvijo Vojne misije NOVJ – Pisarna v Kairu – je poveljnik elshattskih taborišč major Langman opisal zametke spora. Ta naj bi se začel, ko je v njegovo pisarno vkorakal mož, ki se je predstavil kot bratranec enega od ministrov v kraljevi vladi v izgnanstvu.⁴⁵ Razložil je, da je podpornik kralja in da se ne strinja z notranjo politiko upravljanja taborišč, ki jo je vzpostavila partizanska uprava. Trdil je tudi, da nad upravo v taboriščih dominira komunistična ideologija. Nato je majorju Langmanu predal popis oseb, ki z njim delijo stališča. Na popisu so bili med drugim družina nekega drugega moškega, ki naj bi bil brat enega od ministrov v kraljevi vladi, ter ženska z dvema otrokoma, katerega moža naj bi pred nekaj meseci ustrelili partizani. Moški je v svojem in imenu posameznikov na popisu zaprosil za takojšnjo premestitev v posebno rojalistično taborišče. Langman je nato zapisal: »*To [prememstitev op. a.] so britanske taboriščne avtoritete uredile takoj, ne da bi se posvetovale s Centralnim odborom.*«⁴⁶

V naslednjem incidentu se je na poveljnika elshattskih taborišč obrnil katoliški duhovnik, ki je bil v pisarno poveljnika povabljen na pogovor, v spremstvu še nekega moškega. Tudi on je izrazil prepričanje, da ne more tolerirati komunističnega nadzora, ki je »*imel taborišče v dejanski oblasti.*« V intervjuju je še izjavil, da so Centralni in taboriščni odbori beguncem prepovedali vzpostavljanje kakršnihkoli stikov z zavezniškim taboriščnim osebjem, posebej ko gre za politična ali osebna vprašanja. Langman je duhovniku svetoval vrnitev v taborišče, čeprav je ta izjavil, da se zaradi svoje politične usmeritve, ki je sicer bolj nevtralna, boji za svojo varnost. Langman mu je zatrdil, da se tisti, ki imajo nevtralno politično stališče, nimajo česa bati, nato pa v poročilu zapisal, da je duhovniku dodatno svetoval, da »*če se izkaže, da je duhovnikova interpretacija politične ureditve v taboriščih pravilna in se večje število drugih beguncev s tovrstno ureditvijo ne strinja, je dolžnost duhovnika in drugih posameznikov s podobnim mišljenjem upreti se komunistični oblasti in vpeljati lastno, bolj demokratično oblast.*«⁴⁷ Istega dne ob pol devetih zvečer se je duhovnik razburjen vrnil s še dvema ženskama. Poveljniku taborišč so povedali, da so slišali pogovor o načrtovanju duhovnikovega umora v prihajajoči noči in da so se zato zatekli k Langmanu. Zaradi varnosti je ta odredil, da se duhovnika in njegovo sorodstvo odstrani iz taborišča, nato pa poklical na zagovor člane COB, da bi pojasnili, zakaj sploh prihaja do takšnih incidentov.

Na zagovoru predstavnikov Centralnega odbora so bili tudi predstavniki s sedeža Merre v Kairu: C. S. Pickard, podpolkovnik Neate in major Webb, ki so bili tisti dan naključno v taborišču. Na zagovoru so predstavniki odbora zanikali, da bi beguncem kadarkoli prepovedali kontakt z zavezniškim osebjem, hkrati pa so se strinjali s predlogom, da se osebe »*z dejanskimi simpatijami do kralja zavoljo vseh čimprej izloči v rojalistično taborišče.*« Na podlagi te privolitve in izjave je Langman naslednji dan zaukazal zbor vseh beguncev v Taborišču I. S pomočjo

⁴⁵ Kako je bilo moškemu ime oziroma bratranec katerega ministra je, iz zavezniških ali drugih dokumentov ni mogoče ugotoviti.

⁴⁶ AON. S-1312-0000-0022. Langman. *Report ...*, str. 1.

⁴⁷ Prav tam.

prevajalca je beguncem zagotovil, da se lahko vsi s kakršnokoli težavo obračajo na zavezniško osebje, kar je podprl tudi COB. Dodal je še, da se lahko vsi morebitni podporniki kralja zglasijo pri kateremkoli članu zavezniškega osebja in zaprosijo za premestitev v rojalistično taborišče. Če bo prosilec Langmana uspel prepričati, da ne prosi za premestitev le zato, ker si želi v novem taborišču zagotoviti boljše pogoje bivanja, ali pa zaradi kakšnega manjšega spora s partizanskimi uradniki, bo premestitev tudi odobril.

Naslednje jutro sta Langmana spet obiskala predsednik COB Ivo Markić in predsednik odbora v Taborišču I., katerega ime ni zapisano, verjetno pa gre za Jureta Matutinovića,⁴⁸ in ga zaprosila, da bi MERRA uredila takojšnjo premestitev »določeni ljudi«, ki so izjavili, da podpirajo kralja. Zaradi izjave so partizanske taboriščne oblasti zdaj čutile, da jim ne morajo zagotoviti ustrezne osebne varnosti. Langman je takoj uredil njihovo zbiranje in posebno začasno izločitveno mesto znotraj taborišč, ki so ga varovali oboroženi britanski vojaki. Ob zbiranju kraljevih podpornikov je Langman svojemu osebju ukazal, da morajo vsi, ki se zanjo odločijo, podpisati izjavo, da se želijo pridružiti rojalistom. Do popoldneva se je za izločitev javilo 80 posameznikov. Ločitev je večinoma potekala brez večjih težav, le pri zadnji skupini je prišlo do incidenta, ko je množica, po mnenju Langmana organizirana, zmetala v skupino večjo količino kamenja. Napad so uspeli umiriti šele, ko so britanski vojaki začeli fotografirati množico, ki je kamenje metala. Ob tem je skupina, ki so jo po ocenah Merrinega osebja večinoma sestavljali mladi od 14 do 20 let, prenehala z napadom.

Langman je po incidentu ponovno govoril s člani COB, saj je želel izvesti, zakaj odbor ne more obvladovati beguncev. Med tem pogovorom se je COB z Langmanom zapletel v spor. Predstavniki COB, verjetno tudi v tem primeru njegov predsednik Markić, so odgovorili, da se je jugoslovansko vodstvo še pred prihodom v Egipt z Britanci dogovorilo, da bodo predstavniki beguncev imeli v taboriščih popolno avtonomijo in da bodo dejavnosti britanskega osebja omejene na zagotavljanje potrebščin za begunce. Prepričani so bili, da Merrino osebje krši ta dogovor s tem, ko se vtika v zasebne zadeve beguncev, predvsem tako, da dovoljuje in celo organizira neposredne stike med begunci in zavezniškim osebjem. Langman je ta očitek razumel kot potrditev pričevanj in priznanje COB, da je ta dejansko zapovedal prepoved stikov med begunci in zavezniškim osebjem. COB je na koncu še zagrozil, naj se Langman preneha vmešavati v »takšne zadeve«, sicer ne bodo odgovorni za nadaljnje dogodke v taboriščih. Langman je grožnjam COB nasprotoval in je menil, da je glede na pozicijo, ki jo zaseda v taboriščni upravni strukturi, odgovoren za vse, kar se v njih dogaja, še posebej pa za red in mir. Na koncu so se tako predstavniki zaveznikov kot COB dogovorili, da bo prihodnje pogovore z zavezniki vodil jugoslovanski pooblaščenec, ki bo imel večje pristojnosti kot predsednik COB. Langman se je zato obrnil na pisarno Merre v Kairu, prek katere je sporočil v Bari, naj vodstvo NKOJ čimprej pošlje takšno osebo.⁴⁹

⁴⁸ HDA. 1220. El Shatt. Šk. 4. *Poročilo COB ...*, str. 16.

⁴⁹ AOZN. S-1312-0000-0022. Langman. *Report ...*, str. 2.

Pogovore so nato nadaljevali o izločitvi 80 ločenih posameznikov. COB je vztrajal, da ne bo odgovoren za dogajanje v taboriščih, če bodo zavezniki še naprej izdvajali ljudi brez dovoljenja COB, ki se je še vedno imel zadolženega tudi za ta del beguncev. COB je namreč želel, da bi te posameznike njegovi predstavniki tudi sami zaslišali. Z zaslišanji so si želeli ustvariti sliko, kdo zapušča taborišča in zakaj. Vodilni v COB so namreč menili, da želijo izločeni begunci taborišča zapustiti zaradi nedavnih peščenih viharjev in drugih neprijetnosti. Še enkrat so tudi poudarili, da so v taboriščih le tisti posamezniki, ki so se na Visu izrekli za neomajne podpornike NOB in njegove partizanske vojske. Langman je COB ugodil in dovolil zaslihanje vseh že ločenih posameznikov, hkrati pa poudaril, da izsledki zaslihanj ne bodo zaustavili ločitev izločenih beguncev iz taborišča, kar so tem beguncem tudi razložili pred začetkom zaslihanja. Langman je bil prisoten na dvodnevni zaslihanji, hkrati pa ni postavil nobene omejitve glede narave zastavljenih vprašanj in je spodbujal zaslišane, da na zastavljena vprašanja odgovarjajo natančno. Po zaslihanjih je Langman zapisal osem izsledkov, ki so ustvarila njegovo sliko o izločenih beguncih in postopkih COB:⁵⁰

1. nihče ni želel oditi v rojalistično taborišče zato, da bi imel tam boljše bivalne pogoje,
2. ne glede na prepričevanje predstavnikov COB so vsi zaslišani potrdili, da so in so vedno bili podporniki kralja,
3. večini ni bilo novo samo dejstvo, da kot podporniki kralja hkrati ne morejo biti partizani, pač pa da so kot taki celo partizanski sovražniki,
4. številni so izjavili, da so bili pred vojno vladni in poštni uradniki ter pripadniki policije, ki so prisegli zvestobo kralju, za katero so menili, da jih še vedno zavezuje,
5. eden izmed zaslišancev je izjavil, da je vojni pilot v jugoslovanskem vojaškem letalstvu, ki je poskušal že prek drugih kanalov zapustiti Jugoslavijo in se pridružiti kralju, ker pa so bili poizkusi neuspešni, se je namenoma pridružil evakuaciji, da bi svoj cilj končno dosegel,
6. identificiranih je bilo precej nekdanjih internirancev v italijanskih internacijskih taboriščih, ki so brez kančka dvoma podpirali kralja,
7. identificirani so bili tudi številni, ki so jih partizani na silo evakuirali iz Jugoslavije in so bili v taboriščih pod prisilo,
8. vsi so pritrdili, da so slišali ali pa so vedeli za ukaz, da je COB prepovedal stike z zavezniškim osebjem.

Glede tretjega izsledka je Langman dodatno zapisal, da so zaslišani trdili, kako je bilo v Jugoslaviji pomembno le, ali si pripravljen pomagati v boju zoper okupatorja in ustaše ali ne. Vsi tisti, ki so bili nasprotniki Nemcev in ustašev, so prostovoljno pomagali partizanom, če so le imeli priložnost. Iz zapisanih Langmanovih besed lahko sklepamo, da je to pričevanje razumel kot izraz sodelovanja v boju proti skupnemu sovražniku. Zdaj, ko ta sovražnik taboriščem ne grozi

⁵⁰ Prav tam, str. 3.

neposredno, pa je politična opredeljenost postala težava, ki je bila pred tem popolnoma zanemarjena. COB je želel popolno politično enotnost, kar je želel doseči tudi s politično propagando. Vendar določen segment beguncev ni zmožal preveriti njegovih argumentov, da se je kralj oziroma njegova vojska v domovini bojevala skupaj z Nemci proti partizanom, in so še naprej imeli kralja za nasprotnika okupatorja, sebe pa za demokrate in Jugoslovane. Zato niso oklevali z željo, da bi se pridružili kraljevi vojski v uporabi proti, kot so sami videli, poskusu komunistov, da bi prevzeli državo pod krinko enotnega ljudskega upora proti okupatorju. Ko so jih predstavniki COB postavili pred dejstvo, da se morejo odločiti, ali bodo sovražniki kralja ali sovražniki partizanov, so ti odgovarjali približno enako, da če je kralj sovražnik partizanov, potem so sovražniki partizanov tudi oni.

Langman je dodatno razložil, da je posameznike iz točke šest zavezniška vojska po pomoti vključila v partizansko skupino v Italiji. COB je medtem še naprej trdil, da so v taboriščih izključno podporniki partizanov in da o prisotnosti nekdanjih internirancev niso nikoli obvestili zaveznikov, saj teh pač ni. V nasprotju s to ponavljajočo se trditvijo pa niso imeli posebnih zahtev, ki bi preprečile izločitev posameznikov iz te točke.

Po zaključku zaslišanj naj bi predstavniki COB vendarle priznali, da so ob evakuaciji partizanske oblasti transportirale dejanske podpornike partizanov, ki niso mogli aktivno sodelovati v boju, pa tudi morebitne izdajalce. Langman je zapisal: »Glavni razlog [za evakuacijo izdajalcev op. a.] je bil očitno strah, da bodo nekateri med njimi izdali ... katere osebe so voditelji lokalnega partizanskega gibanja in kdo je odgovoren za uporne akcije. Zato so v interesu lastne varnosti evakuirali na silo vsakogar, ki mu niso zaupali. Nekaterim ljudem so pred tem grozili tudi s smrtjo, nekateri pa so se že soočali s partizanskimi uboji soprogov ali drugih moških sorodnikov.« Med tovrstnimi prisilnimi evakuiranci so bili nekdanji pripadniki Hrvatske seljačke stranke (HSS), ki jih je COB imel za mogoče pristaše ustašev. Vendar pa so vsi ljudje iz sedme in pete točke izsledkov izrazili lojalnost kralju ter zanikali simpatiziranje z ustaši, čeprav so nekateri prihajali z ozemlja pod ustaško oblastjo.⁵¹

Ob zaključku poročila je Langman izpostavil tri ključna vprašanja, ki so v sporu zaznamovala upravo v taboriščih:

1. Ali naj britansko vodstvo znotraj Merre zaščiti vse, ki se razglasijo za podpornike kralja in ki zaradi razkritja političnega prepričanja pred zavezniki menijo, da so v nevarnosti, če ostanejo v partizanskih taboriščih; posledično pa, ali naj britansko vodstvo vztraja pri stikih z begunci glede političnih in osebnih vprašanj?
2. Ali stališče COB, ki je podpornike kralja enačil s sovražniki ranga Nemcev in ustašev, deli tudi Vrhovni štab NOVJ? Če temu ni tako, katerih korakov naj se loti zavezniška uprava, da komunistični element, ki naj bi po besedah zaslišanih v ozadju vodil politiko COB, ne bi nadaljeval tovrstne podtalne indoktrinacije v taboriščih?

⁵¹ Prav tam, str. 4.

3. Kako naj zavezniška uprava v prihodnje postopa s tistimi posamezniki, ki se bodo še v prihodnje razkrili kot podporniki kralja in zahtevali izločitev v rojalistično taborišče ali v enote kraljeve vojske? Langman je namreč pričakoval, da bodo 80 že izločenim beguncem sledili novi, čim se bodo prepričali, da so teh 80 posameznikov dejansko premestili v drugo taborišče.⁵²

Če pogledamo celotno situacijo nekoliko širše, vidimo, da je kriza izbruhnila tako rekoč takoj po nastanitvi prvih konvojev, ko so bili odnosi med zavezniki in begunskim vodstvom obremenjeni z medsebojnim nezaupanjem. COB je marsikatero potezo in zavezo Merre in taboriščnih poveljnikov imel za sumljivo, zato se jim je upiral. Major Langman pa je v partizanskih virih in kasnejšem jugoslovanskem zgodovinopisju ostal nepriljubljena oseba, saj velja za velikega nasprotnika partizanskega gibanja in komunistične ideologije ter kot tak tudi za pristaša prizadevanj kralja in njegove begunske vlade. Beremo lahko, da naj bi propagiral upor proti partizanskemu vodstvu, ker to ni dovolilo pluralizma drugače mislečih, in sejal »psihozo strahu« med begunci.⁵³ Zaradi tega naj bi poskušal onemogočiti ali pa vsaj omejiti popolno oblast COB, zato so zavezniki pod njegovim vodstvom želeli razbiti enotnost in avtonomijo begunske skupine. To naj bi dosegli na dva načina:⁵⁴

- z oteževanjem okoliščin, skušnjavami in propagando, kar je bila prva faza razbijanja, ki naj bi jo zavezniki začeli že v Italiji,
- s spornimi dogodki in političnimi razlogi so želeli zmanjšati ali popolnoma uničiti avtoriteto t. i. ljudske oblasti oz. COB, kar je vodstvo COB štelo kot drugo fazo, katere naj bi se zavezniki začeli posluževati v drugi polovici leta 1944.

Major Langman naj bi bil odgovoren tudi za to, da so elshattska Taborišča II postavili dolgih 8 kilometrov vzhodno od Taborišča I, s čimer so zavezniki dosegli fizično razbitje enotnosti begunske skupine. Ob tem partizansko vodstvo ni želelo upoštevati dejstva, da je bila na tem mestu infrastruktura (vodni stolpi, zidane stavbe za ambulanto in vodstvo taborišča itd.), ki je novim skupinam beguncev služila skoraj ali povsem enako kot beguncem v Taborišču I in da je bilo to najboljše mesto za namestitev takratnih konvojev. Obenem naj bi Langman po prepričanju COB zavlačeval z dodelitvijo prevoznega sredstva za povezavo med taboriščema, zato je bilo treba to večkilometrsko razdaljo premagovati peš. Šele aprila 1944, skoraj dva meseca po formiranju Taborišča II, je COB dobil prvi tovornjak, ki je povezal taborišči.

Majorju so pripisali tudi strogo omejitev vstopa in izhoda iz taborišč, vendar je omejitve pravzaprav postavila egiptovska vlada. Težko je sicer verjeti, da COB ni poznal odnosov med zavezniki in Egipčani, a bi glede na vire lahko sklepali prav to. Morda je bilo pripisovanje te krivde majorju Langmanu izkupiček številnih frustracij, ki so izvirale iz te omejitve, in ker je bil Langman že tako krivec za vse

⁵² Prav tam, str. 4–5.

⁵³ HDA. 1220. El Shatt. Šk. 4. *Poročilo COB ...*, str. 7.

⁵⁴ Prav tam, str. 10.

težave, so mu pripisali še to. Izhod iz taborišč je bil namreč popolnoma onemogočen in le enemu članu COB se je skrivaj uspelo prebiti do Kaira, da bi ljudski oblasti v Italiji in doma posredoval informacije o dogajanju v taboriščih. Šele aprila 1944 je bilo sekretarju COB Matu Barbiću in dvema drugima članoma dovoljeno obiskati somišljenike v Kairu in jih obvestiti o dogajanju. Vendar so morali tudi oni še isti večer zapustiti Kairo in prespati v nekem vojaškem taborišču zunaj mestnega ozemlja. V taborišča je bilo tako dovoljeno prihajati le vojakom tankistom ali pilotom NOVJ iz bližnjih vojaških taborišč.⁵⁵ S to omejitvijo je COB težko vzdrževal zvezo z domovino, čeprav je bila ta glede na njihovo poročilo odločilnega pomena za notranjo avtonomijo upravljanja s taborišči.

Majorja Langmana naj bi pri vseh dejanjih zoper begunsko enotnost podpirali poveljnik Taborišča I major Edwards, britanski veleposlanik pri begunski vladi Ralf S. Stevenson, strokovnjak britanskega zunanjega ministrstva za Jugoslavijo Steed Wickham in še nekateri drugi Britanci v Egiptu.⁵⁶

Z zapletenim stanjem v medsebojnih odnosih je bilo vsem stranem jasno, da je treba nevšečnosti rešiti. V to so predstavniki obeh strani vlagali precej naporov. Da bi umirili spor, so se odgovorni pogovarjali tudi na konferenci, ki je potekala v Kairu 4. marca 1944. Udeležili so se je direktor Merre Matthews in njeni predstavniki Pickard, Webb in Langman, predstavnika jugoslovanske partizanske delegacije iz Barija Sardelić in Mihičić ter predstavnik Force 133⁵⁷ podpolkovnik Deakin. Predstavnika jugoslovanske delegacije iz Barija sta ponovila že znano stališče COB, da zavezniki v primeru izločitve beguncev v rojalistično taborišče ne delujejo v skladu s sporazumom med AMFHQ in Vrhovnim štabom NOVJ. To je poskušal demantirati podpolkovnik William Deakin iz Force 133, ki je bila neposredno podrejena AMFHQ. Zatrdil je, da glede na njegovo poznavanje odnosov med obema stranema ni bilo nobenega sporazuma, ki bi ga bilo zmožno povezati s transportom »vojnih ujetnikov« v Egipt. Ta opazka se je neposredno dotikala priznanja COB majorju Langmanu, da so z Visa na silo prepeljali tudi potencialne izdajalce. Na konferenci so se prisotni dogovorili, da bodo višjim avtoritetam priporočali:⁵⁸

- ustanovitev mešane komisije, ki bo preverila politično pripadnost vseh beguncev v Italiji in Egiptu,
- po zaključku dela mešane komisije ne bo prihajalo do novih premestitev v rojalistično taborišče,
- v času delovanja komisije bo COB v taboriščih odgovoren za varnost oseb z drugačnim političnim prepričanjem, britansko osebje pa bo delilo s COB vse informacije,

⁵⁵ Prav tam, str. 7.

⁵⁶ Plenča. *Jugoslavenski zbjeg ...*, str. 367.

⁵⁷ Force 133 je eden od treh pododdelkov britanske subverzivne organizacije SOE (Special Operations Executive) za Bližnji vzhod. Force 133 je imela sedež v kraju Mola pri Bariju in je bila odgovorna za delovanje SOE v Jugoslaviji, Albaniji in na Madžarskem. Vse vojaške operacije je Force 133 vodila pod Zavezniškim poveljstvom za Sredozemlje (AMFHQ) in vse tajne operacije pod poveljstvom SOE Kairo. Več v: Torkar. *Rekrutacija in urjenje ...*, str. 11.

⁵⁸ AOZN. S-1312-0000-0022. *Notes on Conference between director general MERRA and representatives of the Yugoslav partisan delegation (Bari) held at Cairo on 4th March 1944*, str. 1–2.

- predstavnik jugoslovanske delegacije Srdelić je zagotovil varnost vseh oseb, dokler se ne ustanovi mešana komisija,
- britanske avtoritete, ki so še odgovorne za osebno varnost vseh beguncev v Egiptu, lahko prekršijo točki 3 in 4, če precenijo, da je to potrebno,
- begunci, ki še čakajo na premestitev iz Italije na Bližnji vzhod, bodo že v Italiji razdeljeni v partizansko in rojalistično skupino.

Dokumenta, ki bi potrjeval privolitev v priporočila, ni. Zdi pa se, da so večino, z izjemo šeste točke, upoštevali. Iz kasnejših drobcev namreč izvemo, da je do premestitev Jugoslovanov v rojalistično taborišče prihajalo tudi kasneje. Dušan Plenča tako piše, da naj bi nekateri britanski funkcionarji uredili stike »agentov« jugoslovanske begunske vlade s skupino 180 beguncev, podpornikov kralja. Po nagovoru te skupine naj bi ta konec maja 1944 poskušala izzvati nered. Upali naj bi, da bodo neredi dali zaveznikom povod, da ukinejo avtonomijo beguncev v taboriščih. Neredi niso uspeli, razen v Taborišču I. pod vodstvom majorja Edwardsa, ki je organiziral izločitev 112 beguncev.⁵⁹ Še ena od zabeleženih premestitev je potekala septembra 1945, ko je bila repatriacija sicer že v teku. Repatriacijski oficir je 20. oktobra 1945 zapisal: *»Četrta skupini, ki je zapustila to taborišče [El Shatt op. a.], so pripadali Jugoslovani, ki so odšli v taborišče El Arish. Ta premestitev je bila izpeljana s tovornjakom, s katerim so prepeljali tako prtljago kot osebe. Prtljaga je bila naložena 15. oktobra 1945 popoldne, 16. oktobra ob svitu pa so bili na tovornjak s prtljago vkrcani še begunci. Nato je konvoj krenil.»*⁶⁰

Če se vrnemo na skupno odločitev COB in majorja Langmana, da bo nadaljnje pogovore z zavezniki vodila oseba, ki ima večje pristojnosti kot predsednik COB, je to vodilo v odločitev za ustanovitev že omenjene Vojne misije NOVJ – Pisarne v Kairu. S prihodom misije so nekoliko umirili strasti na eni in drugi strani. Vrhovni štab NOVJ je imel stališča COB za škodljiva in jih je želel izboljšati. Zato je pooblastil Vojno misijo NOVJ – pisarno v Kairu in njenega predstavnika Mata Jakšiča, da z dobrim poznavanjem stališč ene in druge strani rešuje vse težave beguncev z zavezniškimi organi. Vrhovni štab se je namreč zbal, da bi nižje vodstvo beguncev, torej COB, ogrozilo pomoč, ki so jo ponudili zavezniki. Vrhovni štab je imel zavezniško odločitev za pomoč kot zavezniško dolžnost in ne za miloščino. 12. marca 1944 je Oblastnemu NOO za Dalmacijo to stališče, kot tudi odločitev za vzpostavitev kairske pisarne Vojne misije NOVJ obrazložil z besedami:

»Na celotno zavezniško pomoč, vključno s skrbjo za naše begunce, je potrebno gledati kot na vrsto posojila, ki si ga služimo že od prvega dne vojne. Njihova moralna dolžnost in obveza pred celotnim človeštvom je, da nam zagotavljajo vsaj minimalno pomoč. Prav zaradi tega, zaradi našega velikega prispevka obćim zavezniškim interesom v borbi zoper naci-fašizem, te pomoči ne smemo sprejemati kot miloščino, temveč kot nekaj, kar smo pošteno zaslužili. To pa nam v nobenem primeru ne daje pravice, da se napram zavezniški pomoči obnašamo arogantno ali

⁵⁹ Plenča. *Jugoslavenski zbjeg ...*, str. 367.

⁶⁰ AOZN. S-1312-0000-0012. Detwiler, Henry S. El Shatt. *Repatriation Officer's Report as of October 20, 1945*, str. 3.

ponižujoče. Naši odnosi morajo biti dostojanstveni in strpni, kot se tudi spodobi ... Zgleda pa, da naši tovariši med begunci tega niso najboljše razumeli in s svojo togostjo povzročajo sami sebi veliko škodo.

Položaj naših beguncev v Afriki je treba razumeti kot položaj dela naše vojske, ki je začasno našla zaščito (gmotno in zdravstveno) na tujem ozemlju v posesti zavezniških enot. To pa pomeni, da naši begunci ohranjajo vse svoje politične in samoupravne pravice, vso svojo neodvisnost in prosto odločanje o lastni usodi. Drugače pač ne moremo ravnati.

Verjetno se organi beguncev niso najboljše znašli v novih, precej zapletenih pogojih daleč od domovine. Zato smo se odločili, da v kratkem napotimo v Kairo predstavnike naše vojne misije, ki se nahaja pri britanski vladi. To predstavništvo bo moralo dobiti naša pooblastila, da lahko v odnosu z zavezniki zastopa naše interese in predstavlja naše begunce.»⁶¹

Mate Jakšič, poveljnik Vojne misije v Kairu, je v kasnejšem intervjuju v časopisu *Vjestnik* dodal, da je bilo med begunci »mnogo krasnih ljudi, poleg njih pa tudi dogmatiki, ki so hoteli izvajati ozkogledno in nefleksibilno politiko in se niso zavedali, da morajo sodelovati z zavezniki, saj za njimi ni več stala partizanska vojska.«⁶²

Da bi se izognil dodatnim incidentom, se je COB obrnil neposredno na NKOJ. Zahteval je, naj na Visu pri prihodnjih evakuacijah ne vključujejo, kot so se izrazili, »potencialnih izdajalcev«, s katerimi imajo kasneje težave v Egiptu. NKOJ se s tem ni strinjal in 15. julija 1944 COB poslal odgovor, pod katerega se je podpisal Edvard Kardelj. V njem je pisalo: »Vaše zahteve, da se v taborišče ne pošilja sovražno razpoloženih posameznikov, niso upravičene. Naša dolžnost je, da poskrbimo za begunsko skupino in rešujemo pred okupatorskim zverinstvom vse naše rojake. To pa drži še posebej za tiste kraje, ki so za narodnoosvobodilni boj prispevali mnogo. Vi ne predstavljate eno gibanje, temveč Jugoslavijo. Prav zaradi tega ne smete nikomur kratiti njegovih pravic.«⁶³

Kljub vsem naporom, da bi spor zgladili, je jasno, da so bile pripombe COB številne, dokler niso na mestu poveljnika vseh elshattskih taborišč zamenjali majorja Langmana, ki je končal svojo funkcijo 8. avgusta 1944. Zamenjava je torej nastopila istega dne, ko so partizanski begunci dobili v uporabo taborišče Tolumbat, rojalistične begunce pa so premestili v El Arish. S tem se vprašanje izločitve ni poglelo, saj je COB vodilne v Misiji za Balkan in Pisarni za Bližnji vzhod sumil, da pomagajo rojalistični struji. Pri tem niso ali niso želeli uvideti, da zavezniki ohranjajo razdelitev begunske skupine v izogib vseh vrst spopadov. Predstavniki »opozicije«, torej kraljeve vlade v izgnanstvu, naj bi trdili, da zastopajo več kot 2000 beguncev. Partizanski viri so trdili, da naj bi bilo število precej manjše, približno 400.⁶⁴ Glede na popise prebivalstva v El Shattu iz časa, ko so že bili repatriirani

⁶¹ Plenča. *Jugoslavenski zbje*g ..., str. 367–368.

⁶² Matušić. *El Shatt* ..., str. 23.

⁶³ Plenča. *Jugoslavenski zbje*g ..., str. 377.

⁶⁴ Več v: Prav tam, str. 383.

vsi partizanski begunci, sem pa so bili premeščeni vsi rojalistični begunci iz El Arisha, izvemo, da je šlo za nekaj manj kot 800 posameznikov.⁶⁵

Zaključek

Prve repatriacije beguncev v Jugoslavijo so potekale iz Italije. Prvi konvoj je odplul 7. novembra 1944 iz Monopolija.⁶⁶ Že 6. marca 1945, šest mesecev po odhodu prvega konvoja, so v Italiji zaključili vse repatriacijske aktivnosti,⁶⁷ medtem ko se je repatriacija partizanskih beguncev iz Egipta nekoliko zavlekla. Če je prvi konvoj zapustil El Shatt 11. aprila 1945,⁶⁸ je zadnji, devetnajsti, odpotoval šele 20. marca 1946.⁶⁹ Skoraj leto dni trajajočemu procesu repatriacije iz Egipta so botrovale predvsem logistične težave, ki so bile posledica velikih premikov vojaških čet ob zaključku druge svetovne vojne v Evropi in premiku težišča vojne na Daljni vzhod.

V domovino pa se niso vrnili tisti begunci, ki so bili izločeni iz partizanske begunske skupine in so bili po odhodu zadnjega partizanskega konvoja premeščeni iz El Arisha v El Shatt. Šlo je za 399 Jugoslovancev, ki niso emigrirali že pred premestitvijo.⁷⁰ Rojalistični begunci v El Shattu so bili precej aktivni ter sovražno razpoloženi do partizanov in predstavnikov nove vlade v Jugoslaviji, o čemer poročajo tudi dokumenti Unrr.⁷¹ Do večjih incidentov je večkrat prišlo na partizanskem pokopališču v El Shattu, prvi se je zgodil v noči na 11. april 1946. Ugotovili so, da so bile peterokrake rdeče zvezde izbrisane s sedmih nagrobnih kamnov.⁷² Kot posledica tega se je zgodil še drugi incident. 14. aprila 1946 je v El Shatt prispel major Boleslav Ivković, poveljnik Jugoslovanske vojne misije na Bližnjem vzhodu, kot se je preimenovala Vojna misija NOVJ – pisarna v Kairu. S poveljnikom taborišča Jackom Hughesom se je odpravil na pokopališče, da bi pregledala grobove, ki so bili poškodovani v prvem incidentu, in položila cvetje. Ob tem se je pojavilo približno 15 rojalističnih beguncev, predvsem nekdanjih vojaških oficirjev kraljeve vojske, ki so v majorja Ivkovića metali kamenje in ga ranili, hkrati napadli še voznika Benedikta Tomasića, zažgali avtomobil Vojne misije in razbili

⁶⁵ AOZN. S-1313-0000-0012. *Mesečno statistično poročilo za obdobje od 21. do 20. julija 1946 in Mesečno statistično poročilo za obdobje od 1. do 30. junija 1946.*

⁶⁶ DAST. J. Z. 521. *Dopis NOO za Dalmacijo, socialni oddelek, COB v Italiji.* 16. november 1944.

⁶⁷ Bratanić. *Zbjegovi ...*, str. 179–180.

⁶⁸ DAST. J. Z. 445. *Izvišče o radu komisije za repatriacijo za vrijeme od početka do 1. 8. 1945*, str. 2.

⁶⁹ AOZN. S-1313-0000-0012. *Monthly Report for Period 20th February 20th March*, 1946. str. 1.

⁷⁰ AOZN. S-1021-0028-07. *History of the Middle East Office*, str. 269.

⁷¹ AOZN. S-1313-0000-0022. *Monthly report. Period 20th March–20th April 1946*. 30. april 1946.

⁷² Prav tam. *Dopis direktorja taborišča El Shatt Hughesa direktorju Pisarne za Bližnji vzhod*. 24. april 1946 in *Summary of findings of the Court of Inquiry following incidents at El Shatt*. 2. maj 1946.

majorjev fotoaparata.⁷³ Storilci so bili kasneje obsojeni na povračilo gmotne škode, večjih ukrepov proti njim pa ni bilo. Sicer je UNRRA za jugoslovanske begunce, podpornike kralja, uredila emigracijo v ZDA, Avstralijo, na Novo Zelandijo in v države južne Amerike.⁷⁴ S tem se je tudi končalo bivanje jugoslovanskih beguncev v El Shattu, ki so ga z ukinitvijo Pisarne za Bližnji vzhod 31. junija 1947 tudi uradno zaprli.⁷⁵

Viri in literatura

Viri

- Arhiv Organizacije združenih narodov (AOZN), Državni arhiv Split (DASt), Hrvaški državni arhiv (HDA)
- AOZN. S-1021-0027-0005. Balkan Mission – BM1.
- AOZN. S-1021-0028-06. Middle East Office – ME2.
- AOZN. S-1312-0000-0012. Egyptian Government, Relations with 1944–1949.
- AOZN. S-1312-0000-0022. MERRA – Middle East Relief and Refugee Administration 1944–1949.
- AOZN. S-1313-0000-0012. El Shatt 1944–1949.
- AOZN. S-1313-0000-0022. Bureau of Requirements and Supplies.
- DASt. J. Z. 415. Izvještaji s brojačnim podacima o dolasku izbjeglica na Vis, godine 1943. i 1944.
- DASt. J. Z. 445. Spisi Oblasnog NOO Dalmacije z vezi sa zbjegom, godine 1944, 1945. i 1946.
- DASt. J. Z. 521. Izvještaji Centralnog odbora zbjega, sekretara COZ, te izvještaji komisije za repatriaciju, godine 1944, 1945 i 1946.
- HDA. 1220. Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske.

Literatura

- Bade, Klaus J. *Migration in European History*. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.
- Barbić, Mate. Zbjeg s Biokovsko-neretvanskog i otočkog područja u Južnoj Italiji i El Shattu. V: Ujdurović, Miroslav (ur.). *Biokovo u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, 1941–1945*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1983, str. 771–778.
- Bratanić, Mateo. *Hrvatski zbjegovi u Egiptu: 1943–1946*. Zadar: Univerza v Zadru, doktorska dizertacija, 2009.
- D. W. [Duane Wilson op. a] Success of a Mission: U.N.R.R.A. in Yugoslavia. V: *The World Today*. Vol. 2, št. 8. London: Royal Institute of International Affairs, 1946, str. 376–383.
- Goldstein, Ivo. *Hrvaška zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica, 2008.
- Huljić, Veseljko. *Vis: 1941–1945*. Split: Institut za zgodovino delavskega gibanja Dalmacije, 1979.
- Huot, Louis. *Puške za Tita*. Ljubljana: Borec, 1965.
- Klun, Albert. *Iz Afrike v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.

⁷³ Prav tam. *Dopis Jugoslovanske vojne misije na Bližnjem vzhodu Unrrini Pisarni za Bližnji vzhod*. 16. april 1946.

⁷⁴ AOZN. S-1021-0028-07. *History of the Middle East Office*, str. 291.

⁷⁵ Woodbridge. *UNRRA*. Vol. 2, str. 93.

- Kreft, Ivan. *Spomini. Ob 35-letnici Ljudske pravice in 50-letnici Zveze komunistov*. Maribor: Založba obzorja, 1969.
- Kreft, Ivan. *Teh petdeset let. Spomini*. Ljubljana: Borec, 1975.
- Makiedo, Sergije. *Prva partizanska misija*. Beograd: Sedma Sila, 1963.
- Matušić, Nataša (ur.). *El Shatt – Zbjeg Hrvatske u pustinji Sinaja, Egipat*. Zagreb: Hrvatski povijestni muzej, 2007.
- Nizetić, Vjera. *U pustinji El Shatta. O doživljenom i pročitanom*. Split: Naklada Bošković, 2008.
- Pervanje, Edvin in Hočevar, Jože A. *Četrta prekomorska brigada*. Ljubljana: Knjižnica NOV in POS 25 – III, 1969.
- Plenča, Dušan. Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu. V: Morača, Pero (ur.). *Istorija radničkog pokreta. Zbornik radova (knjiga 4)*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1967, str. 335–477.
- Plenča, Dušan. *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1962.
- Roberts, Roberts R. *Tito, Mihailović, and the allies, 1941–1945*. Durham: Duke university press, 1987.
- Srhoj, Ivo. *Sjećanje na El Shatt*. Dubrovnik: samozaložba, 2000.
- Stoessinger, John G. *The refugee and the world community*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1956.
- Torkar, Blaž. *Rekrutacija in urjenje slovenskih pripadnikov misij britanske uprave za posebne operacije (1941–1945)*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, diplomsko delo, 2005.
- Vernant, Jacques. *The refugee in the post-war world*. London: George Allen & Unwin Ltd, 1953.
- Woodbridge, George. *UNRRA. The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. Vol. 1. New York: Columbia University Press, 1950.
- Woodbridge, George. *UNRRA. The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. Vol. 3. New York: Columbia University Press, 1950.
- Woodbridge, George. *UNRRA. The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. Vol. 2. New York: Columbia University Press. 1950.

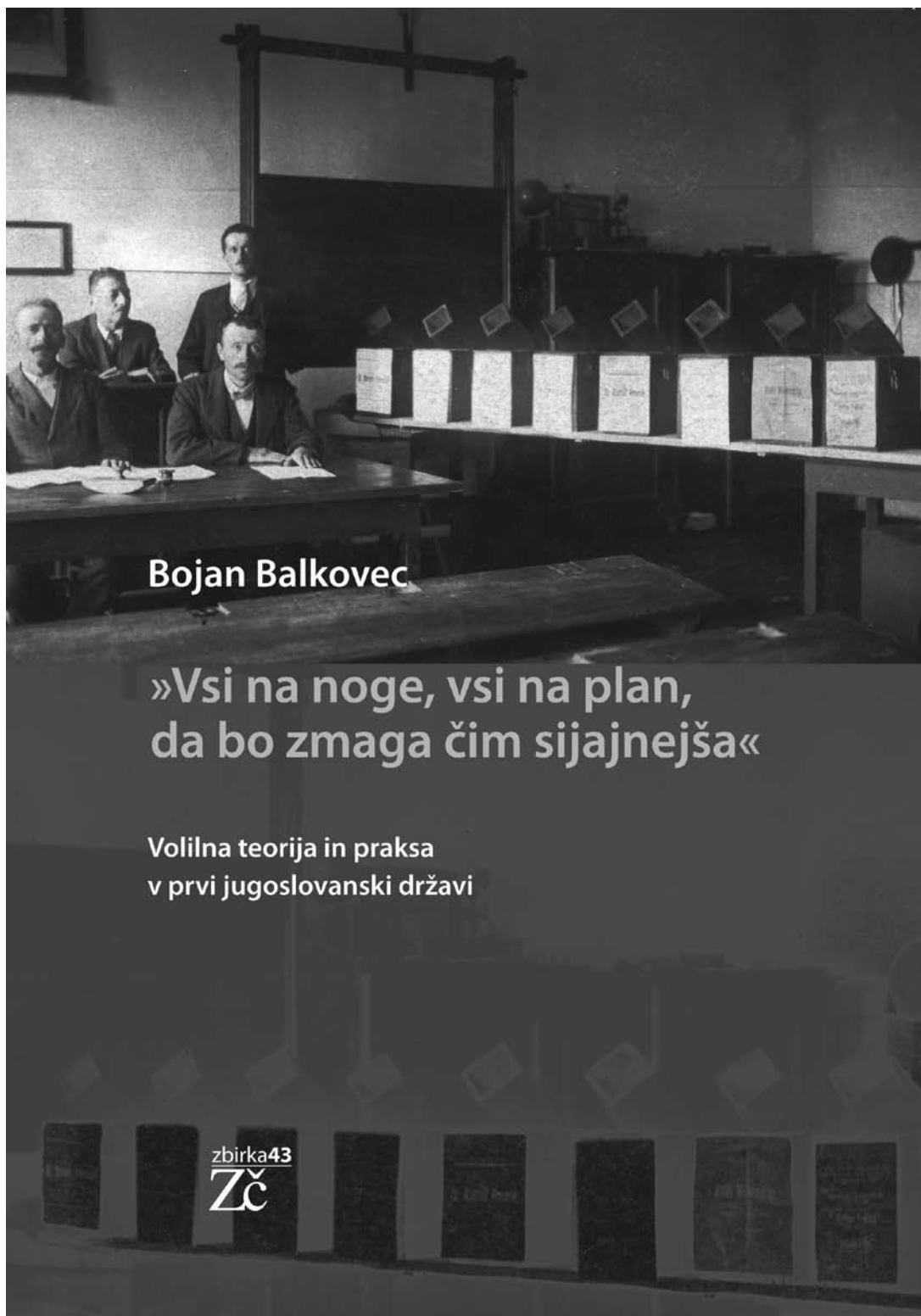
SUMMARY

Yugoslav Refugees in Egypt and Their Political Affiliation in the 1943–1946 Period

Kornelija Ajlec

During the last two years of the Second World War a large group of Yugoslav citizens, most of which were from Dalmatia, lived in refugee camps in Egypt. Their journey to Egypt was made possible by an agreement between the Allied Force Headquarters Mediterrean (AFHQ) and the Supreme Headquarters of the People's Liberation Army of Yugoslavia. Although the majority of almost 27, 000 Yugoslav refugees declared themselves supporters of the People's Liberation Army of Yugoslavia, namely the partisans, and perceived themselves as part of its structure, approximately 400 were adherents of King Peter II of Yugoslavia. Their opposing views frequently caused tension in the camps that occasionally erupted in physical violence. In order to avoid such conflicts and on the basis of requests and statements of those refugees who were supporting the Yugoslav king, the allied camps leadership confirmed their right to be separated

from the camps in which partisan supporters represented the majority. This decision triggered a conflict between the Yugoslav Central Refugee Committee, which according to an agreement with the Allied Forces had autonomy over refugee camp administrative issues, and the Allied Forces Refugee Camp Management that was responsible for general peace and order as well as the general care of refugees. In order to appease the conflict, the Allied Forces leadership consented to interrogate the refugees. Certain that the refugees from refugee camps in the desert merely wished to be transferred to a new camp with better living conditions, the Central Refugee Committee was certain that these hearings would reveal the true background of their requests. But the hearings showed that the petitioners truly supported the King of Yugoslavia and had different political views than most Yugoslav refugees. Many of them stated that they had been forcibly evacuated from Yugoslavia and placed in refugee camps against their will. The Central Refugee Committee later admitted to be responsible for the forcible evacuation and eventually allowed the removal of the King's supporters from partisan-oriented refugee camps.

Bojan Balkovec

**»Vsi na noge, vsi na plan,
da bo zmaga čim sijajnejša«**

**Volilna teorija in praksa
v prvi jugoslovanski državi**

zbirka43
ZČ

Srdan Milošević
Interpretacija istorije u *Rešenju*
o rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića

UDK 929 Karađorđević P. »1934/1941«

MILOŠEVIĆ Srdan, mag. istorije, istraživač-saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije, RS-11000 Beograd, Trg Nikole Pašića 11, spmilosevic@gmail.com

Interpretacija istorije u *Rešenju o rehabilitaciji* kneza Pavla Karađorđevića

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (148), št. 3-4, str. 450–470, cit. 55

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sr. (En., Sn., En.)

Rad se bavi analizom argumentacije kojom je obrazloženo *Rešenje o rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*. Problemizovana je interpretacija opštih prilika u vreme Namesništva u Jugoslaviji (1934–1941), i ukazano na materijalne greške u iskazima zastupnika rehabilitacije citiranim u *Rešenju*. U radu se pokazuje da su ne samo pogrešno predstavljene istorijske okolnosti iz vremena Namesništva u Jugoslaviji, već da su neke od ključnih okolnosti sasvim prećutane ili čak neistinито prikazane.

Ključne reči: Knez Pavle Karađorđević, Jugoslavija (1934–1941), Trojni pakt, Rehabilitacija, Istoriografija

Avtorski izvleček

UDC 929 Karađorđević P. »1934/1941«

MILOŠEVIĆ Srdan, MA in History, Institute for recent History, research assistant, Srbija, RS-11000 Beograd, Trg Nikole Pašića 11, spmilosevic@gmail.com

The interpretation of the past in the Act on rehabilitation of Prince Paul Karađorđević

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (148), No. 3-4, pp. 450–470, 55 notes

Language: Sr. (En., Sn., En.)

This paper analyzes the argumentation used to explain the Rehabilitation Act of Prince Paul Karađorđević of Yugoslavia (2011). It provides a critical analysis of the interpretation of the general conditions during the period of his regency in Yugoslavia between 1934 and 1941, and points out various errors in the statements of proponents of rehabilitation quoted in the Act. The analysis shows that certain historic circumstances at the time of Karađorđević's regency have been misrepresented while some of the key factors were not only concealed but even deliberately misinterpreted.

Key words: Prince Paul Karađorđević of Yugoslavia, Yugoslavia (1934–1941), Tripartite Pact, rehabilitation, historiography

Author's Abstract

Uvod

Učestala rešenja o rehabilitaciji ličnosti osuđenih posle Drugog svetskog rata zbog stvarne ili navodne izdaje i saradnje sa okupatorom zaslužuju ozbiljnu analizu, s obzirom da imaju izražen javni značaj. U ovom radu u središtu je rehabilitacija kneza Pavla Karađorđevića.* *Rešenje o rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*¹ (u daljem tekstu *Rešenje*) doneo je Viši sud u Beogradu 28. novembra 2011. g. čime je poništena *Odluka* Državne komisije za utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača od 17. septembra 1945. g. (u daljem tekstu *Odluka*), kojom je knez Pavle oglašen za izdajnika i ratnog zločinca.² Rad se koncentriše na delatnost kneza Pavla u kontekstu koji omeđavaju ova dva dokumenta (*Odluka* iz 1945. godine i *Rešenje o rehabilitaciji* iz 2011. godine). Na osnovu drugih istorijskih izvora i dosadašnjih istraživanja utvrđivano je koliko su verodostojne činjenice koje se u ova dva dokumenta iznose.

Naime, u ovom radu učinjen je pokušaj da se u vezi sa argumentima koji su izneti u prilog rehabilitacije pruži analiza sa stanovišta istoriografije, a fokus je na argumentaciji i interpretaciji istorijskih činjenica u obrazloženju *Rešenja*, u kojem su detaljno preneti iskazi zastupnika rehabilitacije predloženi u postupku pred Višim sudom u Beogradu. Treba na samom početku naglasiti da sud nije uzeo u obzir sve navedene iskaze, ali je značajno ukazati na ono čime je sud prilikom donošenja odluke raspolagao. Pitanje koje se postavlja je sledeće: uolikoj meri je *Rešenje* obrazloženo na način koji je u skladu sa naučnim znanjima o periodu Namesništva u Jugoslaviji? Odgovor na ovo pitanje važan je i u suštinskom i u formalnom smislu. U suštinskom – zbog toga što od njega zavisi i kakav načelan stav bi trebalo zauzeti prema odluci suda u pogledu verodostojnosti iznete argumentacije, a u formalnom – zbog toga što od kvaliteta obrazloženja odluke zavisi pravni kredibilitet

* Rad je nastao u okviru projekta Tradicija i transformacija – Istorijsko nasleđe i kolektivni identitet u Srbiji u 20. veku, br. 47019, koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

¹ Rešenje o rehabilitaciji Pavla Karađorđevića (Pex. бр. 226/10) može se u integralnom obliku naći na veb adresi: [http://www.bg.vi.sud.rs/images/reshenje8\(1\).pdf](http://www.bg.vi.sud.rs/images/reshenje8(1).pdf). Posl. pristup 2. 8. 2012.

² Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (110) (dalje: F 110), kutija 111 (dalje k: 111) – br. 3572. Sačuvano je samo nekoliko strana ove *Odluke*, dok je ostatak nestao i dokument je nepotpun. U okviru fonda se ne mogu pronaći, uz nekoliko izuzetaka, ni dokazni materijali, pre svih zapisnici svedočenja bliskih saradnika kneza Pavla, za koja se prema popisu dokaznog materijala zna da su postojali. Dokument će dalje biti citiran kao *Odluka*. Ovaj dokument je objavljen na veb adresi: http://www.27mart.com/archive_item.php?archives_id=82&phrase=, posl. pristup 26. 5. 2012. Pored toga, *Odluka* je kao faksimil objavljena i u knjizi *Др Давид Албала*, Прир. Ђорђе Лопичић.

i validnost tog akta.³ Poređenje sa *Odlukom* iz 1945. nametnulo se po sebi, budući da je to dokument koji je *Rešenje o rehabilitaciji* poništilo.

Revizionizam i istorijsko-pravna problematika u *Rešenju o rehabilitaciji* kneza Pavla Karađorđevića

Šta je to što, prema tumačenju koje nudi *Rešenje o rehabilitaciji*, fundamentalno menja naše poznavanje perioda Namesništva u Jugoslaviji?⁴ Smisao *Rešenja* je da

³ Grubač, *Krivično procesno pravo*, 328.

⁴ Period Namesništva se uglavnom obrađivao u okviru sinteza istorije Jugoslavije, kao i u pojedinim monografijama posvećenim nekim konkretnim temama. U tom smislu, pomenućemo svakako najdostupniju i u svim radovima o istoriji Jugoslavije nezaobilaznu trotomnu sintezu Branka Petranovića: Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 1, str. 211–385. Najkompletniju, iako u mnogome pristrasnu sliku političke istorije perioda namesništva dao je Jakob Hoptner: Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, (Prev. Hoptner, *Jugoslavija u krizi: 1934–1941.*) Ideološki još je više pristrasna, ali sa drugih polazišta, knjiga Nikole Milovanovića *Od marseljskog atentata do Trojnog pakta*. Iako sadrži dosta korisnih informacija, ova knjiga nije naročito upotrebljiva jer ne sadrži naučni aparat, mada iscrpno citira mnoge izvore i, u meri u kojoj su njeni podaci proverljivi, zaslužuje da bude pomenuta. Osim ovih, ne postoje druge monografije koje se sveobuhvatno bave političkom istorijom Jugoslavije specifično za period od 1934. do 1941. godine, mada je ovaj period, razume se, obrađivan u brojnim sintezama istorije Jugoslavije. Od značaja su i knjige: Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*; Стојков, *Влада Милана Стојадновића*; Djokić, *Elusive Compromise*, (Prevod Đokić, *Nedostižni kompromis*); Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*; Isti, *Sporazum Cvetković-Maček*. O temi percepcije fašizma u beogradskoj intelektualnoj javnosti i uopšte o ideološkim kretanjima u godinama pred početak Drugog svetskog rata vidi: Milosavljević, *Savremenici fašizma*, 1–2. Takođe, korisne su, iako umnogome pristrasne, sledeće knjige: Balfour, Mackey, *Prince Paul of Yugoslavia*; Ђорђевић, *На раскрсници*, zatim Јанковић, *Кнез Павле: од лепоте до истине*; Јанковић, Лалић, *Кнез Павле: истина о 27. марту*. U novije vreme pojavila su se i dva zbornika radova u kojima se autori priloga dotiču perioda namesništva, posebno pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu i 27. marta 1941: *Зборник радова Округлог стола »Кнез Павле у вихорима Европске политике«* i *27. март 1941. Седмдесет година касније*. U mnogome nepovoljan portret kneza Pavla i njegovog namesništva daje Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић*. Za diplomatsku istoriju i spoljnu politiku Namesništva korisne su sledeće studije: Barker, *British policy in south-east Europe*; Tasovac, *American Foreign Policy and Yugoslavia, 1939–1941*; Nehn, *A Low Dishonest Decade*; Knox, *Mussolini Unleashed, 1939–1941*; Littlefield, *Germany and Yugoslavia 1933–1941*; Kada je reč o domaćim izvorima, pored arhivskih fondova koji potiču iz državnih institucija i drugih organizacija, interesantna su lična viđenja, odnosno dnevnički i memoarski izvori: Konstantinović, *Politika sporazuma.*; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*; Maček, *In The Struggle for Freedom*; Fotić, *The War We Lost*, (prev. Фотић, *Рат коју смо изгубили.*); Мемоари патријарха српског Гаврила; Stakić, *Moji razgovori sa Musolinijem*; Vauhnik *Nevidljivi front*; Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936–1941*; Павловић, *Ратни дневник 1941–1945*. Korisna je i knjiga u kojoj su sakupljeni neki tekstovi Драгише Цветковића: *Драгиша Цветковић њим самим*. Прир. В. Петровић. Такође, Цветковић je i sam u Parizu izdavao ediciju *Dokumenti o Jugoslaviji*, 1–10. Pomena su vredni i spisi Danila Gregorića, pre svih *Самоубиство Југославије*, kao i knjiga Koste Nikolića i Vojana Dimitrijevića, *Данило Грегорић у 25. март 1941*. (Reč je o izdanju rukopisa koji je Gregorić, prema pisanju Nikolića i Dimitrijevića, sastavio početkom 1950-ih godina, u zatvoru.) Od značaja je i već pomenuta knjiga Dragoslava Đorđevića (Ђорђевић, *На раскрсници*) koja sadrži razgovore i prepisku autora sa knezom Pavlom iz posleratnog perioda. Razume se, ličnim uvidima ne može se pokloniti bezrezervno poverenje, ali u ovom slučaju suština je u tome da se na osnovu ovih izvora pre svega vidi opseg, a ne sadržaj ili vrednovanje političkog uticaja kneza

knez Pavle Karađorđević, ni u istorijskom, faktičkom kao ni u formalno-pravnom smislu nije odgovoran za dela koja su mu stavljena na teret u istraživanju koje je preduzela Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1945. godine. Ta dela, za koja je Komisija tvrdila da je knez Pavle odgovoran su sledeća: »Izdaja naroda. – Gaženje ustava. – Sabotaža naoružanja i pripreme zemlje za rat. – Razbijanje narodnog jedinstva naroda Jugoslavije. – Priprema agresivnog rata«. ⁵ Na osnovu tvrdnji koje se nalaze u *Rešenju o rehabilitaciji* proizilazi da knez Pavle Karađorđević 1) nije kršio ustav i da je zapravo doprinio političkoj stabilnosti zemlje i 2) da ne snosi nikakvu odgovornost koja bi bila moralno kompromitujuća ili koja bi mogla biti pravno sankcionisana za odluku o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Razmotrimo ove tvrdnje.

Odnos kneza Pavla prema ustavu i ustavnosti i njegova uloga u političkom životu – »staratelj Jugoslavije«⁶

Knez Pavle, posle atentata na kralja Aleksandra u Marselju, oktobra 1934. godine, preuzeo je namesničku dužnost u skladu sa testamentom ubijenog kralja.⁷ Iako samo jedan od trojice namesnika, efektivnu vlast, kao pravi vladalac, obavljao je faktički sam knez Pavle. Po Ustavu iz 1931. godine reč je, razume se, o kolektivnom

Pavla. Konačno, lični fondovi stranačkih prvaka, ostavština Milana Antića, ministra dvora, koja se čuva u Arhivu SANU, takođe su važno svedočanstvo, kao i ostavština samog kneza Pavla, danas dostupna u Arhivu Jugoslavije. Treba dodati i nažalost oskudne stranačke arhive kao i štampu iz tog perioda, koja omogućava da se dnevno prate aktivnosti Namesništva, pri čemu je upadljivo odsustvo pominjanja druge dvojice namesnika, što svedoči o njihovoj marginalnoj ulozi. Od stranih izvora najdostupniji su diplomatski izveštaji i prepiska: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, prir. Živko Avramovski; *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*, Ser. C (1933–1937) vol. 3–5; Ser. D. (1938–1945), vol. 1–12; *Documents diplomatiques français*, Serie 1932–1935, Tome VII–XIII; Serie 1936–1939, Tome I–XIX; Serie 1939–1944.); *Foreign Relations of the United States*, onlajn: <http://digicoll.library.wisc.edu/FRUS/Search.html>. Od stranih izvora zanimljivi su i dnevници: Ciano, *Diario 1937–1943*; Hassell, *The Von Hassell Diaries 1938–1944*; Churchill, *The Second World War: The Grand Alliance*; Eden, *The Eden Memoirs: the Reckoning*.

⁵ *Odluka*, str. 2.

⁶ Ovim rečima knez Pavle naziva sebe u jednom pismu tašti Jeleni Vladimirovnoj, a tako ga je nazivao i Entoni Idn u pismu od 4. marta 1941. Јанковић, Лалић, *Кнез Павле. Истина о 27. марту*, str. 22, 27.

⁷ U političkom testamentu kralja Aleksandra, sačinjenom 5. januara 1934. godine navodi se da »za slučaj da Naslednik Prestola iz uzroka nabrojanih u članu 41 Ustava ne može da vrši Kraljevsku vlast namesničku vlast vrši 1) Nj. Kr. V. Pavle Karađorđević, 2) g. Radenko Stanković, senator i Ministar prosvete, Dr. Iv. N. Perović, ban Savske banovine.« *Politika*, 10. 10. 1934, str. 1. U ovom svojeručnom pismu-testamentu kralja Aleksandra određeni su još i zamenici svoj trojici namesnika. Pismo ne sadrži nikakva uputstva o prvenstvu jednog ili drugog člana Namesništva. Iako ne mora da znači neku posebnu nameru, uočljivo je da je u Politici objavljeno ime kneza Pavla pod brojem 1), a da su imana preostalih namesnika zajedno naznačena pod rednim brojem 2). To bi moglo da sugerise svojevrsno Pavlovo prvenstvo, ali u originalnom testamentu, imena su nabrojana pod rednim brojevima 1, 2 i 3. Jedan primerak testamenta, sa pratećim dokumentima nalazi se u Zbirci kneza Pavla, AJ – ZKP – rolna 5 – slika 140–145, 156–165. Sam testament pratile su od prvog dana brojne kontroverze, ali o tome ovde ne može biti reči.

telu, bez prvenstva bilo koga.⁸ Ustav nije poznao zvanje »prvog namesnika«, kako je nazivan knez Pavle, a takvo zvanje se ne pominje ni u kratkom političkom testamentu kralja Aleksandra. Već sama činjenica da je uloga preostale dvojice namesnika bila svedena na puku formu (»prisutni građani«, kako se ironično govorilo) dovoljna je da se otvori pitanje odgovornosti kneza Pavla za svojevrsnu uzurpaciju vladarskih ingerencija, što se u *Odluci* iz 1945. i pominje.⁹

Zastupnici rehabilitacije sa svoje strane negirali su da je knez Pavle kršio Ustav, tvrdeći da je ta optužba »potpuno proizvoljna i neistinita«. Štaviše, »bilo je upravo suprotno«,¹⁰ tvrde oni. Osim toga, dalje se navodi da se u *Odluci* iz 1945. godine uz tačku *gaženje ustava* ne navodi koji je ustav i koje članove ustava knez Pavle prekršio.¹¹ Zbog čega je ova primedba, zapravo, irelevantna, čak i sa stanovišta prava?

Da bi se na to pitanje odgovorilo mora se poći od prirode i pravnog statusa odluka Komisije. Budući da odluke Komisije nisu bile sudske odluke, nisu imale tu snagu, niti su bile strogom formom definisana akta, u formalnom i procesnom smislu Komisiju koja je donela odluku o proglašenju kneza Pavla za ratnog zločinca nije obavezivala struktura sudskih odluka niti predviđeni sudski postupak. O prirodi odluka koje je Komisija donosila najrečitije svedoči deo završnog izveštaja njenog predsednika: »O pravnoj prirodi odluke kao akta koji redovna pravosudna praksa

⁸ Za funkciju Namesništva vid: *Ustav Kraljevine Jugoslavije*, čl. 41–49. Ustav je dostupan i na veb adresi <http://scc.digital.nb.rs/document/RA-ustav-1931>. Za istorijat Ustava iz 1931. vidi: Jevtić, *Ustav Kraljevine Jugoslavije od 3. IX 1931.*

⁹ Gotovo svi izvori upućuju na zaključak da je knez Pavle bio stvarni gospodar političkih prilika u zemlji rečju – »staratelj Jugoslavije«. Najveći broj izvora o tome svedoči, razume se, na posredan način: u pregovorima, političkim odlukama, vođenju države vidljiv je, od trojice namesnika, jedino knez Pavle. Kao ilustraciju možemo navesti nekoliko primera: U pogledu jednog od najvažnijih rešenja u unutrašnjoj politici, tj. o Sporazumu iz 1939. godine sam knez Pavle kaže da je njemu »lično toliko radio«. (Ђорђевић, *На раскрсници*, str. 133.) Na sastanku u Berhtesgadenu 14. 2. 1941. Cvetković i Cincar Marković, donekle zatečeni predlogom da Jugoslavija pristupi Paktu, odgovorili su da »nemaju od Kneza (podv. S. M.) instrukcije u tom smislu« na šta je Hitler rekao da bi onda sastanak sa knezom Pavlom razjasnio pozicije, što se kasnije i dogodilo. (Stakić, *Moji razgovori sa Musolinijem*, str. 107.) Prema rečima Danila Gregorića, u Namesništvu »politički činilac bio je samo Pavle«. (D. Gregorić prema: Николић, Димитријевић, *Данило Грегорих*, str. 50.) Kada je reč o diplomatiji, interesantno je zapažanje Mihaila Konstantinovića da se posle smene Stojadinovića, spoljna politika nije promenila: »Nju je, uostalom, i ranije vodio Knez, pa je i sad vodi u istom pravcu«. (Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 159.) Cvetković je u jednom razgovoru rekao da mu je knez »s bolom u duši naložio (podv. S. M.)« da potpiše pakt. (D. Cvetković prema: Драгиша Цветковић њим самим, str. 450.) Milan Antić takođe kaže da je »Knez odlučio (podv. S. M.) da prihvatimo nemački 'ultimatum'«. (Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (dalje: ASANU) – Zbirka Milana Antića (dalje: ZMA) – dok. br. 8460.) Uticaj kneza Pavla bio je dobro poznat i stranim diplomatima, pa je, primera radi, američki poslanik u Beogradu Lejn pisao svojoj vladi da je upravo knez Pavle »ličnost koja će doneti konačnu odluku« u pogledu pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu (FRUS, Europe (1941), p. 951.) O ulozi namesnika Perovića i Stankovića i njihovom uticaju na politiku, svedoči i činjenica da u prelomnom trenutku, 23. marta 1941. godine, kada se odlučivalo o stvarima »biti ili ne biti«, kako kaže Milan Antić, dvojica namesnika nisu ni bili pozvani kod kneza Pavla na sastanak. (ASANU – ZMA – dok. br. 8530).

¹⁰ *Решење*, str. 2.

¹¹ *Isto*.

nije poznavala, treba kazati da ona *ima samo deklarativan karakter... Jasno je da ovakav akt nije mogao imati karakter optužnice, a još manje karakter kondemnatorne presude.* (Podv. S. M.)¹²

Primedba da u *Odluci* iz 1945. godine nije navedeno koji Ustav je prekršio knez Pavle irelevantna je i zbog toga što se iz samog sadržaja *Odluke* to jasno može videti. Naime, u *Odluci* piše: »Po preuzimanju namesničke vlasti, Pavle Karađorđević pogazio je Ustav time, što je celokupnu vlast uzeo u svoje ruke... Ta Pavlova funkcija (namesnik – prim. S. M.) po ustavnom pravu i po suštini suvereniteta, morala je imati svoje granice u funkcijama narodnog predstavništva. Tako je i po Vidovdanskom Ustavu, koji je jednim protuustavnim i protuzakonitim aktom ukinuo kralj Aleksandar, pa i po 'Ustavu' koji je 1931 godine oktroisao sam Aleksandar. Ona se takođe ograničava i samim testamentom, kojim je Pavle određen samo za jednog od trojice namesnika, a tek Namesništvo kao celina i telo imaju kraljevsku vlast.«¹³ Na osnovu ovog navoda jasno se vidi da je reč o Ustavu iz 1931. godine, budući da do januara 1946. godine nije bilo donošenja novog ustava Jugoslavije. Pored toga, ova opšta ocena odgovara istorijskoj stvarnosti i predstavlja ispravnu ocenu delovanja kneza Pavla u svetlu odredaba Ustava iz 1931. godine koje se odnose na nadležnosti namesnika, a činjenica da se nalazi u jednom aktu kojem je osporena legalnost (*Odluka* iz 1945.) ne menja ništa u njenoj verodostojnosti. U *Odluci* je, dakle, uopšteno kvalifikovano određeno delovanje, a na optužnici i sudu bilo bi da utvrde odgovarajuće detalje, eventualno prekršene članove Ustava i sl. Zbog toga su primedbe koje se odnose na formalne karakteristike *Odluke*, iako se na prvi pogled čine opravdanim, ipak svojevrsni hiperkriticizam koji sasvim promašuje suštinu.

Drugim rečima, odluke Državne komisije bile su političke odluke koje su jezikom prava i pozivanjem na određene pravne principe uopšteno kvalifikovale određeno delovanje i ništa više od toga. Takvom dokumentu ne mogu se stavljati formalni prigovori koji važe za pravna akta kakva donose, primera radi, sudovi. I Komisija i njene odluke bile su pojave *sui generis*, pri tome ne bez pandana u međunarodnom pravu (Komisija UN u Londonu). Pri tome treba posebno podvući

¹² *Dokumenti istorije Jugoslavije*, str. 43. U vezi sa ovim pitanjem postoji izvesna nejasnoća, na koju ovde samo skrećemo pažnju, a više pažnje biće posvećeno u drugom radu. Naime, na pozadini *Odluke* iz 1945. godine kojom je knez Pavle Karađorđević proglašen za ratnog zločinca stoji da je *Odluka* upućena javnom tužiocu. Proces u slučaju kneza Pavla nije organizovan, a nije sastavljena ni optužnica. Knezu Pavlu nije suđeno ni u odsustvu, kao što je činjeno u vezi sa nekim drugim ličnostima. Moguće je da su se komunističke vlasti nadale ekstradiciji kneza Pavla. Pravni status proglašenja kneza Pavla ratnim ratnim zločincem od strane Državne komisije ima samo moralnu težinu, jer bez relevantne odluke suda, u principu, proglašenje zločincem od strane Komisije nije moglo proizvoditi (niti je proizvodilo) pravne posledice. Ipak, najnoviji Zakon o rehabilitaciji (*Službeni glasnik*, br. 92/11) iz decembra 2011. godine u čl. 2. stav 2. tačka 2 odluke Komisije u slučajevima pripadnika kvislinških jedinica uzima kao pravno relevantne i eksplicitno zabranjuje rehabilitaciju, između ostalih, i onih lica koje je kao pripadnike ovih jedinica zločincima proglasila Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Time je savremeni zakonodavac dao veću pravnu težinu odlukama Državne komisije nego što je bila pravna težina tih odluka u vreme kada su donošene.

¹³ *Odluka*, str. 2.

da odluke Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora nisu proizvodile nikakvo trajno pravno dejstvo.¹⁴ Bez odgovarajuće sudske presude imale su, u suštini, samo moralnu težinu.

Nadalje, kao argument da knez Pavle nije kršio ustav, u obrazloženju *Rešenja* se navodi i da je usled unutrašnjih i međunarodnih problema »bilo nejasno koji ustavni propisi su uopšte na pravnoj snazi«,¹⁵ kao i da je Ustav iz 1931. godine »zbog sporazuma sa Hrvatima¹⁶ faktički stavljen van snage«. ¹⁷ Kao što je rečeno, za sve vreme trajanja Namesništva na snazi je bio Ustav iz 1931. godine. Iako su pojedine odredbe zaista bile novim rešenjima »faktički stavljane van snage«, često protivustavno, nikakvo vanustavno stanje nije poznato posle 1931. godine.¹⁸ Štaviše, okolnost da je došlo do »faktičkog stavljanja van snage« celog Ustava, da se zaista takvo nešto dogodilo, morala bi u slučaju ličnosti koja deluje kao faktički šef države upravo pokrenuti pitanje odgovornosti za to, a nikako ne bi bila opravdanje ili okolnost koja po sebi oslobađa odgovornosti, kako se tvrdi u iskazima zastupnika rehabilitacije.

Konačno, kao svojevrсни vrhunac argumentacije u odbranu stava da je navod iz *Odluke* iz 1945. godine o gaženju ustava od strane kneza Pavla neosnovan, navodi se da je knez 8. oktobra 1937. (dakle dve godine pre sporazuma sa Hrvatima koji se prethodno navodi kao razlog faktičkog stavljanja Ustava iz 1931. godine van snage) »okupio« vodeće političke ljude u zemlji i sa njima postigao sporazum da se Ustav iz 1931. godine ukine i proglase »privremeni osnovni Zakoni Jugoslavije koji će sadržavati bitne principe države i važiće do donošenja novog Ustava«. ¹⁹ Očito je, međutim, da bi i ova činjenica, da je tačna (a nije),²⁰ takođe

¹⁴ Pravnom prirodom odluka Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača bavićemo se u drugom radu, a ovde samo kao ilustraciju treba navesti činjenicu da je bilo propisano da se imovina lica koja su od strane Komisije proglašena za ratne zločince stavlja pod privremeni nadzor Državne uprave narodnih dobara, a da se tek odgovarajućom odlukom suda ta imovina konfiskuje trajno od lica koja bi bila osuđena kao zločinci, odnosno vraća licima koja bi bila oslobođena od strane suda, bez obzira na odluku Komisije. Tako »Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile«, Službeni list DFJ, 2/45 u članu 4 propisuje: »U slučaju da presuda (npr. da je lice ratni zločinac – prim. S. M.) još ne postoji ili još nije pokrenut postupak protiv sopstvenika, predložiće privremeni prelaz imovine pod upravu i nadzor Državne uprave narodnih dobara Državna ili Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora ili njihovih pomagača. Ove komisije dužne su da istovremeno pokrenu postupak kod građanskih ili vojnih sudova. (podv. S. M.)«

¹⁵ *Rešenje*, str. 2.

¹⁶ Reč je o Sporazumu Cvetković – Maček od 26. avgusta 1939. godine kojim je formirana Banovina Hrvatska.

¹⁷ *Rešenje*, str. 2

¹⁸ O problemu ustavnosti u vezi sa poslednjom decenijom postojanja Kraljevine Jugoslavije vid: Jevtić, *Ustav Kraljevine Jugoslavije*.

¹⁹ *Rešenje*, str. 2.

²⁰ Knez Pavle nikada nije okupio političare u cilju dogovora o »privremenim zakonima Jugoslavije«. U *Rešenju* se očigledno misli na sporazum u Farkašiću od 8. oktobra 1937. godine, na kojem su predstavnici srpskih i hrvatskih opozicionih stranaka postigli sporazum o saradnji i predložili donošenje Privremenih zakona, što je knez Pavle bez ikakvog dvoumljenja odbio, ocenivši sporazum kao »podmuklost«. Vid. Радојевић, *Удружена опозиција*, str. 178;

više išla u prilog tumačenju koje nalazimo u *Odluci* iz 1945. nego zastupnicima rehabilitacije: svedočila bi o nameri da se političkom voljom, arbitrarno i mimo procedure suspenduje važeći Ustav. I pored svega toga, ne iznoseći nijedan relevantan dokaz, u jednom iskazu citiranom u obrazloženju *Rešenja* se kratko kaže da »u vezi tvrdnje o gaženju ustava... (od strane kneza Pavla – prim. S. M.) činjenice svedoče sasvim suprotno«. ²¹ Odgovor na pitanje: Koje činjenice? – u *Rešenju*, kao uostalom ni u samoj istoriji, nije moguće pronaći. Sve činjenice upravo svedoče da je knez suvereno o svemu odlučivao, što je bilo u suprotnosti sa njegovim ustavnim položajem.

Zatim se prešlo na dokazivanje da ni optužba za »ignorisanje narodnih predstavnika« od strane kneza Pavla nije osnovana: navodno, »bilo je upravo suprotno«. I ponovo se iznose argumenti nemoćni da to »suprotno« dokažu. Između ostalog se kaže da se knez »trudio da zadovolji prekomerne zahteve hrvatskih stranaka«; da je u tome »uspeo i to po cenu odstupanja od nekih značajnih državno-pravnih i istorijskih prava srpskog naroda«; da je »vratio« u politički život predstavnike Hrvata; da je »ispunio hrvatske zahteve«; da je »vratio političku stabilnost«; da »potpuno otpušta Stojadinovića«; da »daje mandat Cvetkoviću«; da »okuplja sve relevantne političke snage« i tako dalje. ²² Sve to knez čini kao jedan od trojice namesnika.

Činjenice govore da je knez zaista u svemu navedenom igrao ključnu ulogu. Međutim, činjenica da je knez Pavle oko sebe okupljao političke ljude u zemlji radi svršetka poslova nije sporna, ali je sporno kakav je bio njihov legitimitet i kakav je bio njegov mandat kao namesnika. Knez je na važne državne funkcije postavljao njemu odane ljude, ²³ zaobilazeći ono malo demokratskih i parlamentarnih procedura koje je predviđao Ustav. Vrhunac toga je potpuno ignorisanje skupštine izabrane 1939, njeno raspuštanje i upravljanje zemljom do 1941. bez narodnog predstavništva. Saradnici kneza Pavla uglavnom su bili ljudi bez većeg legitimiteta, sa eventualnim izuzetkom Mehmeda Spahe, Antona Korošca i Vladka Mačeka,

O odnosu kneza i opozicije, a naročito o sporazumu u Farkašiću vid: Boban, *Maček i politika HSS*, str. 261–293; Радојевић, *Удружена опозиција*, str. 176–183; Đokić, *Elusive Compromise*, 195–198; Stojkov, O stvaranju Bloka narodnog sporazuma, str. 245–302; Maček, *In the Struggle for Freedom*, str. 181. Knez je stajao na stanovištu da se za vreme Namesništva ne može doneti novi ustav niti bitno menjati ustavni poredak, iako je imao suprotna tumačenja nekolicine profesora prava sa jugoslovenskih univerziteta. (AJ – ZKP – rol. 1 – sn. 483–489).

²¹ *Rešenje*, str. 2.

²² *Isto*.

²³ Takav pristup je kulminirao postavljanjem Cvetkovića za predsednika Ministarskog saveta, a Cincar Markovića za ministra spoljnih poslova. Obojica su predstavljali ljude bezrezervno odane knezu Pavlu. U knjizi Petranović, Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, str. 424. navodi se da je Cvetković bio poznat kao »knežev kurir«. Milan Antić na više mesta ističe Cvetkovićevu potpuni potčinjenost knezu i kaže da »o Cvetkoviću ne treba ni govoriti jer on nije uzimao inicijativu, čekao je, ćutao i išao za Knezom.« ASANU – ZMA – dok. br. 8455. Sam Cvetković pisao je Pavlu u emigraciji: »Mislim da ćete mi dozvoliti ovo nekoliko laskavih fraza, koji su rezultat jednog uverenja i dubokog poštovanja, a isto vreme i satisfakcija za mene, da sam imao čast da budem saradnik i izvršilac Vaših pogleda (podv. S. M.) u najsudbonosnijim momentima naše istorije«. Cvetković knezu Pavlu, AJ – ZKP – rol. 1 – sn. 476.

koji je postepeno od 1935, a konačno 1939. godine ušao u krug političara koji su sa knezom saradivali. Među srpskim političarima uglavnom je birao ljude bez većeg ugleda. Prema svedočenju Milana Antića, knez Pavle je »energično uklanjao ljude koji su bili na putu njegovoj politici i njegovim željama«. ²⁴ Sudbina Milana Stojadinovića samo je jedan primer koji ilustruje ovu Antićevu ocenu.

Osim navedenog, i to je mnogo važnije, pomenuta argumentacija u kojoj se navodi šta je sve knez učinio kako bi stabilizovao prilike u državi vraća nas na prethodno pitanje o odnosu prema ustavnosti. Deo onoga što su zastupnici rehabilitacije istakli kao navodini doprinos kneza Pavla stabilnosti Jugoslavije u izvesnom smislu je tačno: knez jeste presudno uticao na navedena dešavanja. Ali teško da je to suštinski doprinosilo stabilnosti, kako se tvrdi. Naprotiv: oslanjanje na veoma uzan krug ljudi onemogućilo je širu političku participaciju i svelo se na oligarhijsko upravljanje. Pri tome, ponovo se zanemaruje suštinska pojedinost: na osnovu kojih ovlašćenja je knez Pavle lično presudno uticao da se donese jedna ili druga odluka? Kako je kao jedan od trojice namesnika mogao da preuzme toliko ingerencija? Odgovor je jednostavan: knez nije imao takva ovlašćenja i u mnogim pitanjima je delovao ne obazirući se na Ustav, a još manje na demokratske principe. ²⁵ Prema viđenju Milana Antića, bliskog kneževog saradnika, takva kneževa uloga prećutno je podrazumevana, budući da je kralj Aleksandar testamentom kao preostalu dvojicu namesnika odredio dvojicu politički sasvim neuticajnih ljudi. ²⁶ No, bez obzira na eventualne prećutne namere, Ustav je bio jasan i nije favorizovao nikoga, dok je stvarnost bila sasvim u znaku političke dominacije kneza Pavla. Sa druge strane, Antić, iako simpatiče kneza Pavla, iznosi ocenu da je ovaj u unutrašnjoj politici

²⁴ ASANU – ZMA – dok. br. 9399.

²⁵ Svedočanstva o ličnosti kneza Pavla u pogledu političkih i ideoloških preferencija uglavnom su saglasna: Knez je, navodno, bio sklon britanskom parlamentarizmu, ali je istovremeno bio uveren da je takav sistem u Jugoslaviji nemoguć, pa je verovao u potrebu svojevrstnog apsolutizma. Kao aristokrata konzervativnih pogleda, nije visoko cenio demokratiju. Zemljom je upravljao uz pomoć odanih saradnika i iako nije odlučivao o svakom detalju državne politike, bez njegove saglasnosti nije se mogla doneti odnosno održati nijedna važnija odluka. O ovome svedoče gotovo svi relevantni izvori. Posebno su važne pominjane dnevničke beleške Mihaila Konstantinovića u kojima se iz dana u dan prate aktivnosti vlade i spektar formalnog i neformalnog uticaja kneza Pavla, iz kojih je vidljivo u kolikoj meri je knez autokratski držao sve u svojim rukama.

²⁶ »Iz tog se može zaključiti kakva je bila Kraljeva koncepcija o sastavu Namesništva i kakav je karakter to Namesništvo imalo. Pored Kneza, Kraljevog brata od strica i člana Kraljevskog doma, postavljena su dva nepoznata čoveka u narodu i politici. Kralj je želeo da istakne jednu volju, jednu ruku, a ne podelu i cepanje vlasti. Radio je u duhu ustava od 1931. godine. Da su mesto Stankovića i Perovića postavljeni poznati politički ljudi, svakako da bi jedinstvo vlasti bilo ugroženo ili izloženo povremenim potresima. Ovo u toliko pre što je Kralj ostavio Knezu i politički kodicil. Stanković takav karakter Namesništva nije ni shvatio ni uvideo kad mi je govorio da ga je Kralj postavio na položaj Namesnika da čuva Presto njegovom maloletnom sinu.« M. Antić, *Namesnici u ministarstvu dvora pred sudom*, str. 60. Ovaj tekst Milana Antića objavljen je na veb adresi: http://www.27march.org/images/File/Antic_Namesnici-i-Ministardvora-pred-sudom.pdf, posl. pristup 12. 4. 2012. U istom smislu, eksplicitno, Antić piše i na drugom mestu: »Pored kneza postavio je za namesnike dva potpuno nepoznata čoveka, te je na taj način predao punu vlast knezu Pavlu.« ASANU – ZMA – dok. br. 8615.

»lako prelazio preko potpisa i zakonski stvorenih situacija« i da je postupao na način koji je rušio »svaku zakonitost, svaku ustavnost«. ²⁷

Dakle, smisao optužbe za gaženje ustava i ignorisanje narodnih predstavnika, koja je 1945. stavljena na teret knezu Pavlu bio je da se ukaže na uzurpiranja određenih nadležnosti, tako da *Odluka* iz 1945. godine, uz sve ideološke kvalifikacije, u tom delu ostaje verodostojna: knez je u svom političkom delovanju prekoračivao čak i ingerencije koje je po Ustavu iz 1931. godine imao vladajući kralj. Pitanje je samo kako se vrednuje ta činjenica: kao politička nužda, kao izraz kneževih ambicija, kao rezultat nesređenih političkih prilika i sl. Ali neustavnost takvog kneževog položaja i delovanja je nesporna. Knez je doslovno vladao i upravljao Jugoslavijom i suština je, dakle, u tome da je kneževa uzurpacija niza funkcija zaista predstavljala gaženje ustava, koji je i u domenu vladarskih ingerencija i uloge namesnika tokom čitavog perioda Namesništva bio nepromenjen. Sve su to opštepoznate činjenice i ništa od ovoga argumentima iznetim od strane tima za rehabilitaciju nije uspešno osporeno, a nešto je čak posredno i potvrđeno.

Dodajmo na kraju da ne treba zaboraviti da je u vreme kada je knez Pavle bio namesnik, oktobra 1940. godine, vlada Cvetković – Maček donela i dobro poznate rasističke uredbe uperene protiv jevrejskog stanovništva u Jugoslaviji. ²⁸ Knez Pavle, koji se sa uredbama nije slagao, ipak nije upotrebio svoj evidentno veliki uticaj u unutrašnjoj politici kako bi eventualno smenio vladu koja je donela takve protivustavne uredbe. ²⁹

Za najvažnije pitanje (pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu) sve do sada rečeno u ovom radu ima posredni značaj, pokazuje da je knez Pavle odlučivao ili presudno uticao na donošenje odluka o važnim državnim pitanjima, bez obzira, a ponekad i nasuprot ustavnim nadležnostima. Činjenicu da je knez Pavle u mnogim slučajevima delovao protivustavno tim za rehabilitaciju, dakle, nije uspešno osporio. Indikativno je i da se prilikom izvođenja dokaza u postupku rehabilitacije sud nije ni pozivao na ove tvrdnje pravnog tima za rehabilitaciju kneza Pavla. One su, međutim, ipak unete u obrazloženje *Rešenja* najverovatnije iz uverenja da se njima pojačava utisak i živopisnije oslikava kontekst koji treba da kompromituje posleratnu stvarnost.

²⁷ ASANU – ZMA – dok. br. 8581

²⁸ Vidi: Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији*, str. 423, 424. Reč je o »Uredbi o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane«, kojima se zabranjuje jevrejskim trgovcima da takvu robu prodaju, i »Uredbi o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, viskoih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih učiteljskih i drugih srednjih škola«, kojom je predviđeno da se u navedene obrazovne ustanove može upisati jevrejske dece u procentu koji odgovara učešću Jevreja u opštoj populaciji (numerus clausus). Obe uredbe objavljene su u: *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 223/40.

²⁹ U čl. 4. Septembarskog ustava iz 1931. godine stoji: »Svi su građani pred zakonom jednaki.«

Knez Pavle i Trojni pakt: istorijske činjenice i problem odgovornosti

Za pitanje rehabilitacije kneza Pavla u kontekstu koji može interesovati istoričara najvažniji su detalji koji se tiču njegove uloge u pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.³⁰ Osnovno stanovište tima za rehabilitaciju kneza Pavla, prema iskazima koje prenosi *Rešenje o rehabilitaciji* ipak ne počiva samo na tumačenju da je pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu 25. marta 1941. godine bilo »jedino racionalno rešenje«, iako se na tome posebno insistira. Akcenat je, pre svega, na dokazivanju da knez Pavle Karađorđević zapravo ne snosi odgovornost za to »jedino racionalno rešenje« tj. za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Kao argumenti za takvo tumačenje upotrebljene su nekolike činjenice: knez Pavle nije lično potpisao odluku vlade o pristupanju Trojnom paktu, nije glasao na sednici vlade marta 1941. godine, jer nije imao ovlašćenja ni da glasa, ni da donosi, ni da potpisuje takve odluke. Kao ključni argument da knez Pavle ne snosi odgovornost za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu navedeno je sledeće: »Ono što mu se stavlja pod tačkom 4 na teret, a to je da je zaključio Trojni pakt je netačno, jer on ni po Ustavu ni po Zakonu nije imao ovlašćenje da zaključi Trojni pakt niti ga je faktički zaključio i potpisao već je to učinila Vlada preko Cvetkovića i Mačeka, s tim da je odluka donesena jednoglasno. Knez Pavle nije glasao, jer po Ustavu i Zakonu kao namesnik to nije ni mogao...«³¹ Pojašnjeno je da je za odluku o pristupanju Trojnom paktu, u formalno-pravnom smislu odgovoran Dragiša Cvetković (takođe rehabilitovan), »naročito podržan od Mačeka«.³²

Međutim, dokazivanje odsustva formalne odgovornosti predstavlja retorički manevar koji zanemaruje činjenice i faktičku odgovornost kneza Pavla. Isticanje da je odluka o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu doneta na sednici Vlade, a da pri tome »nije glasao, jer nije član Vlade, samo Knez Pavle«³³ besmisleno je budući da se odgovornost kneza Pavla za pristupanje paktu ni ne temelji na njegovom glasanju ili neglasanju na sednici vlade ili potpisivanju odluka, već na faktičkoj ulozi, o čemu u *Rešenju o rehabilitaciji* nema ni reči, osim u formi usputno iznete ocene da ne postoji »poslovno sposoban i odgovoran čovek« koji u datim okolnostima ne bi postupio »kako je to učinio Pavle Karađorđević«.³⁴ Navedena ocena, pri tome, zanemaruje elementarnu logiku jer na pitanje: kako je postupio knez Pavle Karađorđević? – u aktu o njegovoj rehabilitaciji doslovno *nema odgovora*. O njegovoj ulozi u tim ključnim događajima u *Rešenju* piše veoma malo: najpre, jedna

³⁰ Detaljnije o okolnostima u vezi sa potpisivanjem Pakta vid. Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*; Isti, *Dvadeset sedmi mart*; Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*; Petranović, Žutić, *27. mart 1941*, str. 99–136; Krizman, *Pristup Jugoslavije Trojnom paktu*; Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, str. 282–338. Izveštaji koje je na osnovu saznanja koja je dobijao od svojih informanata slao ambasador Rajha u Beogradu, fon Heren, takođe su važno svedočanstvo o sednicama Krunskog saveta. *DGFP*, Series D, vol. 12, str. 232–233, 257–258, 269–272, 281–282, 291–294, 303–304, 312–315. Takođe, vidi nap. 4 ovog rada.

³¹ *Rešenje*, str. 5. Ovde treba podvući da Maček nije potpisao protokol o pristupanju Trojnom paktu.

³² *Isto*, str. 4.

³³ *Isto*.

³⁴ *Isto*, 5.

usputna informacija da se knez Pavle 4. marta 1941. godine sastao sa Hitlerom u (nepostojećem) Berhtershartenu³⁵ i tu *izbegao* da se obaveže na pristupanje Trojnom paktu, a potom, što se tiče dešavanja u samoj zemlji, saznali smo savršeno bezvrednu činjenicu da na sednici vlade na kojoj se odlučivalo o tome, knez *nije glasao*, jer nije član vlade. A šta je u *Rešenju o rehabilitaciji* prećutano?

Prećutane su neke notorne činjenice koje daju precizniju i drugačiju sliku od one koja je predstavljena u *Rešenju o rehabilitaciji*. Prećutano je da je konačna odluka o pristupanju Trojnom paktu doneta na sednicama Krunskog saveta, čiji je predsedavajući bio knez Pavle, od 6. do 23. marta.³⁶ Te sednice pominju gotovo svi relevantni istorijski izvori i akteri kao i bolje obavješteni pojedinci poput Mihaila Konstantinovića ili Danila Gregorića.³⁷ Ključni trenutak je, sudeći prema Konstantinovićevom dnevniku, bila prva sednica Krunskog saveta, 6. marta 1941. Tada je nastupilo defetističko držanje, do tada, ponovo sudeći po Konstantinoviću, odlučnih, pa čak i ratobornih političara, pre svih Cvetkovića. Izveštaj kneza Pavla o razgovorima koje je vodio sa Hitlerom kao i držanje vojske obeshrabrili su i one koji su se do tada držali odlučno. Prva sednica vlade u vezi sa pristupanjem Jugoslavije paktu održana je tek 20. marta, dve nedelje posle sastanka kneza Pavla i Hitlera u Berghofu i kada je Krunski savet već rešio da Jugoslavija pristupi paktu.³⁸

Dakle, za čin pristupanja Trojnom paktu u Beču jugoslovenski predstavnici imali su odgovarajuću odluku donetu na sednicama Krunskog saveta (pri čemu se pominje uzdržanost kneza Pavla od izjašnjavanja na prvoj sednici),³⁹ a potom

³⁵ Knez Pavle se sastao sa Hitlerom u njegovoj rezidenciji Berghof, u blizini Berhtesgadena. Vlada, za koju se navodi u *Rešenju* da je odgovorna za pristupanje Trojnom paktu (što je nesumnjivo tačno) sve do 6. marta 1941. nije ni znala za sastanak kneza Pavla i Hitlera. Konstantinović, koji je bio član vlade, piše 6. marta 1941. godine u svom dnevniku: »Ne zna se s kim se sastao (knez Pavle–prim. S. M.) gore, da li je sa Hitlerom ili nekim drugim. Ne znamo da li nam se šta traži ni šta bi to bilo.« Konstantinović, *Politika sporazuma*, 308. Inače, Konstantin Fотиć i Vladko Maček pominju tajni sastanak kneza Pavla sa Hitlerom, posle kojeg su se na kneževom povratku u Beograd knez i Šubašić sreli na železničkoj stanici u Zagrebu, 18. marta 1941. Fотиć, *The War We Lost*, str. 64–65 i Maček, *In the Struggle for Freedom*, str. 209.

³⁶ Sednice Krunskog saveta, osim 6. marta, održane su još i 12, zatim 15, 17, 20, možda i 21. i, konačno, 23. marta.

³⁷ Maček, *In the Struggle for Freedom*, str. 209–213; *Istina o paktu* (svedočenje generala Petra Pešića za vreme okupacije) AJ – F 110 – 548–598. (Ovo svedočenje generala Pešića je objavljeno: Алексић, Генерал Петар Пешић о Пакту 25. марта 1941.); M. Antić u većem broju dokumenata pominje sednice Krunskog saveta i opisuje njihov tok. ASANU–ZMA–dok. br. 8460, 8467, 8506, 8669; Takođe o sednicama Krunskog saveta vid: Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 310 i dalje kao i Danilo Gregorić u: Димитријевић, Николић, Данило Грегорих, str. 117–126. Te sednice su deo elementarnih saznanja historiografije i o njima pišu doslovno svi istoričari koji su se bavili problemom pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Najdetaljnije je o sednicama Krunskog saveta pisao V. Terzić (Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*.)

³⁸ O netransparentnosti odlučivanja dobro svedoči dnevnik Mihaila Konstantinovića. Vid. Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 308–357.

³⁹ Vidi Petranović, Žutić, 27. mart, str. 107. V. Terzić navodi da knez Pavle nije glasao jedino na sednici Krunskog saveta od 6. marta (Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, str. 374), što potvrđuje i Konstantinović (Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 310) i neki drugi izvori. General Petar Pešić tvrdi da je odluka 6. Marta bila jednoglasna (AJ – F 110–k. 548–598). Takođe, eksplicitno se navodi da je na sednici Krunskog saveta od 20. marta 1941. godine, kada je doneta konačna odluka, ta odluka dobila jednoglasnu podršku. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, str. 397.

ozvaničenu na sednici vlade koja je jednoglasno prihvatila pakt 23. marta, pošto su bila popunjena mesta ministara koji su podneli ostavke.⁴⁰ Razume se, to što Krunski savet nije bio telo nadležno za takve odluke ne menja ništa na stvari, budući da je reč o istim akterima koji su u jednom užem krugu i u jednom poluformalnom centru moći, kakav je bio Krunski savet, doneli dalekosežnu odluku koju su onda oni učesnici sednica koji su bili formalni nosioci odgovarajućih funkcija realizovali kroz odluku vlade i sam čin pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, 25. marta 1941. godine. Takođe, činjenica da knez Pavle nije imao zakonsko ovlašćenje da izdaje naredbe u vezi sa državnim politikom niti da potpisuje odluke ne poništava činjenicu da je kao predstavnik vrhovne vlasti u zemlji bio *de facto* neposredno odgovoran za donošenje odluka, uključujući i odluku o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. U postupku donošenja te odluke kneževa uloga je jasno vidljiva iz gotovo svih raspoloživih istorijskih izvora. Bez kneževog pristanka ne bi se mogla doneti i nije ni bila doneta odluka o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. *Rešenje o rehabilitaciji* neuverljivo nastoji da kneza Pavla oslobodi odgovornosti za tu odluku isticanjem irelevantnih argumenata (nije po Ustavu i zakonima imao odgovarajuća ovlašćenja, nije glasao na sednici vlade i sl.) pri tome zanemarujući ulogu koju je faktički igrao u unutrašnjoj i spoljnoj politici. Sud je, za razliku od podjednako neuverljivog dokazivanja da knez Pavle nije kršio Ustav, ove navode u vezi sa odgovornošću za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu usvojio zaključujući: »Navedenom odlukom (reč je o *Odluci* iz 1945. – prim. S. M.) knezu Pavlu Karađorđeviću se između ostalog stavlja na teret i priprema i potpis Trojnog pakta kojim je 25. marta 1941. godine u Beču Jugoslaviju predao na milost i nemilost fašističkoj Nemačkoj. *Iz izvedenih dokaza, kao i nespornih istorijskih činjenica proizilazi da je navedena tvrdnja proizvoljna i neistinita.* (Podv. S. M.) Naime, Protokol o pristupanju kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu u Beču 25. marta 1941. godine potpisala je Vlada kraljevine Jugoslavije preko svojih predstavnika ministara Dragiše Cvetkovića i Cincar-Markovića. Ovlašćenje za potpisivanje Trojnog pakta kao i donošenje Odluke knez Pavle Karađorđević nije imao ni po tada važećem Ustavu ni po zakonu.«⁴¹ Imajući sve navedeno u vidu, neprihvatljiv je princip da odsustvo formalnih ovlašćenja za određeno delovanje može *per se* da posluži kao argument koji amnestira od nepobitne faktičke odgovornosti. Izbegavanje da se u *Rešenju* jasno predoči uloga kneza Pavla predstavlja ne previše diskretan pokušaj iskrivljavanja istorije.⁴²

⁴⁰ Reč je o ministrima Srdanu Budisavljeviću, Branku Čubriloviću i Mihailu Konstantinoviću.

⁴¹ *Rešenje*, str. 15.

⁴² Pokušaj da se knez Pavle Karađorđević odvoji od aktivnosti jugoslovenskih vodećih političkih ličnosti u vezi sa pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu vidljiv je i u lepog književnosti: u romanu Veroslava Rančića *Коначна истина*, zatim i u predstavi Slobodana Selenića, *Knez Pavle*. Tu se uglavnom insistira na neutralnom stavu koji je knez Pavle navodno zauzeo prema odluci o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.

»Rečite« istorijske marginalije

U podnescima i izjavama kojima je tim za rehabilitaciju kneza Pavla opravdavao zahtev za rehabilitaciju i koji su citirani u *Rešenju* postoji niz materijalnih grešaka koje nisu relevantne za samu temu niti su po svojoj prirodi mogle neposredno uticati na odluku suda, ali posredno svedoče o nedovoljnoj upućenosti u materiju odnosno o nedopustivoj nemarnosti. Kao ministar vojni u vladi Cvetković–Maček pominje se »general Tešić«,⁴³ a ministar vojske u toj vladi bio je general Petar Pešić.⁴⁴ Izmišljeno je mesto susreta Hitlera i kneza Pavla (navodi se nepostojeći Berhtersharten⁴⁵ umesto Berhtesgaden, ili još jednostavnije – Berghof). U jednom iskazu se tvrdi se da je *Politika* objavila 26. marta »sve tri tajne klauzule« koje su pratile Protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, iako je *Politika* zapravo objavila dve, od ukupno četiri tajne klauzule.⁴⁶ Pominje se dalje »Demokratska Federativna Republika Jugoslavija«,⁴⁷ iako zemlja pod tim imenom nikada nije postojala. Kao poverenik pravosuđa u NKOJ pominje se »drug Flor«,⁴⁸ pa osim što

⁴³ *Rešenje*, str. 4.

⁴⁴ *Vlade Srbije 1804–2004*, str. 355.

⁴⁵ Više kao svojevrsnu anegdodu i simboličku ilustraciju neverodostojnosti revizionističkog pisanja istorije treba navesti da se u raznim revizionističkim tekstovima dosledno greši u navođenju imena ovog grada. Osim ponešto nezgodnog sklopa fonema, grad nosi ime koje ne stvara mogućnost različitih izgovora ili transkripcija: Berhtesgaden. U jezičkim vratolomijama revizionističkog talasa, publicističkim i romansiranim istorijama, postao je i Berhtesgarten (Јанковић, Јлалић, *Истина о 27. марту*, str. 16, 19), zatim Berhtestarten (Ранчић, *Коначна истина*, str. 17.), a u *Rešenju* o rehabilitaciji postao je Bertersharten (*Решење*, str. 4).

⁴⁶ *Решење*, str. 4. Pristalice rehabilitacije kneza Pavla navode najčešće da su postojale samo tri tajne note, iako su postojale četiri (sistematski se odriče nota o Solunu). To čini i Dragiša Cvetković. Na primer, u pismu knezu Pavlu od 21. 2. 1956. eksplicitno kaže da notu o Solunu u Beču nije primio. (AJ – ZKP – rol. 1 – sn. 242). U knjizi o 27. mарту dvojica autora Јanković i Lazić ističu da su postojale samo tri note, netačno navodeći da su »sve tri« objavljene u Politici 26. marta 1941. (Јanković, Јlaliћ, *27. март*, str. 51.) Međutim, tada su objavljene samo dve note, za koje je sa Nemcima i Italijanima bilo dogovoreno da budu objavljene. Preostale dve (o tome da Jugoslavija neće biti u obavezi da pruža vojnu pomoć i druga, kojom se Jugoslaviji u posleratnom preuređenju Evrope garantuje proširenje suvereniteta na grad i luku Solunu) u Politici od 26. marta 1941. godine nisu objavljene. Vidi: *Politika*, 26. mart 1941, str. 3. Danilo Gregorić piše da mu je Cvetković na povratku iz Beča rekao: »Pored izjave o garantiji za naše granice i priznanja naše pune suverenosti i integriteta, pored garantije da vojska sila Osovine neće stupiti na jugoslovensko tlo niti će maršovati kroz našu zemlju, gradili smo u još neobjavljenim notama i za budućnost... Pre svega, obezbeđeno je za nas da posle rata dobijemo Solun.« Indikativno je da Gregorić ističe Cvetkovićeve reči: »u još neobjavljenim dodacima« (Podv. S. M.) Грегорић, *Самоубиство Југославије*, str. 163. Sasvim je moguće da je reč o postignutom dogovoru, koji je trebalo da se detaljnije razradi u kasnijoj fazi. U svakom slučaju, note o Solunu koje su potpisali Ribentrop i Čano postoje, iako sam Cvetković kaže da ih nije primio. Jakob Hoptner to ovako objašnjava: »Zbog svog poverljivog karaktera, ovu četvrtu notu (o prisajedinjenju Soluna Jugoslaviji – prim. S. M.) imao je Heren nešto docnije da preda Cincar-Markoviću. Ma da Cvetković nije potpisao prijemnicu za ovu notu, postojanje same note u nemačkim i italijanskim arhivama, ujedno sa zabeleškama Hitlerovih razgovora sa Cvetkovićem i Cincar-Markovićem posle formalne ceremonije u dvoru Belvedere, ostavlja malo sumnje da je Jugoslaviji obećan izlaz na Јејејско Море.« (Хоптнер, *Југославија у кризи*, str. 334–335)

⁴⁷ *Rešenje*, str. 2.

⁴⁸ *Isto*, str. 6.

je nejasno zašto se na nekoga 2011. godine referiše kao na druga, kako je činjeno 1945. godine, treba reći da je u pitanju poverenik i kasnije ministar pravosuđa Frane Frol.

U iskazima predstavnika tima za rehabilitaciju citiranim u *Rešenju* nailazimo i na gotovo manirističko izmišljanje istorijskih činjenica, poput tvrdnje da je Nemačka marta 1940. godine anektirala »celu Čehoslovačku«,⁴⁹ što je netačno, budući da Nemačka nije anektirala »celu Čehoslovačku«. Naime, Čehoslovačka je kao država sasvim nestala marta 1939. (a ne 1940, kako se tvrdi). Međutim, Nemačka je *anektirala* samo zapadne, češke krajeve, dok je u istočnim delovima nekada jedinstvene Čehoslovačke, kao što je dobro poznato, nastala kvislinška Republika Slovačka. U isti red neshvitljivih pogrešnih tvrdnji spada i netačna informacija da knez Pavle »sada počiva« u Francuskoj,⁵⁰ iako je pre ekshumacije oktobra 2012. godine bio sahranjen u Švajcarskoj, u Lozani.

Na kraju, potpuno su neprihvatljive formulacije na koje nailazimo u ovom sudskom aktu, bez obzira što nije reč o dokumentu koji se tiče ustavnog prava, da je »na neki način po Ustavu Kraljevina Jugoslavija bila unitarna država«, odnosno da je posle sporazuma o stvaranju Banovine Hrvatske bila »*po malo federalna, čak sa nekim odlikama konfederacije*«. ⁵¹ Ovakave formulacije iznete u kontekstu tumačenja upravo odnosa kneza Pavla prema Ustavu i ustavnosti deluju, u najmanju ruku, neuverljivo.

Ove »marginalije« trebalo je navesti pre svega zato što je *Rešenje* u delu javnosti prihvaćeno kao nešto što temeljno menja pogled na istoriju, pa čak i obavezuje istoričare. Ovo poslednje je posebno problematično, naročito kada se imaju u vidu pobrojana ogrešenja o elementarne činjenice.

Zaključak

Rezimirajući istorijski aspekt *Rešenja o rehabilitaciji kneza Pavla*, treba podvući nekoliko konfuznih ključnih stavova koje *Rešenje* donosi: 1) Iako je kao jedan od trojice, po slovu Ustava *ravnopravnih* namesnika, faktički sam vršio vladarsku vlast, odlučujući o važnim državnim pitanjima (izbor predsednika vlade, diplomatski odnosi, dogovori oko toga koje će ustavne odredbe da važe a koje ne i sl.), knez Pavle, kako se tvrdi, ipak nije gazio ustav niti uzurpirao vladarska ovlašćenja: navodno, »bilo je upravo suprotno«. ⁵² 2) Premda je u svim drugim važnim državnim poslovima aktivno učestvovao, knez Pavle ni u faktičkom ni u formalnom smislu ne snosi nikakvu odgovornost za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, iako je, što se prećutkuje, veliki deo diplomatskih aktivnosti sa tim u vezi lično obavio, sastajući se tajno sa Hitlerom, čak i bez znanja vlade i iako je njegova reč u tome bila presudna. 3) Odluka o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu bila je

⁴⁹ *Isto*, str. 3.

⁵⁰ *Isto*, str. 1.

⁵¹ *Isto*, str. 5.

⁵² *Isto*.

navodno »jedino racionalna«, pa se lakonski kaže da bi svaki »poslovno sposoban i odgovoran čovek« postupio »kako je to učinio knez Pavle« iako u *Rešenju* koje se tiče njegove rehabilitacije *ni na jednom mestu* nije rečeno kako je knez Pavle uopšte u konkretnom slučaju postupio. (Štaviše, kako čitamo u *Rešenju*, rečeno je jedino da knez Pavle nije glasao na sednici vlade »jer nije član vlade«, da ništa nije potpisao, da je izbegao da se obaveže u Berghofu, tako da se stiče utisak da je on zapravo bio protiv potpisivanja pakta, iako je, navodno, »jedino racionalno rešenje« bilo da se paktu pristupi); 4) Aktivnosti oko pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu dešavaju se sa ciljem da se izbegne rat, i to »u teškim uslovima, predstojećeg rata koji je bio neminovan«.⁵³

Dok je proizvoljnim i ideološkim nazvano, uprkos masivnim nanosima ideološkog kolorita, ipak dobro utemeljeno obrazloženje *Odluke* iz 1945. godine, dotle su, nasuprot činjenicama, u prilog rehabilitaciji iznete upravo proizvoljne ideološke impresije, u koje se mora posumnjati već na osnovu toga što su pogrešno navođena imena, datumi, ličnosti, mesta pominjanih događaja. Sve te proizvoljnosti pomešane su u teško razmrsivo klupko neistina, poluistina, pravnih nepreciznosti i nelogičnih zaključaka, od kojih se sastoji ova sudska rehabilitacija.

Iz svega predočenog, jasno je da je tumačenje prošlosti koje nudi ovo *Rešenje* tendenciozno do mere da je, inače razumljiva potreba da se argumentuje zahtev za rehabilitacijom i odluka koja taj zahtev usvaja prerasla u sukob sa činjenicama pa i sa logikom. Ovo je dvostruko problematična situacija: u pravnom smislu, jedna sudska odluka obrazložena je argumentima koji obiluju materijalnim greškama i nelogičnostima, dok je kroz samo *Rešenje*, ali pre svega u delu javnosti, izvršen svojevrsni atak na deo akademske historiografije koja o događajima o kojima se u procesu rehabilitacije kneza Pavla raspravljalo ima drugačiji stav od onog koji se iznosi u *Rešenju*.

Istorijski je, nasuprot iskazima na koje se sud oslonio donoseći *Rešenje o rehabilitaciji*, kao i nasuprot ostalim naporima da se umanjí odgovornost kneza Pavla za odluku o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, izvan sumnje da je knez Pavle odigrao ključnu ulogu u donošenju te odluke i da je zajedno sa saradnicima odgovoran za taj čin, koji je posle rata, **u skladu sa međunarodnim pravom**, smatran za delo za koje treba da se postavi pitanje krivične odgovornosti.⁵⁴

⁵³ *Isto.*

⁵⁴ Ovde samo kratko treba napomenuti da je na međunarodnom nivou, posle rata, ustanovljeno da je, između ostalog, formalno solidarisanje neke države sa Osovinom i saradnja u njenom agresorskom ratu postupak koji treba sudski ispitati i odgovorne kazniti, bez obzira na prigovor o retroaktivnom karakteru novih međunarodnih propisa. U tom smislu je od posebne važnosti Londonska deklaracija od 8. avgusta 1945. godine i Statut međunarodnog vojnog tribunala koji je usvojen kao aneks deklaracije. Članom 6a Statuta bilo je predviđeno da se kao zločin protiv mira smatra »planiranje, pripremanje, započinjanje ili vodenje agresorskog rata, ili rata kojim se krše međunarodni ugovori, sporazumi ili garantije, ili učestvovanje u nekom zajedničkom planu ili zaveri za izvršenje ma kog od gore navedenih dela«. Posebno treba naglasiti da je, kako se vidi iz formulacije ovog člana Statuta, inkriminisano i planiranje, čak i onda kada se delo ne izvrši – »nedovršeno krivično delo«. (Sve navedeno prema: Kaseze, *Međunarodno krivično pravo*, str. 25, 127) Pošto je Jugoslavija pristupila paktu koji je od 1939. godine (kao formalna koalicija od septembra 1940. godine) vodio agresorski rat, načelno je postojao osnov

Odluke suda, na sreću, ne obavezuju istoričare. Za pisanje istorije i ocenu istorijskog delovanja nije dovoljna tek jedna odluka, bilo ona iz 1945. bilo iz 2011. godine. Najbolje »utočište« kneza Pavla je istoriografsko istraživanje o njegovoj istorijskoj ulozi i epohi. Istoriografiji nisu nepoznate njegove dileme u vezi sa pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu kao i naponi da do toga ne dođe.⁵⁵ Ali, sve to ne poništava činjenicu da je Jugoslavija pristupila Trojnom paktu, da je u tome značajnu ulogu imao upravo knez Pavle, da je Pavlova vladavina obeležena kneževim apsolutizmom, samovoljom i uzurpacijom kraljevskih funkcija, da je represivni državni aparat bio surov prema političkim protivnicima, pre svega komunistima. Sa tim u vezi, jedna je stvar istoriografsko nijansiranje i analiza motiva, okolnosti i mogućnosti, a sasvim druga iznalaženje ideoloških opravdanja za donošenje tako dalekosežnih odluka kao što je pristupanje zemlje savezu koji u tom trenutku ipak vodi agresivni rat.

Odluka o proglašenju kneza Pavla Karađorđevića za ratnog zločinca 1945. godine jeste bila politička i u mnogome sporna, najpre zbog toga što veoma teško kvalifikuje jedno moralno kompromitujuće, naknadno čak i inkriminisano, ali, prema svim posledicama – ne i zločinačko delo. Naročito je bilo sporno tumačenje o dugoročnim namerama kneza Pavla da zemlju potčini Osovini. *Odluka* iz 1945. godine je, međutim, bila zasnovana na relevantnim činjenicama i tek oštro akcentovanje nekih pojedinosti, agresivna retorika, pristrasno tumačenje nekih postupaka i, konačno, neupitno preterana strogost (proglašavanje zločincem) otkrivaju ideološku strast. Međutim, krajem 2011. godine se dogodilo da je jednu odluku punu ideološkog naboja zamenila druga, ništa manje ideološki jednostrana, ali, pored toga, činjenički sasvim neutemeljena.

Viri i literatura

Skraćenice

AJ – Arhiv Jugoslavije
 ASANU – Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti
 DGFP – Documents on German Foreign Policy
 FRUS – Foreign Relations of the United States
 ZKP – Zbirka kneza Pavla
 ZMA – Zbirka Milana Antića

da se postavi i pitanje odgovornosti jugoslovenskih državnika koji su zemlju uveli u Trojni pakt. Pri tome, treba posebno naglasiti da je Jugoslavija u toku, a i posle rata prihvatila najveći broj međunarodno-pravnih akata, uključujući i Londonsku deklaraciju (već avgusta 1945. godine) čime su ta akta postala i deo unutrašnjeg pravnog sistema i osnov za ispitivanje odgovornosti onih koji su doneli odluku o pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, budući da je taj čin značio kršenje međunarodnih ugovornih obaveza Jugoslavije, pre svega prema Grčkoj, što ovde ne može biti detaljnije elaborirano.

⁵⁵ Vid. Бјелаяц, Миле, *Дипломатија и војска*. Београд: Медија центар Одбрана, Академија за дипломатију и безбедност, 2010. Посебно види поглавља Последица војног слабења и слома Француске, стр. 163–180. и Покушај стратешког ослоњања Југославије на СССР 1939–1941., стр. 215–238.

Neobjavljeni arhivski izvori

Arhiv Jugoslavij

Fond Državne komisij za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Zbirka kneza Pavla

Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti

Zbirka Milana Antića

Objavljeni arhivski izvori

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, 1–2, prir. Živko Avramovski, Zagreb: Globus, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1986–1988;

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, 3, prir. Živko Avramovski, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1996.

Documents on German Foreign Policy, 1918–1945, Ser. C (1933–1937) vol. 3–5; Ser. D. (1938–1945), vol. 1–12; Washington: United States Government Printing Office, 1949–1962;

Dokumenti istorije Jugoslavije, prir. Zečević, Momčilo; Popović, Jovan, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1996.

Ostali dokumentarni izvori

Ustav Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1931.

Onlajn baze podataka

Антић, Милан, *Намесници и министар двора пред судом* Ovaj tekst Milana Antića objavljen je na veb adresi: http://www.27march.org/images/File/Antic_Namesnici-i-Ministar-dvora-pred-sudom.pdf

Foreign Relations of the United States, onlajn: <http://digicoll.library.wisc.edu/FRUS/Search.html>;

Rešenje o rehabilitaciji Pavla Karađorđevića (Pex. бр. 226/10), [http://www.bg.vi.sud.rs/images/resenje8\(1\).pdf](http://www.bg.vi.sud.rs/images/resenje8(1).pdf).

Štampa i periodika

Политика, 1934–1941.

Службене новине Краљевине Југославије, 1934–1941.

Svedočanstva savremenika

Churchil, Winston, *The Second World War: The Grand Alliance*. New York: Bantam Books, 1962.

Ciano, Galeazzo, *Diario 1937–1943*. Milano: Rizzoli, RCS Libri, 2010.

Драгиша Цветковић њим самим. Прир. Видосав Петровић, Ниш: Пунта, 2006.

Dokumenti o Jugoslaviji, 1–10, Paris, 1951–1958.

Eden, Anthony, *The Eden Memoirs: the Reckoning*, London: Cassell, 1965.

Fotić, Konstantin, *The War We Lost*. New York: Viking Press, 1948. (prev. Константин Фотић, *Рат који смо изгубили. Мемоари*. Београд: Удружење правника, 1995.

Грегорић, Данило, *Самоубиство Југославије*. Београд: Југоисток, 1942.

Јовановић Стојимировић, Милан, *Дневник 1936–1941*. Нови Сад: Матица српска, 2000.

Konstantinović, Mihailo, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*. Beograd: Agencija mir, Prometej, 1998.

Maček, Vladko, *In The Struggle for Freedom*. University Park and London: The Pennsylvania State University Press, 1957.

- Мемоари патријарха српског Гаврила*, Париз: Richelieu, 1974.
- Николић, Коста; Димитријевић, Бојан, *Данило Грегорић и 25. март 1941*, Београд: ИСИ, 2007.
- Павловић, Коста Ст., *Ратни дневник 1941–1945*. Београд: Службени гласник, Откровење, 2011.
- Stakić, Vladislav, *Moji razgovori sa Musolinijem: osovinske sile i Jugoslavija*. Minhen: Iskra, 1967.
- Stojadinović, Milan, *Ni rat ni pakt*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1963.
- Vauhnik, Vladimir, *Nevidljivi front: borba za očuvanje Jugoslavije*. Minhen: Iskra, 1984.

Literatura

- Алексић, Драган, Генерал Петар Пешић о Пакту 25. марта 1941. *Архив*, 1-2, 2012, стр. 113–130.
- Balfour, Neil; Mackey, Sally, *Prince Paul of Yugoslavia*. London: 1980.
- Barker, Elisabeth, *British policy in south-east Europe in the Second World War*, London: Mackmillan, 1976. (Prevod: Barker, Elisabet, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Globus, 1978.)
- Бјелајац, Миле, *Дипломатија и војска*. Београд: Медија центар Одбрана, Академија за дипломатију и безбедност, 2010.
- Boban, Ljubo, *Маћек и политика HSS 1928–1941*. Zagreb: Liber, 1974.
- Isti, *Sporazum Svetković-Maček*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1965.
- Čulinović, Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 1958.
- Isti, *Dvadeset sedmi mart*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1965.
- Др Давид Албала: специјални делегат при Југословенском краљевском посланству у Вашингтону 1939–1941*, Прир. Ђорђе Лопичић, Београд: Теовид, 2010.
- Djokić, Dejan, *Elusive Compromise*. London: Hurst&Company, 2007. (prevod Đokić, Dejan, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Beograd: Fabrika knjiga, 2010)
- Ђорђевић, Драгослав, *На раскрсници. Прилози за српску историју Другог светског рата*, Торонто: Братство, 1991.
- Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Петар II Карађорђевић, 1927–1970. Биографија*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.
- Grubač, Momčilo, *Krivično procesno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union, Službeni glasnik, 2008.
- Hoptner, Jakob, *Yugoslavia in Crisis*. Washington: Columbia University Press, 1962. (Prevod: Hoptner, Jakob B., *Jugoslavija u krizi: 1934-1941*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1973; Хоптнер, Јакоб, *Југославија у кризи 1934–1941*, s. I., 1962.)
- Јанковић, Миодраг, *Кнез Павле: од лепоте до истине*. Београд: Факултет уметности »Академија уметности Браћа Карић«, Ведута; Нови Сад: Арт принт, 2004.
- Јанковић, Миодраг; Лалић, Вељко, *Кнез Павле. Истина о 27. марту*. Београд: Una Press, Publikum, 2007.
- Jevtić, Dragoš, *Ustav Kraljevine Jugoslavije od 3. IX 1931. i zahtevi za preuređivanjem države izneti tokom 1932. i početkom 1933. godine*. Beograd: Centar za publikacije Pravnog fakulteta, Kosmos, 1985.
- Kaseze, Antonio, *Međunarodno krivično pravo*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005.
- Knox, MacGregor, *Mussolini Unleashed, 1939-1941: Politics and Strategy in Fascist Italy's Last War*. Cambridge University Press, 1986;

- Кољанин, Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*. Београд: ИСИ, 2008.
- Krizman, Bogdan, *Pristup Jugoslavije Trojnom paktu u proljeće 1941. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 3-4, 1970, str. 377–404.
- Littlefield, Frank, *Germany and Yugoslavia 1933–1941: The German Conquest of Yugoslavia*. Boulder: East European Monographs, 1986.
- Milosavljević, Olivera, *Savremenici fašizma*. 1-2. Београд: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010.
- Milovanov, Nikola, *Od marsejskog atentata do Trojnog pakta*. Zagreb: Epoha, 1963.
- Nehn, Paul N., *A Low Dishonest Decade: Great Powers, Eastern Europe, and Origins of World War II 1930–1941*. Continuum, 2005;
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije*. Београд: Nolit, 1988.
- Petranović, Branko, Žutić, Nikola, *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*. Београд: NICOM, Београд: Novi dan, 1990, str. 99–136.
- Petranović, Branko; Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*. Београд: Rad, 1988.
- Радојевић, Мира, *Удружена опозиција 1935–1939*. Београд: ИСИ, 1997.
- Stojkov, Todor, *O stvaranju Bloka narodnog sporazuma. Istorija XX veka. Zbornik radova*, 6, 1964, str. 245–302.
- Isti, *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1939*. Београд: ISI, 1985.
- Tasovac, Ivo, *American Foreign Policy and Yugoslavia, 1939–1941*. Texas A&M University Press, 1999;
- Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Partizanska knjiga; Београд: Narodna knjiga; Titograd : Pobjeda, 1984.
- Владе Србије 1804–2004*. Београд: Завод за уџбенике, 2005.
- Зборник радова Округлог стола »Кнез Павле у вихорима Европске политике«*. Нови Београд: Златна књига, 2003.
- 27. март 1941. Седамдесет година касније*. Уг. Павловић, Момчило; Пантелић, Ивана, Београд: ИСИ, 2012.

SUMMARY

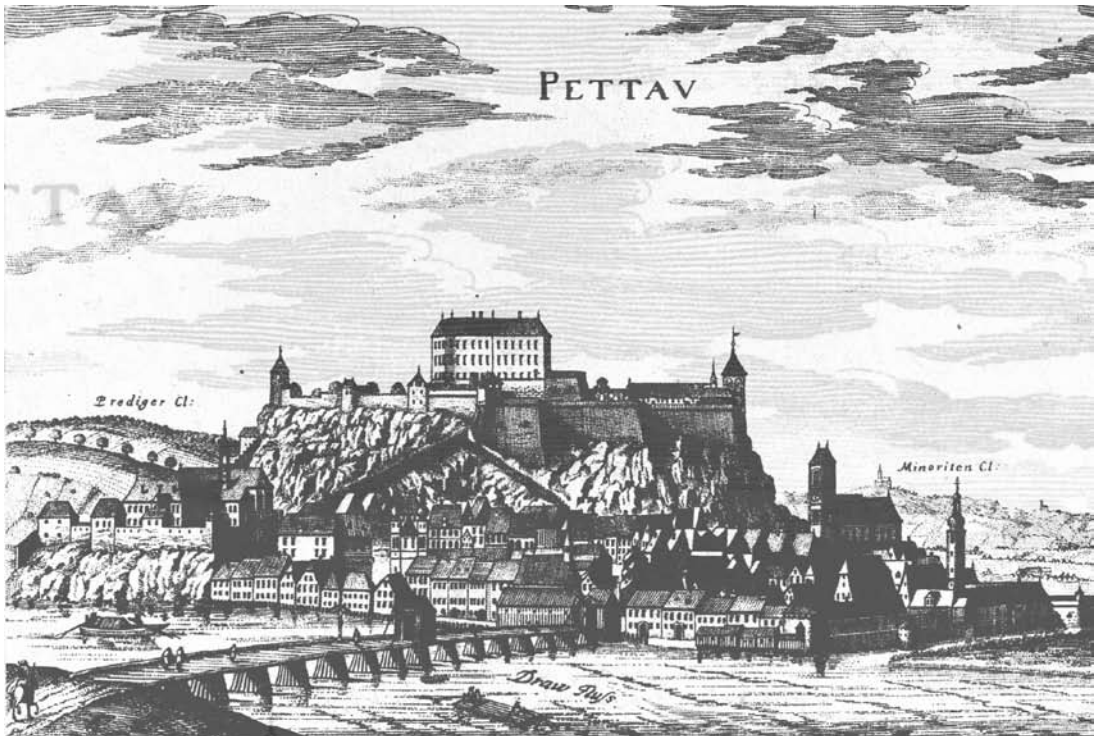
The interpretation of the past in the *Act on rehabilitation of Prince Paul Karađorđević*

Srđan Milošević

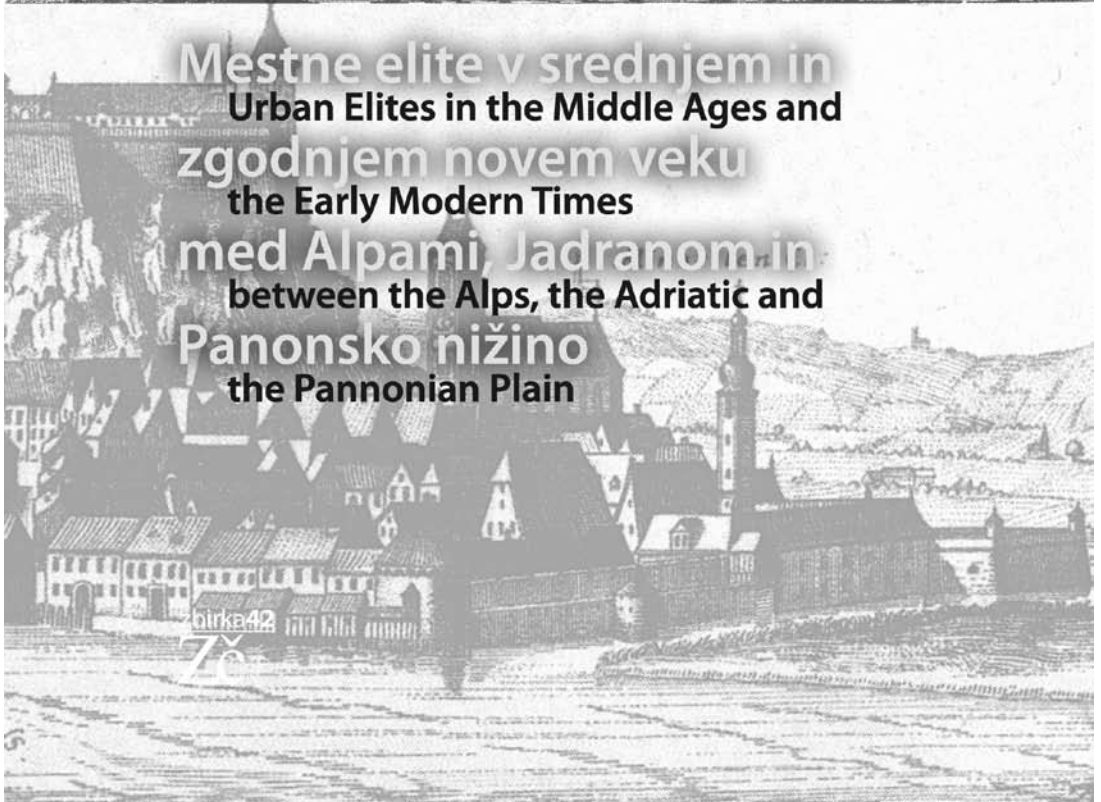
The rehabilitation of Prince Paul Karađorđević, the member of the Regency established in Yugoslavia after the assassination of king Alexander I in Marseilles in 1934, has been enacted in late November 2011. The Higher Court in Belgrade decided that the *Decision* from 1945, issued by the State Commission for the investigation of the war crimes, was ideologically and politically motivated. However, the rehabilitation has been supported by the arguments that widely violate historical truth, avoiding to mention the most crucial facts, necessarily important for the proper understanding of the currents of historical events regarding the problems of the political influence of Prince Paul, and particularly regarding the discrepancy between his constitutional position and political power he virtually exercised. The most important question – Prince Paul's role in the Yugoslav accession to the Tripartite pact has not been discussed at all. Finally, the document issued by the Higher Court is over-flooded by the number of mistakes regarding most notorious

facts. Some of them are of minor importance for the case itself, but of the major importance as the indicator of the astonishing lack of relevant knowledge.

Declaring Prince Paul the war criminal in 1945 communist regime overestimated some Prince Paul's controversial actions and partially interpreted historical facts. On the other hand, the rehabilitation from 2011 almost completely disregarded those facts, demonstrating the arrogance of the new ideological paradigm, which is even more irresponsible towards historical facts than the communist ideology ever was: the communist *Decision* from 1945 partially interpreted historical facts, while rehabilitation from 2011 virtually keeps away from them.

**Mestne elite v srednjem in
Urban Elites in the Middle Ages and
zgodnjem novem veku
the Early Modern Times
med Alpami, Jadranom in
between the Alps, the Adriatic and
Panonsko nižino
the Pannonian Plain**

Mateja Ratej

Začetki politične pluralizacije v pojugoslovanski Sloveniji: vprašanje političnega nasledstva Koroščeve SLS

UDK 94(497.4):329.11»198«

UDC 94(497.4):329.11»198«

RATEJ Mateja, doktorica zgodovine, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

Začetki politične pluralizacije v pojugoslovanski Sloveniji: vprašanje političnega nasledstva Koroščeve SLS

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (148), št. 3-4, str. 472–492, cit. 107

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica v prispevku prikaže poskuse konservativnih političnih strank ob začetkih politične pluralizacije v Sloveniji konec osemdesetih let 20. stoletja po vzpostavljanju kontinuitete s Koroščevo SLS, s čimer so stranke poskušale zmanjšati kadrovske, organizacijske in programske posledice primanjkljaja političnega delovanja po koncu jugoslovanskega enopartijskega socialističnega sistema. Vendar so spremenjene politične, gospodarske in kulturne razmere zahtevale nove načine nagovarjanja volilnega telesa, zato nova SLS in SKD nista mogla generirati političnega kapitala, ki je nekdanjo SLS zavihtel na mesto politične predstavnice Slovencev v večnacionalni in večkonfesionalni državi. V nadaljevanju se avtorica ukvarja z odnosom konservativnih političnih strank do Katoliške cerkve.

Ključne besede: Slovenska ljudska stranka, zdomska Slovenska ljudska stranka, Marko Kremžar, Slovenski krščanski demokrati, Slovenska kmečka zveza-Ljudska stranka

Avtorski izvleček

RATEJ Mateja, PhD, Scientific Collaborator, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

Beginnings of Political Pluralism in Post-Yugoslav Slovenia: The Question of Political Succession of the Slovenian People's Party Led by Anton Korošec

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (148), No. 3-4, pp. 472–492, 107 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

This paper presents attempts of the Slovene conservative political parties at the onset of political pluralism in Slovenia toward the end of the 1980s to establish the continuity with the Slovenian People's Party from the time when it was led by Anton Korošec. By doing so, the conservative parties tried to diminish staffing, organizational, and program implications resulting from the lack of political activity after the end of the Yugoslav single-party socialist system. However, the changed political, economic, and cultural circumstances in independent Slovenia required new ways of addressing the electorate. As a result, the new Slovenian People's Party and the Slovenian Christian Democrats were unable to generate the political capital that had enabled the former Slovenian People's Party to assume the position of the political representative of the Slovene people in the multinational and multi-confessional country. The text next explores the relationship between the conservative political parties and the Catholic Church.

Key Words: Slovenian People's Party, Slovenian People's Party in Diaspora, Marko Kremžar, Slovenian Christian Democrats, Slovenian Peasant Union-People's Party

Author's Abstract

Slovenska ljudska stranka¹ (dalje: SLS) je bila med obema svetovnjima vojnama politična predstavnik Katoliške cerkve in najvplivnejša slovenska politična stranka. V centralistično urejeni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje: Kraljevina SHS; po letu 1929 Kraljevina Jugoslavija) je vir njene politične moči predstavljala učinkovita gospodarska mreža strankinih združnih organizacij, na katero je vezala idejni agens – avtonomistični državnopravni program. Zaradi večinsko katoliškega slovenskega prebivalstva v multikonfesionalni državi je pomembno oporo političnemu delovanju SLS predstavljala tudi Katoliška cerkev in številne kulturne organizacije v okviru katoliškega gibanja. Stranka je svoj kulturni program osredotočila na prizadevanje po prežetosti vsega zasebnega in javnega življenja s katoliškimi vrednotami. Karizmatični in avtoritarni načelnik Anton Korošec, ki je stranko vodil v letih 1917–1940, je slovenske politične interese oz. politične interese stranke uresničeval zlasti s sklepanjem političnih kompromisov s srbsko Narodno radikalno stranko. Ta najvplivnejša stranka v državi, glavna zagovornica (uzakonjenega) narodnega in državnega unitarizma, je ostro nasprotovala slovenskim zahtevam po zakonodajni avtonomiji, vendar je SLS izrabljala za obvladovanje konfliktnih hrvaško-srbskih odnosov, ki so v obdobju med obema vojnama predstavljali osrednji notranjepolitični problem Kraljevine SHS/Jugoslavije.²

Po vojaškem udaru v Beogradu in nemški vojaški okupaciji države marca in aprila 1941 je bilo politično delovanje meščanskih političnih strank v okupirani Kraljevini Jugoslaviji močno okrnjeno. Vodstvo SLS je izbralo štiri zastopnike kot predstavnike stranke v tujini in sklenilo, da ne bo sodelovalo z zasedbenimi oblastmi. Eden od imenovanih strankinih zastopnikov v tujini je bil tudi vplivni politik SLS Miha Krek, ki je po drugi svetovni vojni v Argentini prevzel vodenje stranke, katere predstavniki so se razočarani nad položajem Slovenije v okviru federalistično urejene Jugoslavije odločili nadaljevati politični boj za »*možnost svobodne odločitve Slovencev o lastni državnosti*«. ³ »Zgodovinska« (kot so se imenovali sami) ali »zdomska« (kot so jih imenovali v socialistični Jugoslaviji oz.

¹ V razpravi imenujem (po njenem načelniku Antonu Korošču) Koroščevo SLS stranko, ki je imela v letih 1918–1941 monopol v slovenskem političnem prostoru. Zdomska ali zgodovinska SLS imenujem njeno neposredno naslednico, ki je po 2. svetovni vojni delovala v Argentini. Nova SLS imenujem stranko, ki je bila konec 80. let 20. stoletja ustanovljena v Sloveniji kot znanilka politične pluralizacije in razpada enopartijskega sistema in se je konec leta 1990 preimenovala v Slovensko kmečko zvezo – Ljudsko stranko, julija 1992 pa v Slovensko ljudsko stranko.

² Ratej, (*Nevralgična*) *stičišča*, 409–426.

³ Arnež, *Slovenska ljudska stranka 1941–1990*, 250–251.

Sloveniji) SLS je polno zaživela leta 1952, ko je bilo z Ludvikom Pušem izbrano začasno vodstvo, dve leti kasneje pa v New Yorku sprejet začasni program stranke, v katerem je bilo med drugim zapisano, da ima Slovenija po naravnem pravu pravico do lastne (po krščanskih načelih organizirane) države. Leta 1959 so bile razpisane volitve strankinih zaupnikov iz Argentine, ZDA, Kanade, Velike Britanije, Italije in Avstrije ter naslednje leto še volitve načelnika. Izvoljen je bil Miha Krek, po njegovi smrti leta 1970 pa Miloš Stare.⁴ Leta 1985 je krmilo zdomske oz. zgodovinske SLS prevzel Marko Kremžar, nekdanji domobranec in sin parlamentarnega poslanca Koroščeve SLS ter urednika takratnega strankinega časnika *Slovenec* Franca Kremžarja.⁵

Emigrantske politične skupine so od srede šestdesetih let prejšnjega stoletja izgubljale politični naboj, saj so se izkazale kot neučinkovito orožje zahodnih političnih sil proti etabliranim komunističnim režimom v vzhodni Evropi.⁶ Ne glede na to so bili predstavniki zdomske SLS na začetku devetdesetih let 20. stoletja ponosni na neprekinjeno politično organiziranost v času enopartijskega sistema v socialistični Jugoslaviji in na ohranjanje »slovenske krščanske in demokratične politične tradicije« med slovenskimi emigranti. V odprtem pismu, ki so ga v zadnjih dneh februarja 1992 poslali časniku *Slovenec*, so podpisniki iz Buenos Airesa, Toronta, Clevelanda in Pariza po več kot petdesetih letih obudili reminiscence na nekdanjo Koroščevo politično veličino ter v političnem diskurzu v Sloveniji artikulirali nov pojav – rivalstvo za politični kapital Koroščeve SLS.⁷ V pismu so med drugim zapisali: »Po nekaj letih požrtvovalnega in uspešnega dela kot Slovenska kmečka zveza ste sklenili preimenovati se v SLS. S privzemom imena stoletne krščanske politične stranke naj bi obudili tradicijo, ki v resnici ni nikoli prenehala. Ta vest nas v zdomstvu ni presenetila, saj spada SLS v slovenski politični prostor, razočaral pa nas je način, kako hočete to izpeljati. Težko si razlagamo, da se tega častitljivega imena brez predhodnega dogovora polašča politična skupina, s katero nas niso povezovalle le odkrite simpatije, marveč tudi nekateri dobri osebni stiki.«⁸

Maja 1988 je bila na prestižnem mestu političnih zborovanj Koroščeve SLS – v ljubljanski dvorani Union – svečano ustanovljena Slovenska kmečka zveza kot prva znanilka politične pluralizacije v Sloveniji.⁹ Kot politična stranka se je lahko registrirala šele s sprejetjem amandmajev k ustavi Socialistične Republike Slovenije (september 1989) in Zakona o političnem združevanju (december 1989).¹⁰ Konec leta 1990 se je tako preimenovala v Slovensko kmečko zvezo-Ljudsko stranko, februarja 1992 pa v Slovensko ljudsko stranko,¹¹ kar je, kot smo videli, izzvalo

⁴ Rant, *Krščanska demokracija in Slovenci*, 28–30.

⁵ *Ob 100-letnici SLS – pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 63–70; Kremžar, *Izhodišča in smer*, 5.

⁶ Arnež, *Slovenska ljudska stranka 1941–1990*, 249.

⁷ Glej npr.: Slovenska ljudska stranka oživljena, *Slovenec*, 15. 2. 1992, 26.

⁸ Čigavo je ime SLS?, *Slovenec*, 24. 2. 1992, 3.

⁹ Oman Ivan, Sporočilo občnega zbora Slovenske kmečke zveze, *Delo*, 25. 3. 1989, 30.

¹⁰ *Slovenska kronika XX. Stoletja 1941–1995*, 422.

¹¹ Ob dopolnitvi imena, Slovenske brazde, 20. 12. 1990, 1; Izvršni odbor SLS, Čigavo je ime SLS?, *Slovenec*, 27. 2. 1992, 2.

negativne odzive politične emigracije, organizirane v zgodovinski SLS.¹² Izvršni odbor SLS v Sloveniji je na odprto pismo zdomske SLS konec februarja 1992 odgovoril: »Vodstvo SLS se je pred registracijo imena SLS informiralo o pravnih vidikih te odločitve. Izkazalo se je, da ni nobenih ovir. Formalne kontinuitete si naša stranka ne lasti, pač pa moramo vsi upoštevati, da živijo tudi v Sloveniji dediči vsebinske tradicije SLS.«¹³ Eden od vodilnih politikov SLS v Sloveniji Janez Podobnik je lahko po kongresu stranke junija 1992 vzkliknil: »Dileme, ali v Sloveniji (že) imamo SLS, ni več.«¹⁴

Čeprav Ivan Oman, pobudnik in osrednja oseba nove SLS, ni želel poudarjati ambicije o vzpostavljanju kontinuitete s Koroščevo SLS, saj je bila ta v enopartijskem režimu po drugi svetovni vojni negativno politično stigmatizirana kot predstavnica reakcionarnega meščanskega političnega sistema, se je stranka v programu februarja 1992 odkrito deklarirala kot naslednica Koroščeve SLS, njeni predstavniki pa so vanj pritegnili nekaj najbolj prepoznavnih idej Koroščeve stranke, denimo odnos do upravne centralizacije, demokracije, do nacionalnega vprašanja in narodnih manjšin, mednarodnega prava ipd.¹⁵ Oman je prebiral papeške enciklike, ki so bile temelj kulturnega programa Koroščeve SLS (*Rerum Novarum*, *Quadragesimo anno*, *Divini Redemptoris*), s čimer se je postavljajal na idejno pozicijo Koroščeve SLS v odnosu do Katoliške cerkve.¹⁶

Vodstvo nove SLS je v svojem političnem programu iz leta 1992 na prvem mestu poudarilo pomen Katoliške cerkve za ohranitev slovenskega naroda.¹⁷ Tudi Koroščeva SLS je idejo o gospodarskem in političnem povezovanju Evrope, kateri je bila načelno naklonjena, pogojevala s skrbjo za ohranitev slovenske nacionalne identitete. V nasprotju s katoliško miselnostjo o svetovnem vesoljnem občestvu je zavračala internacionalizem. Na katoliški doktrini utemeljeno pojmovanje o bratskem sožitju vseh narodov in minljivosti institucije države v nasprotju z večnostjo božjega občestva kot pravega vira oblasti so v SLS v duhu evropske krščanskosocialistične politične misli nadgradili z idejo o suverenosti ljudstva oziroma samoodločbi naroda.¹⁸ Teolog Josip Jeraj je poskušal omenjeno dihotomijo premostiti z idejo o tako

¹² Glej tudi: Intervju z Marjanom Struno, *Slovenec*, 6. 6. 1992, 33.

¹³ Izvršni odbor SLS, *Slovenec*, 27. 2. 1992, 2.

¹⁴ Podobnik Janez, Po kongresu SLS, *Slovenec*, 30. 6. 1992, 4.

¹⁵ Program SLS, Slovenske brazde, 6. 2. 1992; Ratej, *Slovenski politični katolicizem*, 38–39, 46–56 in 219–225; Glej tudi: Podobnik Marjan, *Prepričan sem, zmaga bo naša*, *Delo*, 4. 7. 1991, 11; SLS – iz trdnih korenin, Slovenske brazde, 3. 9. 1992, 1; Podobnik Janez, O identiteti SLS, Slovenske brazde, 22. 4. 1993, 2; Ne bo zgodbe o uspehu – pogovor z Marjanom Podobnikom, *Delo*, 18. 9. 1993, 26; Predlog SLS za izboljšanje položaja slovenske manjšine, Slovenske brazde, 17. 2. 1994, 2; Italija se vmešava v naše notranje zadeve, *Republika*, 17. 8. 1994, 2; Podobnik Marjan – slovensko državljanstvo naj postane vrednota, *Primorske novice*, 21. 1. 1994, 26; Študije rešitev za manjšinsko vprašanje, *Delo*, 9. 12. 1997, 2; Marjan Podobnik za novo skupno zastopstvo manjšine, *Primorski dnevnik*, 17. 12. 1997, 3; Granda, *SLS med izročilom in sodobnostjo*, 360–361.

¹⁶ Granda, *SLS med izročilom in sodobnostjo*, 357.

¹⁷ Razširjeni volilni program SLS – volitve 1992, Slovenske brazde, 12. 11. 1992, 5.

¹⁸ Glej npr.: Josip Jeraj, »Klerikalizem« in narodnost, *Straža*, 20. 2. 1924, 1; K. A. (= Korošec Anton), Pozor na severno mejo!, *Naša Straža*, 4. 12. 1925, 1; Korošec Anton, Zedinjene

imenovani »kozmpolitski narodni misli« oziroma »organičnem nacionalizmu, ki vidi ravno v različnosti narodov in njenem duševnem izobličenju nenadomestljivo vrednoto«.¹⁹

Josip Jeraj je bil v tridesetih letih 20. stoletja eden od najvidnejših slovenskih teoretikov korporativizma, ki ga je v svoj program sprejela Koroščeva SLS.²⁰ Z zavračanjem marksistične ideje o razrednem boju in s poudarjanjem solidarnosti med stanovi se je tudi nova SLS na gospodarskem področju približevala (neo) korporativistični ideji.²¹ Nova SLS je bila prav tako kot Koroščeva notranje organizirana v interesnih zvezah (gospodarski, kmečki, ženski, delavski itd.).²² Poskušala je obuditi kulturo množičnih strankarskih taborov,²³ navezati politične stike s Češkoslovaško ljudsko stranko, ki je bila v tradicionalno prijateljskih stikih s Koroščevo SLS ipd.²⁴ S tem je Ivanu Omanu kot enemu izmed redkih slovenskih politikov ob koncu socialistične Jugoslavije uspelo predstaviti izdelan gospodarski, socialni, politični in deloma kulturni program.²⁵ Manjkal pa je eden od ključnih povezovalnih elementov Koroščeve SLS – karizmatični načelnik. Ivan Oman je ob odkritju spominske plošče vplivnemu slovenskemu politiku leta 1991 upravičeno dejal: »Imamo novo SLS. Nimamo pa – Korošca.«²⁶

Prepričan je bil tudi, da bi lahko SLS kot prava naslednica nekdanje stranke s tem imenom nastala šele z združitvijo s še eno konservativno politično stranko,²⁷ ki je poleg Omanove vstopala v slovenski politični prostor in se je pod vodstvom Lojzeta Peterleta, predsednika prve t. i. Demosove vlade²⁸ v samostojni državi

države Evrope, Naša Straža, 4. 1. 1926, 1; Dijaški dan v Mariboru – govor Antona Korošca, Slovenec, 21. 3. 1926, 6; Vera in politika – govor Josipa Hohnjeca, Slovenski gospodar, 7. 10. 1926, 1; Dr. Korošec o slovenski politiki, Slovenec, 10. 10. 1926, 6; Korošec Anton, Izgledi v leto 1928, Slovenec, 1. 1. 1928, 1; Jeglič, *Katoličani in država*, 60; Tominec, *Smernice*, 7; Korošec, *Nekaj evropske politike*, 52; Pečjak, *Katoliški verouk*, 145; *Boj za obstoj in svobodo*, 83; Jurčec, *Realizem v slovenski politiki*, 243–244 in 247.

¹⁹ Jeraj, *Misli o jugoslovanskem nacionalizmu*, 59; *Slovenski biografski leksikon*, 403.

²⁰ Naša smer, Slovenec, 17. 1. 1929, 1; Podobnik Janez, Kongres SLS še vedno odmeva, Slovenske brazde, 13. 8. 1992, 2; Jeraj, *Slovenci in Jugoslavija*, 12–14, 19–21.

²¹ Neokorporativistične tendence v slovenskem političnem prostoru so bile v devetdesetih letih 20. stoletja problematizirane zlasti s strani teoretikov leve politične usmeritve (npr. profesor politologije in predsednik socialdemokratov Igor Lukšič).

²² Zaživela tudi Delavska zveza pri SLS, Slovenske brazde, 29. 10. 1992, 2; Ustanovitev ženske zveze pri SLS, Slovenske brazde, 1. 10. 1992, 3; SKZ po kongresu SLS, Slovenske brazde, 25. 6. 1992, 2; Zadržna zveza – intervju s Francom Butom, Slovenske brazde, 14. 1. 1993, 4; Program Gospodarske zveze pri SLS, Slovenske brazde, 22. 4. 1993, 5.

²³ Ljudskost SLS v največji meri izražajo množični tabori, Slovenske brazde, 4. 2. 1999, 9; Enajsti tabor SLS, Slovenske brazde, 15. 7. 1999, 4.

²⁴ SLS na obisku v Pragi, Slovenec, 23. 3. 1992, 2; Ratej, *Slovenski politični katolicizem*, 222; Trapl, *Political Catholicism*, 27 in 42.

²⁵ Granda, *SLS med izročilom in sodobnostjo*, 354 in 360–361.

²⁶ Ivan Oman ob odkritju spominske plošče dr. Antonu Korošču, Slovenske brazde, 21. 3. 1991, 4.

²⁷ Pogovor z Ivanom Omanom, Slovenec, 11. 5. 1992, 2.

²⁸ Koalicija DEMOS je bila oblikovana januarja 1990 s ciljem uvedbe demokratične pravne ureditve in večstrankarskega sistema v Sloveniji. Vanjo so bile vključene Slovenska kmečka zveza, Socialdemokratska zveza, Demokratska zveza, Slovenski krščanski demokrati,

Sloveniji, prav tako spogledovala s politično tradicijo Koroškeve SLS, natančneje z njeno levičarsko strujo krščanskih socialistov;²⁹ slednja se je v tridesetih letih 20. stoletja razšla z matično stranko.³⁰ Sprva pod imenom Slovensko krščansko socialno gibanje (nato Slovenski krščanski demokrati, dalje: SKD) je za razliko od nove SLS, ki je z geslom »zemlja – družina – delo« nagovarjala kmečko prebivalstvo,³¹ združevala katoliške izobražence, od konca šestdesetih let organizirane v Društvu 2000. Različna programska naravnost SLS in SKD je deloma izvirala iz idejne neuskajenosti, saj je, denimo, Ivan Oman svoje politično delovanje razumeval kot nadaljevanje tistega, ki je bilo prekinjeno ob nastopu diktature kralja Aleksandra Karađorđevića leta 1929, medtem ko je SKD nadaljevala leta 1945 z nastopom oblasti Komunistične partije prekinjen politični boj.³² Razumljivo je, da je SKD tako v nasprotju z novo SLS poskušala volilno bazo mobilizirati z ostro kritiko preteklega socialističnega (kot totalitarnega komunističnega) sistema;³³ Peterle je na prvem strankinem kongresu junija 1991 med drugim dejal: »Na pogorišču ideološkega projekta je treba zgraditi duhovne in politične temelje novega slovenstva.«³⁴

Ob razpravi o izbiri strankinega imena novembra 1989 je tudi izvršni odbor krščansko socialnega gibanja razmišljal o prevzemu imena SLS, vendar je večina predlog zaradi možnih negativnih odzivov javnosti zavrnila.³⁵ Čeprav so pristaši krščanskosocialnega gibanja sprejeli krščanska socialna načela Janeza Evangelista Kreka, utemeljitelja slovenskega krščanskosocialnega gibanja in enega od političnih vodij SLS pred prvo svetovno vojno, za idejni temelj strankinega delovanja, so stranko januarja 1990 registrirali pod imenom Slovenski krščanski demokrati.³⁶ Preimenovanje Slovenske kmečke zveze-Ljudske stranke v SLS februarja 1992 so

Zeleni Slovenije, Liberalna stranka in Sivi panterji kot predstavniki upokojenecv. Na parlamentarnih volitvah aprila 1990 je DEMOS dosegel večino v dveh zborih takratne skupščine od treh, kar mu je omogočilo prevzem mandata za sestavo vlade. Prvo vlado (imenovano tudi Demosova) je maja 1990 sestavil prvak SKD Lojze Peterle. Konec decembra 1991 je prišlo do razpada koalicije; aprila 1992 je bila vladi izglasovana nezaupnica, mandat za sestavo nove pa je prevzel prvak Liberalne demokracije Slovenije Janez Drnovšek.

Slovenska kronika XX. stoletja 1941–1995, 428–429, 435–436 in 488.

²⁹ Glej npr.: Socialno in delavsko vprašanje v krščanski luči, Naši pogledi, 15. 6. 1991, 7; Tretja obletnica SKD, Slovenec, 11. 3. 1992, 2; Krščanski socialisti se predstavljajo, Slovenec, 14. 4. 1992, 1; Desnica je pri nas na strani delavcev, Slovenec, 30. 5. 1992, 26; Osterc, *SKD in kmetijstvo*, 187 in 189.

³⁰ Prunk, *Pot krščanskih socialistov*, 88 in 92–93.

³¹ Preobrazba Kmečke zveze, Slovenec, 3. 2. 1992, 2.

³² Iz korenin rastemo – konvencije SLS v Mariboru, Slovenske brazde, 6. 2. 1992, 3; Desnica bi tokrat lahko zmagala – pogovor z Ivanom Omanom, Gorenjski glas, 8. 4. 1994, 16; Izjava mestnega odbora SKD iz Ljubljane, Slovenec, 7. 1. 1992, 10; Marko Kremžar, Dragi Slovenec! – voščila in želje, Slovenec, 27. 6. 1991, 3.

³³ Glej npr.: Izjava mestnega odbora SKD iz Ljubljane, Slovenec, 7. 1. 1992, 10; Stres Anton, Zakaj je propadel komunizem, Slovenec, 4. 2. 1992, 21; Podobnik Janez, Združitev opozicije odprta, Slovenec, 22. 5. 1992, 4; *SKD – Program, statut*, 36.

³⁴ Lojze Peterle na prvem rednem kongresu SKD, Naši pogledi, 16. 5. 1991, 4–5.

³⁵ Marc, *Kristjani za demokracijo*, 12.

³⁶ Juhant Janez, Krek – človek za današnji čas, Slovenec, 10. 10. 1992, 23; Oman Ivan, J. E. Krek – še danes žive in aktualne misli, Slovenec, 24. 10. 1992, 22; *SKD – Program, statut*, 17 in 33.

razumeli kot dokaz, da želijo Omanovi pristaši sami uporabiti »preizkušeno firmo« SLS in da ne razmišljajo o združitvi s SKD.³⁷

Po zgledu Koroščeve SLS je bila tudi SKD (podobno kot nova SLS) organizirana v zveze: kmečko, delavsko, žensko ipd.,³⁸ vendar je bolj kot slednja izpostavljala krščanske vrednote kot osnovo svojega delovanja.³⁹ Ob razglasitvi slovenske samostojnosti 25. junija 1991 je izšla prva številka časnika **Slovenec**, ki je dobil možnost financiranja s sprejetjem postavke o pluralizaciji medijev v prvem slovenskem državnem proračunu, sprejetem na predlog predsednika vlade in prvaka SKD Lojzeta Peterleta aprila 1991.⁴⁰ Časnik se je deklariral kot naslednik uradnega glasila Koroščeve SLS – nosil je enako ime in identičen logotip. Tudi na začetku devetdesetih let je izhajal v funkciji strankarskega časopisa, čeprav so ga izdajatelji predstavljali širše kot politični časnik zmerne desne politične usmeritve.⁴¹ Prvak zdomske SLS Marko Kremžar je prvo številko časnika pospremil z besedami: »*Želim ti, da bi bil zvest samemu sebi. Da bi znal rasti iz svojih slovenskih in krščanskih korenin. /.../ Bog daj, da bi tudi tvoj 45-letni prisilni molk postal plodovit.*«⁴² *Slovenec* je prenehal izhajati po parlamentarnih volitvah leta 1996, na katerih je SKD dosegla slabe rezultate.⁴³

Potomcem nekdanjih Koroščevih pristašev, slovenski politični emigraciji v Argentini, je Katoliška cerkev še zmeraj predstavljala neposredno vez s slovenstvom, s čimer so se lahko legitimno identificirali z ideologijo Koroščeve SLS.⁴⁴ Načelnik stranke v tujini Marko Kremžar je izhajajoč iz papeške enciklike *Rerum novarum* (1891) natančno sto let kasneje zapisal: »*Prenova slovenskega naroda je v rokah vsakega od nas, ki smo po božji volji bili rojeni v slovenskem narodnem občestvu.*«⁴⁵ Zastopnica zgodovinske SLS je bila prisotna že na prvem rednem kongresu SKD januarja 1990, Marko Kremžar pa se je z Lojzetom Peterletom prvič srečal marca

³⁷ Drugi kongres SKD, *Slovenec*, 23. 5. 1992, 22.

³⁸ *SKD – Program, statut*, 3–4.

³⁹ Glej npr.: Slabi kompromisi – pogovor z Marjanom Podobnikom, *Kmečki glas*, 21. 6. 1989, 4; Oman Ivan, Sporočilo občnega zbora Slovenske kmečke zveze, *Delo*, 25. 3. 1989, 30; V konkordat z ljubeznijo – intervju z Lojzetom Peterletom, *Mladina*, 27. 4. 1990, 16; Intervju z Ivanom Omanom, *Mag*, 11. 9. 1996, 32–34; Krščanski humanist – pogovor z Ivanom Omanom, *Mladina*, 11. 3. 1997, 26.

⁴⁰ Marc, *Kristjani za demokracijo*, 49.

⁴¹ Glej npr.: Drugi krščanski demokrati v Kopru, *Slovenec*, 21. 1. 1992, 2; Slovenski krščanski demokrati, *Slovenec*, 20. 1. 1992, 2; Vodja poslanskega kluba SKD, *Slovenec*, 22. 1. 1992, 2; Izjava SKD, *Slovenec*, 22. 1. 1992, 5; Med volivci Demosa in SKD, *Slovenec*, 23. 1. 1992, 2; Krščanski demokrati se ne bojijo volitev, *Slovenec*, 24. 1. 1992, 5; Izjava koordinacije SKD, *Slovenec*, 18. 2. 1992, 4.

⁴² Kremžar Marko, *Dragi Slovenec!* – voščila in želje, *Slovenec*, 27. 6. 1991, 3.

⁴³ Marc, *Kristjani za demokracijo*, 165.

⁴⁴ Glej npr.: Dolgo, predolgo je čas pletel srebrne niti, *Družina*, št. 33/1990, 13; *Ob 100-letnici SLS – pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 63–70; Kremžar Marko, *Glejmo 15 let naprej*, *Slovenec*, 20. 2. 1992, 30; *Argentinska skupnost – pogovor z Markom Kremžarjem*, 25–27; *Pogovor z Markom Kremžarjem* (Dom in svet), 266; Kremžar, *Smo Slovenci*, 45.

⁴⁵ Kremžar, *Temelj narodove prenove*, 820; Glej tudi: Rihar, *Pogledi Marka Kremžarja*, 18; Kremžar, *Stebri vzajemnosti*; Kremžar, *Prevrat in spreobrnjenje*.

1990 v Parizu.⁴⁶ Avgusta 1990 so se predstavniki zdomske SLS in SKD ponovno sestali v samostanu Stams.⁴⁷ Leta 1989 je zbor strankinih zaupnikov sprejel posodobljen program, na podlagi katerega se je zdomska SLS sredi maja 1992 z okrog 1.000 člani pridružila SKD.⁴⁸ Njen predsednik Marko Kremžar je postal podpredsednik SKD, glede dediščine Koroščeve SLS pa je junija 1993 povedal: »SLS je imela kontinuiteto od leta 1892 in se je kot taka prostovoljno povezala z SKD, zato o njeni dediščini ni govora. Če si je nekdo prilastil njeno ime, pa je to moralno vprašanje tistega, ki je tako naredil.«⁴⁹

Pravnoformalna vključitev reliktoev Koroščeve SLS v slovenski politični prostor ni izzvala navdušenja domačih političnih elit; Janko Prunk, zgodovinar in takratni minister brez listnice za Slovence po svetu, je za časnik *Delo* združitve komentiral z besedami: »Tisti, ki so se jim (SKD, op. MR) pridružili zdaj, so zagrizeni desničarji in kolaboracionisti, ki nimajo nobene moralne pravice, da nam pridigajo. /.../ Upam, da jim bo mlada generacija krščanskih demokratov, ki nima z drugo svetovno vojno nič skupnega, povedala: vas je čas povozil, stvari, ki ste jih vi v Argentini gojili 45 let, ni več.«⁵⁰ Razlog za takšen odziv je tičal v dejstvu, da je zdomska SLS po drugi svetovni vojni svoj politični program usmerila v prizadevanja za zlom enostrankarskega (sami so uporabljali izraz totalitarni) sistema in vzpostavitev parlamentarne demokracije v socialistični Jugoslaviji. Zavzemala se je za popravo političnih krivic, storjenih za časa socialističnega sistema, kar je v svoj program leta 1992 sprejela tudi SKD.⁵¹ Med predlogi zdomske SLS o spremembah programa in statuta, ki so jih pred združitvijo posredovali vodstvu SKD, in so bili kasneje sprejeti v nov program in statut, velja omeniti še t. i. personalistični vidik (»oseba je izhodišče in cilj družbene ureditve«) in krščanski etos kot izhodišče političnega delovanja.⁵² Posebnega pomena za nadaljnjo politiko in profiliranje SKD so bile tudi povezave, ki jih je gojila zdomska SLS po drugi svetovni vojni v mednarodnih katoliških organizacijah in so bile z združitvijo razširjene na SKD.⁵³

Zgodovinska SLS je bila naklonjena združitvi SKD in nove SLS v Sloveniji,⁵⁴ prvak slednje Ivan Oman pa je sodeloval tudi pri procesu pridružitve zdomske SLS Slovenskim krščanskim demokratom.⁵⁵ Oman, ki se je opredeljeval za krščanskega

⁴⁶ *Argentinska skupnost – pogovor z Markom Kremžarjem*, 25–27; Marc, *Kristjani za demokracijo*, 16.

⁴⁷ *Pogovor z Markom Kremžarjem* (Nova revija), 87–88.

⁴⁸ Tiskovna konferenca zdomske SLS, Slovenec, 18. 5. 1992, 3; Drugi kongres SKD, Slovenske brazde, 21. 5. 1992, 13; Tiskovna konferenca SKD, Slovenec, 22. 5. 1993, 3; *SKD – Program, statut*, 3; Vovko, *Slovenski krščanski demokrati*, 389 in 395.

⁴⁹ Intervju z dr. Markom Kremžarjem – podpredsednikom SKD, Slovenec, 5. 6. 1993, 23.

⁵⁰ Marc, *Kristjani za demokracijo*, 75.

⁵¹ Konec politične emigracije – pogovor z Markom Kremžarjem, Mladina, 11. 5. 1990, 5; *Ob 100-letnici SLS – pogovor z dr. Markom Kremžarjem*, 63–70; *SKD – Program, statut*, 36.

⁵² Intervju z Markom Kremžarjem, Slovenec, 3. 3. 1992, 21–22; *SKD – Program, statut*, 1 in 17.

⁵³ *Pogovor z Markom Kremžarjem* (Nova revija), 68; Marc, *Kristjani za demokracijo*, 16 in 25.

⁵⁴ *Pogovor z Markom Kremžarjem* (Dom in svet), 266.

⁵⁵ *Pogovor z Markom Kremžarjem* (Nova revija), 87–88; Marc, *Kristjani za demokracijo*, 16.

humanista, je na začetku maja 1992 zaradi neomajnega nasprotovanja združitvi s SKD v lastni stranki odstopil kot predsednik in se pridružil SKD.⁵⁶ Vodstvo SLS je na čelu z Marjanom Podobnikom v naslednjih letih večkrat zavrnilo pobude SKD za združitev v prepričanju, da je stranka sposobna sama mobilizirati t. i. desnosredinski politični pol v Sloveniji.⁵⁷ Podobnik je januarja 1993 na očitke o »ukradenem imenu« SLS v odprtem pismu odgovarjal: »*To ime sem osebno predlagal zato, ker smo dejansko postali ljudska stranka in ker stranke s tem imenom v Sloveniji še ni bilo, in bi si ga lahko sicer prisvojila katerakoli druga, tudi leva stranka.*«⁵⁸

Po parlamentarnih volitvah v Sloveniji 6. decembra 1992 je 25. januarja 1993 vlado oblikoval predsednik Liberalne demokracije Slovenije (dalje: LDS) Janez Drnovšek, vanjo pa je kot koalicijska partnerica vstopila tudi SKD.⁵⁹ Ker je vodstvo SLS razumevalo LDS kot naslednico socialističnega režima, je vstop SKD v vlado interpretiralo kot izdajo in dokaz o nezdržljivosti političnih usmeritev obeh strank, brata Podobnik pa sta novo opozicijsko držo stranke utemeljila predvsem na obsodbi sodelovanja SKD v vladi.⁶⁰ Glavni tajnik SLS Franci Feltrin je tako aprila

⁵⁶ Podružnice SLS enotno za samostojno pot, Slovenske brazde, 30. 3. 1992, 2; Ivan Oman odstopil, Slovenske brazde, 14. 5. 1992, 1 in Slovenec, 9. 5. 1992, 2; Izvršilni odbor sprejel odstop, Slovenske brazde, 14. 5. 1992, 1; Marjan Podobnik, Mladina, 1. 1. 1995, 72–73; Še naprej bom le navaden kmet – intervju z Ivanom Omanom, Dnevnik, 30. 11. 1996, 14; Intervju z Ivanom Omanom, Mag, 11. 9. 1996, 32–34; Krščanski humanist – pogovor z Ivanom Omanom, Mladina, 11. 3. 1997, 26.

⁵⁷ Glej npr.: Podobnik Janez, SLS in sedanji politični trenutek, Slovenske brazde, 27. 2. 1992, 2; Težko sprejemljivi pogoji SLS – pogovor z Janezom Podobnikom, Slovenec, 3. 4. 1992, 4; Intervju z Marjanom Podobnikom, Slovenske brazde, 28. 5. 1992, 4; SLS bo vztrajala pri dosedanji politiki, Slovenec, 11. 12. 1992, 4; SKD za združitev, Slovenec, 19. 12. 1992, 1; S kongresi do nove stranke, Slovenec, 19. 12. 1992, 4; Podobnik Janez, Sodelovanje desnosredinskih strank, Slovenske brazde, 31. 12. 1992, 2; S tantom brez politike – intervju z Marjanom Podobnikom, Primorske novice, 16. 3. 1993, 3; Pogovor z Edvardom Staničem – generalnim sekretarjem SKD, Slovenec, 27. 3. 1993, 23; Za stranko krščansko-ljudske usmeritve; Pobuda Slovenski ljudski stranki, Slovenec, 3. 7. 1993, 1 in 3; Podobnik Marjan za SLS – izjava za javnost, Slovenske brazde, 26. 8. 1993, 3; Potočnik Franc, Je ponudba za združitev iskrena?, Slovenske brazde, 9. 9. 1993, 1; SLS in SKD za sodelovanje na lokalnih volitvah, Slovenske brazde, 16. 9. 1993, 2; Ne bo zgodbe o uspehu – pogovor z Marjanom Podobnikom, Delo, 18. 9. 1993, 26; Pogovor z dr. Francem Zagožnom, Slovenske brazde, 7. 10. 1993, 4; Iz tiskovne konference SLS, Slovenske brazde, 25. 8. 1994, 2; Intervju z Marjanom Podobnikom, Slovenske brazde, 12. 1. 1995, 2; Razgibana in uspešna seja glavnega odbora SLS, Slovenske brazde, 30. 11. 1995, 2; Podobnik Janez, Komu oz. čemu služijo ponavljajoče se pobude o združevanju, Slovenske brazde, 28. 3. 1996, 1; SLS ne bo nikoli izdala interesov in volje svojih volivcev, Slovenske brazde, 25. 4. 1996, 4; Marjan Podobnik – predsednik SLS in podpredsednik slovenske vlade, Slovenske brazde, 6. 3. 1997, 4; Leta 2000 bom predsednik vlade – intervju z Marjanom Podobnikom, Delo, 10. 10. 1998, 31–32.

⁵⁸ Podobnik Marjan, Odgovor na odprto pismo Toneta Jevnika, Slovenec, 5. 1. 1993, 9.

⁵⁹ Slovenska kronika XX. stoletja 1941–1995, 506–507.

⁶⁰ Marinček Lojze, Velike koalicije nikar!, Slovenec, 19. 12. 1992, 8; Leva koalicija nima možnosti – pogovor z Janezom Podobnikom, Slovenec, 5. 1. 1993, 3; Podobnik Janez, Premik v levo je storjen, Slovenske brazde, 28. 1. 1993, 1; Isti, Premik v levo, Slovenec, 30. 1. 1993, 23; Nova dolomitska pogodba, Slovenske brazde, 11. 2. 1993, 1; Podobnik Janez, Še o združevanju, Slovenske brazde, 4. 3. 1993, 2; Isti, Ob pobudi SKD za združevanje z SLS, Slovenske brazde, 8. 7. 1993, 1.

1993 v intervjuju med drugim povedal: »SLS je edina desnosredinska stranka, ki lahko združi vse desno usmerjene politične sile in jih popelje do končne zmage nad komunizmom, ki je kljub vsem lažnim prevaram še ves čas na oblasti.«⁶¹ Vodstvo je na pogovore o združitvi s SKD pristalo šele leta 1999, novo politično usmeritev pa je argumentiralo z možnostjo uvedbe večinskega volilnega sistema v Sloveniji, kar bi zahtevalo povezovanje programsko sorodnih političnih strank.⁶²

Na združitvenem kongresu 15. aprila 2000 ob nastanku nove stranke SLS + SKD Slovenska ljudska stranka je tudi dotedanji predsednik SKD Lojze Peterle govoril o oblikovanju politike LDS na »ideološko-političnem ozadju, ki ga je pol stoletja sistematično gradila nekdanja Komunistična partija«.⁶³ Sklepamo lahko, da je poskušal s tem v združeni konservativni stranki utrditi sovražen odnos do preteklega socialističnega režima kot enega od strankinih idejnih agensov. Politiki so na združitvenem kongresu sicer poudarjali predvsem moderno krščanskodemokratsko usmeritev nove stranke,⁶⁴ vendar so tudi po združitvi ohranjali mitizirano tezo o večstoletni zgodovini stranke.⁶⁵ Najbolj neposredno je to izrazil poslanec SLS + SKD Slovenske ljudske stranke ter nekdanji član zdomske SLS Marjan Schiffrer, ki je junija 2000 združitev SLS in SKD označil kot »zadnjo priložnost, da se ustvari velika desnosredinska stranka, ki bo naslednica Koroščeve SLS«, veliko željo po politični moči in enotnosti nekdanje SLS pa je slikovito prikazal z besedami: »Ta stranka mora biti enotna! Samo enotna stranka bo uspela. Med poslanskimi kolegi je znana moja fraza, da bomo jedli tudi žabe in krote, če bo potrebno, da ustvarimo enotno stranko. /.../ Navzven moramo biti enotni, če pa se kdo osebno znajde v zadregi, naj vzame aspirin.«⁶⁶

Slab mesec po združitvi strank je mesto predsednika slovenske vlade prevzel Andrej Bajuk, ki je sestavil homogeno konservativno vlado, t. i. koalicijo Slovenija. Že poleti istega leta je prišlo do ponovnih sprememb na desnem političnem polu. Konec julija 2000 so poslanci SLS + SKD Slovenske ljudske stranke pod vodstvom predsednika stranke Franca Zagožna podprli ustavne spremembe in s tem pripomogli k uzakonitvi (popravljenega) proporcionalnega volilnega sistema,

⁶¹ Intervju s Francijem Feltrinom, Slovenske brazde, 29. 4. 1993, 4.

⁶² Intervju z Marjanom Podobnikom, Slovenske brazde, 14. 1. 1999, 2–3; Intervju z Janezom Podobnikom, Slovenske brazde, 4. 2. 1999, 4; Intervju z vodjo poslanske skupine SLS Francem Zagožnom, Slovenske brazde, 11. 3. 1999, 3; SLS in SKD za dvokrožni večinski sistem, Slovenske brazde, 15. 4. 1999, 3; Glavni odbor SLS podprl povezovanje, Slovenske brazde, 13. 5. 1999, 4–5; SLS in SKD nadaljujeta usklajevalno pot združevanja, Slovenske brazde, 10. 6. 1999, 5; Združevanje SLS in SKD, Delo, 3. 7. 1999, 34; Skupna izjava SLS in SKD, Slovenske brazde, 15. 7. 1999, 2; Združena SLS – intervju z Marjanom Podobnikom, Slovenske brazde, 14. 10. 1999, 4–5; Pogovor z Marjanom Podobnikom, Dnevnik, 4. 12. 1999, 22–24.

⁶³ Združitveni kongres SLS in SKD, Gorenjski glas, 18. 4. 2000, 3; Združeni za Slovenijo, Vir – Slovenske brazde, 20. 4. 2000, 4.

⁶⁴ 15. april bo datum zgodovinske združitve, Slovenske brazde, 23. 3. 2000, 2–3; Podobnik Janez, Združitvenemu kongresu SLS–SKD na pot, Slovenske brazde, 13. 4. 2000, 2; Združitveni kongres SLS in SKD, Vir – Slovenske brazde, 20. 4. 2000, 7.

⁶⁵ Pogovor s predsednikom SLS + SKD Slovenske ljudske stranke, Vir – Slovenske brazde, 20. 4. 2000, 8–9.

⁶⁶ Intervju z Marjanom Schiffrerjem, Vir – Slovenske brazde, 8. 6. 2000, 7.

ki so ga nekateri vplivni člani stranke ostro zavračali, saj je pomenil oviro za razvoj močne desnosredinske stranke.⁶⁷ Sledil je padec koalicije Slovenija, Ljuzje Peterle in Andrej Bajuk pa sta izstopila iz združene stranke ter avgusta 2000 v Ljubljani ustanovila novo stranko pod imenom Nova Slovenija. Slovenski politični prostor je imel s tem ponovno dve konservativni stranki.⁶⁸

Zgodovinski spomin na nekdanjo SLS je tudi v novem tisočletju del identitete konservativnih političnih strank v Sloveniji, vendar je bil ta najizraziteje v funkciji vzorčnega primera za politično delovanje le na začetkih demokratizacije Slovenije konec osemdesetih in na začetku devetdesetih let 20. stoletja.⁶⁹ Desno usmerjene stranke so se v tistem času intenzivno politično profilirale, obenem pa so bile nepripravljene na politično delovanje tako v kadrovske in organizacijskem kot v programskem smislu. Posledice več kot štiridesetletnega primanjkljaja političnega delovanja v jugoslovanskem enopartijskem socialističnem sistemu so poskušale zmanjšati z naslonitvijo na politično argumentacijo Koroščeve SLS, ki je v obdobju med obema vojnoma obvladovala slovenski politični prostor. Deloma lahko razloge za zanimanje slovenskih konservativnih strank za zgodovinsko SLS pripišemo tudi njihovim pričakovanjem o prilivu zdomskega kapitala v strankarske finančne fondе.⁷⁰

V nadaljevanju bom izpostavila katoliški idejni koncept, ki je bil eden od ključnih elementov moči Koroščeve SLS, a mu konservativne politične stranke na začetku devetdesetih let 20. stoletja ob poskusih implementacije njene politične tradicije v ponovno pluraliziran slovenski politični prostor niso posvetile dovolj natančne pozornosti. Pokazati bom poskušala, da koncept nekdanje SLS o katoliški obnovi in z njim povezan sistem totalnega krščanstva – tj. krščanstva na vseh ravneh javnega in zasebnega delovanja – zaradi radikalno spremenjene (samo)percepcije Slovencev na ravni odnosa do koncepta nacije ni mogel imeti niti integrativnega niti mobilizacijskega učinka na slovensko volilno telo. Idejni koncept Koroščeve SLS je bil na manifestni ravni radikaliziran v tridesetih letih 20. stoletja, med časom, ki ga je v Kraljevini Jugoslaviji uvedla kraljeva diktatura, z anuliranjem parlamentarne demokracije pa so bile formalno razpuščene tudi politične stranke. V prid jasnosti pričujoče razprave – še zlasti pa, ker SLS po obnovi strankarskega življenja v državi ni spremenila vzorca delovanja v odnosu do Katoliške cerkve – se na tem mestu omejujem na dvajseta leta prejšnjega stoletja, ko je bil (katoliški) idejni okvir SLS v multikonfesionalni jugoslovanski državi utemeljen in utrjen.

⁶⁷ Glej npr.: Szczerbiak, Hanley, *Understanding the Politics of the Right*, 4.

⁶⁸ Od zaroke do ločitve, Mladina, 7. 8. 2000, 20–22; Nova Slovenija je zadihala, Delo, 7. 8. 2000, 2.

⁶⁹ Glej npr.: *Priročnik za zmagovalce*, 157; Kongres nas je okrepil, Vir, oktober – november 1996, 23–25; Statut SLS, Slovenske brazde, 30. 1. 1997, 7; Pogovor s predsednikom vlade Andrejem Bajukom, Vir – Slovenske brazde, 11. 5. 2000, 5; *Volilni program Nove Slovenije*, 199; *Volilni program SLS+SKD Slovenske ljudske stranke*, 212.

⁷⁰ Intervju z dr. Markom Kremžarjem – podpredsednikom SKD, Slovenec, 5. 6. 1993, 23.

Katoliška cerkev je v dneh od 25. do 28. avgusta 1923 organizirala 5. katoliški shod v Ljubljani za organizacijsko in miselno utrditev katoliškega političnega tabora na Slovenskem po prvi svetovni vojni ter vseobsegajočo obnovo družbe v skladu s krščanskim svetovnim nazorom. Katoliški intelektualci so v šestih problemskih skupinah oblikovali stališča do aktualnih družbenih vprašanj in nakazali smernice prihodnjega kulturnega delovanja katoliških organizacij. Katoličanom so zapovedali udeleženje na političnem, gospodarskem in kulturnem področju. V odseku za cerkvenopolitična, politična in narodna vprašanja so obravnavali vprašanja o razmerju med državo, Katoliško cerkvijo in katoliško usmerjenimi političnimi strankami.⁷¹ Parlamentarni poslanci Koroščeve SLS so v skladu s strankinim pravilnikom v beograjski Narodni skupščini delovali v duhu sklepov katoliških shodov oziroma so zaključki predavanj odseka za cerkvenopolitična, politična in narodna vprašanja na 5. katoliškem shodu v Ljubljani predstavljali idejni okvir delovanja SLS v dvajsetih letih 20. stoletja.⁷²

Zaključki 5. katoliškega shoda so bili utemeljeni na programski okrožnici papeža Pija XI. *Ubi Arcano* s 23. decembrom 1922, ki sta ji velik pomen pripisovala tudi slovenska škofa Andrej Karlin in Anton Bonaventura Jeglič.⁷³ Papež Pij XI. je v okrožnici izpostavil najbolj pereče družbene probleme, ki so v skladu s stališči Katoliške cerkve ogrožali človeško skupnost. Opozoril je na razredni in strankarski boj ter obsodil nasilje države do državljanov, ki sta ga porajala. Kot temeljno vodilo političnim strankam je priporočil stremenje k izboljšanju položaja državljanov v razmerju do državnih institucij. Obenem je izrazil pomisleke nad smiselnostjo udeležbe velikega števila državljanov pri vodenju države, vendar poudaril, da Katoliška cerkev ne zavrača nobene oblike vladavine, ki deluje na temelju pravice. Potrdil je udeleženje institucije Katoliške cerkve v sferi politike v primeru posegov državnih organov v temeljne pravice vernikov oziroma spodkopavanja cerkvenega reda.⁷⁴ Ljubljanski škof Jeglič, ki je odigral pomembno vlogo na ravni odnosa vodstva Koroščeve SLS do Katoliške cerkve, je papeževa navodila ponazoril z besedami: »*Cerkev bdi nad političnim pokretom strank; sicer se ne vmešava vanj, pač pa skrbno pazi, da ne bi s prave poti zabredle. Seveda v škofijah ima to sveto nalogo škof.*«⁷⁵

Predstavniki Koroščeve SLS so državo pojmovali kot organsko tvorbo; težili so k oblikovanju v krščanskem duhu uresničene ljudske države, organizirane na podlagi avtonomističnega državnopravnega programa SLS v unitarni jugoslovanski

⁷¹ *Peti katoliški shod*, 56; Dolenc, *Kulturni boj*, 188–189.

⁷² *Pravilnik Vseslovenske ljudske stranke*, 11.

⁷³ Poslanec SLS Josip Hohnjec je avtoritarno naravo papeških okrožnic utemeljil z besedami: »*V teh okrožnicah so večnoveljavne resnice, pa tudi začasnoveljavna navodila: prve sprejeti je dolžnost vere, drugim se pokoriti, dolžnost pokorščine.*«

Hohnjec Josip, *Katolicizem in politika*, Slovenec, 20. 1. 1926, 1; Glej tudi: Jeglič, *Cerkev, duhovnik in politika*, 151; Isti, *Katoličani in država*, 57; Benedik, *Karlinovi pastirski listi*, 209 in 212.

⁷⁴ *Die Zerriüttung*, 709, 716, 727–728, 735–736.

⁷⁵ Jeglič, *Cerkev, duhovnik in politika*, 151.

državi.⁷⁶ Josip Jeraj je v svoji razpravi na 5. katoliškem shodu kot osnovno vodilo političnih strank na katoliški podlagi označil delovanje za povečanje političnega vpliva katoličanov v družbi in proti poskusom ločitve Cerkev od države.⁷⁷ Vidovdanska ustava (1921) je po načelu paritete vsem zakonsko priznanim veroizpovedim v Kraljevini SHS priznavala enakopravnost pred zakonom. V Koroščevi SLS so priznavali suverenost Cerkev in države, nasprotovali pa so njuni pravni ločitvi, ki je sicer vidovdanska ustava ni uzakonila.⁷⁸ Zavzemali so se za enakopravno in na medsebojnem sodelovanju temelječe razmerje.⁷⁹ Kot takšno ga je po prvi svetovni vojni utemeljil osrednji slovenski katoliški mislec Aleš Ušeničnik na podlagi okrožnic Leona XIII. *Immortale Dei* (1885) in *Sapientiae Christianae* (1890).⁸⁰

Katoliška cerkev je budno spremljala začetke politične pluralizacije v Sloveniji od konca osemdesetih let 20. stoletja, še zlasti nastajanje konservativnih strank katoliške usmeritve po večdesetletnem obdobju enostrankarskega sistema, ki je Katoliško cerkev izrinil iz javnega življenja.⁸¹ Cerkevno vodstvo je bilo pri vstopanju v sfero politike izjemno previdno,⁸² saj je bilo zaradi nekdanjih povezav s Koroščevo SLS od konca osemdesetih let izrazito izpostavljeno očitkom o politizaciji Cerkev tako s strani strokovne javnosti kot civilne družbe.⁸³ Kljub temu je pomembno poudariti, da se je razmerje med Katoliško cerkvijo in državo oz. politiko v najširšem smislu po zlomu socialističnega režima v Sloveniji vzpostavljalo na novih temeljih. Na to kaže med drugim izjava ljubljanskega nadškofa Alojzija Šuštarja, ki je leta 1995 v intervjuju za tednik *Mladina* pojasnjeval: »V ustavi sta cerkev in država ločeni, nihče pa še ni natančno povedal, kaj to pomeni. Če je cerkev ločena od države, to ne pomeni, da je izločena iz javnega življenja.«⁸⁴

⁷⁶ Anton Korošec je s konca 19. stoletja izvirajoči koncept o stanovsko organizirani in na krščanskem solidarizmu temeljni družbi kot idealu SLS razlagal 19. marca 1926 katoliškim dijakom v Mariboru: »Narod je eno telo, ena celota, a v tej celoti imajo različne skupine svoje različne funkcije, opravila. Te različne skupine so v narodu stanoviti. /.../ In narodni organizem je bolan, ako se katerikoli stan skuša svojevoljno postaviti izven naroda in zgublja zvezo s svojim narodom. /.../ Različne kulturne in stanovske organizacije ne smejo plavati kot avtonomni drobci po morju narodnega življenja, ampak se morajo, kakor izvirajo, tako tudi vračati k narodu kot celoti.«

Dijaški dan v Mariboru – govor dr. Korošca, Slovenec, 21. 3. 1926, 6; Glej tudi: Naše pojmovanje države – razgovor z dr. Josipom Hohnjecem, Slovenec, 4. 2. 1926, 5; Naša stranka, Slovenec, 25. 5. 1927, 1; Kranjc, *Organično pojmovanje*, 126–127.

⁷⁷ *Peti katoliški shod*, 242, 245 in 315–316.

⁷⁸ *Ustava*, 6; Matijevič, *Pokušaj razrješenja*, 66.

⁷⁹ Govor poslanca dr. Hohnjeca na shodu zaupnikov SLS, Slovenec, 22. 9. 1925, 2.

⁸⁰ Ušeničnik, *Cerkev in država*, 32–43.

⁸¹ Vodstvo SLS pri nadškofu Šuštarju, Slovenske brazde, 30. 7. 1992, 2.

⁸² Šuštar, *Druga evangelizacija*, 995–1000; Vračanje cerkve v javno življenje, Delo, 18. 5. 1991, 22; Juhant Janez, Politika – cerkev – krščanstvo, Naši pogledi, 15. 6. 1991, 8–9 in 5. 8. 1991, 4–5; Alojzij Šuštar – intervju, Slovenec, 6. 2. 1992, 2; Stres Anton, Cerkev in politika, Slovenec, 23. 5. 1992, 33; Cerkev nima političnih ambicij, Slovenec, 20. 2. 1993, 1.

⁸³ Glej npr.: Etika in politika – pogovor z Alojzijem Šuštarjem, Večer, 19. 5. 1990, 21; Cerkev v pravni državi – pogovor z Alojzijem Šuštarjem, Mladina, 18. 4. 1995, 24–27; Kerševan, *Krščanska vera*, 1022–1228; Križ ne sme biti znamenje boja – pogovor z Alojzijem Šuštarjem, Večer, 21. 12. 1991, 30; Vračanje cerkve v javno življenje, Delo, 18. 5. 1991, 22.

⁸⁴ Cerkev v pravni državi – pogovor z Alojzijem Šuštarjem, Mladina, 18. 4. 1995, 24–27.

Politicizacija odnosa med Katoliško cerkvijo in Koroščevo SLS je slednji predstavljala politično identiteto, na katero je trdno vezala slovensko volilno telo v jugoslovanski državi. Kraljevina SHS je politično skupnost vzpostavila na srbsko-hrvaškem sporu, ki je v politični govor vnesel tudi antagonizem med Pravoslavno (Srbi) in Katoliško (Hrvati) cerkvijo. Zahteva po izboljšanju položaja Katoliške cerkve v državi je bila tako po sprejetju ustave leta 1921 stalnica političnih prizadevanj predstavnikov SLS. Janko Brejc je predavanje na zborovanju odseka za cerkvenopolitična, politična in narodna vprašanja na 5. katoliškem shodu začel z besedami, »da nova naša država namenoma, sistematično Katoliško cerkev zapostavlja, stiska, ji dela krivico in jo naravnost omalovažuje,« s čimer je odprl vprašanje razmerja med Katoliško in Pravoslavno cerkvijo v Kraljevini SHS.⁸⁵

Anton Korošec je na podlagi osnutka konkordata med Kraljevino SHS in Vatikanom v začetku leta 1923 ocenjeval, da država prikrito deluje za prevlado pravoslavja kot vodilne veroizpovedi v državi.⁸⁶ Vprašanje vere kot organskega dela strankinega političnega programa je Korošec izpostavil na zboru zaupnikov SLS v Celju 16. novembra 1926: »SLS nikdar ne zavrže svojega versko-moralnega fundamenta. /.../ Ali se hočete laicizirati? Z drugimi besedami se to pravi: ali hočemo priznati načelo, da v politiki ne velja 10 božjih zapovedi, da v politiki smemo krasti, goljufati, lagati, varati in odirati? To je laicizacija, ki nam jo nekateri v kilometrskih člankih priporočajo, v praksi, v življenju. Ti priporočevalci pravijo, saj je SLS dobra stranka, njen slovenski program je odličen, gospodarsko sijajen, socialno neprekosljiv, ali vera, ko bi te ne bilo! Mi pa vemo, da je 90 % Slovencev za nami.«⁸⁷

Katoliški kulturni program Koroščeve SLS, ki je stranki ob 96,6-odstotni pripadnosti Slovencev Katoliški cerkvi v multikonfesionalni državi zagotavljal večinski položaj v političnem prostoru, v zadnjem desetletju 20. stoletja ni mogel več imeti vloge političnega mobilizatorja.⁸⁸ Ob zmanjševanju števila katoličanov v Sloveniji (71,6 odstotka po popisu prebivalstva leta 1991 in 57,8 odstotka po popisu leta 2002⁸⁹) navezovanje konservativnih političnih strank na Katoliško cerkev ni bilo več učinkovit element politične integracije, hkrati pa takšno razmerje ni imelo teoretskih temeljev. Splošna načela drugega vatikanskega koncila (1959) o mestu Katoliške cerkve in kristjanov v javnem življenju so predvidevala svobodno vključevanje vernikov v različne politične stranke, ne pa njihovega političnega mobiliziranja v eni sami, od cerkvene institucije priznani stranki. Slovenski škofje so to poudarili že julija 1989 v eni svojih prvih izjav o vprašanih političnega delovanja. Na seji Slovenske pokrajinske škofovske konference kot najvišje predstavnice Katoliške cerkve na Slovenskem (in s tem uradne interpretinje njenih

⁸⁵ *Peti katoliški shod*, 238 in 251.

⁸⁶ Mužić, *Katolička crkva*, 56–57; Dimić, *Kulturna politika*, 365–366.

⁸⁷ Zbor zaupnikov SLS – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 16. 11. 1926, 1.

⁸⁸ *Statistički godišnjak*, 50 in 57; Glej npr.: Idejno področje SLS, Slovenec, 22. 4. 1926, 3; Naša stranka, Slovenec, 25. 5. 1927, 1; Vera in politika – govor poslanca dr. Josipa Hohnjeca na taboru na Velesovem, Slovenski gospodar, 7. 10. 1926, 1–2.

⁸⁹ Šircelj, *Verska, jezikovna in narodna sestava*, 68.

stališč) so januarja 1990 dodali še, da duhovniki in redovniki ne morejo kandidirati na volilnih listah političnih strank ali pri tolmačenju cerkvenega nauka posegati v politična vprašanja. Vodstvo Katoliške cerkve se tudi ni aktivno vključilo v proces političnega osamosvajanja Slovenije, zaradi česar je bilo po osamosvojitvi deležno kritik novih političnih elit.⁹⁰

Pozivi nekaterih sodobnih slovenskih zgodovinarjev o potrebi ponovnega ovrednotenja politike SLS se v prvi vrsti nanašajo na vprašanje domnevno visoke stopnje prepletenosti strankinega delovanja s cerkveno hierarhijo oziroma z interesi Katoliške cerkve. Predstavnike SLS je v času med obema vojnama spremljala oznaka klerikalci, njihovo politično dejavnost pa klerikalizem. Šlo je za dediščino strankinega političnega delovanja v dunajskem državnem zboru za časa avstro-ogrške monarhije,⁹¹ ki se je organsko prilegla v jugoslovanski politični diskurz, utemeljen na hrvaško-srbskem sporu. Na njegovi podlagi je svoj odnos do SLS v Kraljevini SHS oblikoval tudi kralj Aleksander Karađorđević; ljubljanski škof Jeglič je, denimo, v svojem dnevniku zapisal: »Kralj ima Korošca rad, spozna njegovo vrednost in odločnost, samo zoperno mu je, ker je pop. On in nasprotne stranke mislijo, da ga Vatikan informira in da tudi on v Vatikan referira.«⁹²

Koroščeva SLS je tako prepoznavno vstopala v jugoslovanski politični diskurz z bučnim zavračanjem obtožb nasprotnih političnih strank o podrejenosti političnega delovanja interesom Katoliške cerkve; opisan način politizacije je bil kot rečeno nasledek strankinega delovanja v Avstro-Ogrski in je bil tudi v jugoslovanskem političnem diskurzu (re)definiran pod pojmom *klerikalizem*.⁹³ Prvi člen Pravilnika SLS iz leta 1919 je med drugim določal, da dela SLS »za blaginjo slovenskega in jugoslovanskega ljudstva na krščanskem, narodnem in demokratičnem temelju.«⁹⁴ To pomeni, da je vodstvo stranke svoje politično delovanje v idejnem smislu resda naslonilo na institucijo Katoliške cerkve za mobilizacijo in integracijo slovenskega volilnega telesa v okvirih institucij parlamentarne demokracije, vendar ne pomeni tudi, da je vodstvo interese cerkvene institucije postavljalo pred interese stranke.⁹⁵

⁹⁰ Kolar, *Vodstvo Katoliške cerkve*, 588–589 in 598–599.

⁹¹ *Stenografske beleške*, št. 54/28. 7. 1925, 646–647; Ribar, *Politički zapisi*, 190–191; Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, 77–78 in 96; Rahten, *Slovenska ljudska stranka*, 157; Grdina, *Slovenci med tradicijo*, 168.

⁹² Jeglič, *Dnevnik*, 1. 11. 1926.

⁹³ Poslanec Jugoslovanskega kluba Franc Kremžar (oče Marka Kremžarja) je na seji Narodne skupščine 27. maja 1925 naslovil javni protest na skupščinskega predsednika in dosegel ustno opravičilo: »V svojem včerajšnjem govoru je minister za kmetijstvo in vode (Krstja Miletić, Narodna radikalna stranka, op. mt) enega naših tovarišev imenoval 'klerikalca'. Dasi velja beseda 'klerikalec' za žaljivko in ni niti v stvari resnična in točna niti se mi tako nazivljemo, ampak se naša stranka imenuje Slovenska ljudska stranka in naš klub Jugoslovanski klub, nihče pa nima nas pravice imenovati z imeni, ki jih nimamo in nas žalijo, kljub temu predsedujoči predsednik ni ukoril ministra radi njegove žaljive besede. Vprašamo vas, zakaj se to ni zgodilo in ali hočete danes to pogreško popraviti?«

Živahna seja Narodne skupščine, Slovenec, 28. 5. 1925, 1.

⁹⁴ *Pravilnik Vseslovenske ljudske stranke*, 1.

⁹⁵ Glej npr.: Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo vera, št. 69, fasc. 45/73, Interpelacija Jugoslovanskega kluba, 17. 10. 1927; Cerkevna stranka, (Novi) Domoljub, 27. 8. 1925, 346; Protest Ljubljane – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 15. 9. 1925, 1-2; Klerikalizem in katolicizem,

Tako, denimo, stranka ni želela javno nastopati proti razlastitvi cerkvenih veleposestev, zaradi česar je prihajalo do nesoglasij s papeškim nuncijem v Kraljevini SHS Hermenegildom Pellegrinettijem.⁹⁶ Korošec je nuncijske očitke o zanemarjanju interesov Katoliške cerkve v drugi polovici leta 1928 kot predsednik jugoslovanske vlade zavrnil z besedami: »*Ne morem, ker bi bilo to proti suvereniteti države in ker bi tak predlog pri seji ministrstva gotovo vsi odbili.*«⁹⁷

Podoben model politične demonizacije konservativnih strank je bil značilen tudi za politični diskurz na začetku devetdesetih let 20. stoletja v Sloveniji, pri čemer politični akterji praviloma etikete klerikalizma Koroščeve SLS niso prepoznali kot načina strankinega vključevanja v tedanji politični diskurz. Nasprotno, politični demonizaciji so mestoma nasedle celo same konservativne stranke. Vodstvo nove SLS je tako, da bi se izognilo negativnim političnim učinkom povečanega odklonskega odnosa slovenske javnosti na vključevanje Katoliške cerkve v politični prostor, večkrat izpostavljalo versko vprašanje kot argument proti združitvi s SKD.⁹⁸ Slednja je bila zaradi posvečanja verskim vsebinam v časniku *Slovenec* in zlasti po pridružitvi zdomske SLS maja 1992 večkrat izpostavljena domnevam, da želi prenašati verske resnice na polje javnega.⁹⁹

Kasneje je z začetkom pogovorov o združitvi s SKD leta 1999 tudi vodstvo nove SLS poudarjalo politično delovanje na temelju slovenstva in krščanskega etosa.¹⁰⁰ S tem izzvane očitke o pojavu političnega klerikalizma je Marjan Podobnik v intervjuju aprila 1999 zavrnil z besedami: »*Cerkev ima eno poslanstvo, stranke drugo. SLS izhaja iz tradicij evropskega kulturnega prostora, povezane s krščanskimi*

Naša Straža, 16. 9. 1925, 1; Veličasten zbor zaupnikov SLS – govor Josipa Hohnjeca, *Slovenec*, 22. 9. 1925, 2–3; Interpelacija poslanca dr. Hohnjeca na zunanjega ministra, *Slovenec*, 17. 11. 1925, 1; Razgovor z narodnim poslancem dr. Josipom Hohnjecem, *Naša Straža*, 23. 11. 1925, 1; Interpelacija dr. Hohnjeca na ministra zunanjih del, *Slovenec*, 14. 2. 1926, 1; Govor dr. Hohnjeca k interpelaciji, *Slovenec*, 21. 2. 1926, 1; Klerikalci kot sluge Vatikana, *Jutro*, 16. 2. 1926, 1; Satisfakcija nunciju Pellegrinettiju, *Jutro*, 17. 2. 1926, 1; Ninčičev odgovor na interpelacije o Pellegrinettiju, *Jutro*, 21. 2. 1926, 1; Vprašanje poslanca Hohnjeca na ministra za vere, *Slovenec*, 19. 3. 1926, 2; Vera in politika – govor Josipa Hohnjeca na taboru v Velesovem pri Kranju, *Slovenec*, 7. 10. 1926, 6; Korošec, *Katoliki in stranke*, 148–149; Isti, *Kriza parlamentarizma*, 265–268.

⁹⁶ Hermenegildo Pellegrinetti (1876–1943), apostolski nuncij v Kraljevini SHS/Jugoslaviji od leta 1922 do 1937, ko je bil imenovan za kardinala.

Arhiv Jugoslavije, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije v Vatikanu, št. 372, fasc. 2. *Poročilo o imenovanju nuncija Pellegrinettija*, 7. 2. 1922.

⁹⁷ Jeglič, *Dnevnik*, 8. 11. 1928; 4. 1. 1929.

⁹⁸ Podobnik Janez, O povezavah z drugimi strankami, *Slovenske brazde*, 17. 10. 1991, 3; SLS; Nasprotujemo vmešavanju drugih strank, *Slovenec*, 16. 5. 1992, 3; Marinček Lojze, Združevanje demokratične desnice, *Slovenske brazde*, 5. 8. 1993, 2.

⁹⁹ Glej npr.: Intervju z beograjskim nadškofom, *Slovenec*, 7. 1. 1992, 18; Zahvala ljubljanskega nadškofa, *Slovenec*, 14. 1. 1992, 1; Izjava mariborskega škofa, *Slovenec*, 16. 1. 1992, 5; Minister proti Vatikanu, *Slovenec*, 24. 1. 1992, 7; Pogovor z dr. Francem Rodetom, *Slovenec*, 25. 1. 1992, 19; Sprejem za katoliške časnikarje, *Slovenec*, 28. 1. 1992, 2; Nuncij – prvi med diplomati, *Slovenec*, 28. 1. 1992, 5; Drugi kongres SKD, *Slovenec*, 23. 5. 1992, 22; Desnica je pri nas na strani delavcev, *Slovenec*, 30. 5. 1992, 26; Intervju – Ivo Bizjak, *Slovenec*, 4. 12. 1992, 2; Pogovor z novim ljubljanskim pomožnim škofom, *Slovenec*, 17. 12. 1992, 3.

¹⁰⁰ Podobnik Janez, Čas je za pomembne odločitve, *Slovenske brazde*, 15. 4. 1999, 3.

vrednotami, po načinu delovanja pa je klasična laična stranka.«¹⁰¹ Domneve o pomoči Katoliške cerkve pri integraciji konservativnih političnih strank, ki so se s strani nasprotnih političnih strank pojavile tudi v začetku leta 2000 pred združitvijo SLS in SKD, so te zavračale kot žaljivo za stranki in škodljivo za Cerkev.¹⁰²

Tako se zdi, da je bil politični amaterizem osrednja točka idejne diskontinuitete med Koroščevo SLS in lovilec njegove politične dediščine. Za razliko od Koroščeve stranke, ki je manipuliranje z oznako klerikalizem razumevala kot preizkušen in prepoznaven način vključevanja v politični prostor, so namreč njene naslednice v devetdesetih letih 20. stoletja poskušale geslo izbrisati iz slovarja političnega diskurza. Natančneje, medtem ko je Koroščevo SLS (subtilno obvladujoč politično večino) oznako »klerikalna stranka« zavračala *navidezno*, so nove stranke to počele z vsem srcem in niso poskusile izkoristiti potencialnega integrativnega impulza, ki ga je vzdrževanje opisanega načina politizacije (tj. postavljanje v vlogo žrtve in mobiliziranje članstva proti napadalcem) imelo na slovensko konservativno volilno bazo med obema vojnama.

Smiselno je poudariti, da *historia ni magistra vitae* kar premočrtno in dobesedno ter se v grobem pojavnem smislu (če že) ponavlja naključno, ne pa zaradi uspešnega uveljavljanja preizkušenih (že vidnih) zgodovinskih formul, ki so na svoji manifestni ravni tako in tako že interpretacija kasnejših generacij. Eden izmed redkih, ki je odklanjal vzporejanje novih političnih strank s Koroščevo SLS, je bil glavni tajnik SKD Edvard Stanič.¹⁰³ Na nekritično prenašanje starih vzorcev političnega delovanja v sedanost je opozarjal tudi eden od piscev programa nove SLS (1992) Tone Strojín.¹⁰⁴ Zdomski poslanec SLS Marko Dvorak je junija 1992 prav tako menil, da političnih problemov ni mogoče reševati z »*metodami dr. Korošca*«. ¹⁰⁵

Konservativne politične stranke v Sloveniji torej v devetdesetih letih 20. stoletja niso mogle generirati političnega kapitala, ki je Koroščevo SLS zavihtel na mesto politične predstavnice Slovencev v večnacionalni in večkonfesionalni državi. Spremenjene politične, gospodarske in kulturne razmere (v najširšem pomenu besede) so zahtevale spremenjene načine nagovarjanja slovenskega volilnega telesa.

Čeprav so desnosredinske stranke po zlomu socialističnega sistema dobile priložnost ozreti se na sodobne agende sorodnih zahodnoevropskih strank in s tem eventualno omogočiti reinvenčijo demokracije, so se na začetku devetdesetih let očitno ozirale v preteklost. Soroden problem izvornega modela postsocialističnih desnosredinskih strank se je pojavil v celotni vzhodni (postsocialistični/komunistični) Evropi,¹⁰⁶ a zdi se, da boj strank za prevzem nekdanje konservativne politične dediščine ni bil nikjer tako temeljit kot v slovenskem primeru.

¹⁰¹ Združena SLS, Slovenske brazde, 22. 4. 1999, 2.

¹⁰² 15. april bo datum zgodovinske združitve, Slovenske brazde, 23. 3. 2000, 2–3.

¹⁰³ Stanič, *SKD na razpotju*, 10–11.

¹⁰⁴ Strojín Tone, Andrej Gosar – od nekoč in danes, Slovenske brazde, 31. 12. 1992, 8.

¹⁰⁵ Zdomci brez političnih pravic, Slovenec, 6. 6. 1992, 4.

¹⁰⁶ Conway, *Catholic Politics*, 235–251.

Desnosredinske stranke so tudi drugod v prizadevanju nadoknaditi večdesetletno odsotnost iz sfere političnega po drugi svetovni vojni svoje programe po padcu socialističnih režimov marsikje oprle na zgodovino. Na Madžarskem in Poljskem je bila, denimo, nedokončana socialna modernizacija pred nastopom komunističnih režimov eden izmed glavnih razlogov za obujanje populističnih, ruralnih in konservativnih diskurzov, ki so konec osemdesetih let 20. stoletja pomenili kulturni in idejni bazen za rekonstitucijo politične desnice. Soočene z močnimi nekdanjimi komunističnimi elitami so se desnosredinske stranke v srednji in vzhodni Evropi identificirale z načeli bojevitega antikomunizma, hkrati pa so bile deklarativno naklonjene načelom zahodnoevropske krščanske demokracije. Potem ko so poskušale prikazati več kot štiridesetletno obdobje komunizma kot zaničevanja vreden propadel projekt, ni nenavadno, da so gradile politiko na predpostavki o (uspešnem) nadaljevanju zgodovine tam, kjer jo je komunistični režim uzurpiral in tako rekoč do nerazpoznavnosti izmaličil.¹⁰⁷

Viri in literatura

Arhivski viri

Nadžkofijski arhiv Ljubljana, A. B. Jeglič, Dnevnik.

Arhiv Jugoslavije Beograd, fond: Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije v Vatikanu.

Arhiv Jugoslavije Beograd, fond: Ministarstvo vera Kraljevine Jugoslavije.

Arhivski tiskani viri

Boj za obstoj in svobodo Slovenije. Ljubljana: Tajništvo Slovenske ljudske stranke, 1924.

Jeraj, Josip, *Slovenci in Jugoslavija: ljudska državljanska vzgoja*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila, 1940.

Jeglič, Anton Bonaventura, Katoličani in država. *Socialna misel*, I. II/1923.

Jeglič, Anton Bonaventura, Cerkev, duhovnik in politika. *Socialna misel*, I. II/1923.

Jeraj, Josip, Misli o jugoslovanskem nacionalizmu. *Socialna misel*, I. III/1924.

Jurčec, Ruda, Realizem v slovenski politiki. *Sodobnost*, I. II/1934.

Korošec, Anton, Katoliki in stranke, *Socialna misel*, I. III/1923.

Korošec, Anton, Nekaj evropske politike. *Socialna misel*, I. V/1926.

Korošec, Anton, Kriza parlamentarizma, *Socialna misel*, I. V/1926.

Kranjc, Marko, Organično pojmovanje ljudske države. *Socialna misel*, I. IV/1925.

Pečjak, Gregorij, *Katoliški verouk za višje razrede srednjih šol*. Knjiga 3. Ljubljana: Katehetsko društvo, 1922.

Peti katoliški shod v Ljubljani 1923. Ljubljana: Glavni pripravljalni odbor, 1924.

Pravilnik Vseslovenske ljudske stranke. Ljubljana, s. n., 1919.

Statistički godišnjak kraljevine Jugoslavije 1931. Beograd, 1934.

Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1925).

Tominec, Angelik, Smernice krščanske politične stranke. *Socialna misel*, I. II/1923.

Ušeničnik, Aleš, Cerkev in država. *Naša pota. Kulturnopolitična predavanja*, Ljubljana: Slovenska krščansko socialna zveza, 1919.

¹⁰⁷ Szczerbiak, Hanley, *Understanding the Politics of the Right*, 2 in 5.

Die Zerrüttung der zwischenvölkischen Beziehungen Rundschreiben Papst Pius XI. vom 23. Dezember 1922 Ubi Arcano. *Mensch und Gemeinschaft in Christlicher Schau. Dokumente.* Freiburg, 1945.

Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1925.

Monografije

Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941; Škola i crkva* (2. knjiga). Beograd: Stubovi kulture, 1997.

Dolenc, Ervin, *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

Grdina, Igor, *Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.

Kremžar, Marko, *Stebri vzajemnosti*. Buenos Aires: Cooperativa de Credito S. L. O. G. A., 1988.

Kremžar, Marko, *Prevrat in spreobrnjenje: premišljanja o dveh smereh k družbeni preosnovi*. Celje: Mohorjeva družba, 1992.

Kremžar, Marko, *Izhodišča in smer katoliškega družbenega nauka*. Ljubljana: Družina, 1998.

Marc, Leon, *Kristjani za demokracijo – 10 let slovenskih krščanskih demokratov*. Ljubljana: Slovenski krščanski demokrati, 1999.

Mužič, Ivan, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji. Politički i pravni aspekti konkordata između Svete stolice i Kraljevine Jugoslavije*. Split: Crkva u svijetu, 1978.

Pribičević, Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*. Zagreb: Globus, 1990.

Priručnik za zmagovalce: volitve 1996: od A do Ž za kandidate in odbore. Ljubljana: SKD, 1996.

Prunk, Janko, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.

Rahten, Andrej, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2002.

Rant, Pavle, *Krščanska demokracija in Slovenci*. Ljubljana: Karantanija, 1990.

Ratej, Mateja, *Slovenski politični katolicizem s posebnim poudarkom na razvoju dogodkov na Štajerskem med leti 1923 in 1929*. Doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, 2004.

Rihar, Lenart, *Pogledi Marka Kremžarja na človeka in družbo*. Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, 2002.

Ribar, Ivan, *Politički zapisi*. Beograd: Prosveta, 1948.

Slovenska kronika XX. stoletja 1941–1995. Ljubljana: Nova revija, 1996.

Slovenski biografski leksikon. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1980–1991.

Slovenski krščanski demokrati – Program, statut. Ljubljana: Slovenski krščanski demokrati, 1992.

Trapl, Miloš, *Political Catholicism And The Czechoslovak People's Party In Czechoslovakia, 1918–1938*. New York: Boulder – Social Science Monographs, 1995.

Članki

Argentinska skupnost – pogovor z Markom Kremžarjem. *Tretji dan*, št. 1/1993.

Ob 100-letnici SLS – pogovor z dr. Markom Kremžarjem. *Celovski zvon*, št. 26/1990.

Pogovor z Markom Kremžarjem *Nova revija*, št. 153/1995.

Pogovor z Markom Kremžarjem. *Dom in svet*, l. 6/1993.

- Arnež, Janez, Slovenska ljudska stranka 1941–1990. *Historični seminar 4*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Benedik, Metod, Karlinovi pastirski listi v Mariboru. *Karlinov simpozij v Rimu. Zbornik*. Celje: Mohorjeva družba, 1996.
- Conway, Martin, Catholic Politics or Christian Democracy? The Evolution of Inter-war Political Catholicism. *Political Catholicism in Europe 1918–1945* (Volume 1). London – New York: Routledge, 2004.
- Granda, Stane, SLS med izročilom in sodobnostjo, med načeli in dnevno politiko. *Časopis za zgodovino in narodopisje – Demosov zbornik*, št. 3–4/2001.
- Kerševan, Marko, Krščanska vera in krščanska civilizacija. *Sodobnost*, št. 11/1990.
- Kolar, Bogdan, Vodstvo Katoliške cerkve na Slovenskem in Demos. *Časopis za zgodovino in narodopisje – Demosov zbornik*, št. 3–4/2001.
- Kremžar, Marko, Temelj narodove prenovе. *Nova revija*, št. 109–110/1991.
- Kremžar, Marko, Smo Slovenci po božji, ne po svoji volji. *Tretji dan*, št. 1/1995.
- Matijević, Zlatko, Pokušaj razřešenja pravnog položaja Katoličke crkve u Kraljevini SHS 1918–1921. godine. *Časopis za suvremeno povijest*, št. 2/1985.
- Osterc, Jože, SKD in kmetijstvo. *Zbornik SKD na razpotju*. Portorož: Regionalni odbor SKD Slovenska Istra itd., 1999.
- Ratej, Mateja, (Nevralgična) stičišča političnega sodelovanja Slovenske ljudske in Narodne radikalne stranke med obema svetovnima vojnama. *Zgodovinski časopis*, št. 3-4/2008.
- Stanič, Edvard, SKD na razpotju. *Zbornik SKD na razpotju*. Portorož: Regionalni odbor SKD Slovenska Istra itd., 1999.
- Szczerbiak, Aleks in Hanley, Sean, Understanding the Politics of the Right in Contemporary East-Central Europe. *Centre-Right Parties in Post-Communist East-Central Europe*. Zbornik. London – New York: Routledge, 2006.
- Šircelj, Milivoja, Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije. *Popisi 1921–2002*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2003.
- Šuštar, Alojzij, Druga evangelizacija. *Sodobnost*, št. 11/1990.
- Volilni program Nove Slovenije in Volilni program SLS+SKD Slovenske ljudske stranke. *Volitve 2000: volilni programi političnih strank*. Ljubljana: FDV, Inštitut za družbene vede, Center za politološke raziskave, 2000.
- Vovko, Andrej, Slovenski krščanski demokrati (SKD). *Časopis za zgodovino in narodopisje – Demosov zbornik*, št. 3–4/2001.

SUMMARY

Beginnings of Political Pluralism in Post-Yugoslav Slovenia: The Question of Political Succession of the Slovenian People's Party Led by Anton Korošec

Mateja Ratej

In the period between the First and the Second World War, the Slovenian People's Party, led by the charismatic and authoritarian Anton Korošec, was the representative of the Catholic Church and the most influential Slovene political party. Since the majority of the Slovene population in the multi-confessional state of that time were Catholics the Party's cultural platform tried to infuse all private and public life with Catholic values. Disappointed at the position of

Slovenia within the Federal Republic of Yugoslavia after the Second World War, representatives of the Slovenian People's Party in Diaspora – political emigrants – decided to continue their political struggle for democratization and political independence of Slovenia. In February 1992, they addressed an open letter to the leadership of the (new) Slovenian People's Party, which at that time was a registered political party in Slovenia, accusing it of appropriating the name of Korošec's Party. This letter denoted the beginning of the struggle for the political legacy of Anton Korošec and his Party. The initiator of and the central figure in the new Slovenian People's Party at the end of the 1980s was Ivan Oman. He was initially reluctant to emphasize any ambition of establishing continuity with Korošec's People's Party, which after the Second World War acquired a negative political connotation as a representative of the reactionary middle-class political system. However, in February 1992 the new Slovenian People's Party openly declared itself the successor of the Party led by Korošec. Under the leadership of Lojze Peterle, Slovenian Christian Democrats also flirted with the political tradition of the pre-war People's Party, specifically with its left-wing Christian socialists. Yet the only ones who could legitimately identify with the ideology of the Party of Anton Korošec were Slovene political emigrants in Argentina, for whom the Catholic Church still represented the direct link to Slovenianship. The Catholic Church closely monitored the beginnings of political pluralism in Slovenia, particularly the formation of conservative parties of Catholic orientation that were emerging after several decades of the single-party system in Yugoslavia that had ousted the Church from public life. In the new millennium, the historic memory of Korošec's People's Party is still a part of Party identity of the conservative political parties in Slovenia yet to a lesser extent than during the beginning of political pluralism at the end of the 1980s and the beginning of the 1990s, when it was most prominently in the capacity of a model for political activity. That was the time when right-wing political parties were frantically searching for their own political identity but were unable to generate the political capital that had enabled the former Slovenian People's Party to assume in a specific political environment the position of the political representative of the Slovene people. The changed political, economic, and cultural circumstances in independent Slovenia required new ways of addressing the Slovene electorate. A similar pattern of right-wing parties turning to the past (although very likely to a lesser extent) was characteristic of the entire East (post-socialist/communist) Europe.

Zapisi

Slovensko zgodovinopisje po drugi svetovni vojni v zrcalu Zgodovinskega časopisa

**Okrogla miza, Muzej novejšje zgodovine Slovenije,
Ljubljana, 6. december 2012**

Leta 2012 je Zgodovinski časopis praznoval 65-letnico izhajanja (1947–2012). V uredništvu smo se odločili, da jubilej obeležimo z okroglo mizo, na kateri bi spregovorili o mestu Zgodovinskega časopisa v slovenskem zgodovinopisju. Tema se je ponujala kar sama od sebe, saj je Zgodovinski časopis vse od svoje ustanovitve leta 1947 naprej tako institucionalno – kot periodična revija Zgodovinskega društva Slovenije in nato njegovega naslednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije – kot vsebinsko bistven sopotnik in tudi soustvarjalec slovenskega zgodovinopisja.

Okrogla miza je potekala 6. decembra 2012 v Viteški dvorani Cekinovega gradu v Ljubljani, v stavbi Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, ki nas je gostoljubno sprejel, za kar se inštituciji in njeni direktorici dr. Kaji Širok prav lepo zahvaljujemo. Z uvodnimi razmišljanji so na okrogli mizi sodelovali dr. Mateja Ratej, dr. Marta Verginella, dr. Egon Pelikan, dr. Oto Luthar in dr. Peter Vodopivec. Okroglo mizo je vodil dr. Peter Štih, odgovorni urednik Zgodovinskega časopisa. Njihova razmišljanja objavljamo v nadaljevanju.

Uredništvo

Peter Štih: 65 let Zgodovinskega časopisa – kratek obračun

Okrogla miza o slovenskem zgodovinopisju po drugi svetovni vojni v zrcalu Zgodovinskega časopisa je organizirana ob 65-letnici izhajanja Zgodovinskega časopisa. Zato se spodobi, da »jubilanta« kot njegov odgovorni urednik uvodoma na kratko predstavim.

Prvi zvezek Zgodovinskega časopisa, ki je hkrati predstavljal njegov prvi letnik, je nosil letnico 1947, izšel pa je 12. junija 1948. 30. novembra 2012 je izšla številka 1-2 66 letnika Zgodovinskega časopisa. V tem času je izšlo 146 samostojnih zvezkov Zgodovinskega časopisa v obsegu 29.034 paginiranih strani. Vsekakor impresivna številka! Z zamikom nekaj let so vsi letniki Zgodovinskega časopisa dostopni tudi v elektronski obliki na portalu Zgodovina Slovenije – Sistory (<http://www.sistory.si/>). »Premikajoči zid« njegovih elektronskih objav je trenutno dosegel leto 2009 in letnik 63. Na leto izidejo štiri številke Zgodovinskega časopisa, ki so sprva izhajale v enem zvezku, nato v dveh, še kasneje v treh in v poznih osemdesetih in v devetdesetih letih 20. stoletja celo v štirih zvezkih na leto. Od leta 2002 izhaja Zgodovinski časopis (zopet) v dveh zvezkih na leto (št. 1-2, 3-4). Prvi letnik Zgodovinskega časopisa je imel 240 paginiranih strani, zadnja leta pa se je obseg posameznih letnikov ustalil pri okrog 520 straneh. V pogledu obsega gotovo najbolj izstopa dvojni 6–7 letnik iz leta 1952–1953, ki je bil posvečen Milku Kosu ob njegovi 60-letnici in ima 826 strani.

Naj ob teh nekaj statističnih podatkih spomnim še na Zbirko Zgodovinskega časopisa, ki jo prav tako izdaja Zgodovinski časopis, namenjena pa je objavam tistih vsebin, ki običajno v periodiko ne sodijo – to so zborniki (razprav) in monografije. Prvi zvezek v tej seriji je izšel leta 1980 in je vseboval prispevke o Edvardu Kardelju–Speransu in slovenskem zgodovinopisju. Letos (2012) je izšel že 45. zvezek Zbirke ZČ z naslovom Zgodovina otroštva, v njem pa so zbrani referati s 36. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Tako kot naslova prvega in trenutno zadnjega zvezka zbirke, ki ilustrirata vsebinske premike, veliko povesta tudi njuna obsega: prvi zvezek Zbirke ZČ je imel 44, zadnji pa kar 746 strani. V zadnjem času je Zbirka ZČ v soizdajateljstvu s Slovensko akademijo znanosti in umetnosti prekoračila tudi slovenski jezikovni okvir in objavila v nemščini dva obsežna zvezka dveh uglednih tujih zgodovinarjev. V prvem (Zbirka ZČ št. 36, 2008, 502 str.) so zbrane razprave Hansa-Dietricha Kahla posvečene zgodnjerednjeveški zgodovini vzhodnoalpskega prostora, drugi (Zbirka ZČ št. 44, 2012, 419 str.) pa je monografija Herwiga Wolframa, posvečena Konverziji in zgodnjerednjeveški zgodovini vzhodnoalpsko-zahodnopanonskega prostora.

Podrobnejši podatki o posameznih zvezkih Zbirke ZČ kot tudi o samem Zgodovinskem časopisu so dostopni na spletni strani <http://www.zgodovinskicasopis.si/>.

Prav tako velja spomniti, da je bila v teku te dolge in tudi obsežne publicistične in založniške dejavnosti vzpostavljena precej široka mreža zamenjav publikacij. Na ta račun je Zgodovinsko društvo Slovenije oziroma njegova naslednica Zveza zgodovinskih društev Slovenije lahko ustvarila pomembno knjižnico (zlasti) tuje periodike. Knjižnica je že od vsega začetka javno dostopna na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, ki tudi skrbi zanjo in jo upravlja.

Za uspešno in kontinuirano izhajanje Zgodovinskega časopisa ter za njegovo uveljavitev so zaslužni številni posamezniki, ki so delovali v njegovem uredništvu ali upravi ali bili kako drugače povezani z njim. Na tem mestu jih seveda ni mogoče naštet, zato naj poimensko spomnim samo na moje tri predhodnike na

mestu (glavnega in) odgovornega urednika. Prvi urednik je bil Bogo Grafenauer, ki je Zgodovinski časopis urejal 22 let do leta 1968. Sledil mu je Ferdo Gestrin, ki je to nalogo opravljal 4 leta do leta 1972. Tretji urednik Zgodovinskega časopisa je bil Vasilij Melik, ki je svoje kar 26-letno urednikovanje zaključil leta 1999 z izidom 53. letnika. Vsi trije so bili profesorji na ljubljanski Filozofski fakulteti, vsi trije so bili člani Slovenske akademije znanosti in umetnosti in vsi trije so žal že pokojni.

Seveda, za pomen in vlogo Zgodovinskega časopisa v slovenskem zgodovino-pisju niso bili najbolj zaslužni njegovi uredniki ali uredniški odbori, ampak številni avtorji, ki so njegove strani polnili z vsebinami, od katerih so številne pokazale trajno vrednost. V Zgodovinskem časopisu so verjetno objavljali prav vsi slovenski zgodovinarji, ki so pustili svoj pečat v povojnem slovenskem zgodovino-pisju. Najstarejša sodelavca Zgodovinskega časopisa ob njegovem začetku sta bila Dragotin Lončar in Niko Župančič, rojena 1876; v istem letu torej kot Ivan Cankar. Današnje najmlajšo generacijo sodelavcev Zgodovinskega časopisa predstavljajo študentje zgodovine, rojeni približno 115 let za omenjenimi tremi. Zgodovinski časopis je bil vedno odprt za mlade sodelavce, s čimer se lahko upravičeno pohvali.

Ko je leta 1995 v 49. letniku izšel 100. zvezek Zgodovinskega časopisa, je takratni urednik Vasilij Melik v manjšem obračunu prehojene poti naštel tudi njegove predhodnike in prednike. Kot predhodnika je označil *Mitteilungen des historischen Vereins für Krain*, ki so začela izhajati že pred marčno revolucijo leta 1846; kot prednika pa slovenski pandan istega časopisa – *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, ki so začela izhajati leta 1891. Obe glasili sta ste leta 1911 združili v – kot so dejali – »poliglotsko« *Carniolo*, ki se je po prevratu leta 1919 preimenovala v *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*. Glasnik je nato izhajal ves medvojni in vojni čas do leta 1945, izdajalo pa ga je Muzejsko društvo, ki se je leta 1919 prav tako preimenovalo (v svojem imenu je Kranjsko zamenjalo s Slovenijo) in je med drugim tik pred vojno organiziralo prvi dve zborovanji slovenskih zgodovinarjev (Ljubljana 1939, Ptujška gora 1940).

S koncem druge vojne in spremembami, ki so – če si sposodim besede nekdanjega ideološkega zgodovinarskega čuvaja Borisa Zihlerla – prinesle »prevrednotenje vseh vrednot«, je napočil nov čas tudi za slovensko zgodovino-pisje. Staro Muzejsko društvo za Slovenijo je zamenjalo novo Zgodovinsko društvo za Slovenijo, ki se je 1981 preimenovalo in reorganiziralo v Zvezo zgodovinskih društev Slovenije; Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo pa je nadomestil Zgodovinski časopis. Pri tem seveda ni šlo zgolj za zamenjavo imen: dovolj je pogledati posamezne številke ene in druge periodike, da se vidi velike razlike v vsebini, precej manj, ali pa nič, v kvaliteti posameznih prispevkov.

V novo dobo je novo glasilo slovenskih zgodovinarjev stopilo z Obračunom in programom, kratkim uvodnim besedilom, ki ga je v prvi številki Zgodovinskega časopisa kolektivno podpisalo uredništvo. Danes vemo, da ga je napisal Fran Zwitter, ki je tedaj še delal na ministrstvu za zunanje zadeve v Beogradu na vprašanju mejā, in da je šlo za času odgovarjajočo obvezno ideološko popotnico novi reviji. A kuriozum te številke ni bilo toliko dejstvo, da je med bralce stopilo

s programskim uvodnikom, kakorkoli ga danes beremo in ocenjujemo, ampak, da je vsebovala kar dva takšna teksta. Drugega, z naslovom Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času je prispeval takrat trideset let mlad docent Bogo Grafenauer. Če je prvo besedilo od zgodovinarja zahtevalo, da naj bo tudi družbenopolitični delavec, je drugo pred njega postavljalo zahtevo, da naj bo raziskovalec ljudskih množic. Oboje se je še kako odrazilo tako v Zgodovinskem časopisu kot v slovenskem zgodovinopisju.

A vendarle, poti, ki jo je od takrat prehodilo slovensko zgodovinopisje, ni mogoče ocenjevati pavšalno, niti črno belo. To bi bilo preveliko poenostavljanje in s tem nekaj, kar je tuje vsemu tistemu, ki postavlja v ospredje imperativ razumeti preteklost. Seveda je bilo v njem veliko ideološkosti – tako razredne kot nacionalne – in ko danes prebiramo posamezna besedila starejših letnikov Zgodovinskega časopisa, se nam zdi ta jezik včasih čuden in nerazumljiv. A hkrati je bilo mogoče v Zgodovinskem časopisu prebrati tudi veliko izjemno tehtnega s trajno raziskovalno vrednostjo in sčasoma tudi družbeno kritičnega. Vsekakor so se tudi v Zgodovinskem časopisu še kako zrcalili duh časa, pa različna stanja, v katerih sta se nahajali slovenska in jugoslovanska družba, kot tudi razmere v slovenskem zgodovinopisju. Kar se tiče slednjega se je to v Zgodovinskem časopisu še zlasti izrazito zrcalilo v prvih povojnih desetletjih, ko je imel Zgodovinski časopis na začetku tako rekoč monopolni položaj v smislu, da je bil edina slovenska zgodovinska periodična publikacija: Kronika je luč sveta ugledala leta 1953, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja so začeli izhajati leta 1960, Časopis za zgodovino in narodopisje pa je bil po zamrtju leta 1940 ponovno priklican v življenje leta 1965 itd. Postopna pluralizacija medijskega prostora na področju znanstvenega tiska je seveda odpirala vedno večje in vedno bolj razpršene možnosti objavljanja in v historiografskem zrcalu je bilo zato vedno več podob. Pa vendar je Zgodovinski časopis, tako menim, kljub temu ohranil vlogo nenakšnega (neformalnega) reprezentanta slovenske historiografije: kot glasilo strokovnega združenja – Zveze zgodovinskih društev Slovenije – je že po svojem ustanovitelju zavezan, da spremlja slovensko zgodovinsko produkcijo in največ zapisov o posameznih slovenskih zgodovinarjih in zgodovinarkah, poročil o kongresih in simpozijih, o zgodovini v šoli ipd. je najti prav v Zgodovinskem časopisu. Poleg tega med vso slovensko zgodovinsko periodiko najbolj načrtno pokriva celotno slovensko zgodovino tako v kronološkem kot v tematskem in tudi v geografskem oziru in zavestno skrbi za seznanjanje slovenske zgodovinarske javnosti s (tudi za slovensko zgodovinsko raziskovanje) pomembnimi ali aktualnimi metodološkimi in konceptualnimi pristopi, medtem, ko so ostale revije bolj profilirane v enem ali več naštetih ozirih.

Danes je v naši stroki aktualna beseda revizija. Povsod jo je mogoče slišati. Dogaja se tako v slovenskem zgodovinopisju, kot tudi – ali pa še bolj – v doje-manju zgodovine v javni rabi. To ni nič nenavadnega, je celo zelo normalno in res narobe bi bilo le, če se ne bi kar naprej spraševali o preteklosti in našem pogledu nanjo. Rekli bi lahko celo, da so zgodovinarji poklicni revizionisti. Da ni večnih resnic – do tega smo se menda dokopali in to je nemara edino kar ne potrebuje revizije. Obenem tudi menim, da ni popolnoma nobenega razloga, da bi kogar

koli obsojali, da bi moralizirali ali delili kakršne koli vrednostne sodbe. Kar je res naša naloga kot zgodovinarjev je, da poskušamo preteklost razumeti in na takšen način razložiti zakaj je nekaj bilo tako, kot je bilo. V tem smislu upam, da bo tudi današnji pogovor o slovenskem povojnem zgodovinopisju v zrcalu Zgodovinskega časopisa prinesel kakšno novo in svežo misel.

Marta Verginella: Zgodovinski časopis kot odsev slovenskega zgodovinopisja

Ob samem začetku izhajanja Zgodovinskega časopisa leta 1947 so njegovi pobudniki in snovalci poskušali zakoličiti smernice svojega zgodovinopisnega delovanja in nasploh zgodovinarjeve vloge v takratni družbi. V uvodnem Obračunu in programu, ki ga je podpisalo uredništvo, je poudarjen kot nujen odmik od specialistične zaprtosti in provincialnih odtenkov »avstrijske historografije s slovenskim predznakom«. ¹ Politično prelomen čas je slovenske zgodovinarje nagovarjal s prijemi dialektičnega in historičnega materializma. Kot aktivni sooblikovalci nove slovenske in jugoslovanske družbe naj bi zgodovinarji prispevali k celovitejšemu poznavanju zgodovine slovanskih in drugih narodov, predvsem pa ponudili kritični pretres preteklih dogajanj. Uredništvo je od slovenskih zgodovinarskih vrst pričakovalo, da se bodo osvobodile »naziranja, ki vidi v individualnem, medsebojnem nepovezanem iskanju edino pravilno obliko znanstvenega dela. Današnje naloge slovenskega zgodovinarja so take, da nujno kličejo po organizaciji, načrtu in diskusiji, pri čemer je treba seveda upoštevati individualno zanimanje in sposobnosti in morejo biti tudi mnenja o mnogih vprašanih različna.« ²

V isti številki revije je Bogo Grafenauer še natančneje predstavil naloge slovenskega zgodovinopisja po letu 1945. ³ Novi čas je po njegovem slovenskim zgodovinarjem nalagal odmik od »zunanjih manifestacij življenja slovenskega naroda« in zahteval, da svojo pozornost usmerijo na življenje samo. Namesto s politično in institucionalno zgodovino naj bi se slovenska zgodovinarska stroka ukvarjala z gospodarsko in družbeno zgodovino, namesto s preučevanjem političnih in kulturnih delavcev oz. elit s študijem ljudskih množic: »Težišče dela slovenskih zgodovinarjev se bo moralo premakniti na gospodarski in družbeni razvoj. S tem se bo samo po sebi premaknilo na preučevanje slovenskih ljudskih množic. Obilo vprašanj, ki so bila v središču preiskav, pa se bo umaknilo v okvir tega, domačega, slovenskega razvoja. Na ta način se bo zgodovina slovenskega ozemlja, obravnavana doslej kljub ogromnim naporom slovenskih zgodovinarjev vendarle večinoma na zelo podoben način kot zgodovina katere koli avstrijskih alpskih dežel, spremenila končno v resnici v zgodovino slovenskega naroda. Saj je zgodovina slovenskega

¹ Obračun in program, ZČ 1(1947), str. 7.

² Prav tam, str. 9–10.

³ Bogo Grafenauer, Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času, ZČ 1(1947), str. 11. Besedilo je nastalo kot nastopno predavanje, ki ga je Grafenauer imel 7. decembra 1947.

naroda skozi vse tisočletje omenjena skoraj izključno na probleme družbenega razvoja. Razredni boj slovenskih podložnikov proti tujim gospodom je bila obenem naša notranja in zunanja politika.«⁴

Na vprašanje, v kolikšni meri je Zgodovinski časopis postal kraj realizacije nakazanega zgodovinopisnega programa, v kolikšni meri odprt prostor za zgodovinopisno razpravljanje in odmik od politične zgodovine ter zgodovine institucij k gospodarski in socialni zgodovini, bi lahko najbolj tehtno odgovorili s sistematičnim pretresom in poglobljeno analizo vseh objav. V pričujočem okviru se bomo zadovoljili s panoramskim pregledom člankov, ocen in poročil, ki nesporno pokaže, da so bili svojčas zastavljeni cilji le delno realizirani, da se je razmerje med politično zgodovino in gospodarsko ter družbeno zgodovino spremenilo, a ne v tolikšni meri, kot si je želel Grafenauer in da je tudi kritičnega duha ter polemične osti bilo manj, kot so se nadejali uredniki prve številke revije.

Če je po eni strani Zgodovinski časopis že s svojo prvo številko prevzel vlogo zgodovinopisno najbolj eminentne slovenske revije in pokazal dovzetnost za najbolj kvalitetne dosežke slovenskega zgodovinjenja, po drugi strani v nadaljevanju ni sprožil takega kritičnega preboja, ki bi lahko radikalno prenovil slovensko zgodovinopisno prizorišče, predvsem pa ga korenito odmaknil od predvojnih zgodovinopisnih praks. Že bežen pregled posameznih letnikov revije pokaže, da so se prispevki k diskusiji in polemični članki redno pojavljali, a da so bili prej rezultat ozkih specialističnih interesov posameznih avtorjev in avtoric kot pa organiziranih uredniških pobud. Kar ostaja značilnost tudi zadnjih dveh desetletjih. Pri tem ne gre pozabiti, da so od devetdesetih let dalje z izjemo polemike Simoniti-Grafenauer, objavljene v Zgodovinskem časopisu⁵, vsa pomembnejša razpravljanja o slovenskem zgodovinopisju, predvsem o njegovi politični rabi, pa tudi o revizionističnem oziroma nerevizionističnem naboju zgodovinjenja slovenske polpreteklosti, potekala v nezgodovinarskem okolju, predvsem na straneh Razgledov, Nove revije, Sobotne priloge in še kje. Kako to, da se je o odnosu do slovenske polpretekle zgodovine razpravljalo pogosteje zunaj akademskih zgodovinopisnih okvirov kot pa na straneh revije, ki bi takim polemikam morala nuditi svoje domovanje? Gre tu za slovensko posebnost? Delen odgovor je potrebno iskati v sami tipologiji specialističnih revij, ki se razlikuje od tiska, namenjenega širšemu krogu bralstva. Za razliko od Zgodovinskega časopisa, ki je izhajal trikrat, štirikrat letno, so zgoraj omenjene revije in priloga bile tiskane v krajših časovnih intervalih, kar pomeni, da so ponujale boljše pogoje za polemike, ne pa nujno tudi dovolj kvalitetnega prostora za zgodovinopisno razpravo.

Tudi v drugih evropskih okoljih se razprave, ki zadevajo politično rabo zgodovine, pisanje in razumevanje polpretekle zgodovine selijo iz akademskih revij v nestrokovni in dnevni tisk, ki je dosegljiv širši javnosti. Vendar je v slovenskem primeru ta selitev očitnejša in povezana tudi s preskromno količino kritičnega

⁴ Prav tam, str. 23.

⁵ Vasko Simoniti, O slovenskem zgodovinopisju 1945–1990 ali kako je zgodovinopisje vplivalo na staranje oblasti, ZČ 46 (1992), str. 387–394; Bogo Grafenauer, Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju, ZČ 47 (1992), str. 117–129.

diskurza, ki ga premore zgodovinarska stroka. Prepogosto se polemičnost v slovenskem *face to face* okolju sprevrže v strokovno diskvalifikacijo *ad personam*. Stigmatizira se avtorja namesto, da bi se pretresalo moč njegovih argumentov, pravilnost izbranih metodoloških prijemov, dovršenost epistemoloških spoznanj. In nemalokrat ostajajo kritična razpravljanja v povojih, so izraz naključnih posegov in nenačrtovanih soočanj.

Podobno se dogaja tudi s tematskim naborom razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu. Če ga primerjamo s primerljivimi nabori v drugih eminentnih zgodovinopisnih revijah, ki izhajajo po Evropi, ugotovimo, da je paleta tem in vprašanj, ki so jih skozi desetletja raziskali sodelavci in sodelavke Zgodovinskega časopisa vsebinsko in kronološko zelo široka, da pa je njihova zastopanost bolj rezultat kontingentnosti kot pa uredniškega načrtovanja, v večji meri sad posamičnega ukvarjanja kot pa skupinskih praks zgodovinjenja. Pregarjanje »individualizma«, ki ga je uredništvo revije navajalo ob izidu prve številke kot resno oviro pri prenovi slovenskega zgodovinopisja v povojnem obdobju, ostaja nezanemarljiv habitus tudi zdajšnjega zgodovinarskega delovanja, ki se kot tako odraža tudi na straneh Zgodovinskega časopisa.

Je Zgodovinski časopis potemtakem ogledalo slovenskega zgodovinopisja? V temeljnih obrisih zagotovo. V njem se odsevajo prevladujoča raziskovalna polja in metodološki prijemi slovenskega zgodovinopisja, stopnja njegove komparativnosti ter umeščenosti v mednarodne zgodovinopisne tokove. In vendar bi ravnali narobe, če bi prisotnost posameznih tem in pristopov obravnavali kot povsem zanesljiv prikaz slovenskih zgodovinopisnih teženj in usmeritev. Kajti slovensko zgodovinopisje vendarle premore več socialne, kulturne, demografske in nenazadnje tudi gospodarske zgodovine, kot bi lahko sklepali iz pregleda razprav in člankov v posameznih številkah Zgodovinskega časopisa. Podobno velja tudi za zgodovinsko antropologijo, zgodovino vsakdanjega življenja in zgodovino spola oz. zgodovino žensk, čeprav je prav za slednjo nekaj temeljnih razprav izšlo na njegovih straneh. V tej zvezi je treba omeniti zlasti prispevek Nede Pagon Plaidoyer za zgodovino žensk, ki je izšel leta 1992.⁶

Tudi pri pregledu zastopanosti avtorjev in avtoric posameznih objav se pokaže, da revija dovolj zvesto ponazarja razmerje med spoloma v zgodovinarski stroki. Iz pregleda posameznih številke je razvidno, da se je izenačilo šele v zadnjem desetletju in da se zgodovinarke pogosteje pojavljajo kot piske ocen poročil in recenzij, redkeje pa kot avtorice monografskih razprav in člankov.

Ob koncu bi še rada omenila, kako se v izboru objav in razprav Zgodovinskega časopisa občasno kaže samozadostnost in samozagledanost slovenskega zgodovinopisja, ki ima opraviti s težavnim preseganjem nacionanih in državnih okvirov in njegovo prekomerno avtoreferenčnostjo. Odmevi najburnejših razprav v mednarodnih zgodovinarskih vrstah redkokdaj sežejo v slovenski prostor na tak način, da bi zapustili dovolj močno sled tudi na straneh Zgodovinskega časopisa.

⁶ ZČ 46 (1992), str. 539–545.

Peter Vodopivec: Zgodovinski časopis – ogledalo slovenskega zgodovinopisja?

Ko sem v misli na naše današnje srečanje in pogovor prelistaval častitljivih petinšestdeset letnikov Zgodovinskega časopisa, sem dobil naslednji vtis:

Prvo: Zgodovinski časopis je bil prvi dve desetletij in pol (od začetka izhajanja leta 1947 do druge polovice sedemdesetih let preteklega stoletja) razmeroma verno ogledalo slovenskega zgodovinopisja. V njem je v tem času sodelovala večina zgodovinarjev, ki so se sistematično in stvarno posvečali raziskovanju zgodovine, pa tudi večina tedanjih profesorjev Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani, ki so leta 1947 oblikovali smernice povojnega razvoja slovenskega zgodovinopisja in so odločilno vplivali na njegov razvoj. Hkrati so v Zgodovinskem časopisu svoje razprave objavljali arheologi, pravniki, literarni zgodovinarji, arhivisti, muzeologi in raziskovalci drugih strok, ki so se ukvarjali z raziskovanjem različnih vidikov slovenske preteklosti. Naj v obuditev spomina kratko omenim le nekatere med njimi: Josipa in Viktorja Korošca, Ivana Slokarja, Dragotina Lončarja, Ivana Grafenauerja, Josipa Žontarja, Dušana Kermavnerja, Lojzeta Umeta, Vlada Schmidta, Melito Pivec Stele, Frana Grivca, Vlada Valenčiča in Sergija Vilfana. Zgodovinski časopis je vse od začetka petdesetih let tudi razmeroma pozorno (in večkrat kritično-polemično) predstavljal novo izdana dela slovenskih zgodovinarjev in publikacije s področja slovenske zgodovine in na ta način ažurno opozarjal na slovensko zgodovinopisno produkcijo.

Časopis je bil v tej luči prvi dve in pol desetletij, če ne celo tri desetletja izhajanja nesporno osrednje slovensko strokovno zgodovinopisno glasilo. Na njegovih straneh so bila med drugim objavljena gradiva zgodovinarskih zborovanj, ki so bila, če izvzamemo številke časopisa posvečene uglednejšim kolegom in učiteljem ob njihovih življenjskih jubilejih, edini tematsko zaokroženi sklopi razprav, osredotočeni na zgodovino določenega dela Slovenije, na določeno zgodovinsko obdobje ali na povsem določen zgodovinski problem.

Že od srede sedemdesetih let, če ne nekoliko prej, pa dobi bralec vtis, da začne Zgodovinski časopis izgubljati dotedanje središčno mesto med slovenskimi zgodovinskimi glasili in publikacijami. Na eni strani vse več raziskovalcev objavlja v drugih pokrajinskih ali k posameznim obdobjem in temam usmerjenih revijah in publikacijah, na drugi strani pa na straneh časopisa objavljene razprave vse bolj razkrivajo nepovezanost/razdrobljenost slovenskega zgodovinopisnega raziskovanja. Takšna slika je nedvomno rezultat dejstva, da je tem, ki jih obravnavajo raziskovalci, vedno več in so vedno bolj različne, kar kaže na odpiranje zgodovinopisja novim raziskovalnim problemom in vprašanjem, toda v isti sapi ponazarja tudi na nepovezanost zgodovinopisnega raziskovanja in odsotnost določnejšega raziskovalnega načrtovanja in prioritete. Uredniki časopisa tematsko zaokroženih, primerjalno usmerjenih obravnav izbranih tem, kot že rečeno, tudi v prvih dveh desetletjih izhajanja niso posebej spodbujali, saj so bila v bolj ali manj zaokrožene tematske oz. vsebinske sklope povezana le na straneh časopisa objavljena gradiva zgodovinarskih zborovanj, ko so se ta preselila v posebne, ob zborovanjih izdane

zbornike, pa vsebinsko in tematsko povezanih razprav v časopisu (sploh) ni bilo več. To med drugim velja tudi za projekt revizije slovenske zgodovine 19. stoletja, ki je potekal v okviru zborovanj in v okviru katerega nastale razprave so bile v Zgodovinskem časopisu objavljene skupaj z gradivom zborovanj. Zamisli o podobnem projektu »revidiranja« zgodovinopisne podobe slovenskega 20. stoletja ali ponovnega premisleka slovenske družbene in gospodarske zgodovine 19. in 20. stoletja pa so bile, kot vemo, le predmet razmišljanj in pogovorov in niso bile nikoli uresničene.

Druga značilnost v časopisu objavljenih razprav je, da se te zvečine vse od začetka, torej od leta 1947 do devetdesetih let preteklega stoletja, če ne celo do zadnjega časa, ukvarjajo le s slovensko in samo deloma tudi s habsburško oz. v jugoslovanskem obdobju jugoslovansko in (občasno) širšo balkansko zgodovino. Seveda je tudi nekaj razprav, ki segajo v antični čas, v predrimsko in rimsko ali bizantinsko obdobje, toda razprave, ki bi zlasti, kar zadeva novejša obdobja, odpirale pogled v širši evropski prostor so vse do najnovejšega časa izjema. Zgodovinski časopis je seveda tudi v tem pogledu zrcalo raziskovalnih usmeritev slovenskega zgodovinopisja, vseeno pa se zdi presenetljivo, kako redki gostje so med pisci na straneh časopisa objavljenih razprav neslovenski zgodovinarji. Med njimi so v obdobju do osemdesetih let jugoslovanski, zlasti hrvaški kolegi (Nada Klaić, Petar Korunić, Dragovan Šepić, Petko Luković in Josip Lučić), avtorjev od drugod, celo iz sosednjih držav Avstrije in Italije pa je precej manj. Prvi (nemško) avstrijski avtorji se med pisci razprav v Zgodovinskem časopisu, če nisem kakšno objavo spregledal, in če izvzamem nekaj arheologov – sploh pojavijo šele v devetdesetih letih preteklega stoletja in pripadajo tedaj mlajši ali srednji generaciji avstrijskih zgodovinarjev (to so Werner Drobesch, Harald Heppner in Gerhard Pfeisinger), pri čemer pa se tudi njihove, v časopisu objavljene razprave zvečine ukvarjajo s temi, ki so, če že ne s slovensko zgodovino, povezane vsaj s slovenskim prostorom in njegovo najbližjo okolico. To velja tudi za druge neslovenske avtorje, ki jim je Zgodovinski časopis v 65 letih izhajanja odprl svoje strani: Iskro Čurkino, Moniko Senkowsko Gluck, Wiliama Deakina, Milana Krajčoviča, Antonija Cetnarowicza in Catherine Carmichael. Tudi ti pišejo o slovenskih temah ali o slovenskih odnosih s svojimi narodi, med prvimi prispevki neslovenskega avtorja, ki obravnava s slovensko zgodovino le posredno povezano temo, pa je, če nisem zopet kaj spregledal, razprava škotskega kolega Jamesa Younga o škotski zgodovini 18. in 19. stoletja, ki je bila v Zgodovinskem časopisu objavljena leta 1991.

Tretje, kar mi je pri ponovnem prelistvanju Zgodovinskega časopisa vzbudilo pozornost, čeprav to bolj ali manj vsi vemo, pa je, da je na njegovih straneh – kot v slovenskem zgodovinopisju sploh – razmeroma malo stvarno in kritično polemičnih, pa tudi teoretskih in konceptualnih razprav. Ena prvih takšnih v Zgodovinskem časopisu natisnjenih polemičnih razprav je bila razprava o gospodarski zgodovini med hrvaškim zgodovinarjem Rudolfom Bičanićem in Franom Zwitterom leta 1955, nekaj konceptualnih polemik sta s svojimi stališči in ocenami spodbudila Dušan Kermavner in France Klopčič, v zanimivo kritično soočenje pa bi se lahko, če ne bi zastala že po obširnem Grafenuaerjevem odgovoru, razvila tudi polemična praska o

slovenskem zgodovinopisju v komunističnem obdobju med Bogom Grafenauerjem in Vaskom Simonitijem v začetku devetdesetih let preteklega stoletja. Sicer pa je – kot zopet vsi vemo – v slovenskem zgodovinopisju, če izvzamemo občasne, redke polemične replike, ki ne težijo toliko k stvarnemu soočanju gledanj in interpretacij kot k pojasnjevanju in potrjevanju že zapisanih ali izrečenih stališč, malo stvarnega, polemičnega in razpravljanja, razprave o teoretskih, konceptualnih in metodoloških vprašanjih zgodovinopisja pa so sploh prava redkost. Tudi to je jasno razvidno iz 65 do danes izdanih letnikov Zgodovinskega časopisa.

Upam, da ne bo neprimerno ali nekorektno, glede na to, da sem član uredništva Zgodovinskega časopisa, če sklenem, da naš časopis, že nekaj časa ni več podobno verno ogledalo slovenskega zgodovinopisja, kot je bil nekdanj, zlasti v prvih dveh desetletjih svojega izhajanja. Razlogov za to je več: na eni strani imamo danes več regionalno in tematsko usmerjenih strokovnih revij in periodičnih publikacij, kjer je mogoče objavljati, (kar je vsekakor razveseljivo). Na drugi je gradivo zborovanj in konferenc zvečine objavljeno v posebnih zbornikih, na tretji pa kaže vsaj del kolegov, kot se zdi, vse manj interesa za objavljanje razprav v (slovenskih) strokovnih glasilih (in zlasti za pisanje književnih in drugih strokovnih poročil, saj tega strogi in togi točkovni sistem, po katerem naj bi se ocenjevala naša raziskovalna dejavnost, ne nagraduje). V tem smislu bi morda zato lahko razmišljali o aktivnejšemu spodbujanju k tematskim številkam in konceptualnim razpravam, čeprav takšno prizadevanje ob tradicionalno skromni pripravljenosti na ambicioznejše sodelovanje raziskovalcev in ustanov, v katerih delamo, po vsej verjetnosti – vsaj kratkoročno – ne more računati na večji uspeh. Vseeno pa ne kaže spregledati, da se je Zgodovinski časopis v zadnjih letih opazno odprl navzven, tudi k temam, ki niso neposredno povezane s slovensko zgodovino, med pisce na njegovih straneh objavljenih razprav pa so pogosteje kot doslej tudi neslovenski avtorji. In tudi to ni nepomemben korak.

Egon Pelikan:

Slovensko zgodovinopisje v zrcalu Zgodovinskega časopisa

Ob petinšestdeseti obletnici Zgodovinskega časopisa v tem prispevku na kratko razmišljam o vlogi Zgodovinskega časopisa znotraj slovenske historiografije.

Zgodovinski časopis že petinšestdeset let prinaša prispevke uveljavljenih in uveljavljajočih se zgodovinarjev in zgodovinarik, ki so obravnavali oziroma obravnavajo različna obdobja v zgodovini slovenskega prostora, zamejstva in izseljenišva. V Zgodovinskem časopisu so objavljali vsi povojni slovenski zgodovinarji, ki so zapustili kakršnokoli omembe vredno sled v slovenskem zgodovinopisju. Dolgo časa je bil ZČ tudi ključna publikacija, ki je skrbela – in v tem smislu še danes skrbi – za znanstveno terminologijo in za distribucijo novih metod in konceptov v slovenskem zgodovinopisju.

Zato ZČ tudi danes predstavlja nekakšno razgledno točko po dogajanju v zgodovinski stroki na Slovenskem. Tega mnenja so tudi številni raziskovalci iz tujine, ki se srečujejo s slovenskim zgodovinopisjem.

V času po vzpostavitvi samostojnosti Republike Slovenije je imel Zgodovinski časopis odprta vrata za uvedbo novih konceptov zgodovinopisja in za različna mnenja o preteklosti, za polemike, za ključna vprašanja nadaljnjih usmeritev stroke ter iskanja odgovorov nanje, včasih morda še preveč odprta vrata, tako da uredniški politiki v tem smislu ne moremo očitati ekskluzivizma kakršnekoli vrste.

Ali bi lahko kljub tej metodološki in mnenjski raznolikosti rekli, da Zgodovinski časopis do določene mere vzpostavlja prepoznavnost, celo neko specifično identiteto slovenskega zgodovinopisja? Ob tem mi prihaja na misel vprašanje, ki si ga je v katoliški znanstveni reviji Čas v dvajsetih letih prejšnjega stoletja postavljala vodilni ideolog slovenskega političnega katolicizma Aleš Ušeničnik – ali lahko govorimo o slovenski znanosti ali zgolj o znanosti na Slovenskem?

Je danes (v tem smislu) upravičeno govoriti o slovenskem zgodovinopisju ali zgodovinopisju na Slovenskem, s čimer mislim na metodološke in znanstvene pristope ter usmeritve?

Je slovenski historiografski prostor med globalnostjo in partikularnostjo zgolj uvoznik in morda prevodnik – ali tudi kaj izvaža? Zgodovinsko produkcijo oziroma rezultate raziskav, metode itd. Koliko del, ki nastajajo v okviru slovenske zgodovinske produkcije, se prevaja v tuje jezike? Koliko je historiografska produkcija v slovenskem prostoru kompetitivna ali inovativna v okviru evropskega in globalnega historiografskega prostora?

V osemdesetih in devetdesetih letih so se na Slovenskem uveljavili pristopi, kot je zgodovina spolov, zgodovina vsakdana, ustna zgodovina itd. Pogosto predvsem kot delo posameznih zgodovinarjev, ki so metodološko uveljavljali te pristope na Slovenskem. Slovenska historiografija v tem smislu prispeva k transnacionalnemu zgodovinopisju predvsem z ustvarjanjem podobe slovenskega ali bivšega jugoslovanskega prostora in metodologije prilagaja kontekstu tega prostora. To včasih slišim od tujih kolegov – kot očitek slovenski historiografiji.

Toda to nas ne more čuditi, saj je npr. na nemškem portalu namenjenem zgodovinarjem prijavljenih več tisoč zgodovinarjev... na Slovenskem jih kontinuirano objavlja nekaj sto... in če po nizozemskem filozofu Franku Ankersmitu velja, da se danes s preteklostjo ukvarja več zgodovinarjev, kakor se jih je z njo ukvarjalo od Herodota do leta 1960 ter zato posledično nastaja problem komunikacije med ozkimi specializacijami na eni in hiperprodukcijo na drugi strani – to zagotovo ne velja za slovensko historiografsko produkcijo.⁷ Očitno se nam v Sloveniji ni treba bati ne prvega ne drugega.

Bolj problematično je, da po zgledu politike, tudi v historiografiji ostajamo v ideološkem spopadu za interpretacije ali revizije, ki so sočasno tudi aktualne teme slovenskih medijev; interpretacije in revizije torej, ki niso zastavljene kot vprašanja

⁷ Glej o tem: Oto Luthar, Breda Luthar, Trio za orkester, Resničnost, pripoved in pomen, Filozofski vestnik št. 1., Filozofski inštitut ZRC SAZU, Ljubljana 2007.

kakega »pluralizma diskurzov«, temveč so ideološko ali celo aktualno-politično ter ekskluzivistično pogojene.

Danes sicer v evropskem zgodovinopisju lahko slišimo o »prevrednotenju« zgodovinskega spomina ali npr. celo o relativnih možnostih zgodovinskega diskurza kot takega. Toda če naj zgodovinar opravlja funkcijo kolektivnega spomina, je zavezan precej »jasnim pravilom zgodovinopisja«. Ta niso niti poljubna niti slučajna in vsaka nova zgodovinska metodologija ali pogled »od zunaj« praviloma omogoča ustrezno refleksijo, ne da bi jih nujno razveljavljala. Relativizirati, rekonstruirati, preinterpretirati, revidirati itn. – to je zgodovinopisju imanentno – toda to ni mogoče brez pravil zgodovinske stroke... brez permanentnega dialoga s:

- preteklostjo prek zgodovinskih virov (z diferenciacijo starih in uporabo ter odkrivanjem novih virov);
- zgodovinarja s samim seboj prek racionalne argumentacije;
- in s publiko (s tem mislim na ožje definirano skupino znanstvenikov, zgodovinarjev, specialistov), pri čemer je zgodovinar ujetnik pozitivistično uporabljanih zgodovinskih virov.⁸

Pri tem zadnjem je slovenska historiografija hendikepirana prav zaradi majhnega števila zgodovinarjev in zgodovinarik ter zaradi posledične omejenosti prostora znotraj jezikovnega in nacionalnega okvira.

Danes smo na Slovenskem v obdobju, ko sicer lahko poslušamo o »reviziji«, o »ideološkem« zgodovinopisju, celo »tranzicijskem zgodovinopisju« itd. V tem kontekstu termin »revizija« ali pojem »tranzicijsko zgodovinopisje« uporabljajo včasih politiki, včasih novinarji, včasih celo mladi zgodovinarji.

Revizija – kot rečeno – ostaja imanentna zgodovinski znanosti, saj je stvar interpretacije in preinterpretacije – vendar pa to ne more biti takšna revizija, ki bi se izvajala po političnem naročilu in torej s ciljno selekcijo virov in interpretacij.

In kaj je v tem kontekstu posebna, tako rekoč dodana znanstvena vrednost Zgodovinskega časopisa? To je njegova distribucija vedno znova znanstveno, raziskovalno, metodološko aktualiziranih raziskav preteklosti slovenskega prostora. Kdorkoli bo iskal podatke o srednjeveški zgodovini tega prostora, o zgodovini druge svetovne vojne na slovenskih tleh, o zgodovini socialističnega samoupravljanja ali zgodovini manjšin med vojnama itn., ne bo mogel mimo objav Zgodovinskega časopisa oziroma ne mimo v njem objavljenih raziskav Boga Grafenauerja, Toneta Ferenc, Vasilija Melika, Milice Kacin Wohinz ali Jožeta Pirjevca, Petra Vodopivca ... da ne naštevam naprej. Morda bodo v vedno novih branjih ta dela podvržena večji ali manjši interpretativni reviziji zaradi časovne distance, vendar bodo hkrati ostala pomembne reference novih raziskav.

Interpretacije, razprave in polemike bodo torej tudi v bodoče zagotovo definirale vlogo Zgodovinskega časopisa kot osrednje slovenske revije za zgodovinopisje. Ob njem se je uveljavilo še nekaj zelo kvalitetnih zgodovinskih revij s specifičnim vsebinskim profilom in metodološkimi pristopi: mdr. v Kopru, Mariboru in Ljubljani ... toda vloga nekakšnega »razglednega mesta« po slovenski historiografiji, ki jo

⁸ Glej o tem: Ernst Hanisch, *Die Linguistische Wende*; v: Wolfgang Hardtwig in Hans-Ulrich Wehler, *Kulturgeschichte Heute*, Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen 1996, str. 221.

ima Zgodovinski časopis tudi kot prostor za posvet in polemiko, za opozorila ter merjenje pulza v historiografiji na Slovenskem – to vlogo si Zgodovinski časopis nenehno potrjuje. Uredništvu zato želim še naprej tako zastavljeno, učinkovito in uspešno delo.

Oto Luthar: Zgodovinski časopis in zgodovinopisje – prvih 45 let

V svojem prispevku se bom osredotočil na zgodovinopisje. Točneje, opozoril bom na vlogo in pomen Zgodovinskega časopisa za poznavanje aktualnih teoretskih in metodoloških vprašanj na eni in za samorefleksijo slovenskega zgodovinopisja na drugi strani. Pri tem že na samem začetku poudarjam, da je kljub dejstvu, da je do preoblikovanja zgodovinopisja pri Slovencih v slovensko zgodovinopisje prišlo že konec 19. stoletja, večino besedil o vlogi in pomenu historične interpretacije izšla prav v Zgodovinskem časopisu. Še več, ob redkih izjemah, ki jih predstavljajo predvsem besedila Milka Kosa (Slovenska histroiografija, Jugoslovenski istoriski časopis 1, 1935), Franceta Klopčiča (Kritično o slovenskem zgodovinopisju, DZS 1977), Frana Zwittera (Sociologija in zgodovina, Akademski založba 1938), Boga Grafenauerja (Struktura in tehnika zgodovinske vede. Uvod v zgodovino, Filozofska fakulteta 1960) oz. prispevki, ki so izšli v drugih revijah (npr. Zwitterova predstavitev Blochove razprave o francoski agrarni zgodovini v Geografskem vestniku leta 1933) ali njegove in Grafenauerjeve razprave in članki v Jugoslovenskem istoriskom časopisu, predvsem pa v Naših razgledih, je samo po objavah v Zgodovinskem časopisu mogoče rekonstruirati dinamiko historiografske samorefleksije v Sloveniji.

Poleg tega kaže opozoriti na to, da so zgodovinarke in zgodovinarji prav na straneh ZČ zvedeli kaj se je dogajalo na mednarodnih srečanjih zgodovinarjev, v prvi vrsti na svetovnih kongresih in to vse do sredine osemdesetih let. Torej vse do trenutka, ko je bila ta razprava sestavni del tradicionalnih zgodovinarskih mednarodnih kongresov in konferenc. Na začetku devetdesetih so začeli kolegice in kolegi iz ZDA, Velike Britanije, Francije, Španije, Južne Amerike organizirati posebne simpozije in konference na temo zgodovine in teorije zgodovinopisja. Prelom na tem področju predstavlja serija treh konferenc v Santiagu de Composteli («Historia a debate», kjer je bilo med približno dvesto referenti mogoče poslušati tudi avtoritete kot so Jacques Le Goff, Lawrence Stone, Pery Anderson, Chris Wickham, Paul Freedman, Peter Burke, Roger Charier, Bernard Lepetit, Giovanni Levi idr.). In vsi po vrsti so poskusili razložiti, kaj se je zgodilo z zgodovinopisjem po zatonu t.i. »annalovske šole« oz. annalovskega gibanja. A to je že druga tema, predvsem pa drugo obdobje.

Pred tem, torej vse do začetka osemdesetih let, se je, kot rečeno, tovrstna razprava odvijala v okviru svetovnih kongresov, od koder so (pretežno za ZČ) redno poročali zgodovinarji generacije, katere predstavniki so v osemdesetih tvorili hrbtenico razreda za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti

in umetnosti. Tukaj mislim predvsem na Grafenauerjevo in Zwittrovo poročanje o X. svetovnem kongresu za zgodovinske vede v Rimu leta 1955. Govorim o kongresu, ki je prinesel dokončno svetovno uveljavitev annalovske šole. Mimogrede, kolega sta si delo razdelila. Starejši Zwitter je pisal za ZČ (»X. svetovni kongres za zgodovinske vede v Rimu« – ZČ 9, 1955), Grafenauer pa za Naše razglede. Pri tem kaže mlajše kolegice in kolege opozoriti na to, da so bili Naši razgledi vse do devetdesetih let prejšnjega stoletja skoraj edini nestrokovni časopis v katerem je bilo mogoče predstaviti tovrstne teme tudi širši intelektualni javnosti. Prav tako najdemo v ZČ tudi poročilo o XI. kongresu zgodovinskih ved v Stockholmu, ki ga je obiskal Fran Zwitter, (»XI. mednarodni kongres zgodovinskih ved, Stockholm, 21.–28. avgust 1960«, ZČ 14, 1960). Petindvajset let kasneje srečamo v vlogi poročevalcev z največjega srečanja zgodovinarjev na svetu Vasilija Melika in Sergija Vilfana, ki sta leta 1985 poročala o svetovnem zgodovinskem kongresu v Stuttgartu (»16. mednarodni kongres zgodovinskih znanosti v Stuttgartu 25. 8–1. 9. 1985«, ZČ 39, 1985). Melik je pogosto komentiral tudi letna slovenska srečanja zgodovinarj in zgodovinarjev oz. si je od časa do časa drznil oblikovati tudi poglobljeno vsebinsko oceno tovrstnega srečevanja. Tu mislim predvsem na njegov članek »Dvajset zborovanj slovenskih zgodovinarjev« (ZČ 35, 1981).

Tudi sicer so bile obletnice precej priljubljena tema Zgodovinskega časopisa. Mislim seveda na okrogle jubileje zgodovinarjev, ki so praviloma izzvali precej resne vsebinske opredelitve dela slavljencev. Žal tu res lahko govorimi predvsem ali samo o slavljencih in ne tudi o slavljenkah ...

Zame daleč najbolj zanimivo branje predstavljajo prispevki s področja historiografske samorefleksije oz. članki o »sodobnem stanju« vede. V tej zvezi ne bom povedal nič novega, če omenim, da jih je največ napisal Bogo Grafenauer, začenši s člankom »Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času« (ZČ 1, 1947), pa do članka »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju« (ZČ 47, 1993). Vmes je pisal tudi o slovenski zgodovini v učbenikih (ZČ 2-3, 1948/49) in pome- nu posameznih zgodovinarjev za razvoj slovenskega zgodovinopisja. Še najbolj sistematično je obdelal Milka in Franca Kosa. Prvega v ZČ 6, 1952/53, drugega pa v ZČ 8, 1954. Sledil je pregled dela Frana Zwira ob njegovi šestdesetletnici (ZČ 19-20, 1965/66), dobro desetletje kasneje pa je pripravil daljšo razpravo ob 100. obletnici začetkov »slovenskega znanstvenega zgodovinopisja« (ZČ 35, 1981), ki jo je objavil eno leto po jubileju. Približno v istem času je kritično ocenil vse štiri izdaje Kardeljeve razprave o slovenskem nacionalnem vprašanju in podobno kot Melik komentiral jubilejno dvajseto zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Skupaj z Zwittrom sta tu in tam pisala tudi o kongresih »zgodovinarjev Jugoslavije«. Zwitter o tistem v Zagrebu leta 1958 (ZČ 14, 1960), Grafenauer o onem na Ohridu leta 1969 (ZČ 25, 1971).

Sicer pa sta o zborovanjih poročala tudi Modest Golia, tajnik društva slovenskih zgodovinarjev, (»Zborovanje in društveno življenje«, ZČ 1, 1947; »IV. zborovanje slovenskih zgodovinarjev«, ZČ 2-3, 1948/49), in Leopold Petauer, (»Sedmo zborovanje slovenskih zgodovinarjev ob desetletnici Osvobodilne fronte v Ljubljani od 3. do 5. maja 1951«, ZČ 5, 1951).

Ob Grafenauerju kaže omeniti še Frana Škerla in njegov prispevek »Zgodovinarji v novi dobi« (ZČ 1, 1947), Milka Kosa in njegovo razpravo »O nekaterih nalogah slovenskega zgodovinarstva« (gre za skrajšan in prirejen referat na petem zborovanju slovenskih zgodovinarjev 8. oktobra 1948 v Solkanu pri Gorici; ZČ 2-3, 1948/49) ter Frana Zwitterja in njegov razmislek o gospodarski zgodovini (»Problemi za diskusijo. Gospodarska zgodovina kot znanost«, ZČ 8, 1954).

Ob naštetih ne smemo pozabiti tudi tistih, ki so si drznili tematizirati vpliv ali odsotnost vpliva marksizma v slovenskem zgodovinarstvu. Tu mislim predvsem na Franceta Klopčiča in njegove »Zapiske proti abstraktni podobi naše zgodovine« (ZČ 19-20, 1965/66) in premislek o »nekaterih hibah našega zgodovinarstva« (ZČ 22, 1968). Nadalje mislim na Gojka Staniča in njegova vprašanja »zgodovinske periodizacije z vidika družbene vloge zveze komunistov Jugoslavije v razdobju 1945–1976« (ZČ 31, 1977). In končno mislim tudi na Janka Pleterskega in njegovo razglabljanje o »zgodovinski misli slovenskih marksistov v času Speransove knjige« (ZČ 33, 1979).

Od sedemdesetih let naprej je to razpravo tu in tam poživila naslednja generacija avtorjev; npr. Peter Vodopivec, ki je pisal o Adamu Schaffu oz. njegovem razmišljanju o razmerju med zgodovino in resnico (»Adam Schaff: Geschichte und Wahrheit«, ZČ 26, 1972), ali Janko Prunk, ki je skušal zapopasti pojem socialna zgodovina, (»Wolfgang Abendroth: Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung«, ZČ 24, 1970).

Konec osemdesetih so se začeli oglašati zgodovinarji današnje srednje generacije. V tem času se srečamo s kasnejšim zagovornikom Burkhardovskega koncepta kulturne zgodovine, navdušenci nad zgodovino vsakdanjega življenja (Igor Grdina, »Georges Duby: Vitez, žena, sveštenik«, ZČ 43, 1989; isti, »Georges Duby: Vreme katedral«, prav tam; Dušan Kos, »Georges Duby: Trije redi ali imaginarij fevdalizma«, ZČ 40, 1986) in avtorjem, ki je med prvimi sistematično analiziral avtohtonistične teorije pri Slovencih (»Avtohtonistične in podbne teorije pri Slovencih in na Slovenskem«, v Andreas Moritsch (izd.), Karantanien Ostarrichi, Mohorjeva 1997). Sicer pa je začetek razprave o zgodovinarstvu v samostojni Sloveniji zaznamovala zanimiva polemika med Vaskom Simonitijem (»O slovenskem zgodovinarstvu 1945-1990 ali kako je na zgodovinarstvo vplivalo staranje oblasti«, ZČ 46, 1992) in Bogom Grafenauerjem (»Ob pisanju o slovenskem zgodovinarstvu«, ZČ 47, 1993), avtor pričujočega zapisa pa je poročal o mednarodnem seminarju o kvalitativni in kvantitativnih metodah v Salzburgu (»Nove metode v zgodovinarstvu ali po sol na Solnograško«, ZČ 43, 1989).

Zanimivo, da najpomembnejši poskus tematizacije te vrste v osemdesetih, Vodopivčev članek »Poskus opredelitve razvoja slovenskega zgodovinarstva ...« ni izšel v ZČ, kar napeljuje na misel, da se historiografska samorefleksija preselila v druge časopise. V prid tej domnevi govorijo objave v Problemih in Novi reviji.

Glede na povedano lahko za konec te kratke historiografske skice sklenem:

- da brez Zgodovinskega časopisa resen razmislek o zgodovinarstvu sploh ne bi bil mogoč;

- da je bil razmislek o vlogi historične reprezentacije sestavni del uredniške politike in končno;
- da se je historiografska samorefleksija v Sloveniji v osemdesetih letih preselila v druge časopise in sicer predvsem v Časopis za novejšo zgodovino, Annales in že omenjene Probleme ter v Novo revijo, v devetdesetih letih pa najdemo nekaj prispevkov na to temo tudi v Filozofskem vestniku.

Mateja Ratej: O možnih dilemah prihodnjega zgodovinopisja

Znanstveno-raziskovalni center SAZU ima v Mariboru svojo Raziskovalno postajo in Maribor so pred letom dni v okviru Evropske prestolnice kulture obiskali nekateri Nobelovi nagrajenci. Na odmevnem srečanju, že kar spektaklu govorcev, naj bi govorili o prihodnjem svetu. Pomislila sem, da dogodki, ki bodo bistveno spremenili prihodnje realnosti, ne morejo biti plod bolj ali manj spektakularnih srečanj o tem, kaj bi bilo potrebno storiti za boljši jutri. Kot zgodovinarko me je zbodla zlasti ideja tam prisotne klimatologinje Lučke Kajfež Bogataj, ki je bila v časopisu citirana takole: »V šolskih učnih načrtih imajo učenci zgodovino. V nobeni šoli ne učimo o prihodnosti. Mar ni to tisto, kar naj bi jih naučili?«

Izjava se morda sliši všečno, vendar je precej nesmiselna. Zanamskih generacij o prihodnosti pač ne moremo učiti, ker prihodnosti nihče od nas ne pozna. Nova paradigma razumevanja sedanjosti v teh krajih ne more temeljiti na futurologiji tudi zato, ker zahodna misel od razsvetljenstva naprej prisega na razum in prerokovanje prihodnosti ni v njeni domeni. Lahko si torej zgolj domišljamo, da otroke učimo ne o prihodnosti, temveč za prihodnost. Kolikor razumem izobraževalni sistem, to v osnovi tudi misli, da počne. V ta kontekst pa nujno sodi preteklost, saj so naše predstave o sedanjosti in prihodnosti odvisne od umskih nanosov preteklih generacij, ki ne da bi se zavedali sooblikujejo naša ravnanja, odločitve, stališča ipd. Odnos med našim dojemanjem preteklosti, sedanjosti in prihodnosti je potemtakem neločljiv in le v tem smislu lahko razumemo tudi reklo, da je zgodovina učiteljica življenja.

Glede na obetajoč vrtinec družbenih sprememb, v katerem smo se bržkone že znašli, si bom danes na tem mestu dovolila razmišljati ne o tem, kakšen bo svet v prihodnosti, temveč o nekaterih možnih dilemah zgodovinopisja v naslednjih desetletjih 21. stoletja. Razmislek je nastal že pred časom, vendar doslej nisem imela priložnosti deliti ga s kolegi.

Z moderatorjem današnje okrogle mize, odličnim slovenskim zgodovinarjem Petrom Štihom, sva se pred nekaj leti sporekla, ker sem ga prostodušno povprašala po podatku iz slovenske zgodovine, za katerega je menil, da bi ga morala kot izučena pripadnica stroke stresti iz rokava. Užaljeno sem vztrajala pri svojem, da sposobnost zaporednega nizanja podatkov, ki imajo status zgodovinskih dejstev, še ne naredi zgodovinarja, kaj šele dobrega ali izjemnega. S cehovskim tovarišem naju loči

generacija, družji pa dovolj podoben pogled na zgodovino, da sva kmalu sestopila s frontnih položajev. A je pripetljaj vseeno potegnil za seboj obilico razmisleka o tem, kakšno zgodovino bodo pisale skupnosti 21. stoletja.

Bo njihov pogled nezainteresiran za preteklost in prihodnost kot je bil pogled antike, bo veder in optimističen, kakršnega je rodila renesansa, ali bodo rodovi šele dobro začetega stoletja zgodovino nemara podobno kot razsvetljenski pisci povezovali z imperativom napredka? Evropski pisci preteklega stoletja so po dveh svetovnih vojnah prenehali govoriti o napredku in namesto njega vse pogosteje o zatonu Zahoda. Pomenljiva je bila opazka sočasnega angleškega zgodovinarja E. H. Carra, da so preroki zatona praviloma izhajali iz tistih delov sveta, ki so bili nekaj preteklih generacij gonilni konji svetovne civilizacije.

Edino kar lahko z gotovostjo trdimo je, da bo tudi 21. stoletje svojo realnost ustvarjalo z bistveno drugačnim pogledom na lastno preteklost in prihodnost ter ga slejkoprej ne bo moč primerjati z nobenim od naštetih. In več kot jasno je, da si bodo generacije prihodnjih desetletij v zvezi s preteklostjo zastavljale povsem drugačna vprašanja, kot so si jih zastavljale tiste, osebno in socialno oblikovane v 20. stoletju, in katerih pogled ob koncu prve dekade še zmeraj prevladuje. Tehnološki napredek in spremembe, ki jih le-ta prinaša, praviloma spodbujajo k poglobljenim premislekom o prihodnosti, zato ni nenavaden dvom, ali bodo zgodovinarji novega stoletja, ki jim že v zibki enakomerno utripa elektronska varuška in so pri treh letih praviloma večji enostavne uporabe računalnika in mobilnega telefona, sposobni posvečati zbiranju in branju arhivskih dokumentov tako veliko pozornost kot predhodniki.

Povedano ni moralistična, žugajoča napoved kulturnega propada. Zgodovinarjeva interpretacija se prične domala v trenutku, ko vzame v roke dokument. Iz arhivskega dokumenta je sposoben odčitati samo resnice iz registra realnosti, katere del je kot član svoje skupnosti, medtem ko lahko samo približno zaznava obrise imaginarijev preteklih rodov, tistih, katerih resnico domnevno išče. Tako bodo svojo zgodovinsko resnico brez težav iskale in našle tudi prihodnje generacije ne glede na to, kakšen status bodo podeljevale arhivskim dokumentom.

Vendarle pa je upati, da izključujoče interpretacije preteklosti v prihodnosti ne bodo več deležne osrednjih mest v vsakokratnem političnem diskurzu. Tudi zaradi specifičnega pomena, ki ga imajo informacije v globalni informacijski in potrošniški družbi – tako dostopni, obenem pa tako malo vredni in tako zelo izrabljeni niso bili podatki še nikoli. To bo v daljšem časovnem obdobju bistveno določalo javne diskurze, katerih del je tudi diskurz o zgodovini.

Z nekaj izzivalne spekulacije lahko predvidevam, da bo svojstven pogled zgodovinarjev na lasten poklic in na svet sploh v prihodnosti bolj kot v času po drugi svetovni vojni oblikoval njihov eksistencialni položaj. Z artikuliranjem fenomena prekernosti v sferi političnega je tudi med mlajšimi zgodovinarji zmeraj več tistih, ki govorijo o svojem mučnem prebijanju med etablirane intelektualne elite. Ni slučaj, da se z vprašanjem golega preživetja ob raziskovanju intenzivno ukvarjajo zlasti tisti, ki svojega poslanstva niso prepoznali v togi hierarhični shemi Akademije. Morebiten bolj množičen premik položaja zgodovinarjev k družbeni

margini v prihodnje bi gotovo senzibiliziral njihova raziskovalna zanimanja za povsem druge nianse kot so intrigrirale nedavno znanstveno elito, varno finančno preskrbljeno in socialno nagrajeno. Dolgoročno bi spremenjeno intimno (samo) razumevanje ustvarjalcev zgodovine bistveno vplivalo na identiteto skupnosti, katere del so in o kateri pišejo. To bi utegnilo biti nepredstavljivo zanimivo. Pri tem naj dodam še svoje prepričanje, da bodo prihodnji intelektualni preboji na področju humanistike samo še izjemoma nastajali znotraj institucij – vsaj dokler bodo te sužnje sprevrženega projektnega načina dela.

Nenazadnje bi rada verjela, četudi za to nimam spodbudnih razlogov, da bo zgodovina 21. stoletja bolj kot katerakoli prejšnjih ženska zgodovina. Čeprav imajo zgodovinarke že dolgo formalne možnosti za profesionalno uveljavitev, se jih v primerjavi z moškimi kolegi uveljavi sila malo. Simbolnih (a neprebojnih) ločnic na moški in ženski svet je še zmeraj na pretek in se pričnejo trdo risati takoj po rojstvu, ko, denimo, moji hčeri kljub deklinškima obrazoma celo vrstniki zamenjujejo za fanta zaradi navidez brezpomembnega kulturnega neskladja – nista oblečeni v deklinška oblačila roza barve.

Ko sem pred leti študirala zgodovino na tedanji mariborski Pedagoški fakulteti, se je tamkajšnji ugledni profesor držal za glavo spričo feminizacije študijske smeri. A je bil njegov strah neutemeljen: večina zgodovinarok pač ostane med osnovno- in srednješolskimi učiteljicami, ki imajo v opisu del in nalog zgolj negovanje in ohranjanje zgodovinskega spomina skupnosti, ne pa tudi njegovega (so)kreiranja. Drugače je z oddelki za zgodovino po slovenskih univerzah in ti, brez skrbi, še zmeraj dajejo vtis, da so skrivne moške lože. Pričakovati je, da bodo ženske prihodnjih generacij uspešnejše pri prodiranju med intelektualne elite ter bodo ob tem znale (politično) obraniti svoj ženski obraz in izraz. Bržkone je šele tedaj iskreno upati, da bodo politični dogodki in vojaška zgodovina izgubili vlogo osrednjih označevalcev, po katerih prihodnje generacije Slovencev vrednotijo svojo preteklost in na podlagi katerih krojijo svojo pozitivno (nacionalno) samopodobo.

Danes govorimo o povojnem slovenskem zgodovinoisju, tj. o času, ki ga v javnem govoru pogosto opredeljuje izraz »polpretekla slovenska zgodovina«. Rada bi zavrnila nesmiselno sintagmo: polpreteklost ne obstaja! Percepcija časa pri ljudeh resda ni univerzalna reč, a kultura, ki ji pripadamo in na kateri je zgrajen naša percepcija sveta, pozna zgolj tri čase: preteklega, sedanjega in prihodnjega. Iznajdba »polpreteklosti« in samoumevnost rabe pojma v javnem govoru na Slovenskem govori o tem, da je peščica akterjev iz »*polpreteklosti*« še živa, a predvsem govori o tem, da se tej nedavni preteklosti v polju političnega ni pripravljen odreči nihče – ne tisti, ki jo kritizirajo in kriminalizirajo, ne oni, ki jo idealizirajo.

Seveda se oklepajoča vez z nedavno (a enkrat za vselej minulo) preteklostjo, nanaša na čas po drugi svetovni vojni, ki ga je na Slovenskem zaznamovala državljanska vojna v štiridesetih letih prejšnjega stoletja. »Polpreteklost« ostaja živa, ker javni govor za raznovrstne politične reakcije, porojene iz vsakodnevnih organizacij skupnega življenja, mrzlično in za vsako ceno išče primerjave, argumente, ipd. v slovenski nacionalni preteklosti druge polovice 20. stoletja. Ni skrivnost, da je nacionalno samozavedanje pri Slovencih izrazito osredotočeno

na lasten zgodovinski habitus in je zato zgodovinski diskurz vseprisoten v polju političnega (kot javnega). Marta Verginella je prepričana, da je tesen preplet med politiko in zgodovinopisjem specifika slovenskega prostora.

Lahko slovensko zgodovinopisje oz. Zgodovinski časopis kot njegov najžlahtnejši glasnik in najprepričljivejše zrcalo pripomore k preseganju tega vzorca z odpiranjem drugačnih pogledov na preteklost? Za začetek morda tako, da se v skladu s povsem samosvojim 21. stoletjem, ki nam nezadržno raste pred očmi, slovenski zgodovinarji prenehamo samorazumevati kot povojni zgodovinarji, za opis trenutnega položaja svoje znanstvene vede pa poiščemo ustreznejšo sintagmo od anahronistične *povojno slovensko zgodovinopisje*.

Problemi in diskusija

Slovenski zgodovinski atlas še vedno buri duhove

V prejšnji številki Zgodovinskega časopisa je Boris Golec objavil kritiko na prikaz novejše zgodovine v Slovenskem zgodovinskem atlasu.¹ Kot soavtor atlasa se je priključil tistim, ki se ne strinjajo s tem, kako je v atlasu predstavljeno 20. stoletje. Povod za njegovo pisanje je očitno bila polemika, ki se je odvijala na straneh Kronike s kritiko Simona Purgerja² in mojim odgovorom nanjo,³ vsebinsko pa Golčeva stališča le obnavljajo kritike na račun Slovenskega zgodovinskega atlasa, ki so se začele po izidu knjige vrstiti v delu slovenskega časopisja (Družina, Reporter, Demokracija, Slovenski čas, Pogledi) in na katere sem že pred dvema letoma odgovoril v Pogledih.⁴

Ker torej prispevek Borisa Golca ne prinaša novosti, obsežno odgovarjanje niti ni potrebno, saj bi šlo le za (brezplodno) obnavljanje že zapisanega. Uvodnega obsežnega pojasnjevanja, zakaj se je odločil za kritiziranje dela, katerega soavtor je, seveda nima smisla komentirati. Prav tako dolgočasno je ponavljati, da so bile dolžine pisnih prispevkov striktno omejene, kar Golec prav dobro ve. Zato se lahko zgolj vnovič vprašam, kako naj bi na dve do tri strani besedila v atlasu spravili še vse tisto, kar Golec pogrša in je to na približno štirih straneh opisal v Zgodovinskem časopisu; da stran v Zgodovinskem časopisu »prenese« veliko več besedila kot stran v Slovenskem zgodovinskem atlasu, je menda odveč dodajati. Preveč prostora bi potreboval tudi za pojasnjevanje, zakaj sem se v svojem delu odločil za navedbo nekega podatka, kakšnega drugega pa nisem omenil. Podobne očitke je možno vselej stresati na katerokoli delo in bi jih lahko pri Slovenskem zgodovinskem atlasu naslovili tudi na besedila k drugim poglavjem. Ker pa (vsaj upam) ne živimo v času, ko bi kogarkoli klicali na odgovornost za zapisane besede,

¹ Boris Golec, K prikazu novejše zgodovine v *Slovenskem zgodovinskem atlasu* (Ljubljana, Nova revija, 2011). *Zgodovinski časopis*, 67, 2013, št. 1/2, str. 230–238.

² Simon Purger, Slovenski zgodovinski atlas (avtorji France M. Dolinar et al.). Ljubljana : Nova revija, 2011. *Kronika : časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 60, 2012, št. 1, str. 176–179.

³ Aleš Gabrič, Odgovor na recenzijo Simona Purgerja. *Kronika*, 60, 2012, št. 2, str. 313–316.

⁴ Aleš Gabrič, Zakaj ne bom pisal odgovorov in zakaj jih morda niso pisali drugi pozvani zgodovinarji. *Pogledi*, 2, št. 22, 9. 11. 2011, str. 20–21.

avtorju pač ostane toliko svobode, da poudarke izbira po svojem premisleku. Ob tem si ne lastim pravice, da bi svoje stališče prodajal kot edino in neizpodbitno resnico; zato pa naj mi kritiki ne zamerijo, če tudi njihovih stališč ne priznavam za edino in dokončno resnico, pa naj so oni vanjo še tako močno prepričani.

Med pripombami, kaj bi moralo v zadnjem delu Slovenskega zgodovinskega atlasa še biti navedeno, naj se zaustavim zgolj pri Golčevem zapisu, da naj bi v atlasu manjkal Kozlerjev Zemljevid slovenskih dežel. Menil je, da ga bo našel na začetku obdobja, za katerega sem bil zadolžen. Golec sicer navaja, da »smo se o njegovi objavi nekajkrat pogovarjali kot o dogovorjeni stvari«, s čimer pa se ne morem strinjati. Ker imam v računalniku še nekatere sezname zemljevidov, ki naj bi jih uvrstili v atlas, sem malce pobrskal po dokumentih. Med temi sem našel seznam »Zemljevidi za atlas za 19. in 20. stoletje«, datiran z 11. februarjem 2005. Na začetku poglavja ni naveden Kozlerjev zemljevid, kot trdi Golec, temveč zemljevid narodnostne strukture slovenskega ozemlja po Karlu Czoernigu. Ta je bil najprej tudi izrisan kot uvod v »moj« del atlasa. Ker pa je imel istega na seznamu tudi kolega Golec, smo se nato dogovorili, da ostane na koncu njegovega dela atlasa. Da pa bi zelo podoben zemljevid, kar bi Kozlerjev zemljevid nedvomno bil, uvrščali v atlas dvakrat, bi bilo precej nesmiselno. Zato Kozlerja ne najdem v nobenih zabeležkah, tudi ne na predlogu postavitve zemljevidov, ki nam jih je pošiljala kartografinja in je zelo podoben tistemu, kar je dejansko natisnjeno. Zakaj je torej Golec prepričan, da naj bi bil objavljen še zemljevid na osnovi Kozlerjeve predloge, mi ni znano.

Res je, da smo imeli avtorji dodatne predloge tudi na druge dele atlasa in bili pri tem različno uspešni. Sam sem npr. ob pregledu predlogov soavtorjev menil, da naj se prikaz kulturne dejavnosti ne bi začel sistematično šele v »mojih« poglavjih, temveč naj bi se v sorodnih oblikah pojavil že prej. Tako je bil npr. šele naknadno dodan zemljevid Kulturni razvoj pred l. 1848 (na str. 137), ki sva ga sestavila skupaj s kolego Golcem, ni pa bil upoštevan moj predlog, da bi dodali še zemljevid, ki bi prikazal začetno obdobje organiziranega šolstva v času delovanja jezuitskega reda.

Največ prostora je v Golčevi kritiki namenjeno očitku, da v uvodnem poglavju ni zapisana beseda revolucija. O tem, kaj naj bi pojem komunistične revolucije natančno pomenil, so mnenja zelo deljena. Se hoče z njim poudariti nedemokratičen prevzem oblasti, radikalno zamenjavo družbenega sistema, ki je sledila, ali nasilje, ki je spremljalo te procese? Vse te značilnosti iz dogajanja prelomnih let so v atlasu opisane in deležne potrebnih poudarkov. Če pri razpravljanju o tistem političnem polu, ki je na Slovenskem iz 2. svetovne vojne izšel kot zmagovalec, raje uporabljam oznake odporniško ali osvobodilno gibanje, je to preprosto posledica dejstva, da je bila težnja po osvoboditvi izpod okupatorja tisti skupni imenovalec, ki je povezoval politično zelo različno opredeljene ljudi v enotno fronto. Vanjo jih ni povezala želja po prevzemu oblasti ali po revoluciji, politične revolucionarje pa bi lahko našli tudi v nasprotnem političnem bloku. Če kritik torej pogaša besedo revolucija, to nikakor ne pomeni, da predstavlja prikaz medvojnega dogajanja na Slovenskem poskus zanikanja revolucionarnih ciljev in prevzema oblasti s strani komunistov, kot bi rad prikazal v svoji oceni. Če bi uporabili enako logiko, bi lahko kritikom,

ki v vojnem dogajanju vidijo zgolj komunistično revolucijo, očitali, da zanikujejo, da se je na Slovenskem odvijal osvobodilni boj. Pa bi bil tak očitek na mestu?

Iz opisa dogajanja med vojno in neposredno po njej je prišel Golec, po mojem mnenju, do prav absurdnega občutka, da skušam »opravičiti nedemokratičen prihod partije na oblast«. V dokazovanju se je osredotočil le na zapis o Ljudski fronti (s str. 165 atlasa), ki jo je iztrgal iz konteksta. Očitno se tudi pri pojmovanju tega, kaj je demokratično, vsaj malce razhajava. V drugih zapisih (na str. 164-165), pred in po tistem, ki ga je Golec iztrgal iz konteksta, se lahko bralec sreča z omembo povojnih pobojev, nespoštovanja obljub, ki jih je Tito dal zaveznikom, partijskim nadzorom nad vojsko in tajno policijo, zgledovanjem po boljševiskih izkušnjah prve komunistične države Sovjetske zveze, onemogočanjem delovanja opozicije in prepovedjo izhajanja njenih glasil. Vsega tega sam ne ocenjujem kot spoštovanje demokratičnih načel, ne odrekam pa posameznikom pravice, da v tem vidijo zamaskirano opravičevanje demokratičnega prihoda na oblast.

Zaradi »nepravilnosti« prikaza 20. stoletja se je Golec pridružil zaskrbljenosti, ki jo je izrazil že Simon Purger, da bi lahko bil Slovenski zgodovinski atlas problematičen za uporabo v šolskih klopeh, saj da ne odraža tistega, kar naj bi mladim ponudil. Če dejansko kaj diši po nekih drugih časih (kar sta mi očitala oba kritika), je to ravno (cenzorski) pristop, ko začne nekdo v imenu namišljene edine resnice ocenjevati, kaj je in kaj ni primerno za ukaželjno mladino. Kritike lahko potolažim s spoznanji, do katerih sem kot predsednik maturitetne komisije za zgodovino prišel med pogovori s srednješolskimi profesorji. Številni med njimi atlas z veseljem uporabljajo in v njem ne vidijo nič takega, da bi ga morali uvrstiti v kategorijo »moralno politično oporečne« literature.

Kolega Golca je zbudilo tudi to, da sem se ob neki omembi Simona Purgerja malce nasmehnil. Lahko mu zagotovim, da ni šlo za nikakršno posmehovanje na račun sogovornika, saj ljudje pač različno reagiramo na zapisano ali povedano. Nekateri lahko z drugače mislečimi še vedno normalno sobivamo in komuniciramo, drugi pa ob naključnem srečanju z drugače mislečimi prečkajo ulico in pogled usmerijo v tla ali v nasprotno smer, da se jim le ne bi bilo treba soočiti z njim neljubo osebo. Nekateri znanstveno zgodovinopisje štejejo kot nekaj nadvse resnega, nekateri pa v nasprotju s tem menimo, da hudomušnosti in šaljive anekdote v zgodovinopisju niso moteč dejavnik. Tovrstni pristop je enim všeč, drugim ne. V anketi o delu predavateljev v študijskem letu 2009/2010 je npr. študent na moj rovaš v kategoriji, kaj očita izvajalcu predmeta, zapisal: »Zmotil me je nekoliko posmehljiv odnos do oblasti, pa najsi bo to Cerkev, komunistična partija ali habsburški monarhi.« Čeprav je bilo to zapisano v kategoriji negativnih kritik, sem jo vzel kot pohvalo, kompliment; enako so zapis ocenjevali tudi prijatelji, ki sem jim prebral to oceno svojega predavateljskega dela. Kar je zmotilo enega izmed slušateljev, je bilo pri drugem zapisano med pohvalami, saj se v istem dokumentu nahaja tudi sledeče mnenje: »Zgodovino profesor zna narediti 'poslušljivo' z različnimi primeri ter s svojim specifičnim načinom predavanja (humoren, na čase ironičen).«⁵

⁵ Rezultati univerzitetne študentske ankete (poslala Fakulteta za družbene vede, 19. 5. 2010). Hrani avtor.

V prvi zapisani kritiki na moj račun (čeprav je študent izpostavil »posmehljiv odnos do oblasti«) se po mojem mnenju skriva tudi del problema, ki ga načenjajo »polemike« okoli Slovenskega zgodovinskega atlasa. Odpira namreč vprašanje, ali moramo vse dejavnike, ki so ustvarjali našo preteklost, ocenjevati z enakimi merili. Kljub nestrinjanju z mojim pristopom je študentski kritik menil, da sem do vseh enako »posmehljiv«. Sam pa v kritikah na račun Slovenskega zgodovinskega atlasa pogrešam ravno to – enak pristop da vseh strani. Zakaj neka vprašanja in neko problematiko pogrešamo le pri ocenjevanju nekih dogodkov, oseb ali skupin, ne pa pri vseh? Menim celo, da se s kritiki ne razlikujem toliko v ocenjevanju vloge komunistov, pri ocenjevanju njihovega (nedemokratskega) prihoda na oblast in pri obsodbi njihovih zločinskih dejanj. Pri večini teh stvari smo si bliže, kot bi kritiki očitno radi dokazali. Bistvena razlika v ocenjevanju dogajanja na Slovenskem sredi 20. stoletja med kritiki in mojimi pogledi (in pogledi tistih, ki delijo sorodna stališča) je ocenjevanje nasprotnega političnega pola. Če je bil en, tj. komunistični, izrazito nedemokratski, to še ne pomeni avtomatsko, da so bili njihovi nasprotniki demokratično usmerjeni. Če so se slovenski komunisti zgledovali po Sovjetski zvezi, to njihovih slovenskih političnih nasprotnikov še ne naredi prozahodno ali proangleško usmerjenih politikov, saj je Bojan Godeša v svoji zadnji knjigi *Čas odločitev*⁶ (ki je po izidu nase prevzela težo napadov, prej usmerjenih na prikaz 20. stoletja v Slovenskem zgodovinskem atlasu) prepričljivo dokazal, da se je del slovenske politike že pred aprilom 1941 oziral predvsem proti silam osi. Če hočemo torej enega od nasprotnikov prikazati v kar se da črni podobi, to še ne pomeni, da je njegov nasprotnik snežno bel.

Boris Golec je v kritiki izrazil upanje, da v mojem odzivu na zapis Simona Purgerja v Kroniki svojega kritika nisem hotel žaliti in podcenjevati. To upanje mu lahko zgolj potrdim. Menim, da nimamo samo zgodovinarji pravice ali celo monopola pisati o preteklosti in da lahko vsak javno izraža svoj pogled na preteklost. A hkrati ob tem menim, da morajo vsi, ki zagovarjajo svoje stališče v znanstveni literaturi, le-tega tudi argumentirati po metodologiji, ki jo naša stroka prepoznava kot ustrezno. Če pa nekdo navaja neko stališče, ki ga ne skuša ustrezno podkrepiti z dokazi, temveč njegovo nasprotovanje določenim tezam izhaja zgolj iz njegovega osebne prepričanja, je to dokaj klavrno izhodišče za polemiko. Sklicevati se zgolj na etična stališča (kakršnakoli so že), je pač premalo.

Golec sicer na koncu trdi, da etike zgodovinarji »nikakor ne bi smeli zanemariti«. Tudi pri tem se lahko strinja, težava pa nastane, če hoče nekdo z etičnimi izhodišči diktirati ugotovitve zgodovinopisja kot stroke. Ker nočem nikomur predpisovati svoje etike, ne ravno »iz bojzani pred sesutjem lastnih samoindentifikacijskih predstav«, kot namiguje Golec, se bom ob koncu svojega odgovora pri tem problemu skliceval na avtorja, ki me je prepričal s svojimi analizami soodvisnosti filozofije, zgodovinopisja, politike in vrednostnih sistemov. Aviezer Tucker je v prispevku v zborniku o historiografskem revizionizmu v srednji Evropi po padcu

⁶ Bojan Godeša. *Čas odločitev : katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2011.

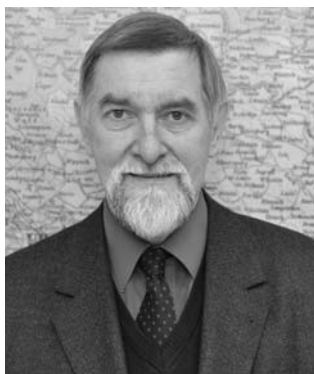
železne zavese ocenil, da za znanstveno zgodovinopisje vrednosti sistem sicer ni nepomemben, je pa v oblikovanju zaključkov vsekakor podrejen zbranemu dokaznemu gradivu. Tucker je potegnil ločnico med zgodovinopisjem, ki do novih ugotovitev prihaja na temelju zbranih dokazov, logičnem sklepanju in upoštevanju novih spoznanj, ter med zgodovinopisjem, ki ne temelji na metodologiji znanstvenega dela, temveč izhaja iz pričakovanega učinka na ciljno bralstvo. Prvega je Tucker imenoval znanstveno zgodovinopisje, mu pripisal iskanje najboljše možne razlage, ki ne stremi k zagovarjanju absolutne resnice, namenjeno pa je širšemu krogu heterogene publike. Za drugo pot pa Tucker pravi, da izhaja iz »terapevtskih vrednosti« (therapeutic values), da je njeno izhodišče zagovarjanje nekega vrednostnega sistema, dejstva pa so pri tem drugotnega značaja in jih je treba včasih celo zanikati ali prikrojiti, za tovrstno zgodovinopisje pa je značilno tudi, da ga sprejemajo ožje homogene skupine. Tucker je tovrstni pristop označil s posrečenim izrazom *terapevtska historiografija* (therapeutic historiography).⁷ V slovenskem zgodovinopisju se lahko srečujemo z enim in drugim pristopom.

Aleš Gabrič

⁷ Aviezer Tucker, *Historiographic Revision and Revisionism : The Evidential Difference. Past in the Making : Historical Revisionism in Central Europe after 1989* (edited by Michal Kopeček). Budapest, New York : Central European University Press, 2008, str. 1-15.

Jubileji

Prof. dr. Walter Lukan – sedemdesetletnik

Med koroškimi Slovenci se jih je po drugi svetovni vojni kar nekaj odločilo za študij zgodovine in ni jih malo, ki so naredili uspešno znanstveno raziskovalno in univerzitetno kariero. Andreas Moritsch, Avgustin Malle, Marija Wakounig, če omenim le nekatere, v Avstriji, Feliks J. Bister in Walter Lukan pa tudi v Sloveniji. Walter Lukan, ki je letos dopolnil sedemdeset let, je redni profesor Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Jubilant se je rodil 18. marca 1943 v Beljaku kot prvi od šestih otrok. Do mature je bival v domači hiši pri starših v Zgornjih Jezercih. Po osnovni in glavni šoli v Dvoru in Vrbi se je v šolskem letu 1957/58 vpisal na učiteljskišče v Celovcu in se z zrelostnim izpitom junija 1964 usposobil za osnovnošolskega učitelja na dvojezičnih šolah na Koroškem. Poučeval je le eno šolsko leto v Kazazah in Ločah, kajti že jeseni 1965 je na Dunaju začel študirati zgodovino in germanistiko in se z družino, ki jo je tedaj ustvaril, preselil na Dunaj, kjer je še danes. Čeprav še ni imel doktorata, se je 1971 zaposlil na ministrstvu za znanost, in sicer je dobil delovno mesto vodje biblioteke in dokumentacije na Avstrijskem inštitutu za vzhodno in jugovzhodno Evropo. To delo je opravljal vse do leta 1990. Vzporedno se je začel ukvarjati z znanstvenim delom, in sicer s tematiko, ki se ji posveča še danes. Pripravljati je začel doktorat o Janezu E. Kreku, ki ga je zagovarjal 10. julija 1984 na Humanistični fakulteti dunajske univerze, ki pa do danes žal še ni izšel v tiskani obliki. Druga področja zanimanja Walterja Lukana so bila že tedaj delovanje Jerneja Kopitarja, slovensko-avstrijske kulturne povezave, politični katolicizem, nacionalni stereotipi, vprašanja prve svetovne vojne ter zgodovina razglednic. Iz te problematike je doslej imel 41 referatov na mednarodnih simpozijih in 19 vabljenih predavanj na univerzah in drugih znanstvenih ustanovah.

Leta 1981 je postal glavni urednik inštitutove revije *Österreichische Osthefte*, ki je bila v svetovnem merilu ena od osrednjih znanstvenih revij na področju raziskovanja vzhodne in jugovzhodne Evrope in ki je 2006 po velikih političnih in družbenih spremembah v vzhodni in jugovzhodni Evropi ugasnila skupaj z velikim

upadom – predvsem političnega – zanimanja za to področje. Med letoma 1982 in 1996 je vodil projekt avstrijskega ministrstva za znanost Erfassung und Bearbeitung des österreichischen Schrifttums ter bil član avstrijskega uredništva v pariški École des Hautes Études en Sciences Sociales za evropsko bibliografijo slovanskih in vzhodnoevropskih študij; v letih 1990–1997 pa je sodeloval pri vodenju Datenbank und Handbuch der Internationalen Ost- und Südosteuropaforschung.

Konec leta 1985 je vstopil v javnopravno delovno razmerje pri uradu avstrijskega zveznega kanclerja in njegovi znanstveni službi ter 1988 napredoval v višjega svetnika.

Lukanova univerzitetna kariera se je začela 1991, ko je postal zunanji univerzitetni učitelj za novejšo zgodovino na Humanistični fakulteti Univerze na Dunaju ter imel predavanja, seminarje in proseminarje iz zgodovine jugovzhodne Evrope. To delo je opravljal do leta 2000. Že v zimskem semestru 1995/96 je bil gostujoči profesor tudi na Filozofski fakulteti v Ljubljani, na njenem Oddelku za zgodovino, po nostrifikaciji njegovega dunajskega doktorata pa je bil 2. julija 1997 izvoljen za docenta za slovensko zgodovino 19. stoletja na isti fakulteti. Leta 1997/98 je bil gostujoči profesor tudi na Oddelku za zgodovino tedanje Pedagoške, danes Filozofske fakultete Univerze v Mariboru. S 1. marcem 2000 se je redno zaposlil na Filozofski fakulteti v Ljubljani kot docent za občo zgodovino 19. stoletja, 4. julija 2002 je postal izredni profesor za novejšo slovensko in zgodovino jugovzhodne Evrope in 25. marca 2008 je postal redni profesor za slovensko in občo novejšo zgodovino za neomejeno dobo.

Z Walterjem Lukanom se pozna že dolgo. Ne spomnim se več najinega prvega srečanja, biti je moralo kmalu po njegovem prihodu v knjižnico inštituta na Dunaju, ki pa žal danes ne obstaja več. Knjižnica je bila razkosana, zelo bogate zbirke dnevnega časopisja iz jugovzhodne in vzhodne Evrope ni več in kdo ve, če je še kakšen fond v takšnem obsegu in kompletu še ohranjen. Lukan je kmalu navezal poznanstva z menda vsemi slovenskimi zgodovinarji, pa tudi z večino drugih humanistov, ki so se na Dunaju mudili kot raziskovalci, vsem je veliko pomagal, saj se vsaj slovenske zgodovine do razpada monarhije brez Dunaja ne da raziskovati.

Kot skoraj četrstoletni urednik Österreichische Osthefte si je Lukan ustvaril številna znanstva in pa širok in temeljit uvid v rezultate zgodovinskih raziskovanj tega področja in v mnogih številkah je tudi sam prispeval temeljite ocene in poročila in to zlasti v zgodnjih letih svojega raziskovalnega dela.

Lukanova disertacija ima sicer skromen naslov: »K biografiji Janeza E. Kreka«, obsega pa spoštljivih 659 strani. Zaradi avtorjeve izjemne kritičnosti in natančnosti, zaradi česar jo nenehno dopolnjuje, disertacija žal še ni izšla. Seveda je iz nje objavil že vrsto razprav, imel iz nje več referatov in predavanj, ob nastajanju disertacije pa se je podrobno seznanil s celotnim političnim življenjem v času, ki ga obravnava, tako v slovenskih deželah kot tudi v vsej Avstro-Ogrski. Dvomin, da je kdo tako natančno pregledal vse slovenske časopise tega obdobja kot prav on. Ob proučevanju Kreka se je njegovo znanstveno zanimanje razširilo tudi na proučevanje širše slovenske in južnoslovanske zgodovine, pa na razpravljanje o političnem katolicizmu v Avstro-Ogrski in posebej pri nas. Znatno je njegov prispevek k zgodovinskega pisarstva.

o vprašanjih ob koncu prve svetovne vojne. Pri tematiki prve svetovne vojne se je pokazalo tudi njegovo posebno zanimanje za zgodovino razglednic; njegova zbirka razglednic obsega več deset tisoč kosov. Iz tega zanimanja je skupaj s kolegom Maxom Demetrom Peyfussom in Hansom Weiglom izdal knjigo o literarni in grafični vojni propagandi v Nemčiji in Avstro-Ogrski v letih 1914-1918 pod naslovom »Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos.« O razglednicah je pisal še v nekaterih drugih razpravah doma in v Sloveniji.

V nekoliko zgodnejše obdobje slovenske kulturne zgodovine je posegel z razpravami o Jerneju Kopitarju, Franu Miklošiču in Francu Simoniču. Lukan je bil zelo dejaven na simpozijih o slovenskih škojih, ki so se odvijali v Rimu in je tam sodeloval kar desetkrat (o Missii, Gnidovcu, Mahniču, Jegliču, Kreku, Napotniku, Karlinu, Einspielerju, Hrenu in Ehrlichu).

Pri Lukanu je značilna in bistvena njegova temeljitost, vsak njegov prispevek je trdno utemeljen na virih, preverjen in dokumentiran, jezik je strog in racionalen.

Zaradi vseh teh odlik pa tudi dobrih povezav, ki jih je ustvaril kot glavni urednik Österreichische Osthefte, je bil pogosto vabljen na predavanja na univerze, inštitute in simpozije v številne evropske države, npr. v Nemčijo, Rusijo, Češko, Poljsko, Madžarsko, Srbijo in druge. Marsikakšno tovrstno predavanje ali referat sicer ni izšel in upati je, da bo Lukan zdaj to nadoknadil.

Ker je avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo poleg svoje revije izdal tudi precej zbornikov, je bil Walter Lukan velikokrat med uredniki in predvsem v zbornikih, v katerih so objavili svoje prispevke avtorji iz nenemško govorečega prostora, je opravil tudi temeljito jezikovno redakcijo. Omenim naj zbornike o sodelavcu inštituta Josefu Breuu, o Richardu G. Plaschki ob njegovi 60. in 70. letnici, o prvem avstrijsko-jugoslovanskem srečanju zgodovinarjev, o 6. kongresu zgodovinarjev Jugovzhodne Evrope v Sofiji, o nacionalnem vprašanju v Vzhodni in Jugovzhodni Evropi, o Vuku Karadžiću, Franu Miklošiču, Jerneju Kopitarju, o Makedoniji, Srbiji, Hrvaški, Ukrajini in Albaniji (medtem ko do realizacije zbornika o Sloveniji ni prišlo), pa o poljsko-avstrijski preteklosti, o razglednicah, o vojni pošti med prvo svetovno vojno. Sodeloval je tudi kot avtor pri »Zgodovini koroških Slovencev od 1918 do danes« (1985 in 1988), v slovenski izdaji razglednic »Pozdrav iz slovenskih krajev«, kjer je prispeval poglavje o Koroški. Opozorim naj še na njegovo sodelovanje v avstrijskem delu bilateralne avstrijsko-slovenske strokovne komisije za obdelavo zgodovine Slovenije in Avstrije v 20. stoletju, kjer pa razprave avstrijskega dela še niso izšle.

Ozrl sem se in opozoril le na najbolj bistvene značilnosti znanstvenega dela Walterja Lukana. Naj še omenim, da je v mladosti aktivno igral šah, bil prvak Koroške in postal mojster, ter da še danes sledi dogajanju na tem področju. Kot učitelj je bil kratek čas tudi zborovodja pevskega zbora, njegova hči je koncertna pevka, vnukinja pa harfistka.

Zdaj neumorno zahaja v arhiv na Dunaju, pripravlja nove raziskave, želimo pa tudi, da bi objavil stvari, ki jih zaradi preobilice drugega dela še ni uspel in mu seveda kličemo: *ad multos annos!*

Franc Rozman

V spomin

Janez Cvirn (1960–2013)

Zgodovinarji, ki se ne ukvarjamo s sodobno zgodovino, celotno kariero pišemo o mrtvih ljudeh. Analiziramo in opisujemo njihova življenja in če imamo nekaj talenta, nam sčasoma zlepa ne zmanjka besed. Vemo, kdaj je potrebna natančnost in kdaj smo lahko nekoliko bolj površni, na pravem mestu znamo uporabiti retorične figure in humor, včasih smo ostri, spet drugič polni razumevanja. Tako ubesedujemo kar najboljše približke preteklosti in ko se nam res posrečijo, se včasih zdi, da smo oživili preteklost in njene akterje. Toda kako daleč smo

od tega, postane jasno, ko moramo pisati o ljudeh, ki so še pred nekaj tedni živeli med nami in z nami. Takrat naenkrat ne najdemo besed ali pa se zdijo tako prazne, neustrezne. Zapisano je kvečjemu bled odsev realnosti, kadar pišemo o ljudeh, ki so bili tako popolnoma živi, tako povsem človeški, kot je bil Janez Cvirn.

Janez Cvirn, redni profesor na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete, je umrl v noči s 6. na 7. avgust 2013. Rodil se je dobrih 53 let prej, 22. aprila 1960 v Celju. Tam je končal osnovno šolo in gimnazijo, nato se je vpisal na študij zgodovine in sociologije na ljubljanski Filozofski fakulteti. Diplomiral je leta 1983 in se zaposlil v Zgodovinskem arhivu Celje. V arhivu je ostal le dve leti, toda v tem času je detajlno spoznal gradivo, ki ga je uporabil za pisanje magistrske naloge o celjskih Nemcih. V njej je na novo osvetlil proces nacionalne diferenciacije v domačem mestu in pokazal, da ga ni strah zapletenih tem. Magisterij je uspešno zagovarjal leta 1986, dve leti kasneje pa je predelano magistrsko delo z naslovom *Boj za Celje : Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907* izšlo v Zbirki Zgodovinskega časopisa. Po prihodu iz vojske je nadaljeval s študijem in leta 1991 uspešno zagovarjal doktorsko disertacijo. Že leto pred tem je izšla njegova druga knjiga *Kri v luft! Čreve na plot! : Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*.

Leta 1991 je zapustil Pokrajinski muzej Celje, kjer je služboval od leta 1985, in prišel na Filozofsko fakulteto v Ljubljani. Izvoljen je bil za docenta in je prevzel predavanja in seminar iz slovenske zgodovine v 19. stoletju. Zgodovino dobe, ko je najprej nastala ideja o obstoju slovenskega naroda in se je nato ta narod izoblikoval,

je predaval vsa leta, od leta 1997 kot izredni in od leta 2002 kot redni profesor. Poleg tega je po bolonjski prenovi univerzitetnega študija na magistrski stopnji predaval tudi historično antropologijo. Hkrati je bil mentor številnim študentkam in študentom, tako dodiplomskim kot podiplomskim. Na fakulteti je, nerad, a z zavedanjem, da je tudi to potrebno storiti, opravljal vrsto funkcij, med drugim je bil član senata, upravnega odbora in predstojnik Oddelka za zgodovino.

Na Filozofsko fakulteto je sicer prišel na pobudo Vasilija Melika, svojega predhodnika, doktorskega mentorja in zgodovinarja, ki je močno vplival na njegove poglede na zgodovino. Melik je v njem prepoznal dobrega naslednika in ni se zmotil. Janez Cvirn je v prekratki karieri ustvaril ogromno. Poleg vrste monografij ter razprav v revijah in zbornikih je objavil še nekaj poljudnih knjig, napisal scenarij za dokumentarni film, veliko število gesel za *Enciklopedijo Slovenije*, osnovnošolski in srednješolski učbenik ter marsikaj drugega. Bil je urednik *Celjskega zbornika*, *Kronike*, *časopisa za slovensko krajevno zgodovino*, soustanovitelj in sourednik *Zgodovine za vse* ter glavni urednik *Slovenske kronike XIX. stoletja*.

Tako raznolika in številčna produkcija je bila posledica iskrene fascinacije s človeško preteklostjo in želje razumeti jo. Hkrati pa je bila tudi rezultat velike raziskovalne discipline. Bežnemu opazovalcu morda ni bila očitna, kdor pa je Janeza Cvirna vsaj malo bolje poznal, ni mogel spregledati obsežnega znanja, ki je bilo rezultat velikega števila ur, dni, tednov in mesecev, presedenih v arhivih, knjižnicah in za delovno mizo. S tem je svojemu zgodovinopisju postavil trdne temelje, saj je detajlno poznal tako vire kot literaturo, tako podatke kot teorijo. Zaradi želje razumeti in zaradi pripravljenosti, da zato tudi kaj naredi, je Janez Cvirn včasih menda zažgal kakšno kosilo, ko je ob pisanju pozabil nanj, predvsem pa je ustvaril nadvse relevanten opus. Tekstov se je z leti nabralo res veliko, obravnavali pa so široko paleto tem: poleg politične zgodovine in zgodovine nacionalizmov, kar je bilo v središču njegovega zanimanja, tudi zgodovino boemstva, dvoboja, prostitucije, državnega urejanja zakonske zveze, homoseksualnosti, cenzure in še česa.

Cvirnove tekste odlikujejo poznavanje virov, občutek za pomembne podrobnosti in nianse ter pretehtane interpretacije. V njih se na najboljši način kaže, da Janez Cvirn ni bil le zagnan in delaven, ampak hkrati tudi zelo inteligenten zgodovinar. Brez tega bi ostal apologet kakšne na pol razumljene raziskovalne paradigme, ali pa kronist, ki bi o preteklosti mnogo vedel, a malo razumel. Tako pa je razumel; marsikaj prvi ali bolje. Hkrati je imel tudi talent, da je to znal povedati tako, da smo razumeli tudi drugi. Kot njegov učitelj in predhodnik, Vasilij Melik, je Janez Cvirn pisal enostavno, včasih s humorjem, in vedno brez nepotrebnih velikih besed. Njegova besedila so napisana v jasnem jeziku, poudarjen je pripovedni element, vendar to niso preproste zgodbe, saj ni podcenjeval pomena teorije in jo je izvrstno poznal ter uporabljal. Nikoli ni bila pavovo perje ali mašilo, ampak ogrodje historične analize. Zato je njegova besedila užitek brati in njegovih ugotovitev ni težko razumeti. Ne, ker bi pisal o enostavnih rečeh, ampak ker je komplicirane stvari znal povedati enostavno. Vendar njegove rekonstrukcije preteklosti nikoli niso bile črno-bele karikature, ampak podobe, polne nians. Ves čas je namreč verjel,

da človeških življenj ni mogoče stlačiti v sheme, in razumel je, da preteklost ni mogla biti nič manj kompleksna od sedanjosti.

A vsi, ki smo Janez Cvirna poznali, si bomo gotovo najbolj zapomnili, kako odprt in družaben je bil. Odprt je bil za nove raziskovalne teme, za drugačne pristope in nove oblike. Še več, odpiranje novih tem in uporabo drugačnih pristopov je vseskozi spodbujal, mlajšim, neveljavljenim zgodovinarjem je pomagal, kakor je mogel. Posojal je knjige, pisal priporočila in mnogokrat zastavil svojo besedo. Predvsem pa je v številnih pogovorih delil svoje znanje: povedal mnenje, svetoval knjigo, ki bi jo bilo dobro prebrati, ali arhivski fond, ki bi ga bilo potrebno pregledati. Ker je znal tudi spodbujati, predvsem pa ker je bil iskren in povsem človeški, je postal središče precej velike družbe zgodovinarjev in zgodovinaric. Nanj smo se lahko vedno zanesli.

Zdaj se ne bomo mogli več pogovarjati, nasvetov ne bo več, fotokopij ali prepisov arhivskega gradiva tudi ne. Ostali pa bodo lepi spomini in ostalo bo zapisano. Dolga vrsta knjig in razprav, ki predstavljajo trden temelj za vsakršno nadaljnje raziskovanje tem, s katerimi se je z vso strastjo, delavnostjo in inteligenco ukvarjal Janez. Zato vem, da bom še pogosto odprl njegovo razpravo ali knjigo in jo prebral z zanimanjem in z veseljem. Včasih si bom zraven odprl kakšno pivo. Za žejo in v spomin!

Rok Stergar

Ocene in poročila

Peter Burke, **Kaj je kulturna zgodovina**. Ljubljana: Založba Sophia, 2007, 175 str.

Analizirana knjiga je delo zgodovinarja in pionirja na tem področju, Petra Burka, s katero je želel orisati predmet proučevanja kulturne zgodovine in njene probleme. Burke v njej jasno razglablja o nastanku tovrstne discipline, probleme pri proučevanju in nazadnje, vendar ne poslednje, njene pristope k obravnavanju določenega problema in prezentacij. Rezultat številnih študij strokovnjakov iz različnih znanstvenih področij in primerjav je označil knjižno delo Petra Burka za jasno in spontano napisano, polno nazornih prikazov in razlag ter namenjeno vsem, ki jih zanima tovrstna zgodovina in njeni izsledki na tem področju. Branje le-te je osnovano na predpostavki, da bralec že nekoliko pozna dogajanja na področju kulturnega zgodovinopisja in raziskovanja ter podaja zelo natančne in poglobljene poglede iz omenjene problematike. Bralec je skozi branje dela deležen postopnega prehajanja med poglavji, ki ga s pomočjo zelo konsistentne naracije in komparacij vodi v številne vpoglede »spopadanj« kulturnih zgodovinarjev iz različnih časovnih obdobjih.

Skozi branje dela Petra Burka lahko rečemo, da je delo zelo dobro osnovano, saj že v uvodu jasno pokaže, s čim se je srečeval na svoji poti raziskovanj in zbiranja podatkov, ko se je pogovarjal številnimi strokovnjaki s področja zgodovine in ne samo s kulturnimi zgodovinarji, ampak tudi strokovnjaki iz drugih sorodnih disciplin ter pri svojem delu upošteval tudi tiste, ki so želeli ostati anonimni. Posredovali so ogromno zakladnico čisto drugačnih pogledov na kulturno zgodovino. Uvod je namenjen razpravi o pomenu »kulturne zgodovine«, kjer Burke prikaže dvoumnost o definiciji kulturne zgodovine. »*Pepelka med disciplinami*«, kot ji sam pravi, je postala na nek način spotika številnih znanstvenikov, ker je bilo/je težko definirati njeno bistvo, kaj šele določiti ustrezne metode, s katerimi bo zadovoljila apetit po ustrezno definiranih strukturah o njeni nravi. Vrnitev k Burckhardtu in Braudelovi »totalni zgodovini« je Burke nakazal z dejstvom, da le-ta ne more obstajati, če ni fragmentirana in proučena po delčkih. Namen slednje je v tem, da prav na metodah konstruktivističnega pristopa, katerega velik zagovornik je tudi avtor sam, prikaže oz. obravnava še najbolj skriti košček »neskritega«. Po drugi strani pa prav ta fragmentacija struktur (bodisi političnih, zgodovinskih, umetniških ...) vzame tisti pridih strukturam, zaradi katerih jih le-te ustvarjajo tako posebne. Velik pomen fragmentacije Burke poudari v svojih primerih, ko pravi, da je »*shema postala zelo*

vzpodbudna za kulturne zgodovinarje, a tudi za druge.« V tem primeru gre pomen sheme v čisto drugo smer kot jo dojemajo mnogi kasnejši zgodovinarji, saj zaradi številnih posploševanj, kot jih je bil poln tudi Burckhardt, zakrijejo bistvo in sestvo ostane nejasno. Naloga vsake sheme naj bi bila, po navedbah psihologov, orodje, »s katerim si ljudje skušamo spomniti, ne pa pozabiti.« Brez sheme ostaja vsaka hipoteza nedokazljiva in s tem tudi (ne)opravičljivo nefluidna in nefleksibilna za vsakega, ki želi priti do percepcije v odnosu do identitete določene osebe/situacije v nekem zgodovinskem času. S stališča bralcev, ki prebirajo izsledke kulturnih zgodovinarjev, ne bi bilo prav, da spoznajo, kako neprimerne in neustrezne so metode raziskovanj v neupoštevanju konstruiranja shem, ali drugače »oživitev že splošno znanih trditev s pomočjo naracij ne prinese osvežitve in pomena/kulturnosti,« saj že ta postane neživa in krhka. Certeau-a »ponovna raba« bi bila na tem mestu neustrezna. Pripovedi, ki jih kulturni zgodovinarji pišejo, vključujejo različne poglede, ne smejo pa jih nekritično ponavljati.

Izdelava shem v postopku fragmentacij nas privede do vprašanja, kaj sploh naj bi kulturna zgodovina proučevala. Razhajanja v pogledu o definiciji kulturne zgodovine so včasih privedla do neracionalnosti? Če pogledamo zbrana dela kulturnih zgodovinarjev, opazimo, da je se je ta vtaknila v sleherno zgodovinsko dogajanje, v čisto vsako disciplino, kjer je začutila svojo pomembnost. Burke se zaveda, da »siciranje« na področju zgodovinopisja prinese tudi negativne učinke, toda brez tega ne gre. Tako kot je predmet proučevanja psihologije človeška psiha, pri ekonomiji gospodarstvo, medicini človeško telo, je pri kulturni zgodovini predmet proučevanja kultura, ali cela civilizacija. Že pri osnovnima definicijama »kultura« in »civilizacija« so se vrstile številne polemike. Ampak to ni bila ovira pri zgodovinarjih, da niso zajeli in predstavili svoj predmet raziskovanja. Avtor kot kulturni zgodovinar poseže po definicijah starih klasikov, vendar naredi korak dalje. Če odmislimo težavnost pri definiranju pojma kulture in civilizacije, kajti nekateri sta ju enačili, drugi spet so zagovarjali, da gre za dve različni strukturi, lahko rečemo, da ni nič narobe, če ju skušamo poenotiti v nekem momentu situacije. Naposled le govorimo o veliki egipčanski kulturi oz. civilizaciji, govorimo o dosežkih inkovske kulture, ki je bila le del latinskoameriške civilizacije, itd. Postavi pa se vprašanje, kdaj sploh lahko govorimo o »kulturi« oz. »civilizaciji«? Kot so že mnogi skušali dokazati svoja različna mnenja o njiju, so prišli do zaključka, da tudi kulturna zgodovina ne bo mogla poenotiti družbenih struktur in jih dobesedno umestiti v sklop definiranih pojmov. Toliko različic o širokem področju discipline privede do širokega spektra/pogleda na predmet proučevanja. Zato se Burke ni omejeval samo na proučevanje zgolj enega segmenta strukture zgodovine, ampak je predstavil dejstvo, da kulturna zgodovina posega na več različnih znanstvenih področij. Njegovo razlago pojmov ne bom obravnavala, želim samo prikazati Burkovo mišljenje o »jedru« proučevanja kulturne zgodovine. Zanj je bila kulturna zgodovina tista, ki mu je »dovolila« vstopiti v svet »ogromnosti«, v svet, kjer ni meja. Meje za zgodovinarje ne obstajajo. Obstajajo samo tedaj, kadar si jih zgodovinar sam postavi, in še te se večkrat pokrivajo z drugimi mejami. Govorimo lahko o trku meja ali o trku kultur, kot pravi Burke, ko govori o mejah med kulturami v 6. poglavju. Sam pravi:

»Meje so oder kulturnih srečanj.« K temu dodajam, da znotraj teh meja zgodovinar lahko ustvarja svoj mozaik resničnosti, svojo zgodbo. Toda, ali to potem omejuje (kulturne) zgodovinarje pri njihovem delu? Odgovor leži v spoznanju, da je pojem totalne zgodovine, kot jo je poimenoval Braudel, dosti bolj kompleksen kot se zdi. Res, da zgodovinske dogodke seciramo oz. jih proučujemo po delih, ampak poskusimo si zamisliti, kaj bi se dogajalo s kulturno zgodovino, če bi si postavila meje raziskovanja? To bi pomenilo, da bi ta postala z dolgotrajno in popolnoma omejena, kar pa se ne sklada z vidiki njenih strokovnjakov in privržencev. Kako raziskati življenje afriškega plemena, ne da bi posegali v njegovo lastno identiteto? Kako razumeti vpliv oblačenja Ludvika XIV. na francosko družbo v 17. stoletju? Vprašamo se lahko tudi, ali se raziskovalci materialne kulture držijo samo svojega področja raziskovanja? Seveda ne, zato je toliko bolj jasno, da tudi kulturna zgodovina posega na druga področja, na področja sorodnih strok, onstran svojih meja. Kakšni pa bi bili rezultati, če bi Daniel Roche izvzel antropološke izsledke iz svojega dela *Kultura oblačenja*? Iz vsega podanega, lahko rečemo in se pridružimo Burku, da je »vsaka kultura našla svojega zgodovinarja«. Po tem takem ne moremo govoriti o homogenosti kulturne zgodovine kot so si jo sprva vsi predstavljali, danes govorimo o raznovrstnosti kulturne zgodovine, ki postaja drugi »laboratorij« vseh sorodnih znanstvenih disciplin. Burke uporabi sinonim »dežnika«, pod katerim se zvrstijo vse njene sorodne vede, od politične kulture do zgodovine telesa. Svojo trditev o kompleksnosti in »karakterju« kulturne zgodovine dokaže z naslednjim stavkom: »Zgodovinarji znanosti se sedaj zanimajo za prostore v laboratorijih ali predavalnicah anatomije, medtem ko zgodovinarji britanskega imperija proučujejo vojaška bivališča in letovišče hiše. Umetnosti zgodovinarji gledajo na galerije in muzeje kot na prostore in institucije obenem ...« Etosa mikrozgodovine se ne da skriti, kot se ne da spregledati široke palete raziskovalnega »igrišča«, kamor kulturna zgodovina poseže s svojim tako mnogoternim spektrom zanimanja. Prav pojav mikrozgodovine je eden izmed kazalcev, ki prikaže dejstvo, da ne gre zgolj za zgodovinski determinizem, znotraj katerega se sanje vsakega zgodovinarja šele pričenjajo, temveč gre za »raven« zgodovine, ki znotraj tako ogromnega prostora raziskovanja lahko razišče dogodek na tako majhni stopnji, da ta postane celota raziskovanja v okviru »totalne« kulturne zgodovine. Obstajajo mnoge kritike, ki zagovarjajo globalizacijo zgodovine in skrivajo polemike ter vprašanja, ki nakažujejo na to, da mikrozgodovina dovolj ne poudarja specifičnosti in raznolikosti posameznih kultur, kar Burke popolnoma zavrne. Avtor meni, da je »mikrozgodovina mikroskop, ki posamezniku ponuja ponovni vstop v lokalno zgodovino« in s tem tudi v »totalno« zgodovino.

O Burkovem dobrem poznavanju področja kulturne zgodovine nam priča dejstvo, da je avtor zelo dosleden v svojih (osebnih) spoznanjih in strokovnjak za omenjeno področje. Knjiga ponuja ogromno število primerjav in študij številnih zgodovinarjev, tudi iz prejšnjih stoletij. Želim poudariti, da je Burkovo delo odgovor oz. poskus odgovaranja na številna vprašanja in polemike o kulturni zgodovini, njenih pristopih in težav, ki jih ta disciplina srečuje na svoji poti raziskovanj, pričevanj in pripovedovanja. Ena izmed številnih težav, ki jo še danes polemizirajo,

je vprašanje pristopov oz. metod proučevanja. (Kulturna) zgodovina je razvila svoje metode raziskovanja tako kot vsaka znanstvena disciplina, toda ne glede na njene dosedanje rezultate, je to še vedno »problem«. Vodilo, katerega si je Burke zastavil že v uvodu, da prikaže metode raziskovanja »od znotraj in od zunaj« discipline, je doseglo svoj namen. Avtor poudarja pomembnost obeh pristopov, ne izključuje pa tudi kritike in mišljenja drugih strokovnjakov o izboljšanju zgodovinskih metod. Čeprav je Foucault verjel, da je delo zgodovinarja površinsko in da je potrebno »kopati globlje«, se mnogi ne strinjajo z njegovo trditvijo. Definitivno bi temu avtor oporekal, saj njegovo razmišljanje o raznovrstnosti pristopov v zgodovini narekuje, da se je potrebno posluževati ustreznih metod, odvisno od situacije oz. dogodkov, katere se raziskuje in obravnava. Raziskovanje »znotraj« stroke je tisto, kateremu je Burke posvetil več časa v knjigi kot raziskovanju »od zunaj«, katerega pa tudi ne smemo spregledati. Prvi pristop je primarnega pomena za vsakega kulturnega zgodovinarja, saj z vstopom v svet »kulturne teorije« se je potrebno seznaniti z metodami dela. Mnoge kvantitativne metode niso obrodile sadov, ker je šlo preveč za številčen odnos do zgodovinskih struktur, včasih je bil ta pristop tudi površni ali površinski. Slednja trditev podpira Foucaultovo opazko o »površinski« zgodovinski metodi, čeprav se je le-te posluževal tudi sam Burckhardt, medtem ko se Burkov način močno razlikuje od Burckhardtovega. Niti ohlapna naracija samih dogodkov za zgodovinarja ne pomeni ničesar, če ta ni podkrepljena z ustreznimi argumenti. Zgodovinar mora strukturam vdahnuti identiteto ali kot je sam Bourdier rekel, *»treba je posvečati pozornost majhnim razlikam, skozi katere se odražata struktura in pomen dogodka v zgodovini.«* Mikrozmogovina je tu zelo pomembna.

Poglejmo še drugo plat Burkove polemike o znanstvenih pristopih. Gre za načine »od zunaj« ali če rečemo, da se sodobna kulturna zgodovina ukvarja z vprašanji, kako obravnavati čas, v katerem živimo. O omenjenem pristopu avtor razmišlja sproti skozi vsa poglavja svojega dela, velik poudarek pa mu posveti predvsem v osrednjem delu knjige. »Pogled od zunaj« lahko veliko pove, morda še več kot pogled od znotraj, (pač) odvisno od konstrukcije zastavljene naloge in časovne komponente. Skozi delo sledimo, da Burke hkrati poskuša prikazati tudi različna mišljenja kulturnih zgodovinarjev (in drugih strokovnjakov sorodnih ved) o določenih zgodovinskih strukturah v času, v katerem so raziskovalci živeli. Raziskovanje in proučevanje kulturne zgodovine je bilo drugačno skozi oči tedanjega zgodovinarja kot je skozi oči današnjega zgodovinarja. Temu primerno so bile izbrane tudi metode dela. Toda kritika le-teh je vseeno razburila zagovornike »stare« kulturne zgodovine, saj interpretacije predhodnega časa (19. in 20. stoletja) spodbujajo bralca, da se sprašuje, kako premostiti stare (zgodovinske) navade zbiranja podatkov in njihovih naracij, upoštevajoč, da se polje raziskovanja stalno širši. Ali je smiselno vztrajati na starem tradicionalnem načinu ter s tem zožiti »polje« zgodovinske vede? Kakor si zgodovinar pripravi teren za proučevanje, tako si izbere tudi ustrezne metode za delo. Tukaj si zastavimo vprašanje, ali bo kulturna zgodovina postavljala pravila izbora (ustreznih) metod dela ali bo to prepuščala posamezniku? Slednje vprašanje se zdi mogoče resnično neprimerno, ker je vsakemu jasno, da posameznik zbira sebi primerno metodo. Toda zakaj se potem

porajajo tolikšne kritike o neustreznih načinih, vedoč, da se zgodovinska metoda zopet vrača nazaj na »svoje mesto«. Burke v svojem delu ne postavlja načinov in pravil za tovrstna dela zgodovinarjev. Enostavno pušča »odprta vrata« prihajajočim generacijam kulturnih zgodovinarjev, da sami izbirajo svoje metode dela, hkrati pa samo oriše oz. nakaže, kateri pristopi niso bili »priljubljeni«.

Meje (kulturne) zgodovine so se razširile, zato je potrebno izbirati pristope in si jasno postaviti cilj in obseg dela. Kot kulturni zgodovinar je avtor prakticiral vse pristope, kar se pokaže v izrednem poznavanju in razumevanju le-teh: *»Kot kulturni zgodovinar sem v vseh teh letih prakticiral različne pristope, o katerih razpravljam, od socialne zgodovine do visoke in ljudske kulture ter zgodovinske antropologije do zgodovine performansa.«*

Knjiga ponuja koherentno in dosledno branje vsakomur, kogar zanimajo izsledki in dogajanje na področju kulturne zgodovine, v zadnjem poglavju pa posveča pozornost tudi novostim, s katerimi se zapleta kulturna zgodovina. Predvsem navdihujoče Burkove komparacije prikažejo strast, ki jo avtor čuti do tovrstne zgodovine. Razprava ne ponuja samo bogate prezentacije o kulturni zgodovini, temveč tudi pestro povezanost med predmeti proučevanja in povezavo stroke z drugimi disciplinami. Nabor številnih študij in publikacij drugih strokovnjakov na tem področju jasno kažejo, da je Burkovo delo rezultanta temeljitega znanstvenega dela in zanimanja.

Natalija Mihelčič

Nella Lonza, **Kazalište vlasti. Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke republike u 17. i 18. stoljeću.** Zagreb–Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2009, 585 str. (Posebna izdanja. Serija: Monografije, knj. 29)

Ceremonial Dubrovnike republike nas mora zanimati kot ključ za razumevanje dubrovniške države, saj nam odstira vrata v zakladnico dubrovniške zgodovine. Naslov knjige “Kazalište vlasti” bazira na metafori gledališča; izposoja gledaliških tērminov je namreč prišla do izraza v mnogih protokolarnih prizorih. Javna ritualna dogajanja je avtorica označila kot “državna”, ker so v njih nastopali predstavniki oblasti in ki jih je država financirala iz svoje, sicer varčne blagajne.

Knjiga je razdeljena na dve veliki celoti. V *prvem delu* so navedeni glavni izvajalci državnega ceremoniala. Knez s člani Malega sveta ter njihovo spremstvo so tukaj slikovito predstavljeni. Vloga drugih organov oblasti je v protokolu prav tako podrobno razčlenjena. V Gledališču oblasti so prikazane tudi predstave z več drugimi akterji, kot so cerkveni dostojanstveniki, tuji predstavniki in gosti.

Drugi del je posvečen ritualom, ki so vsako leto ciklično predstavljali liturgične praznike. Ceremonial je bil v teh dogodkih prilagojen cerkvenim običajem in liturgičnim obredom.

V uvodu je avtorica podrobno obdelala vire, ki jih je uporabljala v svoji študiji. Kot drugod so se sprva tudi v Dubrovniku javni rituali večinoma spreminjali mimo predpisov. To pa ne pomeni, da o državnem ceremonialu zakoni povsem molčijo. Že v Statutu Dubrovnike komune iz leta 1272 so zapisane odredbe o umestitvi kneza in njegovi prisegi zvestobe beneškemu knezu. Jasnejše obrise pa je dobival ceremonial v 15. stoletju, ko je dubrovniška država zaokročila svoj institucionalni sistem in utrjevala svojo zunanjepolitično samozavest. Prva pisna zabeležka o javnih nastopih kneza in članov Malega sveta je znana iz leta 1448. Ta priročnik žal ni ohranjen, je pa predhodnik mlajših dubrovniških ceremonialnih knjig. Najstarejši popis koledarja državnih praznikov je sprejel Veliki svet leta 1378. Zaradi velikega pomena in trajnih vrednot je bil uvrščen v zakonsko zbirko “Liber omnium reformationem”. Za naslednji dve stoletji ni zanesljivih poročil o tem, koliko in kako se je državni ceremonial zapisoval.

Za izvedbo ceremoniala ob določenih prazničnih dneh je bil določen poseben uradnik-ceremoniar. Služba ceremoniarja je bila uvedena leta 1676 z izrecno nalogo, da ta pomaga knezu pri sodelovanju v državnih ritualih in da vodi knezov

protokol. Novo- imenovani ceremoniar Marko Anton Sabaci je v drugi polovici 17. stoletja odkril celo vrsto neurejenih zapisov o ceremonialu. Da bi uvedel red in začel vestno opravljati svojo službo, se je lotil izdelave zbirke, ki bi mu služila kot priročnik. Prva knjiga *Ceremoniale* je bila sestavljena na prehodu iz 17. v 18. stoletje. Z državnim denarjem je bila konec leta 1696 kupljena posebna knjiga, osnovni tekst pa naj bi bil končan pred požarom cerkve sv. Vlaha leta 1706. Ker so njegovi nasledniki dodajali razne dopolnitve, je zbrani material postal nepregleden. Zato se je dubrovniška vlada leta 1800 odločila, da naj ceremoniar Vicko Righi izdelava prenovljeno besedilo, ki je bilo končano leta 1804. Kljub temu da se je Dubrovniški republiki bližal konec, je oblast skrbela, da državni ceremonial obdrži ves prvotni sijaj.

Razen teh dveh ceremonialnih knjig, ki ju hrani Dubrovniški arhiv, je ohranjen še en torzo s ceremonialnimi zapisi sorodnega značaja. Uvrščen je v znamenito zbirko *Zibaldone* (naziv za zapise z različno tematiko) Gian Marie Mateia; zapis hrani Frančiškanska knjižnica v Dubrovniku. Sestavljen naj bi bil po letu 1712. Avtorica obravnavane monografije je napravila podrobno analizo ohranjenih ceremonialnih zapisov in jih med seboj primerjala.

V študiji je Nella Lonza skušala čimbolj celovito zajeti dubrovniško ceremonialno prakso v 17. in 18. stoletju. Pri proučevanju javnih ritualov pa ni obšla časovne dimenzije. Zato je bilo potrebno, da se ozre na starejša obdobja ter odkrije začetke in prvotne faze nekaterih ritualnih oblik. Tradicionalizem se je v dubrovniški preteklosti občutil na vsakem koraku.

V prvem poglavju *Prizorišče oblasti in njegovi dubrovniški protagonisti* posveča avtorica posebno pozornost dubrovniškemu knezu. Knez, ki je predstavljal državo, se je menjal vsak mesec. Potopisci poudarjajo izjemno kratek mandat v primerjavi z drugimi takratnimi državami. Dubrovniški knez ni imel velikih pooblastil, imel je omejeno politično moč. Knez je "posojal" svojo pojavo in nastopal v imenu republike. Zato se ceremonialni obrazci najpogosteje oblikujejo okrog njegove vloge in njegovih nalog. V vseh ritualnih oblikah je predstavljanje države poverjeno knezu. Kljub njegovi "anonimnosti" je knez imel osrednje mesto v državnem protokolu. Avtorica podrobno opisuje enomesečno življenje kneza v dvoru. Nova je ugotovitev, da se je tja preselil z družino. Njegovi izhodi so bili vezani le na protokolarne obveznosti. Če je knez zapustil dvor, se je gibal le s spremstvom, ki ga je sestavljalo osem do dvanajst "knežakov". Za zvočno spremstvo pa je poskrbela knezova kapela. Avtorica nas seznanja tudi s knezovim svečanim ornatom in vladarskimi insignijami. Med njimi je zavzemal prvo mesto pečatni prstan, ki se je prenašal s kneza na kneza, in ključ skrinjice z državnimi pečati. Knez je imel tudi druge vladarske insignije, ki so jih podeljevali ogrski kralji, kot so zlata veriga, zlate ostroge in meč. Vendar se te insignije niso uporabljale v državnem ceremonialu, ampak so ostale hranjene v zakladnici. Zelo podrobno je opisana umestitev kneza na njegov položaj v dveh različnih zgodovinskih obdobjih. V času beneške nadvlade (od začetka 13. stoletja do 1358) je obred zapisan v Statutu iz leta 1272, ko je bil knez Benečan (comes) poslan iz Benetk, da bi upravljal dubrovniško komuno. Umestitev je bila javna. Njegov mandat je trajal dve leti. V

času samostojnosti (1358–1808) se je umestitev kneza (rector) opravila komorno, pred Malim svetom. Mali svet ni bil samo knezovo spremstvo, ampak tudi institucija s pomembnimi protokolarnimi nalogami. Glavna avdienca tujih predstavnikov in cerkvenih dostojanstvenikov, na kateri so se izročali pomembni dokumenti ali sprejemale pomembne meddržavne pogodbe, je potekala v Malem svetu. Mali svet je bil izvršni organ najprej Velikega sveta, kasneje Senata, in je štel najprej enajst, nato pa šest članov. Predsedoval mu je knez, najmlajši član Malega sveta pa je opravljal naloge zunanjega ministra.

Med obredi, ki jih je urejal državni ceremonial, so bili tudi pogrebi oseb, ki so bile na čelu državne oblasti (knez), administrativnega aparata (državni tajnik) in cerkvene hierarhije (dubrovniški nadškof in stonski škof). Zelo podrobno je opisan ceremonial pogreba ob knezovi smrti. Do srede 18. stoletja se je pogreb opravljal takoj po knezovi smrti, kasneje pa je potekal v dveh terminih. Najprej je bil opravljen zasebni del, ko so telo izročili rodbini, ki se je od pokojnika poslovila takoj brez javnosti, in nato javni del, ki se je lahko opravljal čez nekaj dni ali tednov. V primeru daljše časovne odmaknjenosti so pokopavali lutko, ki so jo opremili s posmrtno masko pokojnika.

Posebno poglavje je namenjeno predstavitvi javnega rituala kaznovanja za razne prestopke in prikazovanju scenarija teh kaznovanih ritualov. Za manjše, pa tudi večje prestopke so krivca kaznovali z raznimi telesnimi kaznimi ali s sramotilnimi obredi (npr. vezanje na Orlandov steber, ali sramotilni obhod na oslu), za hujše prestopke pa so izrekli smrtne obsodbe z obešenjem ali razčvetverjenjem.

Drugi sklop ceremoniala Dubrovniške republike je namenjen cerkvenim dostojanstvenikom, diplomatskim predstavnikom in tujcem. Predstavljen je protokol ob prihodu in sprejemu novega dubrovniškega nadškofa, ki je bil vse do 18. stoletja tujec. Obred umestitve nadškofa na nadškofijsko stolico je bil oblikovan po cerkvenem pravu, državni ceremonial pa je določal prelatov svečani prihod v mesto in sprejem pri knezu na dvoru. V protokolu je za sprejem novega nadškofa ceremonial poudarjal ločenost in avtonomnost tako cerkvene kot svetne oblasti.

Med obveznostmi, ki so jih zahtevali diplomatski odnosi, je spadalo v prvi vrsti pošiljanje harača turškemu sultanu kot zaščitniku Dubrovniške republike. Eden najbolj slikovitih javnih ritualov je bil predpisani ceremonial ob odhodu poklisarjev harača v Carigrad; ta se je odvijal vsako leto, od 1686 pa vsako tretje leto. Protokol je tudi obravnaval sprejem konzulov in diplomatov pri predaji pooblastil.

Pomemben del dubrovniškega državnega ceremoniala so tudi obdarovanja. Darove v državnem imenu so pošiljali daleč zunaj meja dubrovniške države, da bi si pridobili naklonjenost funkcionarjev na pomembnih položajih, izročali pa so jih tudi posameznim predstavnikom tujih držav v Dubrovniku kot znamenje gostoljubja, počastitve in zahvale. Med uradnimi darovi v Dubrovniku je imela pomembno mesto hrana in pijača. Ob nekaterih priložnostih so darovali tudi denar v srebrnikih in zlatnikih. Med državnimi darovi se omenjajo še tkanine, od običajnega sukna do najfinejših tkanin, pa tudi srebrni in pozlačeni izdelki, delo dubrovniških zlatarjev. V ceremonialni knjigi so zapisana določila in stroški za pojedine, ki jih je prirejala država.

Drugi, obsežnejši del knjige pa je avtorica posvetila *cerkvenim praznikom*, ki so dobili mesto v svečanem ozračju državnega ceremoniala. Zadala si je nalogo, da vsak praznik razmotri kot ritualno celoto, to je njegov potek in obliko praznovanja. V obdobju, ki ga obravnava, imajo prazniki veliko baročnih primesi, v njihovem ozadju pa avtorica odkriva stare plasti praznovanj. Težo posameznih praznikov presoja na podlagi udeležbe članov oblasti, organiziranja procesije in prisotnosti relikvij. V času beneške nadvlade zavzema prvo mesto sv. Marko, kateremu se pridružujejo svetniki iz bizantinskega obdobja. V stoletjih samostojnosti pa zavzema posebno mesto praznik štiridesetih mučencev. Na ta praznik je bila namreč 9. marca 1400 odkrita zarota plemičev, ki so jo vodili bratje iz rodbin Zamagna in Bodača. Že naslednji dan je bila, ko je oblast obračunala z zarotniki, izglasovana uredba o proslavljanju tega praznika na posebno slaven način. Tudi spomin na divjanje kuge v Dubrovniku je vtkan v nekatere cerkvene praznike. S kugo je povezano sijajno praznovanje telova. Prav na ta praznik je leta 1422 prenehala morilska kuga. Na kugo so vezana tudi praznovanja nekaterih svetnikov: sv. Janeza Krstnika, sv. Roka, sv. Sebastijana. Prav tako so bili nekateri svetniški prazniki povezani s spominom na potrese ali požare. Praznik Kristusovega vnebohoda je dobil v Dubrovniku nov zagon 17. maja 1520 v spomin na hud potres tega dne. Sprejeta je bila zaobljuba o slavljenju tega dne s procesijo in svečano službo božjo s željo, da bi v prihodnje odvrnili jezo Gospoda in izprosili njegovo milost. Vlada je sprejela tudi sklep, da v spomin na ta dogodek zgradi cerkvico sv. Spasa med frančiškanskim samostanom in obzidjem; ta cerkvica je eden od najskladnejših objektov dubrovniškega renesančnega gradbeništva. Drug takšen praznik pa je bil uveden v spomin na požar v orožarni 20. junija 1610, ki ga je zanetila strela in je težko poškodovala dvorano Senata. Seveda pa je bil v dubrovniški zgodovini eden najbolj travmatičnih dogodkov potres leta 1667, ki je zbrisal velik del urbanega jedra. Po umiritvi razmer je Senat že v začetku leta 1668 sprejel sklep, da se vsako leto opravi zaobljubljena procesija. Sčasoma pa je obhajanje spomina na veliki potres postajalo z novimi elementi vedno bolj pompozno. Čeprav spominjanje ni bilo vezano na neki svetniški praznik, ampak na neki zgodovinski dogodek, je procesija v spomin na potres pokazala neverjetno žilavost. V času katoliške preнове, predvsem pa po prihodu jezuitov v Dubrovnik, so bili uvedeni nekateri novi prazniki, kot sta Gospa od Karmela in sv. Ignacij Lojolski.

Dubrovniška republika je spoštovala vse pomembne katoliške praznike in se jih udeleževala s protokolarnimi nastopi svojih predstavnikov. Pri teh praznikih je bil liturgični obred na prvem mestu, državni ceremonial pa na drugem. To je veljalo za božični cikel, velikonočne praznike in marijanske pobožnosti. Med božičnim in velikonočnim ciklusom je bil pustni čas, ko so prirejali razne karnevalske predstave, pri katerih so sodelovale obrtniške bratovščine in nastopale tradicionalne maske: Čoroja, Turica, Vila. Pustna dogajanja niso bila le tolerirana, temveč tudi denarno podprta iz državne blagajne, našla pa so tudi mesto v državnem protokolu.

Posebno skrbno in obsežno raziskavo je avtorica posvetila opisu proslave na praznik sv. Vlaha (Blaža) 3. februarja, zaščitnika mesta in dubrovniške države.

Praznik dubrovniškega patrona je imel najpomembnejše mesto v dubrovniškem državnem koledarju. Verski obredi so na praznik potekali v katedrali sv. Marije in v cerkvi sv. Vlaha ob prisotnosti predstavnikov najvišjih državnih oblasti. Posebna pozornost je bila posvečena procesiji, ki se je vila po vsem mestu, v spredu so nosili najpomembnejše relikvije svetnikov (okrog 100), ki so jih hranili v zakladnici. To praznovanje se je v skoraj nespremenjeni obliki ohranilo do danes in predstavlja pomemben dogodek v turistični ponudbi.

V Dubrovniški republiki je bilo okrog 50 praznikov, kar znaša skupaj z nedeljami približno 100 nedelovnih dni. Protokolarno sodelovanje državnih oblasti je bilo vezano na 80 praznikov. Avtorica je izdelala več tabelaričnih pregledov, ki podrobneje osvetljujejo to sodelovanje med Cerkvijo in civilno oblastjo. Na vrhu državnega protokola, nanašajočega se na verska praznovanja, je bilo pet praznikov: sv. Vlaha, spomin na potres 1667, božič, velika noč in telovo.

Po virih iz 17. in 18. stoletja so procesije prirejali tridesetkrat v letu. Podrobneje so analizirane procesije, vezane na relikvije in njihov kult, na procesije z močnim državnim pečatom ter zahvalne procesije v spomin na rešitev iz kriznih situacij, kar je avtorica tudi nazorno predstavila na tabelah. Na podlagi načrta mesta Dubrovnika je grafično prikazan potek glavnih procesij.

Udeležba organov oblasti pri posameznih prazničnih dogodkih je bila v ceremonialni knjigi točno predpisana. Veliki svet, ki so ga sestavljali vsi polnoletni člani plemstva (polnoletnost so dosegli pri starosti 21 let, izjemoma 18 let, npr. v času kuge in potresa), je bil zakonodajni organ. Volil je funkcionarje in uslužbence, sprejemal zakone, razpisoval dajatve, podeljeval dubrovniško državljanstvo. Od vseh praznikov v letu so samo pri dveh morali sodelovati vsi člani Velikega sveta: pri spominskem dnevu na veliki potres 1667. leta in na telovski procesiji. Njihova navzočnost se je preverjala, za neopravičeni izostanek so morali plačati kazen. Za glavno proslavo sv. Vlaha se je pričakovalo, da se je bodo udeležili vsi plemiči, vendar se ni ugotavljala njihova navzočnost. Senat (imenovan tudi Svet naprošenih) se kot posebno upravno telo omenja že leta 1253, vendar je prišel do prave veljave šele po odhodu zadnjega beneškega kneza. Senat je imel nalogo, da brani oblast plemstva pred ljudstvom in pred knezom. V Senat so prišli vsi člani Malega sveta s knezom na čelu, pet državnih čuvarjev zakona, dvanajst sodnikov, trije nadzorniki tekstilne industrije in 29 članov, ki jih je dosmrtno izvolil Veliki svet. Senat je bil dejansko prava vlada republike – vodil je vso notranjo in zunanjo politiko. Od senatorjev je protokol zahteval, da se udeležujejo proslav ob prazniku štiridesetih mučenikov in Gospe od Karmela ter na spominski dan požara orožarne. Pri vseh državnih in cerkvenih praznikih pa je moral sodelovati knez, bodisi sam bodisi s člani Malega sveta.

Tako celostnega obravnavanja praznovanj, sodelovanja organov oblasti pri ceremonialu praznikov in svečanih dogodkov, tako nazornega opisa ter pojasnil o načinih pridobitve relikvij, ki so imele pomembno vlogo pri ritualih v starodavnem Dubrovniku, doslej še nismo imeli. Avtorica Nella Lonza na privlačen in razumljiv način razgrne pred nas scenografijo rituala posameznih prazničnih dogodkov ter

s tem približa utrip vsakdanjega življenja, povezanega z določenim praznikom v Dubrovniku. Žal v tej oceni ni bilo možno opozoriti na vse podrobnosti, s katerimi je skušala avtorica oživiti čustvovanje takratnega človeka.

Knjiga je bogato ilustrirana. V prilogi je dodan obsežen izbor tekstov iz glavnih virov, pregled uporabljenih virov in literature ter kazalo osebnih imen, krajev in pojmov. Povzetek je v angleščini.

Ignacij Voje

Rudolf Agstner, Elmar Samsinger (Hrsg.), **Österreich in Istanbul. K.u.K. Präsenz im Osmanischen Reich.** Wien, Berlin: Lit. Verlag 2010, 388 str.

Leta 2010 je bil Carigrad evropska prestolnica kulture in eden od rezultatov številnih prireditev je tudi zbornik razprav z naslovom Österreich in Istanbul, ki je izšel kot prvi zvezek Forschungen zur Geschichte des österreichischen auswärtigen Dienstes. Uredila sta ga Rudolf Agstner in Elmar Samsinger, z veliko pomočjo žal že pokojnih dr. Petra Junga, vojaškega zgodovinarja in zgodovinarja pošte mag. Andreaa Patere. V zborniku je poleg uvoda devet razprav, širši povzetki so v angleščini in turščini, življenjepisi piscev razprav in seznam literature.

Prve tri razprave je napisal Rudolf Agstner, sicer uradnik na avstrijskem znanjem ministrstvu, ki pa se intenzivno ukvarja tudi z diplomatsko zgodovino in je avtor več kot 20 knjig in številnih člankov o tej problematiki. V prvi razpravi je temeljito prikazal usodo palače najprej cesarske internunciature, potem pa poslaništva Avstrije pri Visoki porti od 1700 do 1918. Gre za Palazzo di Venezia, ki je po campoformijskem miru pripadla Avstriji in je bila prvo diplomatsko poslopje Avstrije v njeni lasti v tujini. Sicer je bila palača zgrajena že 1772. Ob koncu prve svetovne vojne so palačo začasno zasedli Italijani, po dolgotrajnih pogajanjih pa je 1924 dokončno pripadla Avstriji. Tej stavbi se je 1899 pridružila še poletna rezidenca, ki jo je do zloma monarhije ta imela v Yeniköyü. Po drugi svetovni vojni je bil tam desetletje od 1960 do 1970 internat avstrijske dekliške šole sv. Jurija, po temeljiti obnovi pa je od 1991 sedež avstrijskega generalnega konzulata in avstrijskega kulturnega foruma. O obeh palačah je avtor obširno predstavil vse težave z izboljševanjem in renoviranjem. Dodani so tudi vsi ambasadorji in sedeži internunciatur od 20. 2. 1792 do 11. 11. 1918.

Druga razprava istega avtorja govori o turških konzulatih v Avstriji in Avstro-Ogrski od 1718 do 1918. Zgodovina teh konzulatov se začneja z mirom v Požarevcu julija 1718, ko so bili vzpostavljeni prvi konzulati. Na koncu razprave so naštetih konzuli v Brnu, Budimpešti, Černovcih, na Reki, Malem Lošinjju, v Orsovi, Dubrovniku, Sarajevu, Zemunu, Beogradu, Splitu, Temešvaru, Trstu, Benetkah, Dunaju in Zadru.

V tretjem prispevku Agstner piše o avstroogrskih konzulatih v Turčiji. Prvi konzul, in sicer v Smirni, je bil grof Alessandro Hochepped, po rodu Belgijec. Do 1859 so vsi konzuli prišli pod zunanje ministrstvo, medtem ko so od 1848 do 1859 tja spadali le konzulati v Levanti, ostali pa pod trgovinsko ministrstvo. Jezik

konzulatov je bila vse do leta 1900 italijanščina, poročila pa so pisali v nemščini, francoščini, angleščini, največ pa seveda v italijanščini. Po dualizmu sta jih financirali obe državni polovici. Ogrske oblasti so kontaktirale v madžarščini, čeprav je bil uradni jezik nemščina. Tudi v tej razpravi so na koncu naštetih konzulati in konzuli, kratka zgodovina konzulatov, nahajališče arhivskega gradiva konzulatov (ne povsod), arhiv konzulata v tujini (tudi ne povsod) in naslovi konzulatov. Omenjenih je 27 konzulatov. V konzularni službi habsburške monarhije je bilo v osmanskem cesarstvu tudi nekaj Slovencev, vendar je tukaj omenjen le baron Josef Schwegel, nekaj drugih pa ne, kot n.pr. Schweglov nečal Ivan, Alois Pogacar (1859–1912), ki je bil generalni konzul v Janini, Skadru, Bombayu, nazadje pa do smrti v Odesi, ali v Ljubljani rojeni vitez Alexander von Rehn (1842–1906), generalni konzul v Bejrutu in Sarajevu in grof Gilbert Hohenwart zu Gerlachstein (1854–1931), ki je bil med drugim poslanik v Madridu, Peterburgu in Berlinu.

Naslednji članek govori o avstrijski šoli sv. Jurija (St. Georgs Kollege) v Carigradu, ki ga je napisal lazarist Franz Kangler, ki je na tej šoli poučeval od leta 1977, bil tudi njen direktor, zraven pa še provincial avstrijske province lazaristov. Začetek šole in internata sega v leto 1871/72. Avtor govori o nastanku in razvoju šole, širjenju prostorov, pa vse do prvega viška 1913, ko je bila tudi prva matura in je šolo obiskovalo skoraj 350 fantov in deklet različnih narodnosti in ver (največ katolikov in pravoslavnikov, pa tudi izraelitov in muslimanov)., poleg avstrijskih in turških državljanov je bilo tudi nekaj Grkov, Angležev, Rusov, Srbov, Perzijcev, Črnoforcev in celo en Argentinec. Šola za dečke je imela realno gimnazijo in trgovsko akademijo, za deklice pa trirazredno meščansko šolo in dveletno trgovsko šolo. Februarja 1919 je francoski komandant mesta šolo zaprl, obnovljena je bila spet v 30-tih letih, spet zaprta 1944 in dokončno spet odprta 1950 kot prva avstrijska šola v tujini.

Yavuz Köse je sodelavec inštituta za Bližnji in Srednji vzhod na univerzi v Münchnu in je za ta zbornik prispeval članek o avstrijskih blagovnicah v Carigradu od 1855 do 1942, med katerimi sta bili najbolj znani trgovski hiši Alberta Mayerja in Salomona Steina, ki sta imeli svoje podružnice tudi v številnih večjih mestih turškega cesarstva. Znana je bila še trgovska hiša Orosdi-Bach. Adolph Orosdi je po revoluciji 1848 z Lajosem Kossuthom pribežal v Turčijo in ustanovil firmo, ki je imela svoje poslovalnice tudi v Nemčiji, Veliki Britaniji, na Balkanskem polotoku (Beograd, Skopje, Varna, Bukarešta), Italiji (Milano). Kot judovska firma je najprej prenehala delovati firma Mayer leta 1938, brez ustanovitelja se je v Turčiji še nekako ohranila do 1966, Steinova je propadala že od 1917, dokončno pa 1920. Še najdlje se je obdržala firma Orosdi-Bach, do 1942.

Ker je poštni uradnik in ljubiteljski zgodovinar pošte Andreas Patera leta 2006 umrl, je bil njegov članek vzeti iz njegove zapuščine. Članek govori o avstrijskih poštnih uradih in njihovem razvoju v Carigradu. V Turčiji pošte do 1860 sploh ni bilo, obstajala je le služba sultanovih slov. Za prvega poštnega uradnika Avstrije v Turčiji velja uslužbenec internunciatore Josef Gestler od leta 1748. Nastanek poštnega posloplja v Carigradu je bil dolgotrajen in kompliciran. Poštne storitve za Avstrijo je od 1861 deloma opravljal tudi avstrijski Lloyd. Avstrijski poštni uradi

so bili bodisi pod konzulati bodisi pod Lloydovo poštno ekspedicijo in so spadali pod poštno direkcijo za Primorje in Kranjsko v Trstu, nato pa pod spodnjeavstrijsko poštno direkcijo na Dunaju in šele od konca 1869 pod poštni urad ambasade v Carigradu in pod trgovsko ministrstvo. Prvi namestnik direktorja veleposlaniškega poštnege urada, ki je bil upravni organ za največji del avstrijskih poštne uradov v Turčiji, je bil Franz Kodré (morda Slovenec), ki je bil 1874 zaradi poneverbe odstavljen. Z začetkom prve svetovne vojne so bili zaprti vsi tuji poštni uradi in odtlej je vse poštne storitve opravljala turška pošta.

Zanimiv je prispevek zgodovinarja Markusa Purkharta o avstrijskih fesih v Carigradu. Fes je namesto turbana začel uvajati reformni sultan Mehmed II., in se za to pokrivalo inspiriral pri prebivalcih Tunisa, ter 1834 ustanovil prvo tovarno fesov. Ime sicer izvira iz maroškega mesta Fez, vendar so jih že v 18. stoletju izdelovali tudi v Brnu, nato v Linzu in na Dunaju, končno pa je vodilno vlogo pri izdelovanju fesov v Avstriji pripadlo mestecu Strahovice na južnem Češkem, kjer si je s fesi kruh služilo okrog 4.000 ljudi. V 50-tih letih 19. stoletja je bilo tam narejenih okrog pol milijona fesov na leto, kar je nekaj časa predstavljalo četrtno za Carigrad naročenih fesov. Fese so nosili tudi vojaki vseh štirih bosanskih pehotnih polkov in lovskega bataljona. Konec novembra 1925 pa je bilo fesov konec, ker je izšel zakon, ki je z Atatúrkovimi reformami za pokrivalo zapovedal klobuk, fes pa prepovedal.

Zadnja dva prispevka je napisal Elmar Samsinger, sicer promovirani pravnik, ki je služboval nekaj časa na univerzi, kasneje na upravi, advokaturi, danes pa je sodnik. Zelo ga zanimajo povezave habsburške monarhije z Orientom in osmanska zgodovina sploh, zato je bil tudi kurator razstave »Potovanje na Jutrovo po sledeh c. in k. monarhije«, ki je bila 2006 v Meranu. Na temo Orienta je organiziral še nekaj razstav. V tem zborniku je opisal obiska dveh avstroogrskih cesarjev v Turčiji, in sicer Franca Jožefa I. leta 1869 in cesarja Karla I. maja 1918. Franc Jožef je bil od srede oktobra do začetka decembra 1869 v Carigradu, Sveti deželi in Egiptu, kjer se je udeležil odprtja Sueškega prekopa. Cesarja s spremstvom 423 oseb je do Varne spremljala vojna mornarica štirih ladij, ki ji je poveljeval viceadmiral Wilhelm Tegetthoff. Sprejem v Egiptu pa je cesarju v čast organiziral baron Schwegel. Obisk cesarja Karla I. je bil zaradi vojne seveda manj razkošen. V drugem prispevku pa Samsinger opisuje potovanje po Jutrovem v organizaciji Avstrijskega Lloyda okrog leta 1900, deloma z Orient ekspresom, deloma pa kot križarjenje z Lloydom.

Zbornik razprav je zanimivo branje, ne nazadnje tudi zato, ker ne govori o politični plati odnosov med Turčijo in Avstrijo, pač pa je v celoti posvečen manj znani in manj raziskani tematiki. Čeprav v večjem delu nepoklicni zgodovinarji, so z veliko pridnostjo in po trudapolnem brskanju po večinoma slabo ohranjenem arhivskem gradivu prikazali nekaj zanimivih poglavij iz zgodovine obeh držav.

Franc Rozman

Tristram Hunt, **Friedrich Engels: Der Mann der den Marxismus erfand.** 2. Auflage. Aus dem Englischen von Klaus-Dieter Schmidt. Berlin: Propyläen Ullstein Buchverlage GmbH, 2012, 574 str.

Izdajanje marksistične literature tudi po propadu Sovjetske zveze in drugih socialističnih držav ni prenehalo, v zadnjih letih pa zaradi krize kapitalizma doživlja pravi revival. V Nemčiji je Marxov Kapital postal prava uspešnica. V ta trend spada tudi obravnavana knjiga, ki jo je pod naslovom *The Frock-Coated Communist. The Revolutionary Life of Friedrich Engels*, napisal zvezdnik britanskega zgodovinar-skega ceha, Tristram Hunt, profesor za novejšo zgodovino na londonski univerzi, televizijski moderater pri BBC in Channel 4 in kolumnist pri Timesu, Guardianu in Observerju. Izvirnik je izdala založba Allen Lane v Londonu 2009.

Od obeh avtorjev »Komunističnega manifesta« in utemeljiteljev ideologije, ki je svet veliko bolj spremenila kot katera koli druga, je bil Engels nedvomno bolj spreminjav, biografsko bolj zanimiv, po eni strani bonvivan, ženskar, hazarder, nastopač, ljubitelj vseh lepih in dobrih stvari, tudi alkohola, pasioniran lovec na lisice in uspešen podjetnik, pravi tekstilni magnat, član borze v Manchesteru, predsednik tamkajšnje Schillerjeve ustanove, po drugi strani moralist, vodilni mislec komunizma, oster kritik kapitalističnega proizvodnega načina in izdajalec svojega kapitalističnega razreda. Poleg tega je štirideset let denarno podpiral (vzdrževal) Karla Marxa in je skrbel za njegove otroke. Engels je bil naravnost utelešenje dialektičnega načina mišljenja, ki je konstituiralo marksizem. Hunt je na podlagi obilja virov predstavil velikega socialista v vsej njegovi protislovnosti. Predstavlja ga kot samostojnega misleca in bistrega opazovalca socialnih razmer v njegovem času. Hkrati zvesto prikazuje industrijsko revolucijo v Nemčiji in Angliji v 19. stoletju, brez katere življenja in dela Marxa in Engelsa ni mogoče razumeti. Legendarno je Engelsovo partnerstvo in soavtorstvo z Marxom, pri katerem je Engels vedno zavestno igral drugo violino, saj je po Marxovi smrti izjavil, da je Marx genij, drugi pa smo samo talenti.

Friedrich Engels je bil rojen 28. 11. 1820 v mestu Barmen, sedaj del mesta Wuppertal, v nemški deželi Severno Porenje – Westfalija, v premožni družini tekstilnih tovarnarjev v tretji generaciji, ki so sami izdelovali tekstil in ga prevzemali tudi od drugih malih založnikov (predilcev, tkalcev in barvarjev) ter ga dokončno pripravili za prodajo. To je bila začetna stopnja industrializacije. Barmen je bil tedaj že kar industrializiran kraj, ki se je hitro širil. Od 1810 do 1840 je število prebivalcev naraslo od 16.000 na 40.000. Duhovno ozračje v njem pa je bilo sila zatohlo, saj ga

je opredeljeval pietistični kalvinizem. Engelsi so bili socialno čuteči, niso marali zaposlovati otrok, kar je bilo tedaj povsem normalno in so za stanovanje svojih delavcev dali sezidati majhne hišice in jih tudi sicer socialno podpirali, toda tako, da je bila razlika med gospodarji in delavci popolnoma jasno razvidna, saj je tako bilo prav po cerkvenih in družbenih pravilih. Engelsi so kot tovarnarji, bilo jih je več v sorodstvu, živeli sicer v zaključeni skupini sredi industrijskega območja v velikih hišah, ki so imele fasade obložene s klesanimi kamni. Vendar je Engels že kot otrok videl kako je tekla skozi njegov kraj povsem rdeča reka Wupper, pa ne od krvi temveč od industrijskih odplak od barv, s katerimi so barvali tkanine. Vohal je tudi neprestani industrijski smrad, ki se je širil po okolici. Rojen je bil tako rekoč v sredo industrijske revolucije. Družinsko vzdušje je bilo v tej družini toplo, toda dokaj filistrsko. Engels je pozneje zapisal, da je bil Barmen Zion obskurantov. Po zadrži osnovni šoli ga je dal oče kot štirinajstletnika v gimnazijo v Elberfeld, ki je tedaj slovela kot ena najboljših in najbolj liberalnih gimnazij v Prusiji. Ta gimnazija je bila pravo intelektualno žarišče, ki je zelo ustrezalo Engelsu. Želel je iti na univerzo in nato vstopiti v državno službo, ali postati celo pesnik. Njegovi prvi pesniški poskusi so bili dokaj obetavni. Take zamisli sina pa seveda niso ustrezale njegovemu očetu. Kljub izrazitim željam sina in čezmerno dobrim šolskim ocenam, ga je po treh letih vzel z gimnazije in ga zaposlil v svojem podjetju, kjer se je Friedrich leto dni seznanjal z medlimi skrivnostmi platna in bombaža, predenja, tkanja, beljenja in barvanja. L. 1838 sta odšla z očetom na poslovno potovanje v London, da bi sklenila pogodbo o dobavi surove svile in da bi pregledala poslovanje tvrdke Ermen & Engels, kjer bil solastnik njegov oče. Ob povratku sta se ustavila v Bremnu, kjer naj bi Friedrich nadaljeval z naslednjo fazo njegovega poslovnega izobraževanja – crashkurs mednarodnega kapitalizma. Vetrovno in svobodno mesto Bremen, eno največjih tedanjih nemških pristanišč s hanseatsko tradicijo, pa je Friedrichu Engelsu veliko bolj ustrezalo kakor megleni Barmen. Bremen ni bil le eden od centrov komercialne, temveč tudi duhovne izmenjave. Kot vajenec je delal v pisarni izvoznika platna in saškega konzula Heinricha Leopolda, stanoval in oskrbo pa je imel pri nekem zelo sproščenem pastorju. Zanj je bilo bivanje v Bremnu prava odrešitev iz tesnega bidermajerstva v Barmnu. Tukaj se je zblížal s stranko »Nova Nemčija«, pozneje v Berlinu še z radikalno »Heglovo levico«. L. 1842 se je prvič srečal s Karlom Marxom v Kölnu. Med Engelsovim delovanjem v očetovi podružnici v Manchestru se je seznanil z delavskim vprašanjem in spoznal socialne razmere v Angliji. Tam je stopil tudi v tesno zvezo s krogom socialnega utopista Roberta Owna in s kartizmom. Srečanje s Karlom Marxom na povratku z Londona l. 1844 in seveda izčrpní pogovori so pokazali popolno ujemanje njunih stališč in pogledov, kar je bil začetek tesnega sodelovanja in prijateljstva do Marxove smrti.

To sodelovanje in soavtorsvo Marxa in Engelsa je bilo nekaj posebnega. Marx je izhajal iz bogate intelektualne odvetniške družine, študiral je filozofijo v Berlinu, kjer je tudi doktoriral in se s habilitacijo pripravljaj na akademsko kariero. Engels pa je sicer tudi izhajal iz bogate družine, toda industrialcev, ki so se zanimali samo za svoje posle brez kakršnega koli intelektualnega ozadja. Bil je izučen trgovec s tremi razredi gimnazije. Začenši v Bremnu in pozneje vse življenje je poleg

svojega dela v podjetju in razvejanega družabnega življenja študiral vse mogoče od filozofije, zgodovine, socialnih in državnih ved, književnosti do naravoslovnih ved. Le tako je bilo mogoče enakovredno sodelovanje med obema. Bil je samouk na vseh področjih, ki se jih je loteval, pa je vendar dosegel tako stopnjo vednosti, da mu ni mogel nihče očitati, da je amater.

Engels bi se bil seveda rad ukvarjal samo s svojimi študijami. Toda po drugi strani pa tudi ni želel izgubiti svojega statusa podjetnika z ustreznimi dohodki in je torej vse življenje ostal razpet med tema dvema dejavnostma. Dodatno pa ga je k tej dvojnosti nagnila še potreba, da je več desetletij podpiral Marxa, ki od izgona iz Nemčije nikoli ni imel urejenih dohodkov za preživljanje.

Rezultate svojih socialnih študij je Engels objavil v knjigi »Položaj delavskega razreda v Angliji«, ki je postala temeljno delo znanstvenega socializma. Po prelomu z levim hegelianizmom v l. 1844 sta se Marx in Engels priključila tajni »Zvezi pravičnih«, ki je delovala v Londonu, ki se je po njenem pristopu preimenovala v »Zvezo komunistov«. Za njeno novo orientacijo sta 1848 izdelala »Komunistični manifest« in sicer tako, da je vsak najprej izdelal svoj osnutek z naslovom »Načela komunizma«. V revolucijskem letu 1848 sta Marx in Engels urejala in izdajala znamenit časopis »Rheinische Zeitung« v Kölnu. L. 1850 se je Engels vrnil v očetovo tovarno v Manchester. Začel je intenzivno finančno podpirati Marxa in mu pomagati pri sporih in spopadih z različnimi socialističnimi usmeritvami. Ko se je Engels l. 1869 umaknil iz poslovnega življenja, je bil od l. 1870 sekretar v generalnem svetu »Mednarodne delavske asociacije« in se je ukvarjal predvsem z organizacijskim, publiškim in znanstvenim delom. Njegova številna socialnopolitična, zgodovinska in vojaškonznanstvena dela so veliko pripomogla k širitvi marksizma, katerega vodilna osebnost je postal po Marxovi smrti l. 1883. Drugi in tretji del Marxovega »Kapitala« je v veliki meri dopolnil in izdal 1885 in 1894.

Engelsov pomen temelji v enaki meri na njegovem teoretičnem kakor praktičnem delu v socialističnem gibanju. Historični materializem je deloma zelo populariziral in ga s tem spravil v učinkovito obliko. Dialektiko gospodarskega in družbenega dogajanja je posebej v polemiki z berlinskim filozofom Eugenom Dühringom skušal razširiti v dialektiko narave. To postvarjenje marksistične dialektike je bilo posebej učinkovito v dialektičnem materializmu marksizma leninizma. Raziskavam Engelsovega delovanja in njegovega deleža pri teoriji marksizma, je bil namenjen predvsem Inštitut Marxa-Engelsa-Lenina v Moskvi.

Marx je ostal v lepšem spominu kot Engels, saj je bil predvsem filozof in teoretik, Engels pa seveda Marxov zelo tesen sodelavec, po njegovi smrti tudi njegov naslednik-nadaljevalec ne samo na teoretičnem, temveč tudi na političnem (strankarskem) področju, iz katerega naj bi v 20. stoletju izšla socialistična (leninistično-stalinistična) diktatura v Sovjetski zvezi in drugod. V Sovjetski zvezi so po njem poimenovali mesto Engels v bližini Saratova ob Volgi, ki je zdaj zaspano zanikrno mesto, kjer pa vendarle še stoji njegov velik kip, medtem ko so z drugih mest spomenike pomembnih sovjetskih politikov že zdavnaj odstranili. Friedrich Engels je umrl v Londonu 5. 8. 1895.

Bojan Godeša, **Čas odločitev, Katoliški tabor in začetek okupacije**, Premiki, Ljubljana: Mladinska knjiga 2011, 349 str.

»Ena temeljnih značilnosti revizije zgodovine druge svetovne vojne na Slovenskem je, da je ob (kritični) posodobitvi podobe partizanskega gibanja, ki kontinuirano poteka že več kot dvajset let, v veliki meri izostala dosledna uporaba enakih meril za interpretiranja nasprotnikov partizanstva,« opozarja dr. Bojan Godeša v uvodu v svojo zadnjo, leta 2011 izdano knjigo. Kritična presoja ravnanja in politike nasprotnikov partizanstva je, kot piše, ostala »globoko v senci razčiščevanja preteklosti osvobodilnega gibanja«, »prevrednotenje podobe druge svetovne vojne na Slovenskem« pa je bilo pri izbiranju tem, ki jih je treba na novo »preučiti in problematizirati«, doslej precej enostransko in selektivno. Avtor knjige Čas odločitev je zato mnenja, da je treba v raziskovanje druge svetovne vojne na Slovenskem »vpeljati širši konsenz o potrebi po enakovredni obravnavi in presoji vseh črno-belih in enostranskih interpretacij«, kar poskuša sam storiti s knjigo, ki obravnava delovanje največje predvojne slovenske politične stranke Slovenske ljudske stranke na predvečer druge svetovne vojne v Sloveniji in Jugoslaviji in ob njenem začetku.

Godeša politiko Slovenske ljudske stranke podrobno analizira »skozi prizmo« opredelitev in usmeritev treh njenih najvidnejših voditeljev: Antona Korošca, Frana Kulovca in Marka Natlačena, svojo analizo pa opira na obširno gradivo, ki v slovenskem zgodovinopisju doslej še ni bilo v celoti uporabljeno. Ključna osebnost za razumevanje politike SLS v letih 1940/1941 je seveda Anton Korošec. V zgodovinopisju je doslej prevladovalo mnenje, da bi bila politika največje slovenske stranke ob začetku vojne, če ne celo med njo, precej drugačna, če ne bi Korošec decembra leta 1940 nenadoma umrl, Bojan Godeša pa prepričljivo razkriva, da je prav Korošec po kapitulaciji Francije junija leta 1940, prepričan, da so zahodne demokracije z njenim porazom doživele dokončen zlom, radikalno spremenil svoja politična gledanja, opustil dotedanja protinemška stališča ter začel mrzlično iskati možnosti za slovensko vključitev v Evropo nemškega novega reda. Koroščev politični obrat leta 1940 so nedvomno olajševale v SLS prevladujoče konservativne politične in družbene predstave, ki so med drugim prišle do izraza v pisanju Slovenca, v Koroščevem in strankinem odnosu do Judov, prostozidarjev in komunistov in v spogledovanju katoliških voditeljev in Slovenčevih komentatorjev s Salazarjevo Portugalsko in Francovo Španijo, toda za Koroščevo politično preusmeritev k

Berlinu leta 1940 je bilo odločilno njegovo prepričanje, da nacistične Nemčije ne bo več mogoče zaustaviti in je treba zato s Hitlerjem na vsak način poskušati doseči razumen »modus vivendi«.

V iskanju zgledov, ki bi jih kazalo posnemati, so se Korošec in njegovi somišljeniki v SLS med drugim ozirali k Tisovi Slovaški. Slovaški osamosvojitvi sicer v katoliškem taboru sprva (leta 1939), kot poudarja Godeša, niso bili naklonjeni, saj so se zavedali, da bi lahko čehoslovaški scenarij slej ali prej postal aktualen tudi za Jugoslavijo, česar si niso želeli, toda v isti sapi so se s spogledovali z njenim režimom, ki ni povsem posnemal nacističnega, saj je temeljil na tradicionalni strankarski strukturi, hkrati pa na konservativnih katoliških družbeno-političnih predstavah in katoliški socialni doktrini. Korošec si je z iskanjem zaveznikov (tudi med skrajno konservativnimi in nacionalističnimi silami v Srbiji in na Hrvaškem) v zadnjih mesecih pred smrtjo prizadeval povečati svoj že omajjan vpliv na jugoslovanskem političnem prizorišču in z njihovo pomočjo vplivati na preusmeritev jugoslovanske zunanje politike, kar je poglobilo nesoglasja med njim in knezom Pavlom. Do skrajne zaostritve v odnosih med obema, kot ugotavlja Godeša, ni prišlo le zaradi nenadne Koroščeve smrti decembra leta 1940.

Po Koroščevi smrti je politiko, ki jo je leta 1940 začrtal Korošec, nadaljeval njegov naslednik Franc Kulovec, ki je v nasprotju s Koroščem sicer iskal zaveznike zanjo predvsem v Zagrebu (pri Mačkovi Hrvaški kmečki stranki), ki pa je v prepričanju, da se je mogoče vojni katastrofi izogniti le z zavezništvom z Nemci, odločno zagovarjal pristop Jugoslavije k trojnemu paktu. V tem času je SLS s svojim glasilom Slovincem našla novega »vzornika« v maršalu Petainu, ki naj bi se, kot je pisal Slovenec, z »lojalnim zadržanjem Francije« in v sodelovanju z Nemčijo zavzemal za »pravičen in trajen mir v bodoči Evropi«, obenem pa v domači politiki »vračal k tradicionalnim vrednotam« in političnemu redu, ki je pomenil »popoln prelom s tretjo republiko«. Kulovec, kot poudarja Godeša, ni imel Koroščeve »karizme in ugleda«, tudi ne enoglasne podpore v stranki in prav tako ne mednarodnih izkušenj. Bil pa je stvaren in premočrten politik, ki je poskušal še po marčevskem prevratu novega predsednika jugoslovanske vlade Dušana Simovića in vročekrvne srbske častnike prepričati, da je trojni pakt za Jugoslavijo edina možna izbira, saj bo Jugoslavija ob nemškem napadu naglo poražena in razbita. Toda v Beogradu so bili neomajni in Slovenci so imeli po Kulovčevem prepričanju in prepričanju njegovih somišljenikov, če so se želeli izogniti katastrofi, ob nemškem napadu na Jugoslavijo le dve možnosti: ali zvezo s Hrvati v hrvaško-slovenski državi pod nemško zaščito ali pa ustanovitev slovenske države – prav tako pod nemškim pokroviteljstvom. V tej luči je bila svojevrstna ironija usode, da je bil prav Kulovec ena prvih slovenskih žrtev nemškega orožja, saj je bil ubit 6. aprila 1941 zjutraj ob nemškem bombardiranju Beograda, potem ko je dan prej z Miho Krekom slovaškega odpravnika poslov prosil za slovaško posredovanje v Berlinu v korist enega dveh scenarijev: hrvaško-slovenske države ali slovenske države v okviru osi. Krek in Kulovec sta z obema predvidenima scenarijema, kot pravi Godeša, pristala na razbitje Jugoslavije, še preden je bila ta napadena.

Bojan Godeša je v svoji knjigi tako prepričljivo pokazal, da SLS in njeni voditelji spomladi leta 1941 niso »igrali na dve karti«, kot so trdili pozneje: doma z zavzemanjem za pristop Jugoslavije k trojnemu paktu in po okupaciji Slovenije z iskanjem »modusa vivendi« z nemškimi (in italijanskimi) okupatorji, v tujini in emigraciji pa z iskanjem podpore na Zahodu, zlasti pri Britancih, temveč so vsa svoja upanja in pričakovanja enostransko usmerili k silam osi. Predstavniki SLS so pod vtisom negotovih političnih razmer po beograjskem puču sicer 30. marca 1941 res sklenili, da bodo poslali v »inozemstvo« dva zastopnika, ki bosta »povsod, kjerkoli bo potrebno«, zastopala »nacionalni program stranke«, stranka, njene organizacije in njeni funkcionarji pa v primeru »sovražne zasedbe slovenskega ozemlja« ne bodo na noben način »sodelovali s sovražno oblastjo«, toda ta sklep je bil sprejet brez posveta z voditeljema stranke, Kulovcem in Krekom, ki sta v Beogradu še naprej zagovarjala »politiko trojne zveze«. Kulovec se je na sestanku vodstva SLS v Ljubljani 3. aprila 1941, prepričan o naglo se bližajočem razpadu Jugoslavije, v zavzel za ustanovitev Narodnega sveta, sestavljenega iz predstavnikov vseh »legalnih« strank, ki naj bi se, ko v »Beogradu ne bo (več) vlade... brigal za slovenske interese« ter se »pripravljaj na druge možnosti... po zgledu hrvaškega vodstva«. To stališče so, čeprav je bilo v nasprotju s sklepi, sprejetimi 30. marca, ob Kulovčevem obisku sprejeli tudi v vodstvu SLS. Če so namreč na eni strani Kulovcu realistično pritrdili, da bo bližajoča se vojna za Jugoslavijo kratkoročno pomenila katastrofo, so na drugi povsem napačno sodili, da bodo v vojnem spopadu dolgoročno prevladale sile osi in vsaj za nedoločen čas uveljavile nemške predstave o novem evropskem redu. V tem smislu je tudi Kulovec z vodstvom SLS le nadaljeval politiko, ki jo je po svojem preobratu v letih 1939/1940 načrtoval Korošec in po kateri naj bi bila »edina rešitev za Slovenijo tesna naslonitev na sile osi«.

To pa je bila hkrati smer, ki ji je vse od začetka okupacije sledil tudi po Koroščevem mnenju bolj »uradniško« vestni kot politično modri Kulovčev naslednik na čelu SLS Marko Natlačen. Z ustanovitvijo Narodnega sveta v Ljubljani, ki naj bi na slovenskem ozemlju 6. aprila 1941 prevzel »izvrševanje vrhovne oblasti in skrb za red in mir ter za nadaljnjo usodo slovenskega naroda« v svoje roke, so dotedanji ban Natlačen in slovenski strankarski politiki, kot piše Godeša, že pred kapitulacijo jugoslovanske vojske »odpovedali poslušnost oblastem v Beogradu«, saj njegova ustanovitev ni imela zakonske in ustavnopravne osnove. V Narodnem svetu so bile zastopane vse politične stranke razen komunistov, ki so jih, kot je znano, v NS zavrnili, češ da niso »legalna politična stranka«. Godeša prepričljivo opozarja, da je bil to le prazen izgovor, saj je bila med v NS povezanimi strankami po ustavi iz leta 1931 legalna samo Jugoslovanska nacionalna stranka, v NS zbrane stranke pa naj bi pri komunistih zmotila zlasti zahteva po »odločni obrambni akciji«, saj si NS ni zadal »nobenih obrambnih nalog«, temveč je pozival k »redu in miru« in celo poskušal posredovati pri jugoslovanskih vojaških poveljnikih na slovenskih tleh, naj ne rušijo infrastrukturnih in gospodarskih objektov, kar je povzročilo nemajhno zmedo med slovenskimi vojaki, ki so poskušali v jugoslovanskih uniformah ubraniti Dravsko banovino pred okupatorji.

V Narodnem svetu so v isti sapi kot naslednji »korak« predvideli podređitev jugoslovanskih vojaških enot na slovenskem ozemlju »slovenski oblasti«, »sklenitev premirja z nemškimi vojaškimi silami« in »vzpostavitev stikov z nemško vlado v Berlinu z namenom, da se po možnosti tudi za Slovenijo zagotovi enaka rešitev kot za Hrvaško«. Ta strategija je, kot je znano, že v nekaj dneh doživela popoln polom, saj jugoslovanski generali na podređitev jugoslovanskih vojaških oddelkov, ki so se nahajali v dotedanji Dravski banovini, Narodnemu svetu niso pristali, v nemškem vrhu pa za slovenske želje po ustanovitvi slovenske države pod nemško zaščito niso imeli nobenega razumevanja. Nič bolj uspešen ni bil poizkus, da bi po nemški zavrnitvi »pogovorov o slovenski državi pod nemško zaščito«, za »slovenske želje, da bi Slovenija ostala nerazdeljena in bi kot celota prišla pod nov režim«, kot so 18. aprila 1941 zapisali v spomenici, naslovljeni na Mussolinija, pridobili Italijane. Kot poudarja Godeša je bila spomenica Mussoliniju rezultat »ad hoc odločitev« in ne daljših posvetov in premisleka, Mussolini pa je bil navdušen, da se »Slovenci kar sami ponujajo Italijanom in (jih) prosijo za zaščito«. Spomenico je podprl tudi škof Rožman, ki je na obisku pri Graziolliju izjavil, da »duhovščina v celoti priznava oblast fašistične Italije«, ponovno »vključitev« slovenske »kulturne samobitnosti« v »sovisnost s kulturami narodov, ki so nam prostorsko najbližje« pa je prav tako pozdravljalo liberalno Jutro.

Italijani seveda meja, ki so jih v skladu s Hitlerjevimi smernicami o razdelitvi Jugoslavije v dneh od 3. do 12. aprila 1941 določili v Berlinu, niso mogli več spreminjati, so pa 3. maja 1941 razglasili priključitev Ljubljanske pokrajine Italiji in napovedali njeno avtonomijo, opredeljeno s posebnim statutom, kar so slovenski časniki, kljub temu, da so se, kot pravi Godeša »dogodki odvijali, ne da bi lahko Natlačen in njegovi sodelavci nanje kakorkoli vplivali«, navdušeno pozdravili. Italijani so sicer izjave slovenskih politikov res »deloma priredili«, kar pa ne spreminja dejstva, da so ti z njimi priznavali obstoječe stanje in lojalnost Italiji, kar so še potrdili ne le z vstopom v konzulto, temveč tudi s »poklonitveno deputacijo« junija leta 1941 v Rimu. Natlačen, ki je imel za svoje odločitve ves čas podporo vodstva SLS, je skupaj s somišljeniki še ob obisku v Rimu upal, da bodo lahko člani »deputacije« s posredovanjem Mussolinija obvestili Hitlerja o slovenskih željah po združitvi slovenskega ozemlja v okviru italijanske države in so Mussoliniju tako izročili tudi Hitlerju namenjeno spomenico o »trpljenju Slovencev pod nemško oblastjo«, saj so (skoraj neverjetno!) menili, da se »vse to« ne dogaja s »Hitlerjevo vednostjo«. Kot poudarja Bojan Godeša, se je mogoče »upravičeno« spraševati o smiselnosti političnih pobud, ki so temeljile na »predpostavki o Hitlerjevi in Mussolinijevi pravičnosti«, toda te so bile (povsem očitno!) izraz »razpoloženja (in stanja duha) v delu tedanje slovenske politične elite«, ki je določala smer slovenske politike in »iskala rešitev za Slovence le v okviru novega reda«. Poseben paradoks, na katerega opozarja avtor knjige, je, da je spomenico, namenjeno Hitlerju, ki je popisovala nemško nasilje nad slovenskim prebivalstvom pod nemško okupacijsko oblastjo, odnesel v ZDA pater Kazimir Zakrajšek in je postala, ko je Zakrajšek z njeno vsebino (ne pa seveda z njenim namenom) seznanil ameriško javnost in jugoslovansko vlado v Londonu, »po spletu okoliščin

prvi dokument«, ki je javnost v zahodni Evropi in ZDA seznanjal z nacističnim nasiljem nad Slovenci.

Za politiko tradicionalnih slovenskih strank v prvih mesecih nemške in italijanske okupacije tako, kot pravi Bojan Godeša, nista bila »ključna (le) pragmatični oportunitizem in taktično prilagajanje«, temveč opisana presoja mednarodnega položaja in njegovega prihodnjega razvoja. »Pobude za sodelovanje s silami osi« so bile ves čas na slovenski strani, saj so se tako za odhod v Celje na sestanek z nemškimi poveljniki in za spomenico Mussoliniju 18. aprila 1941 samostojno odločili v Ljubljani, »Natlačen pa si je sprva prizadeval doseči« takšen položaj, kakršnega sta »imela Pavelić in Tiso« in prav dejstvo, da mu to uspelo in mu »Italijani niso prepustili uprave slovenskega ozemlja«, kot naj bi obljubili, je bilo tudi vzrok za njegovo razočaranje nad njimi. Vseeno se je Natlačen s somišljeniki politiki »reševanje slovenskega vprašanja« v okviru fašistične Italije oz. »novega reda« odpovedal šele po poklonitvenem obisku pri Mussoliniju in papežu junija 1941, ko je bilo že povsem jasno, da se je SLS z začrtano strategijo znašla v slepi ulici. Natlačenovo politiko so obsojali tudi slovenski katoliški politiki v Londonu, ki so se zaradi nje znašli v zelo neprijetnem položaju. SLS je bila edina stranka, zastopana v jugoslovanski emigrantski vladi, ki pred začetkom vojne ni imela zvez z britansko obveščevalno službo, v zadnjih mesecih pred okupacijo pa si je med zahodnimi diplomati celo »prislužila sloves osi naklonjene stranke«. Predstavniki SLS v emigraciji seveda niso imeli izbire: »prehod na stran protiosnih sil se jim je«, kot pravi Godeša, »dobesedno dogodil«. Preobrat je bil posebej radikalen pri Mihi Kreku, ki je bil z načrti o slovenski državi pod nemško zaščito še 5. aprila s Kulovcem na obisku pri slovaškem poslaniku in poleg Kulovca najbolj »odgovoren za politiko SLS« pred okupacijo in neposredno po njej, slabe tri tedne pozneje pa že na poti v emigracijo – v »zavetje Britancev«. V takšnih razmerah so bili zastopniki SLS v emigraciji »prisiljeni takoj ukrepati in se kazati v prozahodno in demokratično usmerjeni podobi«. Prebivalcem v okupirani domovini so sicer naročali, naj »mirno čakajo na navodila«, toda v isti sapi so zatrjevali svojo privrženost boju »združenih demokracij« proti »stoletnim sovražnikom slovenstva in slovanstva«, napovedovali njihovo zmago in se odločno distancirali od politike SLS doma.

Tu pa je v katoliškem taboru, kot opozarja Godeša, še vse poletje leta 1941 »vladala nejasnost«, kar zadeva slovensko državno prihodnost, saj so Natlačen in njegovi sodelavci tudi potem, ko so že spoznali, da za oblikovanje slovenske državne enote v okviru fašistične Italije ni nobenih možnosti, zavračali misel na povojno obnovev Jugoslavije in se spogledovali z načrti o samostojni slovenski državi. K jugoslovanskemu programu so se pod vplivom politikov v emigraciji, spremenjenih mednarodnih razmer in položaja doma, kjer so nov »narodni program« oblikovali skupaj z liberalci, vrnili šele septembra 1941. Natlačen je pod pritiskom kritik v lastni stranki sredi septembra sočasno z Ivanom Pucljem izstopil iz konzulte, s čimer je bilo »na simbolni ravni končano« obdobje politike SLS, »ki je trajalo vse od kapitulacije Francije poleti 1940 in za katerega je bila značilna strategija reševanja slovenskega vprašanja v okviru novega reda sil osi«. Da je bila ta politika »škodljiva za dolgoročne slovenske interese« je bilo, kot piše Bojan Godeša, »že

tedaj več kot očitno«, saj so jo kot škodljivo »prepoznali vsi, ki so se zavedali, da so ti interesi bolj kot interesi kateregakoli drugega naroda povezani z uspehi nasprotnikov osi«. »Zgrešenosti svoje prvotne politične usmeritve« se je zavedal tudi Natlačen sam, ko je v poročilu politikom v emigraciji zamolčal pobude za vzpostavitev slovenske države pod pokroviteljstvom osnih držav, hkrati pa tudi na napačnih presojah mednarodnega položaja temelječe ocene o dolgoročni prevladi sil osi. Sicer pa naj bi bil Natlačenov vpliv na italijansko politiko in razmere v Ljubljanski pokrajini zelo omejen in za teze o njegovih zaslugah za njen avtonomni položaj pod italijansko oblastjo ni nobene osnove. Podobno neosnovane so, kot ugotavlja Godeša, tudi trditve o ustanovitvi katoliške Slovenske legije 29. aprila oz. 29. maja 1941, saj bi ustanovitev ilegalne vojaške organizacije nikakor ne ustrezala tedaj prevladujočemu »razmišljanju v vodstvu katoliškega tabora«. O ustanovitvi Slovenske legije ni neposrednih virov, po mnenju avtorja knjige pa je bila zelo verjetno – kot obe liberalni legiji (Sokolska in Narodna) – ustanovljena šele poleti leta 1941, ko so v SLS že spoznali, da je bila dotedanja politična strategija stranke neuspešna. Ta strategija naj bi ne bila tudi v ničemer povezana s »porajajočim se osvobodilnim gibanjem«, ki je postalo šele z »množično« podporo prebivalstva protiokupatorskemu odporu jeseni leta 1941 pomembnejši »politični dejavnik«.

Knjiga Čas odločitev temelji, kot že omenjeno, na obsežnem arhivskem in tiskanem gradivu, med drugim na pisanju glasil Slovenske ljudske stranke, zlasti Slovenca, na izjavah in spominskih zapisih vodilnih jugoslovanskih politikov in politikov slovenskega katoliškega tabora ter na nemških poročilih in dokumentih, hkrati pa tudi v izjemnem avtorjevem poznavanju slovenske, hrvaške, srbske in druge tuje zgodovinopisne literature. Zato je težko razumljivo, da so nekateri pisci ocen knjige v časopisju avtorju očitati, da se opira na razmeroma »skromno (in neprepričljivo) gradivo«, hkrati pa spregledali njegovo temeljno sporočilo, da pripravljenost slovenskega katoliškega tabora in z njim v Narodnem svetu povezanih strank na kolaboracijo z okupatorji v prvih mesecih vojne na tleh Jugoslavije in Dravske banovine ni bila niti plod »privolitve slovenske katoliške stranke v rasistični in totalitarni program novega reda«, niti rezultat ustanovitve Osvobodilne fronte in z njo povezanega odporniškega programa slovenskih komunistov, temveč posledica povsem napačne in »kratkovidne« presoje dejanskih razmerij moči v Evropi in svetu in prihodnjega poteka vojne.

Knjiga Bojana Godeše v tej luči resda »odpira številna vprašanja« o slovenski strankarski politiki pred okupacijo in po njej, kot so to komentirali nekateri njeni kritiki, toda hkrati daje tudi povsem jasne odgovore nanje. Politika vodstva največje slovenske stranke in najmočnejšega slovenskega političnega tabora, tj. katoliškega tabora in Slovenske ljudske stranke, je, vse od leta 1940 temeljila na zmotnih pričakovanjih in predvidevanjih, posledica politike, ki je že na samem začetku vojne vodila v kolaboracijo slovenskih strank in ljubljanske škofije z okupatorji, pa niso bili le vedno večji dvomi in razhajanja v vodstvih strank in med njihovimi privrženci, temveč tudi izgubljanje zaupanja prebivalstva v strankarsko politiko, kar je neizogibno zaznamovalo tudi kasnejši razvoj in prihodnje politične delitve na Slovenskem vse do leta 1945. Knjiga je opremljena z vsem potrebnim znanstvenim

aparatom, napisana pa je tekoče in berljivo ter kljub nedvoumnemu avtorjevemu stališču, da je bila politična usmeritev Slovenske ljudske stranke k opiranju na sile osi vse od začetka zgrešena, stvarno in ideološko neobremenjeno. Bojan Godeša je v njej s prodorno in podrobno osvetlitvijo slovenske strankarske politike leta 1941 še enkrat prepričljivo pokazal, da odpira pot k politično in ideološko bolj uravnoteženemu razumevanju preteklosti in njene skrajno spolitizirane javne podobe le kritična, argumentirana in v stvarnih dejstvih utemeljena analiza. Knjiga je bila leta 2012 nagrajena z nagrado Clio Zveze zgodovinskih društev Slovenije in s strani ARRS proglašena za vrhunski dosežek s področja zgodovinopisja.

Peter Vodopivec

Anton Suhadolc, **Življenje in delo profesorja Riharda Zupančiča**. Ljubljana: DMFO – Založništvo, 2011, 193 str.

Univ. prof. matematike, dr. Anton Suhadolc, je na podlagi originalnih virov in literature napisal knjigo o med obema vojnama zelo uglednem profesorju ljubljanske univerze, matematiku dr. Rihardu Zupančiču, ki naj bi se po italijanski oz. še bolj po nemški okupaciji Ljubljane nagibal na fašistično oz. nacistično stran. Skoraj do zadnjega dneva pred odhodom v Avstrijo je zvesto delal na svojem delovnem mestu na univerzi in kot vladni komisar v Združenju šolnikov Ljubljanske pokrajine, kjer je imel pravico nastavljeni učitelje v državno službo. 6. maja 1945 so Zupančiča videli skupaj s soprogo, skoraj brez prtljage, stati na vojaškem tovornjaku, ki je odpeljal v Avstrijo. V Avstriji so ga nastanili v mladinskem domu Marienhof v Neumarktu na Štajerskem, ki je bil gotovo namenjen beguncem, kjer pa so bile razmere za starega človeka komaj znosne. Zato si je skušal pomagati tako, da je pisal rektorju ljubljanske univerze prof. dr. Milku Kosu, da bi mu pomagal. Pripravljen je bil po svojih močeh sodelovati pri novi ureditvi ljubljanske univerze. V njem tudi piše, da med vojno ni škodoval nobenemu Slovencu in jih je z intervencijami 27 rešil konfinacije. Milko Kos Zupančiču ni odgovoril in je pismo odstopil tedanjemu prosvetnemu ministru Jušu Kozaku, ki pa mu očitno tudi ni odgovoril. Zupančič se je obrnil tudi na rektorja Tehniške visoke šole v Gradcu, kjer je dobil delo honorarnega profesorja s plačo pomožne znanstvene moči. Zaprošil je tudi za avstrijsko državljanstvo. V začetku je vodil vaje in delal korekture v okviru Katedre za matematiko. Od 11. aprila 1947 je predaval predmet Osnove višje matematike. Imel je okoli 300 študentov. Profesor Rihard Zupančič je preminil 21. marca 1949 v 70. letu v zdravilišču Judendorf-Strassengel. Pokopan je bil 25. marca i. l. na mestnem pokopališču Sv. Peter v Gradcu v družinski grob svaka Richarda Kukula.

Rihard Zupančič se je rodil v Ljubljani 22. decembra 1878 kot Richard Suppantšitsch očetu Richardu in materi Ljudmili (tudi Ludmili) Polak. Bil je najmlajši od sedmih otrok. Mati je bila hči mestnega stavbenika, oče pa je bil zaposlen v Tschinklovi tovarni. Zupančičeva družina je bila med uglednejšimi, ki pa so bile tedaj pretežno nemško čuteče. Vsi člani družine so navedli kot občevalni jezik nemščino, le služkinja slovenščino. Nemško osnovno šolo, ki jo je v Ljubljani ustanovila germanizatorska organizacija Deutscher Schulverein, je obiskoval od 1885–1889. Več kakor vsa druga pričevanja o nemški usmerjenosti pove dejstvo, da ga starši niso vpisali v navadno osnovno šolo, temveč v šolo zloglasnega Schulvereina.

Nemško državno gimnazijo v Ljubljani je obiskoval v letih 1889/90 do 1896/97. V šolskem letu 1897/98 je maturiral z odliko. Po maturi je odšel na Dunaj, kjer se je vpisal na tamkajšnjo Tehniško visoko šolo – strojna smer. Nato se je prepisal na dunajsko univerzo, kjer je dve leti študiral matematiko. L. 1903 je naredil profesorski izpit iz matematike in opisne geometrije. Zupančič je bil štipendist Schellenburgove ustanove. L. 1901 se je Zupančič poročil s svojo skoraj dvanajst let starejšo sestrično Marianne Suppantschitsch. Zakaj je storil ta korak, se ni dalo ugotoviti. Zakon je bil po letu in pol ločen od mize in postelje. Med študijem je bil dve leti asistent za opisno geometrijo na omenjeni visoki šoli, nato pa suplent na dunajskih gimnazijah. Od 1904 do 1919 je bil pravi profesor matematike na XVIII. realki na Dunaju. Ves ta čas je sodeloval s tamkajšnjo Tehniško visoko šolo. Postal je gimnazijski inšpektor in je v gimnaziji predaval le 10 ur tedensko. Dve leti je imel dopust, pač za pisanje srednješolskih matematičnih učbenikov, ki jih je napisal 15 iz matematike in tri iz opisne geometrije v okviru programa Ein Unterrichtswerk für die österreichischen Mittelschulen. Te učbenike je priredil tudi za razne druge šole, dekliške, strokovne itd. S ponatimi je izšlo okoli 80 knjig. S temi učbeniki se je Zupančič enakovredno uvrstil med mnogo bolj znana pisca matematičnih učbenikov Franca viteza Močnika in Franca Hočevarja. Od leta 1909 je bil Zupančič uradni zastopnik avstrijskega urada za pouk pri mednarodni komisiji za proučevanje pouka matematike na vseh vrstah šol. Na podlagi nekega nagradnega spisa mu je omenjena Visoka šola 1910 dodelila štipendijo viteza Louisa Haberja iz Linsbergove ustanove v znesku 5.280 kron. S to štipendijo je Zupančič študiral v Göttingenu. L. 1913 je na dunajski univerzi z doktorsko disertacijo Zur Axiomatik der Methode der kleinsten Quadraten dosegel čast doktorja filozofije. Disertacijo je tudi objavil. Zupančič je objavil do 1915 27 znanstvenih razprav, prvo že 1901, ko še ni študiral matematike. L. 1915 je bil Zupančič dodeljen na delo v artilerijskem laboratoriju na Dunaju in je dosegel čin k. k. Landsturmingenieur. V tem času je poznejšemu ljubljanskemu profesorju matematike dr. Josipu Plemlju, ki je bolehal na želodcu, pomagal, da je dobil mesto v tem laboratoriju, da mu ni bilo treba iti na fronto.

Ob koncu svetovne vojne je bil Zupančič silno razoračan nad Avstrijo in nemško mentaliteto tistega časa. V pismih Plemlju odprto kaže željo, da bi se vrnil v domovino in da bi pomagal pri organizaciji srednjih in visokih šol, posebno tehniških, ker je pač poznal svoje velike organizacijske sposobnosti, ki so se izkazale pozneje. Želel je, da bi Plemlj »po potrebi zagotavljal, da je bil sveskozi dober narodnjak«. 10. decembra 1918 je spremenil nemško pisani priimek v Zupančič. Zupančič je bil tedaj očitno jugoslovenar, podobno kot Plemlj, in je pozdravljal združitev jugoslovanskih narodov v eno državo. Opazno je bilo tudi odklonilno stališče do katoliške cerkve, ki je bilo zaznavno tudi pri Plemlju. Medtem se je očitno potegoval za profesuro na vseučilišču v Zagrebu, kjer je bil sprejet, jo je pa odklonil zaradi nesramnih finančnih pogojev. Po odpovedi službe v Zagrebu mu je tedanji poverjenik za prosveto (in ustanovitev univerze v Ljubljani) Verstovšek sporočil, da ga namerava takoj zaposliti v njegovem poverjeništvu. Dobil je med drugim nalogo, da povabi za profesorja v Ljubljano dr. Hinterlechnerja in dr. Samca. 14. marca 1919 je bil Zupančič sprejet v državno službo. Čez nekaj časa je Zupančič

postal redni profesor matematike na tehniški fakulteti univerze v Ljubljani, ki je začela v resnici delovati prej, kakor je bila je bila formalno ustanovljena. Zupančič je bil sila ugleden profesor ljubljanske univerze in je bil njen rektor, prorektor, dekan in prodekan tehniške fakultete, vendar se je tukaj udejstvoval manj znanstveno in več organizacijsko ter pedagoško. Ob ustanovitvi Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani l. 1938 je bil med prvimi ustanovnimi člani.

Zupančič je bil nazorsko in politično dokaj spremenljiv. Bil je frankofil, jugoslovenar, naklonjen fašizmu in nacizmu. L. 1921 je izstopil iz katoliške cerkve in vstopil v pravoslavno. To je bilo morebiti iz jugoslovanskega navdušenja, bolj verjetno pa iz intimnih osebnih razlogov, ker se je želel ponovno poročiti, prva žena pa je bila še živa in zato po katoliškem cerkvenem pravu regularna cerkvena poroka ni bila mogoča. Potreben je bil prestop v drugo vero, ki pa to omogoča. Vendar pa se v novi veri kljub temu ni poročil. Po priključitvi Ljubljanske pokrajine je lojalno sodeloval z italijanskimi oblastmi. Bolj intenzivno pa je to delal po nemški zasedbi Ljubljane. Nosil je celo nemško uniformo s puško, glede uniforme to tudi sam priznava. Da je bilo sodelovanje z Nemci bolj intenzivno kot z Italijani, izhaja pač iz njegove družinske nastrojenosti za nemštvo. Odprto pa ostaja vprašanje, ali je bil Zupančič kot očiten simpatizer Nemcev kaj vpleten v njihove organizacije in njihovo delovanje. Intenzivno prizadevanje, da bi dobili vsaj najmanjši dokaz, da je Zupančičevo vedenje komu škodilo, ni bilo uspešno. Ugotovljeno je, da Zupančič ni bil član Volkssturma. Ta obdolžitev je sploh absurdna, kar izhaja iz naslednjega zapisa. Volkssturm je bil zadnji vojaški poziv nacional-socialistične nemške države za podporo nemški armadi pri obrambi ozemlja nemškega rajha. To (napol) vojaško formacijo so ustanovili na Hitlerjev ukaz 18. oktobra 1944. Zajemal pa je vse moške v starosti od 16 do 60 let, ki še dotlej iz kakršnih koli razlogov niso bili vpoklicani v vojaško službo. (Geslo Volkssturm, Brockhaus Enzyklopädie, 19. Bd., Wiesbaden, 1974, str. 707). Pisec tega prikaza Volkssturm sicer dobro pozna, saj je bil vanj mobiliziran februarja ali marca 1945 vendar mu je čez nekaj dni uspelo pobegniti. Zupančič je bil ob ustanovitvi Volkssturma star že 66 let in sploh ne dobrega zdravja. Torej ni mogel biti vpoklican v to vojaško formacijo. Zupančiča niso našli na nobenem seznamu članov nobene okupatorjeve organizacije, niti ni bil informator nemških policijskih organizacij. Ni ga na seznamu Volksdeutscherjev, ne članov nacistične stranke, ne na seznamu ljudi, ki so jih po vojni naši občani ovadili zaradi domnevnih negativnih dejanj med vojno. Edini namig, da je Zupančič nekako sodeloval z nacisti izhaja iz njegovega pisma sestri Milli (Ljudmili Kukula roj. Suppantschitsch), da ima doma pripravljeno vojaško uniformo. Pisec knjige je poizvedoval pri raznih zgodovinarjih, kako bi lahko civilist prišel do vojaške bluže in puške, ker tedaj v Ljubljanski pokrajini ni bilo nobene možnosti, da bi se 66 let star možakar udinjal v nemško vojsko. Razen tega je bilo tedaj že očitno, da bo Hitlerjeva Nemčija poražena. Vprašanje je, če je bil tedaj profesor Zupančič še razsoden. Društvo astronomov, fizikov in matematikov je na Slovensko akademijo znanosti in umetnosti l. 2001 vložilo predlog, da se nekdanjega akademika Zupančiča rehabilitira, kar pa je bilo zavrnjeno.

Joachim Radkau, **Die Ära der Ökologie. Eine Weltgeschichte.** München: Verlag C. H. Beck oHG, 2011, 782 str.

Joachim Radkau (1943) je profesor za novejšo zgodovino na univerzi v Bielefeldu. Raziskoval je zgodovino nemških gozdov in varstva narave kot tudi povezanost med nervoznostjo in tehniko v vilhelmskem nemškem cesarstvu, seveda tudi vzpon in krizo nemškega atomskega gospodarstva. V širši javnosti je postal zelo znan, ko je l. 2000 objavil nadvse dragoceno knjigo *Weltgeschichte der Umwelt (Natur und Macht)*. Ko se je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja začelo gibanje za varstvo okolja, ga je skrbno spremljal, toda da bi o tem napisal svetovno zgodovino, se mu je zdelo nemogoče. Je pa vseeno zbiral gradivo in ga dolgo odrival. Saj dolgo ni bilo definirano, kaj je narava in kaj je okolje. Za naravo se je štelo tedaj še pravzaprav vse, na kar človek še ni vplival posebej razdiralno. Pozneje so za naravo realistično šteli le planine nad drevesno mejo in večkilometrsko oceanske globine. Zdaj vemo, da tudi na planine vpliva globalno segrevanje, na morske globine pa morsko onesnaževanje. Torej narave, na katero človek ne bi nič vplival, na našem planetu sploh ni več. In tako je bilo treba prejšnjo naravo predefinirati v okolje in varstvo narave v varstvo okolja. Toda varstvo okolja je zajelo vse njegove sektorje in se domala neskončno razširilo. Zajeti vse elemente varstva okolja, vključno s prejšnjim varstvom narave, in o tem napisati zgodovino, se je zdel nemogoč podvig. Radkau pa se ga je vseeno lotil in tako je nastala knjiga, ki jo bomo obravnavali.

Joachim Radkau razčlenjuje svoj obsežen barvit prikaz gibanja za varstvo okolja po njegovih velikih dramah in poljih napetosti. Sicer ne pušča ob strani daljnjih začetkov v 18. in 19. stoletju, se pa bistveno koncentrira na zadnjih štirideset let. V knjigi poroča o odločilnih dogodkih, kakor je bila reaktorska katastrofa v Černobilu, prikazuje mit o »umiranju gozdov« v Nemčiji in osvetljuje povezave z različnimi političnimi in kulturnimi tokovi. Seznanja nas s spiritualnimi iskanji in izstopajočimi odločitvami, kakor tudi o institucionalizaciji in birokratizaciji tega gibanja. Portretira osrednje iniciative kakor so Friends of the Earth ali Greenpeace kakor tudi prvoborke, kakor npr. Američanko Rachel Carson, Nemko Petro Kelly in Kitajko Dai Qing. Radkau s tem tudi kaže kako pomembna vloga in skorajda mitični potencial pripada ženskam v gibanju za varstvo okolja. Radkau sicer piše iz notranje povezanosti do tega gibanja in z veliko lastnih izkušenj v njem, ohranja pa do njega, kjer je treba, tudi močno kritično distanco. Kljub številnim bizarnim

epizodam je gibanje za varstvo okolja novo resnično razsvetljenje našega časa. Tekoča pestrost in vedno nova prepletenost motivov, ga razlikuje od vseh drugih velikih gibanj v zgodovini. Njegova resnična, čeprav večkrat prikrita globalnost, izhaja iz lokalnosti in ne prek spektakularnih konferenc na vrhu. Ne uravntimerka, temveč odkrivanje in dodelava kulturnih razlik vodi v središče dinamike gibanja za varstvo okolja. Pred tem ozadjem se mora npr. klimatska politika, ki hoče biti le klimatska politika izkazati kot slepa ulica. Kolikor več političnega vpliva dobiva gibanje za varstvo okolja, toliko bolj se zapleta v tipične probleme, ki so znani tudi iz nekdanjega razsvetljenstva.

Po moji oceni Radkau ni niti v najmanjši meri apologet sedanjega gibanja za varstvo okolja. S svojo analizo gradiva o posameznih pojavih, n. pr. o mitu o »umiranju gozdov« prihaja do sklepa, da v bistvu sploh ne gre za varstvo gozdov kot takih, temveč za forsiranje parcialnih interesov. V naslednjem bom prikazal primer, ki bi ga Radkau zanesljivo vključil v svojo knjigo, če ne bi bila že prej napisana. V nemškem tedniku Die Zeit z dne 18. aprila 2013 sem bral zapis o katastrofalnem izlivu nafte v Mehiškem zalivu 20. aprila 2010 in o njegovih zdravstvenih posledicah po treh letih.. Na naftni ploščadi Deepwater Horizon mednarodne korporacije British Petroleum se je zgodila eksplozija, ki je v smrt potegnila 11 delavcev, 17 pa je bilo močno ranjenih. Eno miljo pod morskim površjem je na vrtini Macondo nastala ogromna luknja iz katere so se iztekale ogromne količine nafte v omenjeni zaliv. Naftni madeži so ogrozili ribolovna območja v katerih ZDA dobivajo tretjino morskih rib. V nevarnosti so bili milijardni turistični posli ob obalah od od Texasa do Floride. V nevarnost je bila ponovna izvolitev Baracka Obame. V morje je izteklo približno 793 milijonov litrov nafte – skratka največja naftna katastrofa v svetovni zgodovini. Za raztopitev naftnih madežev je korporacija British Petroleum porabila 7 milijonov litrov topila Corexit. Omenjena korporacija je naročila topilo pri neki tovarni, ki je pravilno označila svoj izdelek kot zdravju nevaren na vseh posodah. To je vedela seveda tudi naftna korporacija, a je pač tvegala. Nevarna zdravstvena zgodba pa se je začela odvijati pri neki čistilki na plavajočem hotelu, na katerega so hodili jest reševalci, ki so s topilom prihajali v neposredni stik, seveda ne da bi jim kdo povedal, da je snov zdravstveno nevarna. Reševalci so imeli seveda od topila popolnoma umazane škornje, ki so po tleh puščali grde madeže, ki jih čistilka nikakor ni mogla odstraniti. Seveda se je trudila na vse načine vendar brez uspeha. Pri čiščenju se je umazala po rokah in po obrazu. Po nekaj dneh je čistilka začela bruhati kri in je imela trajno hud glavobol. Naposled so jo začeli prijematimi mišični krči, ki so ji roke spremenili v negibljive kremplje. Skratka vsi reševalci, in osebe, ki so prišle v stik s topilom, so dobile nepopravljive zdravstvene poškodbe. In to zaradi tega, ker je korporacija eno nezgodo skušala preprečiti ali odpraviti zavestno s sredstvom, za katerega je bilo znano in deklarirano kakšne zdravstvene poškodbe povzročata. To je približno tako kakor bi hudiča izganjali z belcebubom.

Radkau bi tak primer analitično prikazal še z vsemi drugimi ozadji. Podobna ambivalentnost pri varstvu okolja se dogaja tudi v številnih drugih primerih, če bi dovolj skrbno analizirali, bi ugotovili da skoraj pri vsakem. Ker menim, da tako heterogeno tematiko ni mogoče spraviti na nek skupni imenovallec, bom raje navedel

naslove vseh obsežnih poglavij v njegovi knjigi, da bodo bralci tega prikaza dobili vsaj približno predstavo, kaj Radkau v knjigi obravnava.

Einleitung. Über die Geschichte zur ökologischen Geistesgegenwart.

I. Spurensuche im Öko-Dschungel – Umweltschutz denken.

II. Umweltbewegungen vor der Umweltbewegung.

III. Die ökologische Revolution um 1970.

IV. Die großen Dramen der Umweltbewegung. 1. Das ewige Wechselspiel zwischen vernetztem Denken und praktischer Priorität. 2. Charismatiker und Ökokraten. 3. Freund-Feind- oder Win-Win-Szenario. 4. Die Zeitenwende um 1990 – Von der sozialen zur Generationen-Gerechtigkeit? 5. Umweltpolitik zwischen Globalisierung und Antiglobalisierungsbewegung.

Schluss: Die Dialektik der grünen Aufklärung.

Postskript: Ökologische Kommunikation konkret.

Literatura z opombami obsega 135 strani.

Jože Maček

Marjeta Šašel Kos

**Rimsko osvajanje
zahodnega Balkana**

Ilirik v Apijanovi Ilirski zgodovini

zbirka41

ZC

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začinjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo *Zgodovinskega časopisa*, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text.

When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Monique **O’Connell**, Individuals, Families, and the State in Early
Modern Empires: the case of the Venetian *Stato da Mar*..... 8–27
Posamezniki, družine in država v imperijih zgodnjega novega veka.
Primer beneškega *Stato da Mar*
- Mitja **Potočnik**, Valvasorjeva navezanost na nekatere svoje knjige
ob koncu njegovega življenja..... 28–58
Valvasor’s Attachment toward the End of His Life to Some
of His Books
- Alojz **Cindrič**, Študentke s Kranjske na dunajski univerzi 1897–1918 60–85
Female Students from Carniola at the University of Vienna
between 1897 and 1918
- Irena **Selišnik**, Zborovanja na Kranjskem v letih 1900–1913 in razmerja
moči: »Ako hočemo biti zmagovavci moramo poučevati ljudstvo
po shodih ...« 86–109
Political Rallies in Carniola between 1900 and 1913 and Power
Relations: “If We Want to Win We Have to Instruct People
in Political Rallies ...”
- Žarko **Lazarevič**, Družba in gospodarstvo med obema vojnama
(Vprašanja ravni modernizacij)..... 110–134
Society and Economy in the Period between WWI and WWII:
The Level of Modernization
- Nevenka **Hacin**, Vpliv družbenih razmer in bivalnega okolja
na življenje zasavskih otrok do srede 20. stoletja 136–151
The Impact of Social and Dwelling Conditions on the Lives
of Children from Zasavje in the First Half of the 20th Century
- Bojan **Godeša**, O političnem delovanju ljubljanskega škofa
dr. Gregorija Rožmana v prvih mesecih okupacije 152–170
Political Activities of Dr. Grigorij Rožman, Bishop of Ljubljana,
during the First Months of the Fascist Occupation

Staša Ivanec , Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v pravnih dokumentih v Sloveniji (1958–1980)	172–200
Children and Adolescents with Physical and Mental Disabilities in Slovene Legal Documents (1958–1980)	
Peter Pirker , SOE Agents in Austria: Persecution, Post-War Integration and Memory.....	202–227
Agenti SOE v Avstriji. Preganjanje, povojna integracija in spomin	
Jernej Velkavrh , »Včasih lahko sulice kmetov poškodujejo viteza«. Dejavnost kmetov v politično-vojaških in družbenih konfliktih visokega srednjega veka.....	280–304
“Peasants’ Spears May Sometimes Harm the Knight.” Peasants in Military and Social Conflicts of the High Middle Ages	
Žiga Zwitter , Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630).....	306–389
Weather and Climatic History in Calendars and Manorial Minutes of Tomaž Hren, Bishop of Ljubljana (1597–1630)	
Peter Mikša , Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi dokumentirani pristopi nanje.....	390–405
The First Researchers of the Slovene Mountains and the First Documented Climbs on Them	
Mariann Nagy , The regional structure of the Hungarian agriculture in the beginning of the 20 th century.....	406–427
Regionalni ustroj ogrske agrikulture na začetku 20. stoletja	
Kornelija Ajlec , Jugoslovanski begunci v Egiptu in njihova politična opredeljenost 1943–1946	428–448
Yugoslav Refugees in Egypt and Their Political Affiliation in the 1943–1946 Period	
Srdan Milošević , Interpretacija istorije u <i>Rešenju o rehabilitaciji</i> kneza Pavla Karađorđevića.....	450–470
The interpretation of the past in the Act on rehabilitation of Prince Paul Karađorđević	
Mateja Ratej , Začetki politične pluralizacije v pojugoslovanski Sloveniji: vprašanje političnega nasledstva Koroščeve SLS	472–492
Beginnings of Political Pluralism in Post-Yugoslav Slovenia: The Question of Political Succession of the Slovenian People’s Party Led by Anton Korošec	

Problemi in diskusija – Problems and Discussion

- Boris **Golec**, K prikazu novejšje zgodovine v *Slovenskem zgodovinskem atlasu* (Ljubljana, Nova revija, 2011) 230–238
The Concept of Contemporary History in the Slovenian Historical Atlas /Slovenski zgodovinski atlas/ (Ljubljana, Nova revija, 2011)
- Aleš **Gabrič**, Slovenski zgodovinski atlas še vedno buri duhove 514–518

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

36. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Rogla, 18.–20. oktober 2012 (Jurij Hadalin) 240–242
36th Conference of the Historical Association of Slovenia, Rogla, 18.–20. oktober 2012
- Mednarodni posvet Prebivalstvo v Sloveniji in sosednjih deželah v zgodovinski perspektivi: raziskovalni izzivi historične demografije, Koper, 13. in 14. december 2012 (Aleksej Kalc)..... 243–247
The Population of Slovenia and Its Neighboring Countries from a Historical Perspective: Research Challenges of Historical Demography (International Conference). Koper, December 13–14, 2012

Zapisi – Notes

- Slovensko zgodovino po drugi svetovni vojni v zrcalu Zgodovinskega časopisa. Okrogla miza ob 65. letnici izhajanja Zgodovinskega časopisa (Ljubljana, 6. decembra 2012):..... 494
- Peter Štih, 65 let Zgodovinskega časopisa – kratek obračun 494–497
- Marta Verginella, Zgodovinski časopis kot odsev slovenskega zgodovinoisja 498–500
- Peter Vodopivec, Zgodovinski časopis – ogledalo slovenskega zgodovinoisja?..... 501–503
- Egon Pelikan, Slovensko zgodovinoisje v zrcalu Zgodovinskega časopisa..... 503–506
- Oto Luthar, Zgodovinski časopis in zgodovinoisje – prvih 45 let 506–509
- Mateja Ratej, O možnih dilemah prihodnjega zgodovinoisja 509–512

Jubileji – Anniversaries

Prof. dr. Walter Lukan – sedemdesetletnik (Franc Rozman) 520–522

V spomin – In memoriam

Janez Cvirn (1960–2013) (Rok Stergar) 524–526

Ocene in poročila – Review and Reports

Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum – Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt* (Kajetan Gantar) 250–255

Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosaća* (Ignacij Voje) 256–257

Claudio Povolo, *Zanzanù: Il bandito del lago (1576–1617)* (Erik Toth) 258–259

Matthias Krüger in Isabella Woldt (ur.), *Im Dienst der Nation, Identitätsstiftungen und Identitätbrüche in Werken der bildenden Kunst* (Željko Oset) 260–264

Aleksander Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega, Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)* (Bojan Balkovec) 265–267

Peter Burke, *Kaj je kulturna zgodovina* (Natalija Mihelčič) 528–532

Nella Lonza, *Kazalište vlasti. Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke republike u 17. i 18. stoljeću* (Ignacij Voje) 533–538

Rudolf Agstner, Elmar Samsinger (Hrsg.), *Österreich in Istanbul. K.u.K Präsenz im Osmanischen Reich* (Franc Rozman) 539–541

Tristram Hunt, *Friedrich Engels: Der Mann der den Marxismus erfand* (Jože Maček) 542–544

Bojan Godeša, *Čas odločitev, Katoliški tabor in začetek okupacije* (Peter Vodopivec) 545–551

Anton Suhadolc, Življenje in delo profesorja Riharda Zupančiča
(Jože Maček)..... 552–554

Joachim Radkau: Die Ära der Ökologie. Eine Weltgeschichte
(Jože Maček)..... 555–557

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis 559–562
Instructions for Authors

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 67, 2013..... 563–567
Annual Content of Zgodovinski časopis –
Historical Review 67, 2013

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 67 | 2013 | št. 3-4 (148) | str. 273–567